Rare **DUE DATE**

Cl. No. 954 025
M72 Acc. No. 5916

Late Fine Ordinary Books 25 Paise per day. Text Book Re. 1/- per day. Over Night Book Re. 1/- per day.

શાહ અકબરની દરબારમાં પારસીઓ

અને

દસ્તુર મેહેરજીરાણા.

રોયલ એશિઆટીક સોસાએટીની

મુંબાઈની શાખા હજુર

તા૦ ૧૯ મી ડીસેમબર ૧૯૦૧

અને

તા૦ ૧૩ મી જુલાઈ ૧૯૦૩ ને દિને

વાંચેલા વિષયો

અને તા૦ ૧૬ મી ડીસેમબર ૧૯૦૨ ને દિને જ્ઞાનપ્રસારક
મડળી મારફતે આપેલુ ભાષણ

કર્તા

એરવદ જીવનજી જમશેદજી મોદી, બી. એ

મુંબઈ:
એજ્યુકેશન સોસાએટી સ્ટીમ પ્રેસ.

૧૯૦૩.

WORKS BY THE SAME AUTHOR.

The Religious System of the Parsees.

Wine among the Ancient Persians.

Asto-dàn.

The River Kàrun.

The Game of Ball-Bat among the Ancient Persians, as described in the Epic of Firdousi.

The Funeral Ceremonies of the Parsees, their Origin and Explanation.

Dante and Virâf, and Gârdis and Kâus.

The Persian Mâr-Nâmeh, or, The Book for the taking of Omens from Snakes.

The Bas Relief of Behrâm Gour and the Horse in Ancient Iran.

Cucullin and Conlokh, and Rustam and Sohrâb.

Charms or Amulets and a few Ancient Beliefs about the Eclipse.

Cashmere and the Ancient Persians and the Indian Game of Chess.

The Antiquity of Avestâ.

The Belief about the Future of the Soul among the Ancient Egyptians and Irânians.

Marriage Customs among the Parsees, their Comparison with similar Customs of other Nations.

Aryâdgâr-i-Zarirân, Shatrôihâ-i-Airân, va Afdya va Sahigîya-i-Seistân (The Memoir of Zarir, Cities of Irân and the Wonders and Marvels of Seistân).

Impressions d'un Parsi sur la Ville de Paris.

La Ceremonie du Naôjote parmi les Parsis.

Jamâspi. Pahlavi Pazend and Persian texts with translations into English and Gujarati. (*In the Press.*)

Two Avesta Amulets.

The Ancient Name of Sanjân.

An untranslated chapter of the Bundehesh.

ગુજરાતી. *In Gujarati.*

વાયુચક્ર શાસ્ત્ર. Meteorology.

જમશેદ, હોમ અને આતશ. Jamshed, Hom and Fire.

અવસ્તા જમાનાની ઘરસંસારી જીંદગી, ભૂગોળ અને એકરાર નામું. The Social Life, Geography and Articles of Faith of Avesta times.

અનાહીત અને ફરોહર. Anâhita and Farôhar.

ભવિષ્યની જીંદગી અથવા આત્માનું અમરપણું. Immortality of the Soul.

મેહેર અને જશને મેહેરંગાન. Mîthra and the Feast of Mithras.

અવસ્તાના વિશેષ નામોની ફરહંગ. A Dictionary of Avestic Proper Names.

ઇરાની વિષયો. Irânian Essays, Part I.

મોત ઉપર વાએજ. A Sermon on Death.

શાહનામુ અને ફીરદોશી. Shâh-nâmeh and Firdousi.

જ્ઞાન પ્રસારક વિષયો. Lectures before the Dnyân Prasârak Society.

ઇરાની વિષયો ભાગ બીજો. Irânian Essays, Part II.

જરથોસ્તી ધર્મ સબંધી ભાષણો અને વાએજો.
Lectures and Sermons on Zoroastrian subjects.

શાહનામું, મીનોચેહરના રાજ્ય સુધી (છપાયછે. *In the Press.*)
Shâh-nâmeh up to the Reign of Minocheher.

ઇરાની વિષયો ભાગ ત્રીજો Irânian Essays, Part III.

બુનદેહેશ.

DEDICATED

TO

Miss MENANT

AS

A SOUVENIR

OF HER VISIT TO INDIA (1900-01)

ON A SCIENTIFIC MISSION

FROM THE GOVERNMENT OF FRANCE.

મીસ મેનાં,

જેણીએ ૧૯૦૦-૧૯૦૧ માં ફ્રેંચ સરકાર તરફથી
પારસીઓની બાબતનો અભ્યાસ કરવા માટે આ દેશની
ખાસ મુલાકાત લીધી હતી,

તેણીને

તેણીની ને મુલાકાતની એક યાદગારી તરીકે

આ પુસ્તક

અર્પણ કર્યું છે.

This book contains the following two papers read before the Bombay Branch Royal Asiatic Society :—

(1) The Parsees at the Court of Akbar and Dastur Meherjee Rânâ (Read on 19th December 1901).

(2) Notes of Anquetil Du Perron (1755—61) on King Akbar and Dastur Meherjee Rânâ (Read on 13th July 1903).

The first paper is a reprint from the Journal (Vol. XXI. No. LVIII.) of the Bombay Branch Royal Asiatic Society. The second paper will be published in the next number of the Journal. The study of the subject treated in these papers was undertaken by me at the request of my friend, Mademoiselle Menant, during the period of her Scientific Mission to Western India in 1900-01 for the study of Parseeism in its very home. My best thanks are due to her, for suggesting to me the study of this subject, which is of some historical importance to my community, and which throws great light upon the work of a great Dastur of pious memory. Her discovery of Anquetil Du Perron's notes (*vide* the Fac-simile at the end of the book) has thrown great light upon the question. I beg to thank all those gentlemen, who have kindly put me in the proper way of studying this important subject, by placing their original old manuscripts and documents at my disposal, and by helping me generally.

JIVANJI JAMSHEDJI MODI.

COLABA,

31st July 1903.

દિબાચો.

આ પુસ્તકમાં નીચલા બે વિષયો પ્રગટ કર્યા છે, કે જે એશિઆટીક સોસાએટીની મુંબાઇની શાખા હજુર વાંચવામાં આવ્યા હતા.

૧. "શાહ અકબરની દરબારમાં પારશીઓ અને દસ્તુર મેહેરજીરાણા." આ વિષય ઊપલી મંડળી સનમુખ તા૦ ૧૯ મી ડીસેમબર ૧૯૦૧ ને દિને વાંચ્યો હતો.

૨. "શાહાનશાહ અકબર અને દસ્તુર મેહેરજીરાણા વિષે આંકુએટીલ દુ પેરોંની નોધ." આ વિષય ઊપલી મંડળી સનમુખ તા૦ ૧૩ મી જુલાઈ ૧૯૦૩ ને દિને વાંચ્યો હતો. એજ પ્રસંગે મી. જેમ્સ મેકડોનલ્ડ પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા હતા.

પેહેલા વિષયને લગતી બાબત ઊપર અતરેની ગ્નાનપ્રસારક મંડળી હજુર "શાહ અકબરના વખતના નોસારીના પારસીઓના થોડાક પુરાણા દસ્તાવેજો" એ મથાળા હેઠલ, મંગળવાર તા ૧૬ મી ડીસેમબર ૧૯૦૨ ને દિને એક જાહેર ભાષણ પણ આપ્યુ હતું. આ ભાષણ આ પુસ્તકમાં અંગ્રેજી વિષયના એક તરજુમા તરફિ પ્રગટ કર્યું છે, તોપણ એમા પાનાની હેઠે નોટોમાં અને બીજી જગાએ થોડાક વધારો કર્યો છે. કેટલાક અસલ ફારસી વિગેરે ફકરાઓ, જે અંગ્રેજી વિષયમાં નથી તે આ ગુજરાતી વિષયમાં વધારે જોવામા આવશે.

જાણીતાં ફ્રેંચ અભ્યાસી બાનુ મીસ મેના, જેવણ અતરે ખુદ પારસીઓ વચ્ચે, પારસીઓને લગતી બાબતોનો અભ્યાસ કરવા માટે, સને ૧૯૦૦–૧૯૦૧ ના સાલમાં, ફ્રેંચ સરકારની ફરમાશથી આવ્યા હતાં, તેવણની સૂચના ઊપરથી મેં આ પુસ્તકને લગતી બાબતનો ખાસ અભ્યાસ પેહેલ વેહેલે હાથ ધર્યો હતો. આ બાબતના અભ્યાસની સૂચના કરવામાટે હુ આ ભલાં અને ભણેલાં બાનુનો મોટો ઊપકાર માનુંછુ, કારણ આ બાબત પારસી કોમની તવારીખના સંબધમાં અગત્યની છે, અને તે એક નેકબખ્ત ભલાં દસ્તુરના કામ ઊપર રોશની નાખેછે. આ બાઇનો હુ વધારે ઊપકારી એટલા માટે થયો છુ, કે તેવણે પેરીસની નેશનલ લાઈબ્રેરીના પુસ્તકખાનામાંથી, આંકુએટીલ દુ પેરોં, જે અતરે ઇ. ૧૭૫૫ થી ૧૭૬૧ સુધી

આવ્યો હતો, અને એ અરસામાં મોટો ભાગ સુરતખાતે રહ્યો હતો અને જેણે નોસારીની પણ મુલાકાત લીધી હતી, તેની હાથની લખેલી નોંધો શોધી કાઢી તે શોધથી મને વાકેફ કીધો છે, અને મારી અરજ ઊપરથી તે નોંધવાળા આખા પાનાનો ફોટોગ્રાફ લેવાડી મેહેરબાની કરી મારી ઊપર મોકલી આપ્યો છે. તે ફોટોગ્રાફની ફેકસીમીલી આ પુસ્તકમાં મેં આપી છે. આંકુએટીલની આ નવી શોધી કહડાયલી નોંધોએ મારા પેહેલા વિષયની દલીલોને અચુક રીતે ટેકો આપ્યો છે, અને દસ્તુર મેહેરજીરાણાએ શાહ અકબરને જરથોશતી ધર્મ સમજાવ્યો હતો, તેની એક ચોકસ મજબુત અને અપક્ષપાત ગવાહી રજુ કીધી છે.

એશિઆટીક સોસાએટીની અતરેની શાખા હજુર અને બીજી સાહિત્ય સબંધી મડળીઓ હજુર, મેં મારી કમીની શક્તિ મુજબ કેટલાક વિષયો વાચ્યા છે. પણ તેમના કોઈ પણ વિષયે આ પુસ્તકના વિષય જેટલો મારો વખત રોકયો નથી અને કોઈપણ વિષય ઊપર, મને આ વિષયના જેટલી મેહેનત લેવી પડી નથી. પણ તેમ બીજા હાથ ઊપર, મારા કોઈપણ વિષયે યા માગ કોઈપણ પુસ્તકે, મને તે તમામ થતાં, તેટલી ખુશી આપી નથી અને તેટલો આનંદ પમાડયો નથી, કે જેટલી ખુશી અને આનદ મને આ પુસ્તકની સમાપ્તીથી મલ્યાં છે. આપણા પુસ્તકોમા કહેછે કે આપણા કોઈ ભલા કામમાં તે દાદાર અને તે દાદારની મેહરથી ભલાંઓનાં અશો ફરોહરો આપણને યારી દે છે આ વિષયના સબંધના મારા અભ્યાસમા, જે રૂહશાદ દસ્તુરના નામ સાથ, એ વિષયનો સબધ છે, તે દસ્તુરના અશો ફરોહરે તે દાદારની મેહેરથી, ગોયા મને યારી દીધી છે. મને ઘણીક સુચનાઓ, ઘણીક પ્રેરણા અને ઘણીક હોશ-હિમ્મત મળી છે. આંકુએટીલ દુ પેરોંની હસ્તલેખ નોંધોની શોધ જાણે આવા પ્રકારની એક ન ધારેલી યારી છે

મેહેરજીરાણા કુટુંબના એક ભલા કુટુંબીએ ઘણી લાગણી સાથે તા૦ ૨૯ મી માર્ચ ૧૯૦૨ ને દિને કલકત્તાથી એક પત્રમા મારી ઊપર લખ્યુ હતું કે "તવારીખ જો એવણ (મેહેરજીરાણા)ના કામ ખોટા પાડે તો અમોને દુખ નથી. પણ ઘણાં વિશેષણોથી અમારા મરહુમ મુરબ્બીજીને જે વગોવેછે તે દુખ અમે ખમી શક્તા નથી. બાકી આજે કોઈ શેક્સપીઅરની કીર્તિ લુટી લેવા માગેછે તો કોઈ કોલમબસને ખોટો ઠેરવેછે."

જો આ વિષયના સંબધની મારી અદના કોશેશ, કાંઈ નહીં તો ઊપલા ફકરામાં કરવામાં આવેલી ફર્યાદનો છેડો લાવશે તો હુ માગ શ્રમનો પુરતો બદલો મળેલો સમજીશ.

સેવટે આ વિષયમાં ઊપકારી લાગણી સાથ નામ દિધેલા સાહેબો, જેઓએ પોતાનાં પુસ્તકો, દસ્તાવેજો, લખાણો અને સુચનાઓથી મને મદદ કીધી છે, મારો માર્ગ સેહલો કર્યો છે, અને મારા કામ તરફ દિલસોજી દેખાડી છે, તેઓનો ફરીથી હુ મોટો આભાર માનુંછુ. એ સાહેબોમાં મારા મિત્ર પ્રોફેસર શાપુરશા હોરમજી હોડીવાળાના નામની ખાસ યાદ કરૂંછું.

જીવનજી જમશેદજી મોદી.

કોલાબા, તા. ૨૩ મી
આગસ્ટ ૧૯૦૩.

સાંકળિયું.

શાહ અકબરની દરબારમાં પારસીઓ અને દસ્તુર મેહેરજીરાણા.

પાનું

The Parsees at the Court of Akbar, and Dastur Meherji Rânâ.

Âkbar, who is spoken of as the Edward I. and the Henry VIII. of his race,[1] as the Joseph II. of Hindustân,[2] and as the first Darwinian before Darwin,[3] had tried his best to unite his people in religion and government. To a certain extent, he tried to play the same part in India, as that which Ardeshir Babegân (Artaxerxes I. of the Greek historians) played in Persia and Soter or Ptolemy I. played in Egypt.

It is a little difficult to say what his new religion exactly was. It was a mixture of several elements. Prof. Blochmann calls it "monotheistic Parsi-Hinduism." (Ain-i-Akbari, Vol I, p. 212) Comte de Noer chooses to call it a sort of Parsi-Soufi-Hinduism, of which the Irânian worship of the sun was the purest expression. He says:—

"On pourrait appeler la foi nouvelle une sorte de parsi-çoufi-hindouisme, dont le culte iranien du Soleil etait l'expression la plus pure.[4]

Prof Max-Muller says "It is well known that the Emperor Akbar (1542—1605) had a passion for the study of religions, and that he invited to his Court, Jews, Christians, Mohammedans, Brahmans, and Zoroastrians, and had as many of their sacred books as he could get access to, translated for his own study"[5] As the latest edition of the Encyclopædia Britannica[6] says, "Scepticism as to the divine origin of the Koran led him to seek the true religion in an eclectic system He accordingly set himself to obtain information about other religions, sent to Goa, requesting that the Portuguese missionaries there would visit him, and listened to them with intelligent attention when they came As the result of these inquiries, he adopted the creed of pure deism and a ritual based upon the system of Zoroaster"

Captain Vans Kennedy[7] says on this subject, "Akbar, however, seems to have been aware that deism was too spiritual a system to admit of its becoming a national religion, and that it was necessary,

---

[1] A Handbook to Agra, by Keene, p 130.

[2] L' Empereur Akbar, par le Comte F A. De Noer Traduit de l'Allemand, par G Bonet Maury, Vol. I., p 346. [3] Ibid. [4] Ibid, p. 343

[5] Introduction to the Science of Religion, p. 17. [6] Vol I., p 434.

[7] Transactions of the Literary Society of Bombay (1820), Reprint of 1876, Vol. II, pp 277-278.

in order to recommend it to the people, to introduce some ceremonies and some visible mode of worship. But, anxious to divert the minds of men as little as possible from the direct contemplation of the Supreme Being, he adopted as intermediate objects of respect the sun and planets and as their representative the sacred fire. . . . . The only ceremonies which were adopted were the principal annual festivals of the Zardushtian" Further on Captain Kennedy says, "It may be supposed that the worship of the sun and of the sacred fire was borrowed from the Hindus, but it seems more probable that it was adopted from the followers of Zardusht, as Akbar not only adopted their year but also their festivals" [1]

Blochmann says, "The principles of toleration, which no king before Akbar had dared openly to confess, had even laid hold of the philologic mind of the king's subjects, and for the first time did the words of the worshippers[2] of 'the fire which Muhammad extinguished,' find a place in a dictionary, the compiler of which was, moreover, a Sayyid of the purest blood. Merely to flatter Akbar, who, though a Sufi in his heart, was a Parsee by his rites, could not have been the compiler's sole object." (Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. XXXVII., Part I., No I., 1868, "Contributions to Persian Lexicography," p 14)

Prof. Rehatsek says "He (Akbar) had no doubt considered that outward signs would be captivating to the minds of untutored natures, and therefore he began to worship the sun as one of the greatest manifestations of the omnipotence of the Creator, he revived the ancient Zoroastrian festivals, substituted their months for those of the Hegira, and also maintained sacred fires As the number of Parsees was too small, these matters were not introduced from political motives"[3]

---

[1] Transactions of the Literary Society of Bombay, Vol II., p. 265, Reprint of 1876

[2] As an instance of Zoroastrian words used at the Court of Akbar, we may quote the following from Abul Fazl's work "Royalty is a light emanating from God, and a ray from the sun, the illuminator of the universe. . . Modern language calls this light *farr-i-izidi* (the divine light) and the tongue of antiquity called it *kiyân khwarah*" (Ain-i-Akbari, Abul Fazl's Preface, p III, Vol I, Blochmann) The *kiyân khwarah* referred to here is the *kavaêm kharenô* of the Avesta. The language of antiquity, referred to by him, is the ancient Pahlavi language

[3] The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm, consisting of passages from the Muntakhab-Al Tawârikh of Badâoni, translated by E. Rehatsek (1866). Translator's Preface, p. II.

The Parsees of the 16th Century had an influence not only upon king Akbar, but also upon many great men of the age. Comte de Noer says on this point "Il y avait aussi la religion des Guèbres ou Parsis, dont le centre principal était sur la côte Ouest, notamment dans le Goudjarat, c'est la qu'ils avaient transporté le feu sacré, et une partie de leurs livres saints, où était contenue la doctrine vénérable de Zarathustra . . . Et, malgré leur petit nombre et leur peu d'importance politique, les Parsis ont exercé une influence considérable sur les plus grand esprits de l'Inde vers la fin du XVIème siècle."[1]

All these scholars then say that in his new religion Akbar was, to a certain extent, influenced by Zoroastrianism

It appears, that Akbar's co-religionists themselves knew well his leaning towards Fire-worship We find Abul Fazl defending his king in the 72nd Ain[2] Speaking of Akbar's adoration of God at morning, noon, evening and midnight, when the Sun has different positions in the sky, and defending his ways of adoration, he says "But why should I speak of the mysterious blessings of the sun, or of the transfer of his greater light to lamps? Should I not rather dwell on the perverseness of those weak-minded zealots, who, with much concern, talk of His Majesty's religion as of a deification of the Sun and the introduction of fire-worship? But I shall dismiss them with a smile"

Now, the question is: Who were the Zoroastrians that went to the Court of Akbar and influenced him, to a small or great extent, towards Zoroastrian forms of worship, ritual and festivals, as referred to above? Were they Indian Zoroastrians or Persian Zoroastrians? In a paper entitled "Akbar and the Parsees[3]" read before our Society on the 8th of August, 1896, by Mr R. P Karkaria, it has been attempted to shew, that it was the Persian Zoroastrians from Persia, under Ardeshir, who had an active hand in influencing king Akbar, that the Indian Zoroastrians under Dastur Meherji Rana had very little to do in the matter, and that Akbar must have called the latter to his Court only "out of curiosity"[4] This is not the

---

[1] L'Empereur Akbar, par Comte de Noer, Traduit par G B. Maury, Vol. I, p. 23. [2] Aín i-Akbari, by Blochmann, Vol. I., p. 155.

[3] Journal of the B. B. R. A. Society, Vol XIX, No. LIII, pp. 289-305.

[4] Ibid, p 296.

first time, that doubts have been raised against Dastur Meherji Rana's mission to the Court of Akbar. Unfortunately, latterly there has been* a division of parties among the priesthood of Naôsâri. Some are opposed to the family of Meherji Rana and its associates. Some of them have, ere this, raised such doubts, several times, in some of the Gujarâti papers But it was for the first time, that the question was transferred by the abovementioned paper, to the platform of this Society.

At the time when the paper was read before our Society, the question was discussed with some warmth in the Bombay papers.[1] I then took only a passive interest in the question But at the instance of a friend, who lately came to Bombay from Europe, and who takes a great interest in the question, I have gone over the question and studied it. So, I beg to place before the Society a few facts, which lead me to a conclusion, different from the one arrived at in the above-mentioned paper I have fortunately been able to secure some original documents and old manuscripts bearing on the question, and these I beg to produce before the Society to-day.

I will treat the whole question under three heads I.—Firstly, I will try to prove, that it was the Naôsâri Parsees, who influenced Akbar. II.—Secondly, I will try to prove that, it was Dastur Meherji Rana, the leader of the Naôsâri Parsees who influenced Akbar. III.—And thirdly, I will examine the objections that have been raised to these two facts. I will then give in the Appendix, copies of some of the documents referred to in this paper, with my translations and observations.

I

Before going into the subject of our paper, in order to have a clear grasp of all the events of king Akbar's reign, referring to this matter, I will give here a chronological table of those events. The dates of the events, referring to his reign and to the religious discussions of his Court, are given on the authority of Badâonî Most of them are taken from Blochmann's version of the extracts from Badâonî given in his translation of the Ain-i-Akbari, Vol. I., pp I.—XXXVI 167—213. (For the comparison of Hijri years with the Christian years, *vide* ibid, p 168, note 2 Also Elliot's History of India, Vol V., p 246. The Hijri year 981 began on 3rd May, 1573)

[1] I am indebted to Mr Kharshedji Manockjee Shastri for kindly placing at my disposal his very interesting file of extracts from papers on this subject.

Chronological Events of the Reign of Akbar.

Events.	Dates A D		Hijri
Akbar born	14th October	1542	949
Mubârak, father of Abul Fazl, attached himself to the religious movement suggested by the approach of the first millenium of Islâm, when Imâm Mâhdi was to appear (The movement had first begun in 900 Hijri.) ...		1549	956
Shaikh Alâî appeared as a Mâhdî			
Abul Fazl born[1]	14th January	1551	6th Moharram 958
Akbar ascended the throne ...	10th March	1556[2]	963
Akbar assumed the reins of government from the regent, Behrâm Khân	March	1560	
A document of the Naosari priests agreeing to perform religious ceremonies properly Meherji Rana signs it at the top...		1566	
A document of the Naôsâri priests agreeing that they should not drink toddy when engaged in the Atash Beharâm (Fire temple). Dastur Meherji Rana signs it at the top		1570	
A document of the Naosari Parsees entrusting a piece of land to Dastur Meherji Rana		1573	
Abul Fazl received favourably at court (Long before this he had talked with the wisest men of different religions) He says in the Akbar-nâmeh[3] : "My mind had no rest, and my heart felt itself drawn to the sages of Mongolia, or to the hermits on Lebanon, I longed for interviews with the lamas of Thibet or with the pâdrîs of Portugal, and I would gladly sit			

[1] Aîn-i-Akbari, Blochmann's, Vol I., Introd. p. 1.

[2] *Vide* Elliot, Vol. V , p. 246

[3] Blochmann's Ain-i-Akbari, Vol. I , Introduction, p. XII.

	Dates.	
	A. D.	Hijri
with the priests of the Pársis and the learned of the Zend Avesta.") Abul Fazl speaks, under the events of 981 Hijri, of his interviews with Mobeds. (Bengal Asiatic Society's Akbar nâmah, by Maulawi' Abd-ur-Rahim, Vol II, p 84)	1573	981
Badâoni introduced at the court of Akbar	1574	981
Badâonî appointed Court Imâm ...	1575	982
Commencement of the religious discussions, of which Badâonî gives an account	1576	983
The appearance of a comet (Rôz Ard 25 (Arshisang) Mâh Abân)	1577	985
Badâônî mentions the event of the coming of Naôsâri priests under the events of the year 986 Hijri.[1] They must have come some time before, because Badâôni speaks of it as a past event, آمده بودند. The Dabistân also, in the events of the year preceding Rajeb 987, speaks of the event as a past event. (آمده بودند. Bombay Lithographed Edition of 1277 Hijri, p 266, l. 4) ...	1578-79	986
Abul Fazl refers to the presence of Parsees at Akbar's Court under the events of this year (Akbar-nâmeh, Calc. ed III., pp. 252-53, Elliot VI, p. 59)	1578-79	
Abul Fazl brought up, at the Thursday evening meetings at court, the question that the King was the temporal as well as the spiritual head and guide of the state	1579	986
The date of the document, wherein Meherji Rana is referred to as the leader of the Naôsâri priests[2] ...	12th March 1579	
The date of the document "unique in the Church History of Islâm," which Shaikh Mubârak, in con-		

[1] Lowe's translation, p. 260. Lees and Ahmad Ali's text, p. 261.

[2] Parsee Prakash, Vol. I., p. 8., *vide* Appendix for the original document.

	Dates.	
	A. D.	Hijri
junction with his sons Faizi and Abul Fazl had drafted, and by which Akbar was certified to be "a Mujtahid, *i.e.*, an infallible authority in all matters relating to Islâm"[1]	September 1579	Rajab 987
Mir Jamaluddin commences his new Persian dictionary, the Farhang-i Jehangiri[2] . . .	1579	987
The principal religious disputations at the Court, in which the Parsees were concerned, came to an end, because the unique document محضر was signed, and on the 16th (15th according to Rehatsek's translation) of the Rajab of this year, the King left for Ajmere (p 272, l. 17, Vol II, Lees and Ahmad Ali's Edition of Muntakhab al-Tawârikh. Rehatsek, p. 33), and from the new Jalali year the King openly adopted Sun and Fire-worship	1579	987
Date of the second document, wherein Meherji Rana is referred to, as the leader of the Naôsâri priests[3] (Samvat 1336)	1st September 1580	
King Akbar openly began to worship the Sun and Fire from the New Jalali year[4] .. .	1580-81	988
King Akbar established 14 holidays and adopted calendar according to the manner of the Zoroastrians (Rehatsek, p. 53).	1582	990
Abul Fazl lost his mother. Akbar personally went to console him.		

---

[1] Badaoni's Muntakhab-al-Tawârikh Lees and Ahmad Ali's Edition, p. 272, l. 7, Vol. II., Rehatsek's translation p. 32 It was of this time that Abul Fazl wrote. —"The Court became a gathering place of sages and learned of all creeds, the good doctrines of all religious systems were recognized and their defects were not allowed to obscure their good features." Blochmann's translation of Ain-i-Akbari, Vol. I., Introduction p 14.

[2] Journal of the Asiatic Society of Bengal, Part I, No. 1., 1868, p 12.

[3] Parsee Prakash, Vol I, p 9, *vide* Appendix for the document.

[4] Muntakhab-al-Tawârikh. Lowe's Translation, Vol. II., p 269 Lees and Ahmad Ali's Text, Vol. II., p 261, l. 16. Blochmann's translation in Ain-i-Akbari, Vol. I., p. 184. Rehatsek, p. 27.

	Dates		
	A. D.		Hijri
("Religious matters had in the meantime rapidly advanced. .... The Islamitic prayers were abolished at court and the worship of the 'elect' was based on that of the Pârsîs and partly on the ceremonial of the Hindûs. The new era (Târîkh i-Ilâhî) which was introduced in all Government records, as also the feasts observed by the emperor, were entirely Pârsî") [1]	1st September	1589	997
The date of a letter from Naôsâri to Div, in which Meherjee Rana is referred to as the head of the priests [2]	6th August	1590	998
Meherjee Rana died . ..	1st November	1591	1000
Mir Jamaluddin received orders from King Akbar to complete the Dictionary (Farhang-i-Jehangiri) [3] Akbar granted sums for the purchase of manuscripts and called Ardeshir from Persia to assist Mir Jamâluddin		1592	1000
Shaikh Mubârak died ..	4th September	1593	1001
Date of the grant of 100 Bigâhs of land to Dastur Kaikobâd in addition to 200 granted, to his father Dastur Meherji Rana [4] ..		1595	1003
Badâônî's History ends [5]		1595-96	1004
Abul Fazl completed the Aîn-i-Akbari		1596-97	1005
The date of the letter of Ardeshir of Kermân to Kamdin Padam of Broach [6] (Roz 24 Mâh 1 967 Yazdzardi Kadmi)	20th November	1597	1005
Abul Fazl killed by Jehangir ..	12th August	1602	4th Rajab 1011

[1] Ain-i-Akbari, Blochmann, Vol I, Introduction, p. XVI

[2] Khan Bahadoor B B Patel's Parsee Prakâsh, Vol I., p 9. *Vide* Appendix for a true copy [3] Journal of the Asiatic Society of Bengal, Part I, No. 1, 1868, p 12 *Vide* below, pp. 19 20 The preface of the Farhang-i-Jehangiri

[4] *roj* 10 *mah* 12 year 964 Yazdajardi 2nd November 1895

[5] Elliot's History, Vol V., p 479. [6] Parsee Prakash, Vol. I, p 10 gives roz 28. Mr. Manockjee R Unwala's lithographed edition of the Revâyet, Vol. II., p. 458, l 7 *Vide* below, p 24. This date corresponds to 29-12-996 Shâhanshâhi.

	Dates. A.D.		Hijri.
Akbar died...	13th October	1605	1014
The Dictionary called Farhang-i-Jehangiri (so called because finished in the time of Jehangir), for which Ardeshir had come to India, finished		1608	1017
The author of the Dabistân born some time about		1615	1024
The last event mentioned in the Dabistân relates to the year 1653. So the Dabistân must have been written after 1653		1653	1063

Having this chronological list of the events of Akbar's reign before us, we will now proceed to the subject of the question, as to who it was that led Akbar toward Parseeism? Were they the Zoroastrians of Persia or those of India? There are two works of history which show directly and two works which show indirectly that they were the Zoroastrians of India.

I.—The first and the most important work, which refers to this question, and to which frequent references are made in this matter, is the Muntakhab-al-Tawarikh of Abdul-Qâdir ibn-i-Mulûk Shâh Badâôni. We find the following passage in this work referring to the Parsees that went to the Court of Akbar, to take a part in the religious discussions there —

BADÂÔNI.

و آتش پرستان که از شهر نوساری از ولایت گجرات آمده بودند
دین زردشت را حق نموده و تعظیم آتش را عبادت عظیم گفته و
بجانب خود کشیده از اصطلاح و راه و روش کیانیان واقف ساختند
تا فرمودند که آتش را باهتمام شیخ ابوالفضل بروش ملوک عجم که
آتشکدهٔ ایشان همیشه برپای بود دایم‌الاوقات چه در شب چه در روز
در محل نگاه میداشته باشند که آیتی است از آیات خدا و نوریست
از انوار وی و هوم که عبادت است از آتش پرستی موافقت دختران
راجه‌های هند خود از عنفوان شباب درون حرم معمول بود و در ایام
نوروز سال بیست و پنجم از جلوس سجدهٔ آفتاب و هم سجدهٔ آتش علانیه
میکردند و مقربان نیز در وقت افروختن شمع و چراغ قیام لازم ساختند

(Page 261, l. 7. The Muntakhab-al-Tawârîkh of Badâôni, edited by Capt. Lees and Munshi Ahmad Ali, Vol. II, Calcutta 1865.)

Translation by Blochmann. (The Âin-i-Akbari, by Abul Fazl, translated by Blochmann, Vol I., p. 184.)[1]

[1] Badâôni's passages about the religious views of Akbar have been translated by other scholars also *Vide* (*a*) The Emperor Akbar's Repudiation of Eslâm, by Prof Rehatsek For this particular passage, *vide* p. 26. (*b*) Works of Prof. Wilson, Dr. Rost's Collection, 1862, Vol II, pp. 379-400. Wilson gives

"Fire-worshippers also had come from Nausârî in Gujrât and proved to His Majesty the truth of Zoroaster's doctrines. They called fireworship 'the great worship,' and impressed the emperor so favourably, that he learned from them the religious terms and rites of the old Parsis, and ordered Abul Fazl to make arrangements, that sacred fire should be kept burning at court by day and by night, according to the custom of the ancient Persian kings, in whose fire-temples it had been continually burning, for fire was one of the manifestations of God and 'a ray of his rays.'"

"His Majesty, from his youth, had also been accustomed to celebrate the Hom (a kind of fire worship) from his affection towards the Hindu princesses of his Harem."

"From the New Year's day of the twenty-fifth year of his reign (988) His Majesty openly worshipped the sun and the fire by prostrations, and the courtiers were ordered to rise, when the candles and lamps were lighted in the palace"[1]

---

rather a free rendering or purport than a literal translation For the particular passage about the Parsees, vide p 369 (c) Elliot's History of India, Vol V, p 530 (d) The work has been translated by Prof Lowe, 1884 vide Vol II, p 268 for the passage (e) Blochmann's versions have been quoted by Prof Max Müller in his Introduction to the Science of Religion, vide Edition of 1882 (pp 220 234), p 231, for this passage

[1] The Âin-i-Akbari also refers to the king's reverence for fire and light. It says —

گیهان فروزِ روشن دل نور دوستی را ایزد پرستی شمارد و ستایشِ الٰهی اندیشد نادان تیره خاطر دادار فراموشی و آذر پرستی خیال کند خرد پژوه ژرف بین نیکو داند هرگاه نیایش صوری برگزیدگان طراز شایستگی دارد و نکردن را نکوهیده بر شمارد بزرگ داشت این والا عنصر که سرمایهٔ هستی و پایندگی مردم زاد بود چگونه سزاوار نباشد و چرا بدان تباه خیال در شود و شیخ شرف الدین مُنیری چه خوش میگوید هرکرا آفتاب فرو شود اگر با چراغ بسازد چه کند شعله از آن سرچشمهٔ آلهی نورست و نشان آن گوهر قدسی اگر خور و آذر نبودی غذا و دوا از کجا صورت بستی و چشمِ بینا بچه کار آمدی آتشِ این شمعِ اقبال آسمانی است

Blochmann's Text of the Âin-i-Akbari, Vol. I, p. 48, 18th Ain.

Translation.

'His Majesty maintains that it is a religious duty and divine praise to worship fire and light, surly, ignorant men consider it forgetfulness of the

Now what do we find from this passage of Badâôni's history? We find the following facts.—

(1) That the Parsees from Naosâri "proved to His Majesty the truth of Zeroaster s doctrines."

(2) That they "impressed the emperor so favourably that he learned from them the religious terms and rites of the old Parsis."

(3) That Akbar thereupon "ordered Abul Fazl to make arrangements, that sacred fire should be kept burning at court by day and by night, according to the custom of the ancient Persian kings"

(4) In Hijri 988 (A D 1581), *i.e.*, about two years after the coming of the Naosâri Parsees to the court, "His Majesty openly worshipped the sun and the fire by prostrations, and the courtiers were ordered to rise when the candles and lamps were lighted in the palace." (This is a practice which is even now observed by many Parsees)

Thus, we find from the above passage of Badâoni, that the Parsee mission from Naosari was successful in showing satisfactorily to Akbar, the fundamental principles of their religion Badâôni says nothing about any mission of Persian Parsees. Had any Parsee mission come from Persia at this time, he would have alluded to it. He only speaks of the Naosari Parsees. It was on the authority of the above passage from Badâôni, that an eminent orientalist, like the late Prof H H. Wilson, in his paper entitled "Account of the Religious Innovations attempted by Akbar," printed in the *Quarterly*

Almighty, and fireworship But the deep-sighted know better As the external form of the worship of "the select" is based upon propriety, and as people think the neglect of some sort of worship abominable, there can be nothing improper in the veneration of that exalted element, which is the source of man's existence and of duration of his life, nor should base thoughts enter such a matter

"How beautifully has Shaik Sharaf-ud-din Munyari said, 'What can be done with a man who is not satisfied with the lamp, when the sun is down?' Every flame is derived from that fountain of divine light (the sun), and bears the impression of its holy essence. If light and fire did not exist, we should be destitute of food and medicines, the power of sight would be of no avail to the eyes The fire of the sun is the torch of God's sovereignty" (The Ain-i-Akbari, translated by Blochmann, Vol. I, p 48). The tone of justification for sun worship adopted here by Abul Fazl in the words, "If light and fire did not exist, we should be destitute, etc," reminds us of a similar tone of justification used in the Avestâ in the Khurshed Nyâish and Khurshed Yasht (The Invocation in honor of the Sun) and implied in the words "should not the sun rise up then the Daevas would destroy all things, etc"

[illegible] (Yt vi. 3 S. B E, Vol XXIII. p 86)

Oriental Magazine, Calcutta, in 1824, said that a number of fire-worshippers from Naosari had influenced King Akbar in favour of Zoroastrianism.

Extracting from the work of Badâôni, "the substance of those passages which relate to the new religion of Akbar,"[1] he says, "A number of fire-worshippers who arrived from Nausarî in Guzerat, gained many converts to the religion of Zerdusht. The emperor was, to a certain extent, amongst them, and he committed the charge of maintaining a sacred fire in the palace night and day to Abul Fazl. He also assisted at the Homa, a species of fire-worship, which was performed daily in the inner apartments by those ladies of the harem, who were of Hindu descent."[2]

We must bear in mind, that this evidence from the work of Badâoni is the evidence of one, who was a staunch Mahomedan, and who was quite hostile to the religious discussions at the court, and to the Emperor's spirit of toleration Badâoni wrote, as Prof Max Muller says, "with an undisguised horror of Akbar's religious views"[3] His "book was kept secret, and according to a statement in the *Mirât-ul' Alam*, it was made public during the reign of Jahângir."[4] So, had the Naosâri Parsees failed in their mission, he would not have hesitated to say so. It is on the authoritative testimony of such a contemporary writer, that Wilson bases his statement He understands Badâoni clearly to say, that it was the fire-worshippers of Naosâri, who influenced King Akbar in the matter of Zoroastrianism

No authority can be stronger than that of Badâoni, in the matter of describing the result of the visit of the Naosâri Parsis to the court of Akbar, and no authority can be stronger than that of Wilson, in the matter of properly understanding Badâoni's passage about the Naosâri Parsees.

There is another author, who has clearly understood Badâoni, as saying, that it was the Naosâri Parsees, who instructed King Akbar in Zoroastrianism. It is the Comte de Noer (18[illegible]0 to 1881) I quote his words as translated from the German by M G Bonet Maury "Il y avait à Naousari, dans le Goudjerat, des disciples de Zarathushtra, descendants de réfugiés persans, qui avaient été proscrits pour cause de

---

[1] Works of H H Wilson, collected by Dr Rost, Vol II, p. 381.

[2] Ibid., p 389.

[3] Introduction to the Science of Religion, Edition of 1882, p. 209.

[4] Blochmann's Âin-i-Akbari, Vol. I., p. 104, note 2.

religion et avaient trouvé dans l' Inde une nouvelle patrie ; on les appelait Parsis, c-a-d. adorateurs du feu. Quelques uns de leurs prêtres furent mandés á Sikri, et initièrent l' empereur à leur religion."[1]

II.—The next important work which refers directly to this question, and to which frequent references are made in this matter, is the Dabistân, which was written, at least about 57 years after Badâoni's death.[2] The passage referring to this matter is as follows :—

و همچنین آتش پرستان که از قصبه نوساری که از ولایت گجرات
است آمده بودند دین زردشت را حق و تعظیم آتش را عبادت عظیم
می گفتند حضرت ایشانرا بجانب خود خوانده از راه و روش کهانیان
وقوف حاصل نمودند و هم اردشیر نام زردشتی دانارا زر فرستاده از
ایران آوردند و آتشرا باهتمام تمام نواب علامی شیخ ابوالفضل
سپردند و مقرر ساختند که بر آئین موبدان بطریقی که آتشکدهٔ
ملوک عجم همیشه برپا بود دایم الاوقات چه در شب چه در روز در
اندرون شبستان نگهدارند که آیتی است از آیات خداوند و نوریست
از انوار ایزد بلند و همچنین از کرمان آتش پرستانرا بخواند و دقایق
دین زردشت از ایشان پرسیدند و نامها بآذر کیوان که سر کردهٔ
یزدانیان و آبادیان بود نبشتند و اورا به هند طلبیدند

(p. 266 of the Bombay Edition of the Dabistân of 1277 A. H.
تعلیم دهم در عقاید الهیه . نظر دوم از تعلیم دهم در بحث های اهل
ادیان)

Translation.

"In like manner, the fire-worshippers who had come from the town of Nôusarî, situated in the district of Gujerât, asserted the truth of the religion of Zoroaster, and the great reverence and worship due to fire.

---

[1] L'Empereur Akbar par le Comte de Noer, traduit par G. B. Maury, Vol. I., pp 314-315.

[2] The Dabistân, translated by Shea and Troyer Introduction —The author of the Dabistân mentions dates from A. D. 1618 to 1653, so it must have been written at least after 1653. He lived from A. D. 1615 to 1670. Badâoni died about 1596.

The emperor called them to his presence, and was pleased to take information about the way and lustre [1] of their wise men. He also called from Persia a follower of Zardusht, named Ardeshir, to whom he sent money, he delivered the sacred fire with care to the wise Shaikh Abu'l-Fazil, and established that it should be preserved in the interior apartment by night and day, perpetual henceforth, according to the rule of the Mobeds, and to the manner which was always practised in the fire-temples of the Kings of Ajem, because the *Iti set*[2] was among the sentences of the Lord, and light from among the lights of the great Ized. He invited likewise the fire-worshippers from Kirman to his presence, and questioned them about the subtleties of Zardusht's religion, and he wrote letters to Azer-Kâivân, who was a chief of the Yezdânian and Abâdâniân, and invited him to India. (Dabistân, Vol. III, pp. 95-96, translated by Shea and Troyer)

We learn from this passage the following facts :—

(1) That " the fire-worshippers, who had come from the town of Nôusari, situated in the disrict of Gujerat, asserted the truth of the religion of Zoroaster and the great reverence and worship due to fire "

(2) That "the emperor called them to his presence and was pleased to take information about the way and lustre[1] of their wise men" (*Kiâniân*).

(3) He ordered Abul Fazl to keep the sacred fire burning day and night.

Thus we see that the three facts found in the passage of Badâôni are repeated in the above passage from the Dabistân

But in the passage of the Dabistân there is one more statement which is not found in Badâoni. It is —

That Akbar "*also* called (mark the word '*ham*,' in Persian, *i.e.*, also) from Persia a follower of Zardusht, named Ardeshir, to whom he sent money. He invited *likewise* (mark the word " *hamchunin*" in Persian, *i.e.*, likewise) the fire-worshippers from Kirman to his presence and questioned them about the subtleties of Zardusht's religion, and he wrote letters to Azer-Kaivân."

---

[1] The word is روش not روشن; so it means customs.

[2] The English translator has not properly understood this passage It is bodily taken from Badâoni, where it is translated by Blochmann as " Fire was one of the manifestations of God."

Now it is sought to infer from the additional fact mentioned in the Dabistân that "Akbar must have been dissatisfied with the priests from Naôsari whom Badâoni mentions, and seeing that they could not teach him much, determined to go further afield and invite Ardeshir and other Parsees from Kirman."[1] The Dabistân does not at all permit that inference.

Firstly, in connection with this matter, simply from the fact that the Dabistân gives the above additional fact, it is supposed to give "a fuller and more detailed account"[2] A careful examination of the above two passages from Badâoni and the Dabistân in their original Persian, shows that the account of the Dabistân, on this subject, is no way "fuller and more detailed." It is an almost verbatim reproduction of Badâoni's passage. Were it not for the fact, that it is the old oriental authors that are concerned, among whom such things were, to a certain extent, common, such a reproduction, in modern parlance, would be called plagiarism pure and simple I give below, side by side, the passages, both from Badâoni and from the Dabistân in their original Persian, which will enable any one to see at a glance that the Dabistan passage is nothing but a reproduction of the Badâoni passage, with the exception of the statement about Ardeshir and the fire-worshippers from Kirman.

BADÂONI.	DABISTÂN
Va âtash parastân kê az sheher *i Naôsârî az velâyat i Gujrât âmadê bûdand,*	*Va* hamchunîn *âtash-parastân kê az* kasbê *i Nâôsârî kê az velâyat i Gujrât ast âmadê bûdand,*
dîn i Zardusht râ hak namûdand	*din i Zardusht râ hak*
va taazim i âtash râ ébâdat i azîm goftand, va *ba jâneb i khûd* kashîdê az estelâh va *râh va ravesh i kiânyân râk ef* sâkhtand.	*va taazim i âtash râ ébâdat i azîm* mi-*goftand.* Hazrat Ishân râ *ba jâneb i khûd* khoând az *râh va ravesh i Kiânyân vakuf* hâsel namudand.
	va ham Ardashir nâm Zardushtî dânâ râ zar firastâd va az Irân avurdand

[1] Mr. Karkaria, "Akbar and the Parsees." Journal of the B. B. R. A. Society, Vol XIX., No. LIII, p. 296.

[2] Ibid., p 295.

tâ farmûdand kê *âtash râ ba ihtamâm Shaikh Abu- al- Fazl ba ravesh mulûk* i *Ajam* kê *âtash-kadêh* i ishân *hamîshê bar pâê bûd dâyam al avkât chê dar shab chê dar rûz dar* mahl *negâh* midâshtê bâshand *ke âyatî ast az âyât* i *khûdâ va nûrîst az anvâr* i *vaî.*

va *âtashrâ ba ihtamâm* i tamâm ba navâb elâmî *Shaikh Abu- al- Fazl* sepurdand va mukarar sâkhtand kê bar âin i môbadân ba tarîkî kê *âtash- kadêh* i *mulûk Ajam hamîshê bar pâ bûd dâyam-al avkât chê dar shab va chê dar rûz dar* andarûn i shabastân *negeh* idârand *kê âyati ast az âyât khûdâ va nur-ist az anvâr* i Izad buland

The author of the Dabistân has taken bodily, not only the above passages from Badâoni's Muntakhab-al-Tawarikh, but a large portion of this subject of religion. Take for example Raja Birbal's praise of the sun (Compare Dabistân's Persian Text, Bombay Edition of 1277, p. 265, l. 12, and Muntakhab-al-Tawarikh, by Lees and Ahmed Ali, Vol. II, p. 260, l. 14 Compare Shea and Troyer's translation of the Dabistân, Vol III, p 93, and Rehatsek's translation of Muntakhab-al-Tawarikh in his "The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm," p.25), and Abul Fazl's argument with Badâoni on the subject of the previous authors not doing full justice to ancient prophets (Compare Bombay Edition of the Dabistan, p 266, l 14, and Lees and Ahmed Ali's Muntakhab-al-Tawarikh of Badâoni, Vol. II, p 262, l 7. Compare the above-mentioned translations. Shea and Troyer III., p. 96, Rehatsek, p 27).

Many other passages show that the author of the Dabistân has taken passages bodily from Badâônî, with slight changes of words here and there, and with this difference, that while Badâônî, strict Mahomedan that he was, has shown his bigotry in his expressions, the author of the Dabistân is free from it.

As to which is a better authority, the Muntakhab-al-Tawârikh of Badâônî or the Dabistân of the supposed author, Mohsan Fani, we have the following opinion of Prof. Wilson. He says :[1] "The Dabistân gives us an account of the religious disputations, which were held in Akbar's presence, and in the character of a philosopher may be supposed to personify the opinions of the king. This work does not, however, state the particular dogmas of the sect instituted by the monarch, and the sentiments of the sage are more of a negative than

[1] Works of Prof. Wilson by Dr. Rost (1862), Vol. II., pp. 379-380.

affirmative description, subversive of all existing systems rather than the foundations of a new code of belief. From this uncertainty, however, we have a satisfactory appeal, and find in a work written towards the close of Akbar's reign, a most minute recapitulation of progress of the Emperor's deflections from the faith of Mohammed, and the new institutes and observances which he laboured to introduce The work is the Muntakhab-at-Tawârikh compiled by Abd-ul kâder Maluk Shah Bedâôni."

Professor Blochmann takes the same view Giving extracts from Badâôni on the religious views of Akbar, he says "The above extracts from Badâoni possess *a peculiar value*, because they show the rise and progress of Akbar's views, from the first doubt of the correctness of the Islam to its total rejection, and the gradual establishment of a new Faith, combining the principal features of Hinduism and the Fireworship of the Pârsis. *This value does not attach to the scattered remarks in the Âin, nor to the longer article in the Dabistân* As the author of the latter work has used Badâôni it will only be necessary to collect the *few remarks* which are *new*" (Blochmann's Âin-i-Akbari, Vol I, p 209) As to the discussions at the religious meetings, as described by the Dabistan, Elphinstone thinks them to be "probably *imaginary*" (Bk. IX, Chap. III, Cowell's ed, p 535 The italics are mine).

Now, let us see, if we can account for the additional statement in the Dabistan, *viz.*, Ardeshir's visit to the court of Delhi. That a learned Persian Zoroastrian, named Ardeshir, came from Persia at the special invitation of Akbar is certain. That is proved from the independent source of the Farhang-i-Jehangiri. But the facts (1), that he came for quite another purpose, *not* for the purpose of taking any part in those religious discussions, which led Akbar to openly acknowledge Zoroastrian forms of worship, and (2) that he came a long time *after* the years 1581 and 1582 when Akbar adopted these forms of worship, are equally certain, and can be placed beyond any shadow of doubt.

As to the first fact, *viz.*, that Ardeshir was sent for, from Persia, by Akbar, for quite another purpose, we have the authority of Mir Jamal-ud-din, a writer contemporary with Akbar. He was the writer of the well known Persian lexicon, Farhang-i-Jehangiri. This work was begun by him in the reign of Akbar, who had patronized it, and finished in the reign of his successor Jehangir, after whom it was called Farhang-i Jehangiri We will give here, in the words of the

author himself, an account of his dictionary, as far as Akbar was connected with it He says in the preface [1]

Translation.

"From the prime of youth, I had the inclination and desire of reading and perusing the poems of the ancients, and in the company of friends and companions, a good deal of my time was spent in (reading) the discourses and collected poems of teachers of old times; and when many of their poems contained Persian, Pahlavi and Dari words and idioms, &c, I had helplessly to refer to Persian vocabularies called *farhangs* And I came across many words and idioms in the poems of the ancients, which were not found in any dictionary, and in the case of those that were found, there was a good deal of contradiction and confusion As the bankers of the thread of learning and wisdom, had written much in investigating and ascertaining the origin of words and idioms, but had made no *difference between Persian and Arabic words, the object was not* fulfilled, and necessary questions (of difficulties) remained neglected. Therefore, the desire of preparing a book in this noble branch of learning, became fixed in my poor mind I collected in several parts, all the unknown words that came across my sight in books of poetry and prose In short, I spent, well nigh one generation, which is the period of 30 years, a good deal of my time and a good deal of my life in making researches in Persian, Pahlavi and Dari words and idioms, &c.

"'I worked hard for 30 years and revived Persia with this Persian.' [2] The hand of eloquence became strong through me. I finished the book of Pahlavi. After many researches and investigations, such a number of words and idioms were collected as had not come to the hand of any other lexicographer But the arrangement of those, on account of difficulties, the description of the encounter of which is of no great advantage, had fallen into the sphere of delay, and from the excess of my inquiries,

---

1 Lucknow lithographed edition of 1293 Hijri (دیباچہ) Introduction, from page 3, l 5 Mr Manockji Rustomji Unwala's old manuscript, p 1, l. 16 As far as I know, this portion from the preface of the Farhang has not been translated. So I give my own literal translation of it

2 Quoted from Firdousi Mohl, Vol I, Preface, p. XC., l 20. Macan's Calcutta edition Vol. I., p 65 l 18.

my excellence in this art (of writing a lexicon) had reached such a stage, that very few words and phrases have remained uninvestigated by this slave (*i e*, myself) by means of his fiery inquiries of proofs, so that many just-minded friends, knowing me to be worthy of confidence in this kind of learning, brought before me every difficulty which they met with, in their study of prose and study of words . . . . In short, the excellence of this servant, in this (branch of) learning, being sufficiently well known, in the month of Zi-'l-qu'da (*i e*, the 11th month) of 1000[1] Hijri, at the time, when the banner of Akbar Badshâh, the sun of the nobles . . . . . . had the honour of appearing in the city of Srinagar, which is the capital of Cashmere, one of my friends spoke in the paradise-like assembly (of the king) about the researches of Persian words and phrases which I had been fortunate to make. The members of His Majesty's court, as soon as they heard this matter, called the humblest of sincere friends (*i e*, myself) in the noble and holy presence of his Majesty. His Majesty said very gracefully and elegantly (lit with a tongue that drops pearls and scatters jewels) 'since the time the Arabs had the hand of authority in the country of Persia, the Persian language having been mixed with Arabic words, most of the Parsi and Dari and Pahlavi words have become obsolete, nay, have disappeared altogether So the explanation of the books which have been written in old Persian languages, and the meaning of the poems, which poets of old times have adorned with ornaments of poetry, have remained concealed and hidden under the curtain of concealment and the veil of privacy.

---

1 The lithographed edition from which I translate gives the year ١٠٥٠ (*i e*, 1050), which is evidently a mistake for ١٠٠٠ (*i e* 1000) A manuscript copy of the Farhang-i-Jehangiri, lent to me by Mr Manockji R Unwala, gives ١٠٠٥ (*i e*, 1005) That also is a mistake Blochmann's manuscript (Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1868, Part I, No 1, p 12) gives 1000. This is correct, because the writer connects the event with Akbar's visit to Srinagar and we know that Akbar visited Cashmere in 1000 Hijri, "and reached his destination on the sixth of Muharrum (the first month) of the year one thousand and one" and spent nearly a month in 'his private garden" باغ خاصه (Muntakhab-al-Tawârikh, translated by Lowe Vol. II, p 898, Lees and Ahmad Ali's Edition, Vol II, p 384, ll 19, 20) Thus according to Badâoni, on the 6th of Muharrum (the first month) of 1001, he arrived in Cashmere (*i e*, the capital) So the interview with Jamal ud-din may have taken place a few days before.

Therefore, before this time, I had ordered some of the members of this court, which protects learned men, to prepare a book containing all the old Persian words and phrases. Nobody could perform that work as it should be[1] It is necessary that in this noble branch of learning, you should prepare a book of good fame, and sublime name, so that in consequence of its always being united with my good fortune, its effect may remain permanently on the pages of time for day and night (i e, the book may be connected with my name and prove useful for ever) . . '

The author then goes on to say, that he then began to collect about 44 previous *farhangs* or lexicons, Zend and Pazend books and other Persian works But, before he completed his work, Akbar died in 1014 Hijri (1605 A D) Akbar's son Jehangir came to the throne, and the dictionary was finally completed in his reign, three years after Akbar's death. So the author named it after Jehangir and called it Farhang-i-Jehangiri

He says—

مزین گشت این فرهنگ نامی
باسم شاه جمجاه جهانگیر
چو جستم سال تاریخش خرد گفت
زهی فرهنگ نورالدین جهانگیر

Translation.

i.e., this famous dictionary became honoured by the name of king Jehangir, who is like king Jamshed in dignity When I looked for its date, wisdom said "Zahi Farhang Nur-ud-din Jehangir," i.e, Well done, the dictionary of Nuruddin Jehangier!

The numerical value of the letters of the above *miçrá* is 1017 Hijri (1608-09 A.D.). This is the date of its completion

We learn from this long passage several facts *Firstly*, we learn, why it was that king Akbar patronized it, and *secondly*, we learn the different dates of its commencement, its patronage by Akbar, and its completion We will speak of the dates later on

Firstly, as to the patronage extended to it by king Akbar, we learn that the speciality of this new lexicon, to which the author attaches great importance, and to which the king himself also attaches great importance, is that it contains many old Persian words, especially of Zend and Pazend origin. It is for this purpose, that the author collected several Zend and Pazend books.

---

[1] Arabic 'ka-má-yambaghí' meaning "as it should be."

Now, it was to assist Mir Jamal-ud-din, the author of the Farhang, in his work, that king Akbar had specially sent for Ardeshir, a learned Persian of Kerman, to whom the Dabistan refers. Blochmann says on this point "From the preface of the dictionary it appears that the labours of the compiler extended over thirty years. A H. 1000, or thirteen years after the commencement of the compilation, when Akbar was at Srínagar, Mir Jamál-ud-din received the order to complete his dictionary. Not only did Akbar grant sums for the purchase of manuscripts, but he even called learned men from Persia to assist Mir Jamal-ud-din in the compilation. The historian Badâônî indeed tells us that many a word was investigated in Akbar's *majlis-i-kháç*, the emperor himself evincing that taste for the study of words which Muhammadans so eminently possess . . . . The Zand and Pazand words form a peculiar feature "[1]

We learn from the Farhang-i-Jehangiri itself, that Ardeshir was sent for from Persia, for the purpose of this dictionary. Blochmann refers to this passage in his abovementioned paper on "Contributions to Persian Lexicography."

برسام . . . . . شرح این لغت از مجوسي که در دین خود
نهایت فاضل بود و اردشیر نام داشت و اورا مجوسیان موبد می
دانستند و حضرت عرش آشیانی[2] مخصص بجهت تحقیق لغات فرس
مثلها از ولایت فرستاده از کرمان طلبیده بودند تحقیق نموده نوشت

(Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol XXXVII., Part I., No. 1, 1868, p 14, article by H. Blochmann)

As Blochmann has not translated this passage, I give my own translation.

Translation.

"Barsam —The meaning of this word is written, after being ascertained from a Majûs (Magus), who was very proficient in the knowledge of his religion, and who had the name of Ardeshir, and whom the Magi held as their Mobed (priest), and whom His Glorious Majesty,

---

[1] Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol XXXVII, Part I, No. 1, p 12 14, 1868 Paper on ' Contributions to Persian Lexicography."

[2] Ervad Manockji Rustomji Unwala's old manuscript of the Farhang-i Jehangiri gives the word as آستاني It would then mean "of the throne-like threshold." But the word as given in Blochmann's manuscript is correct, because عرش آشیانی meaning "nestling at the foot of the divine throne" was "a name given to the Emperor Akbar after his decease "—(Steingass)

having sent money for him, had specially called from Kerman for the purpose of ascertaining (the meanings of) Persian words." The word 'barsam' is an old Zand Avesta word. Firdousi uses it.[1]

The long explanation, which the author gives, of the word *Barsam* is very technical, and so he refers to his authority.[2] In the case of another word also, we find, that the author of the Farhang-i-Jehangiri gives his authority. It is in the case of the word Azar آذر. He does not give the name of the person but simply refers to him as an old person of the Zoroastrian faith. Blochmann thinks, that perhaps this is a reference to the same person Ardeshir. We read the following under the word, اادر or آذر. I follow the text of Mr. Unwala's manuscript

فقیر که راقم این حروفم پیری ار پارسیان را که در دین
زردشت بود دیدم که جزوی چند ار کتاب [5]زند و وستا داشت چون
مرا رغبت و [4]ضعف تمام بجمع لغات فرس بود و در فرس ا ر ژنه

---

[1] The author of the Farhang i-Jehangiri quotes the following lines in which *Firdousi* uses it —

پرستندهٔ آذر زر د هشت
بهیرفت با باژ برسم بهشت
چو ار دور جای پرستش بدید
شد ار آب دیده رخش ناپدید
فرود آمد ار اسپ برسم بدست
بزم زم بهیگفت و لبرا ببست

The first couplet is from the account of Behrámgour's reign (Mohl VI, p 64, couplet 705, Macan's Calcutta Edition, Vol III, p 1579) The next couplet can be traced, with a little modification, to the account of the reign of Khusrô Parviz (Mohl VII, p 186, couplet 2205, Calcutta Edition, Vol IV, p 1949), but the third couplet, which seems to be in continuation of the second couplet, I am not able to find in any of the copies of the Shâh-Nâmeh with me

[2] The word is so obsolete, from a non Parsee point of view, and the explanation is so technical, that the later lithographed editions of the Farhang i Jehangiri have omitted the word 'barsam,' perhaps as being of no use to the modern students Blochmann's manuscript of the work has given it Mr Manockji Rustomji Unwala's MS which I have used for this purpose gives the word, *vide* p 155

[3] Blochmann's copy has the word correctly written زندا وستا (Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol XXXVII Part I, No 1, 1868, p 14).

[4] The lithographed edition of Lucknow of 1293 Hijri (1876 A.D), p. 56, has شغف

و وستا [1] کتابی معتبرتر نیست بجهت تحقیق لغات با او صحبت میداشتم
و اکثر لغاتی که در خاتمه این کتاب از زند و پازند و وستا نقل شده
از تقریر آن [2] زردوشتیست و او هرگاه قراءت زند مینمود باین لغت
که میرسید آذر بضم دال غیر منقوطه میخواند و میگفت که در کتاب
زند و [3] وستا این لغت بدال منقوطه نیامده

Translation[4] (I give my own translation, as Blochmann's is rather a free one.)

"I (lit. my humble self) who am the writer of these lines, saw an old man of the Parsees who was of the Zoroastrian religion, and who had a few parts of the Zend Avesta books. As I had a great longing and yearning for the collection of Persian (*fars*) words, and as there is no more authoritative work for the Persian than the Zend Avesta, I kept up a friendly intercourse with him for ascertaining (the meanings of) words. And most of the words, which are given in the supplement of this book, from the Zend and the Pazend and the Avesta are as explained by that Zoroastrian. While reading the Zend whenever he came to this word (Âzar) he read it Âdar with a *zamma* (or '*p sh*') over *dâl* without the *nukta*, and said that in the book of Zend Avesta this word does not occur with a *dâl* with the *nukta*."

Of these two passages, the first is very clear. It distinctly says, "that Ardeshir was (mark the word خصوص) *specially* sent for, from Kirman for the purpose of ascertaining Persian words."

Dastur Aspandyâr Kâmdin of Broach (who lived from 1751 to 1826) in his book entitled કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર (pp 50-51) published in 1826, a short time before his death, refers to the fact of Ardeshir's being called to India for the Farhang-i-Jehangiri.

---

[1] The Lucknow edition adds تقریر before this word

[2] Blochmann's MS has زرتوشتی است

[3] The Lucknow edition adds پازند before this.

[4] Blochmann's translation runs as follows —"I knew an old Persian, a Zoroastrian, who possessed some parts of the Zend Avesta. As I have a passion for collecting Persian words, and as no book enjoys a greater authority for Persian than the Zend Avesta, I often met him for the purpose of investigating some words, and indeed most of the Zand words which the Khatimah of my dictionary contains, have been extracted by this Zoroastrian from the Zend Avesta. Whenever he came across the word آذر in reading to me from his holy book, he pronounced it *ádur*, not *adzar*, etc." (Journal of the

But one may argue, that Ardeshir, even if specially sent for, for the purpose of the Dictionary, may have taken an active part in influencing Akbar to Parseeism. In order to meet that argument, we must try to fix the date of Ardeshir's visit to India.

We find in the Persian Revâyets, a letter from this Ardeshir to Dastur Kiamdin Padam of Broach, on the subject of fire-temples. The letter ends thus—

نبشته شد در روز دین ماه فروردین قدیم سنه ۹۶۷ یزدجرد شاه پشاه

i.e. Written on the day Din month Farvardin 967 Yazdazardi [1] After copying that letter, the compiler of the Revâyats makes the following note —

وقتی که دستور اردشیر نوشیروان کرمانی از ایران زمین در ملک
هندوستان پیش شاه اکبر آمده بود آنگاه این مکتوب بدستور قیام
دین پدم نوشته بود (p 458, l. 9)

i.e. At the time, when Dastur Ardeshir Noshirwân Kermâni had come from the country of Persia, to the country of Hindustan, before king Akbar, this letter was written to Dastur Kiamdin Padam.

From the body of the letter it appears that Ardeshir had received a message from Dastur Kâmdin of Broach at Mooltan, when he was

---

Asiatic Society of Bengal, Vol XXXVII, Part I., No 1 1868, p 14) Prof Max Müller refers to this passage and says (Introduction to the Science of Religion, Edition of 1882, p. 18) 'We have the Zend Avesta, the sacred writings of the so-called fire-worshippers, and we possess translations of it, far more complete and far more correct than any that Emperor Akbar obtained from Ardeshir, a wise Zoroastrian, whom he invited from Kirman to India." Prof Max Müller does not say a single word more than this, and still he is quoted in the paper, above referred to, as supporting the inference that 'Akbar must, out of curiosity, have called Parsees from his own recently-conquered province of Guzerat for information, but, seeing that he could not get much out of them, he had to call others from Persia" (pp 296, 297) One can easily see from the full quotations from Blochmann and Max Müller that there is nothing at all in Max Müller's words supporting the above inference The author of the Farhang i Jehangiri says that Ardeshir had 'some parts (juz or juzwe, i e a little, a trifle) of the Zend Avesta," and what Prof Max Müller wishes to say is merely this that in our times we have "far more complete and correct" manuscripts and translations than those brought by Ardeshir. Yet he is represented as supporting the above inference!

[1] Lithographed edition of the Revâyet which is being printed by Mr. Manockji Rustomji Unwâlâ, Vol. II. (pp 455-458), p. 458, l. 7.

on his way back to Persia. Ardeshir says, that had he received the message at Lahore, he would have thought of going to Dastur Kamdin at Broach.

چون در ملتان رسیدم بهدین کاوس ماهیار را دیدم...... اگر این فقیر بهدین کاوس را در لاهور میدید البته در خدمت میرسید

i.e. When I reached Multan, I saw Behedin Kâus Mâhiâr. . Had I seen Behedin Kâus at Lahore, of course, I would have come (p. 456, ll 7 11)

This passage shows that Ardeshir left India in 967 Yazdajardi (1597 A.D). This is the date of the departure of Ardeshir Now let us see, if we can fix the date of his arrival. The above quoted long passage from the preface of the Farhang-i-Jehangiri helps us to do that.

We learn from that long passage of the preface, that Mir Jamâluddin had devoted 30 years to the work of his lexicon, and that it was during the time of Akbar's visit to Srinagar in 1000 Hijri (1592 A. D.) that the King extended to him his patronage. Now, as we saw, that Ardeshir was specially sent for, for the work of the lexicon by king Akbar, and as we further saw, that Akbar extended his hand of patronage to the author of the lexicon, only in A.D. 1592 (Hijri 1000), it is quite evident that Ardeshir must have come to India *after* A.D 1592 This was then about 13 years *after* the date (1579 A D.), when the religious discussions at the Ibâdat Khâneh, which influenced Akbar towards Parseeism were closed, about 11 years *after* the date (1581 A D) when Akbar openly accepted the outward forms of the Parsee worship, and one year *after* the death (1591 A.D.) of Dastur Meherji Rana.

Thus we see, that the Farhang-i-Jehangiri clearly proves the two facts (1) *firstly* that Ardeshir came from Persia, *for the purpose of the dictionary*, and (2) *secondly* that Ardeshir came to India *after* 1592, A D., a long time before which, Abkar had openly adopted some of the visible forms of Parsi worship This clearly shows, then, that it was the Indian Parsees of Naosari, who had explained to Akbar the Parsee religion and not Ardeshir from Persia.

The discussions, which are called "the learned and philosophic discussions of the Ibâdatkhana,"[1] and to take part in which, none of

---

[1] The Ibâdat Khâneh is spoken of in the Tabakat-i- Akbari as—نشیمن قدس کاشانهٔ آتش—*i. e* the holy seat, the place of fire (Munshi Newul Kishore's Edition of 1875, p. 328, l. 4).

the Gujarat Parsees are supposed to "have possessed the requisite ability"[1] were practically closed in 1579 A D. (987 Hijri) Blochmann says "*the disputations had now come to an end* (A.D 1579), and Faizi and Abul Fazl had gained the lasting friendship of the emperor"[2]

It may be said that the religious disputations were not closed in 1579, because missionaries continued to come and go, long after that year.[3] But the later missions in after years had nothing to do with the religious disputations of the Ibâdat-khaneh Anyhow, as far as the Parsees and their influence on Akbar were concerned, the disputations were closed. This is proved by several facts on the authority of Badâôni

---

[1] Journal B B R A Society, Vol XIX, No. LIII., p. 297

[2] Âin-i-Akbari, Vol I Introduction, p. XV

[3] The dates of these missions differ according to different writers. I give below the dates according to different authors —

	Father Catrou, on the authority of Manouchi	Comte de Noer, on the authority of Du Jarric	Murray
First Mission	Arrival —(Does not give the exact date, but it can be calculated by references) About 1576 or 1577	Arrival 1580.	Arrival 1570.
	Departure —1579 or 1580 (Rudolph Aquaviva left in 1582 or 1583)	"Departure probably 1582" (Rudolph Aquaviva probably left in 1585.)	Departure 1583.
Second Mission	Arrival.—1589 (date of departure from Goa)	Arrival 1591.	Arrival 1591
	Departure —Date not given, but their stay appears to have been short	Departure —Gives no date, but their stay appears to have been short.	Departure —Gives no date, but their stay seems to have been short
Third Mission	Arrival -No date given, but it must have been before 1597 as a great fire, which took place in 1597 is said to have taken place when the *mission* was there	Arrival 1595	Arrival 1595
	Departure —The mission remained till the death of Akbar	Departure —Gives no date	Departure —Gives no date, but says that the mission left, when Akbar went to conduct a war in the Deccan That was in 1596 (Elliot, Vol. VI, p 92)

(1) From the new Jalâli year (988) 1580-81, the king openly adopted sun and fire-worship (Badâôni Lowe, Vol. II, p 269, Blochmann's Aîn-i-Akbari, Vol I., p. 184, Rehatsek, p. 27) (2) Two years after, i e in 1582 (990) he "established 14 holidays according to the manner of the Zoroastrians (Badâôni Lowe, Vol II., p 316, Blochmann's Âîn-i-Akbari, Vol I., p 195, Rehatsek, p. 53). (3) The document "unique in the Church History of Islam," which was the result of these disputations, and which separated Akbar from orthodox Mahomedanism, was signed in 1579 (Rajab 987) (Badâôni: Lowe, Vol II, pp 278-279, Blochmann's Âîn-i-Akbari, Vol I., p. 186, Rehatsek, p. 31) It was a document for preparing which Badâôni applies to Abul Fazl, the proverb, "He prefers hell to *shame on earth*" (4) After the signing of this document, the king left for Ajmir on the 16th Rajab of the same year 987 (1579 A D.) (5) He adopted the Parsee Calendar and established his era after the manner of the ancient Persians in 1584 (992), (Âîn-i-Akbari, Vol II. (Jarrett), pp 30-31). Badaôni describes this change under the events of 990 *Hijri* (1582), (Lowe II, p 316, Blochmann's Âîn-i-Akbari, Vol. I, p. 195, Rehatsek, p 53)

Though the later missions came as late as 1595, they had nothing to do with the original discussions of the Ibâdat-khana. It is only the first mission that seems to have taken a part in the discussions at the Ibâdat khana All the three missions had to leave Akbar's Court disappointed as far as the king was concerned

Father Catrou says of the first mission that "Akbar seemed to have countenanced, for a season the cause[1] of Christianity from a principle of curiosity only" Comte de Noer says something similar.

According to Abul Fazl, the first mission of Father Rudolf (Padri Radif) took part in the discussions at the Ibâdat khâneh in 986 Hijri (1578-79 A D) (Akbar nâmeh, Vol III, p 254, l 20, Asiatic Society's Calcutta Edition. Elliot VI., p 60) Badaoni places under the events of the year 986 Hijri (1578-79 A D) the event of Akbar ordering "Prince Murâd to take a few *lessons* in Christianity" (Badaoni Ahmed Ali's text, Vol II, p 260, l 6 Lowe's translation, Vol II, p 267 Blochmann's Ain-i-Akbari, Vol I p 182 Rehatsek, p 25) Now it was Father Monserrat, a member of the first mission, who gave these lessons to this prince (Calcutta Review, January 1886. Vol LXXXII, No CLXIII, pp. 2 and 4) So according to Badaoni the date of the first mission was 986 Hijri (1578-79 A D)

1 History of the Mogul Dynasty, p 113.

He says "Mais ayant manqué le but réel de l' entreprise, qui était la conversion d'Akbar, les Padres retournèrent à Goa (L' Empereur Akbar, Vol. I., p. 330)." Murray says the same thing. "One of the courtiers, however, allowed it to transpire . . . . that his (Akbar's) sole aim was curiosity and entertainment." (Vol. II., p. 90.)

As to the second mission, the discussions at the Ibâdatkhana were long before over, and according to Father Catrou, we do not find them carrying on any "learned and philosophical discussion" whatever with the courtiers They expected Akbar to be a Christian. "He often visited the fathers, proposing to them the most specious objections to our sacred mysteries, and appearing satisfied with the mysteries (explanation) he received" Nothing further happened. They had instructions to leave "whenever they should be satisfied that their mission had failed in its object." Their mission failed, and so they returned to Goa [1]

According to Comte de Noer also, the second mission left without achieving any result "Ils quittèrent L' Empire, sans avoir obtenu aucun résultat religieux"[2]

From Murray also we find, that they "went through nearly the same career as their predecessor. So long, indeed, as they were willing to swell the pomp of his court, and to amuse him by the display of relics and images, he appeared glad to have them about him . . . They found that there was as little as ever of any serious intention of acceding to their wishes."[3]

Coming to the third mission, we find the same thing in their case. From Catrou, we do not find them taking any part in any discussions whatsoever. They converted some of the people Akbar appeared at times well inclined toward them and their religion But says Catrou "Nevertheless, some vestiges of his former superstition would escape him at intervals . . Heaven punished the pride and impiety of the prince in a remarkable manner."[4]

According to Comte de Noer, the third mission had a political object rather than a religous one. He says "L'Ordre jugeait avanta-

---

[1] History of the Mogul Dynasty, Catrou, pp. 126-127

[2] L' Empereur Akbar, Vol I, p 330

[3] Discoveries and Travels in Asia, Vol II., pp. 92-93.

[4] History of the Mogul Dynasty, p 128.

geux d' entretenir des agents politiques, à la cour du Grand Mogul, comme à d' autres cours."[1] From Murray also we learn the same thing. "There remained in the breast of the monarch a strong hold of idolatry, on which they could never make any impression." Thus, we see, that as Blochmann says, the discussions at the Ibâdat-khana were closed in 1579, and that the later Christian missions had no part in those discussions.

But even, if, for argument's sake, we take it for granted, that the discussions by the Christian missionaries continued after 1579 A. D., that *does not affect the main issue*, that by 1582 Akbar had openly adopted some of the Parsee forms of worship, the Parsee calendar and the Parsee festivals, whereas Ardeshir came long after that in 1592.

We said above, that the influence of Parseeism on king Akbar, was a *fait accompli*, sometime before the arrival of Ardeshir from Persia into India, because, he had adopted long before 1592, many of the Parsee forms of worship and observances Among these was his adoption of the Parsee festivals We find a reference to this fact in the Aín-i-Akbari also We read the following (Ain 22, Book II.)[2] — "His Majesty enquires into the excellent customs of past ages, and without looking to the men of the past in particular, he takes up that which is proper, though he have to pay a high price for it. He bestows his fostering care upon men of various classes, and seeks for occasions to make presents Thus when His Majesty was informed of the feasts of the Jamsheds, and the festivals of the Pârsî priests, he adopted them and used them as opportunities of conferring benefits. The following are the most important feasts The New Year's day feast[3] . . . Again, His Majesty followed the custom of the ancient Pârsîs, who held banquets on those days the names of which coincided with the name of a month . . . . ."

III The third important work which refers—though indirectly—to the question whether it was the Indian Parsees or the Persian Parsees, who took a prominent part in the discussions of the Ibàdatkhanah in 1578-79 is Abul Fazl's Akbar-nâmeh Abul Fazl refers to the presence of Zoroastrians in the assembly for religious discussions under the events of the commencement of the 23rd year of King Akbar's reign (986 Hijri, 1578 A D), a long time before Ardeshir's arrival. He thus speaks of a meeting for religious discussions on the 20th of the month Meher.

---

[1] L'Empereur Akbar, Vol I., p. 221 [2] Ain-i-Akbari Blochmann, Vol. I. p. 276. [3] "Badâônî generally calls this day Naûrûz-i-Jalâli."

بیستمِ مهر ماهِ الٰهی درآن عبادت خانه خلوت تجرّد را در بزم
تعلّق چراغ افروختند ونقدِ دانش اندورانِ مدرسه وخانقاه بعیارگاه
بردند صاف از دردِ و سره از مغشوش جدا کردن آغاز شد و فراخیِ
حوصله و بسطت ظلِّ الٰهی چهره آرای گشت صوفی حکیم متکلم فقیه سنی
شیعه برهمن جتی سیورا چار باک نصاری یهود صابی زردوشتی و سایر
گوناگون مردم از دیدِ آرامشِ محفلِ همایون . . نشاطِ فارغبالی نمودند

(Akbar-nameh, Vol III, pp, 252-53, I 22, Calcutta Edition of Abd-ur Rahim) Translation.

"On the 20th Mir[1], in that place of meeting, the lamp was kindled to brighten the solitude of seclusion in the banquet of society, and merits of the philosophers of the colleges and monasteries were put to the test of the touchstone [Health from disease, and good money from false money, began to be separated. Abundance of spirit and excellence of divine power enlightened faces][2] *Sufis*, doctors, preachers, lawyers, *Sunnis*, *Shias*, Brahmans, Jains, Buddhists, *Chârbâks*[3] Christians, Jews, [Sabeans][2] Zoroastrians and learned men of every belief were gathered together in the royal assembly, and were filled with delight"[4]. (Elliot's History of India (Dowson), Vol VI, p 59)

As Ardeshir came after 1592, as already shown, the Zoroastrians present at the above discussions in 986 Hirji (1578 A.D.), were those of India

As the author of the Farhang i-Jehangiri says, Ardeshir was, no doubt, a learned priest. So one must naturally expect an inquisitive king like Akbar, to take advantage of his presence at his court, and make inquiries from him about Zoroastrianism as observed in Persia.[5] It is this fact, that the Dabistân takes note of, in adding one statement more, to those, that it had copied verbatim from the work of Badâoni

---

[1] Meher [2] As Elliot has omitted to translate this portion, I have given my own translation in brackets [3] "Hindu materialists The preceding words ought to be *Jatis* and *Sewras*, which are names of races [4] Lit showed exultation of joy at the sight of the pleasure of the royal assembly [5] Things like that may happen even now Several Zoroastrian rites and ceremonies performed by the Parsees of India, even now, differ from those performed by their co-religionists in Persia Though I have personally officiated at Parsee marriages on several occasions in Bombay, it was only this month, that I had an occasion to witness a marriage of a Persian Zoroastrian, when I found a good deal of difference in the ritual.

It is this fact, which Comte de Noer alludes to when he says "Akbar avait fait venir de Perse, à grand frais, un prêtre parsi Ardjer, qui initia l'empereur aux rites antiques de sa croyance" (Maury's Translation, Vol. I., p 340) But there is not a particle of evidence to show that Ardeshir took any part in leading Akbar to the adoption of some of the Zoroastrian forms of worship and of Zoroastrian festivals, &c. The fact, as shown above, by authentic dates, proves that Ardeshir came long *after* the event.

Again, apart from the question of dates above referred to,—and that is a question of very great importance in the consideration of the main question,—there is nothing whatever in the Dabistan, to any way belittle the work of the Naôsâri Parsees. It nowhere says that Naôsâri Parsees had no influence upon Akbar, and that it was because the Naosari Parsees had failed to explain their religion to Akbar, that Ardesir was sent for, from Persia. It says nothing of that kind On the contrary, it says in the very commencement that (*a*) the Naosari Parsees "asserted the truth of the religion of Zoroaster" and (*b*) that the Emperor "was pleased to take information" from them.

If from the mere fact that king Akbar called Ardeshir from Persia long after the visit of the Naôsâri Parsees to Akbar's court, we were to infer that the Naôsâri Parsees did not satisfy the king, then there remain several facts to be explained

1. The Dabistân further says that the king "invited likewise the fire-worshippers from Kirman to his presence, and questioned them about the subtleties of Zardusht's religion."[1] If it was Ardeshir, who, as alleged "took a prominent part in leading Akbar to Parseeism," and not the Naôsâri Parsees, why was there the further necessity of inviting more Zoroastrians from Persia ?

2. Again, we learn further on from the Dabistân, that Akbar "wrote letters to Azer Kâivân, who was a chief of the Yezdâniân and Abâdâniân and invited him to India."[2] Now, if it was Ardeshir, who had "been able to take part in discussions showing skill and dialectical ability," why was there the necessity of inviting Azer Kâivân also.

3. Then take the case of another community, the Christian. We know that Akbar called from Goa, some of the learned

---

[1] Shea and Troyer, Vol. III., pp. 95-96

[2] *Ibid*, p. 96.

Portuguese missionaries. They were Rodolfo Aquaviva, Antonio de Monserrat and Francisco Enriques.[1] We learn from the same authorities, which give these names, that later on Akbar sent for some other Christian missionaries. They were "Edouard Leïoton, Cristophe de Vega and a layman."[2] Again later on, a third party of missionaries, consisting of Jérôme Xavier, Emmanuel Pignero and Benoît de Gois[3], came to the Court of Akbar Are we then to understand, that Akbar sent for these two other bands of missionaries, because he was *not satisfied* with the learning and the teaching of the first missionaries? No, these later parties of missionaries had little to do with the discussions at the Ibâdat-khaneh They were latterly sent for, for other reasons, but not because Akbar was dissatisfied with the first party.

Again, one must mark the words هم and همچنین meaning '*likewise*' used in the Dabistân, in connection with both (*a*) Ardeshir, (*b*) and the other Zoroastrians from Kerman. Even, suppose, for argument's sake, that Akbar sent for Ardeshir from Persia, both for the purpose of the dictionary, and for seeking knowledge on Zoroastrianism But that does not show, that he was *not satisfied* with the Naôsâri priests. If an inquirer after truth, goes on sending for experts from different parts of the world, that does not necessarily show, that he is dissatisfied with the first batch of experts His inquisitive mind may crave for knowledge from different quarters.

We find from these facts, that according to Badâôni and according to the Dâbistan also, it was the Naôsâri Parsees, who explained to king Akbar, the tenets of Zoroastrian religion, and influenced him, and not Ardeshir and the Parsees from Persia. Ardeshir did not come to India earlier than 1592. Long before that year, the religious discussions at the Ibâdat-khâneh, in which the Parsees were concerned, had been closed, and according to Badâôni, the contemporary historian

---

[1] *L'Empereur Akbar, par Le Comte de Noer, translated by* Maury, Vol. I., p. 326. The names are given on the authority of du *Jarric*. History of the Mogul Dynasty by Father Catrou, translated into English (1826), p 105 Murray's Historical Account of the Discoveries and Travels in Asia, Vol II., p. 83.

[2] *Ibid.* Comte de Noer, p. 330, Catrou, p. 126, Murray (p 92) alludes to this mission but does not give names.

[3] *Ibid.* Comte de Noer, p 331, Catrou, p. 127, Murray (p. 93) alludes to the third mission, but does not give names.

of Akbar, in 1581, i. e, at least about eleven or twelve years before the arrival of Ardeshir from Persia, the king had openly accepted Parsee forms of worship. Badâôni is very clear on this point. "From the New Year's day of the 25th year of his reign (988 Hijri, i e., 1581 A D.), His Majesty openly worshipped the sun and the fire by prostrations, and the courtiers were ordered to rise when the candles and lamps were lighted in the palace. (Blochmann's Ain i-Akbari, Vol I., p 184 Lowe's Translation, Vol II, p. 269)

IV. There is another work of history, which distinctly says that in the 24th year of his reign (i e, in 1579 A D), Akbar was led away from Mohamedanism by several learned men, among whom it includes "several infidel and impious Parsees, who are devoted to the religion of the Magi " The writer here gives the exact date of the influence of the Parsees, *viz*, the 24th year of his reign, i e 1579 A. D, the very date when the Naôsari Parsees were at Akbar's Court according to Badâôni. Ardeshir came at least 13 years after this date This work then leads us to conclude, that it was the Naôsari Parsees, and *not* the Persian Parsees, who led Akbar towards Zoroastrianism Though the work is later, its statement is supported, both by Badâôni and the author of the Dabistân. It is known as Târikh-i Mamâlik-i-Hind (تاریخ ممالک ہند) i. e, The History of the countries of India[1]

[1] It was written by one (ملا غلام باسط) Gulam Basit, in 1196 Hijri (1782 A D) at the desire of an English officer named (جنرل جایلس استدبت) General Giles Istibat I read the name, as it is given in the manuscript copy of the Mulla Firoz Library (Rehatsek's Catalogue IV (History) No 15 p 76) Elliot (History of India, Dowson Vol VIII, p 200 201) reads the name of the officer, from the manuscript he saw, as General Charles Burt Rehatsek reads the name from the Mulla Firoz MS as General Jayles Estbet (?) The author says in his preface, that he had made two copies of his work, one for the General and one for himself Prof Rehatsek seems to have committed two mistakes in his catalogue—(1) about the name of the author, and (2) the date of the work He says, ' The compiler of this work, Kuhmân Singah, states that he began it A H 1196 at Calcutta, by order of the English General Javles Estbet (?), in whose service he was, and at the end of the MS he states that he completed it A H 1240 (i e, 44 years afterwards) " Prof Rehatsek has evident'y committed a mistake here Kuhman Singah is not the name of the compiler or author, but of the copyist, and the date is not the date of the completion of the work, but of that of the copy. This is clear from the following passage which we read at the end of the book —

تاریخ ممالک ہند بروز پنجشنبہ ماہ ربیع الاول سنہ ۱۲۴۰ ہجری
بدستخط بندہ کہتریں کہمانسنگہ صورت اتمام یافت

In describing the events of king Akbar's reign, the author says, "Birbal and chiefly the infidel (Kâfar) Parsees brought about a change in the mind of Akbar." The words in the original are —

در سنه ۲۴ جلوسی بود بسبب موافقت اکثر علمای دین فروش
و اهل الغرض مثل ابوالفضل و فیضی و برهمنان خلاف عقاید مثل
بیربر و اکثر کفار و ملاحده پارسی که بدین مجوسی مقید اند و بعضی
جوکیان انحراف در مزاج بادشاه افتاد ازین معنی نعوذ بالله چندان در
مقدمه شریعت اعتقاد نداشت

(Mulla Firoz Library's MS folio 287a, ll. 6-13, Rehatsek's Catalogue of 1873, IV, History, No 15)

As this work is not translated I give my own translation of the above passage

"In his 24th Jalûsi year, through association with several learned men, who were irreligious and interested—in short, men like Abul Fazl and Faizi, and Brahmins of opposite faiths, like Birbar and chiefly infidel and impious Parsees, who are devoted to the religion of the Magi, and many Jogis—a change came upon the mind of the king On that account, may God save us from such an evil (*na-uzu-billah*) he had not much faith in the principles of the faith (of Islâm)"

Now, though these are the words of a later historian, they are supported by Badâôni and the author of the Dabistân

---

i e, The Târikh-i-Mamalik-i Hind was completed by the hand of humble servant Kuhman Singah on Thursday Mâh Rabi ul-Aval 1240

It is a small work which cannot have taken 44 years to be completed It is the date of the completion of the copy, not of the original work Again, Prof Rehatsek is also wrong in concluding that "The only copies existing are that which he made for himself, and the one for his master—probably this MS, because it is very neatly written on glazed paper, &c" Prof. Rehatsek was, perhaps, misled by what is said in the preface by the author, that he made two copies, one for his master and one for himself, and perhaps by what Elliot* wrote, "I know of only two copies of this history One belonged to the late Mullâ Firoz of Bombay, and another I saw at Kanauj with the title Zubdatu t-Tawarikh" (Elliot VIII., p 202.)

* Elliot's History, Vol. VIII., was published in 1877, i e., 4 years before Rehatsek prepared his catalogue (in 1873) of the MSS. of the Mulla Firoz Library.

Birbal or Birbar was a favourite courtier of king Akbar. By Badâôni, he is spoken of as *malaûn* ملعون *i e.* accursed,[1] because he was believed to be one of those, who led the king away from Mahomedanism to sun-worship and fire-worship. Badaoni says, "The accursed Byrber proposed that as the sun is a perfect manifestation and promotes the ripening of the harvests of corn, of fruits and of all green things, and that as the illumination of the universe and the lives of the inhabitants of the world are depending on it, it ought to be worshipped and magnified, and that people ought to turn towards the east and not to the west . . The conquered philosophers and scholars of the court strengthened these arguments by asserting that the sun is the greatest luminary and benefactor of the whole world . . . These declarations became the occasion of the enhancement of the solemnity of the Jallâly new year's day, which His Majesty annually celebrated as a festival from the beginning of his reign [2]."

The word in the text which Rehatsek translates by "conquered" is مقهور. It has several meanings, though all well nigh similar. They are · "conquered, subdued, vanquished, deserving or destined to be vanquished (as the armies of the infidels), oppressed, vexed "[3] Blochmann translates it as "in disgrace."[4] Lowe does not translate the word Wilson simply translates, "The learned men of the Court acknowledged that the sun, &c"

We thus see, that the learned persons at the Court, of whom Badaoni speaks as *Maqhûr*, *i e* "deserving to be vanquished as the armies of the infidels", are the Parsees, referred to by the writer of the later work Târikh-i-Mamâlik-i-Hind as "infidel Parsees"

---

[1] Badâoni applies several such abusive epithets to Birbal He calls him "hellish dog" (سگ جهنمي Lees' and Ahmed Ali's text, Vol II , p 274, l. 6., Lowe II , p 282) and bastard (حرامزادة p 211, l 11, Lowe p 214) wretch (بدبخت Text II , p 317, l 2, Lowe II , p 326) Of his death he says, he "was killed and entered the pack of the hellhounds and received a portion of his base, deeds بقتل رسيد در سلک سگان جهنم داخل شد و پارۂ از جزاي اعمال شنيعه خود يافت (Text II , p 350, ll 16, 17 , Lowe's translation II., p. 361.)

[2] The Emperor Akbar's Repudiation of Eslâm, translated from Badaoni by Rehatsek, p 25. Muntakhab-al Tawarikh, edited by Lees and Ahmed Ali, Vol. II., p 260 Lowe's Translation II., p 268. Blochmann's Ain-i Akbari, Vol I., p 183. Works of Prof. H H Wilson, Vol. II , p 387.

[3] Steingass's Persian Dictionary

[4] Ain-i-Akbari, Vol I., p 183.

Anyhow, whatever meaning we attribute to the word (مقهور) *maqhûr*, the passage shows, that when Birbal spoke of sun-worship before Akbar, he was supported by some learned men at the Court, of whom Badâôni speaks contemptuously. Some learned men at the court were Birbal's associates. These learned men whom Badâôni condemns, were the Parsees, whom the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind associates with Birbal

The Dabistân which follows Badaoni's work also gives a similar version. It says :—

"The Rajah Birber conceived in his mind that the sun is an object all comprehensive, that he causes the ripening of the grain, of the sown fields, of the fruits, and of all vegetables, and gives splendour and life . . A sect of the fire-worshippers stated also that the learned entertain conflicting opinions about the existence of spirits, of unity, and the self-existing being, and other sects denied this, but no denial is possible about the existence, the splendour and the beneficence of the sun."[1]

We find from this passage of the Dabistân, that its author has clearly understood the allusion in Badâôni, as referring to the fire-worshippers or the Parsees The later editions of the Dabistân, *e g.* the Bombay edition of Hijri 1277 (p 265, l 16) which I have used, give the words as "a sect of sun-worshippers" (طایفۀ از آفتاب پرستان) Some editions give the word "Atash parast," as it appears from the translation of Shea and Troyer Thus we see from the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind and from the passages of Badaoni's history and of the Dabistan, that Birbal's arguments at the court of Akbar in favour of sun-worship, were supported by the fire-worshippers or the Parsees Thus the statement of the Târikh i-Mamalik-i-Hind is supported both by Badaoni and the author of the Dabistân

Now the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind places this event in the 24th year of Akbar's reign, *i e*, in 1579, which was the very time of the religious discussions, at the Ibadat-khânah, and the time of the visit of the Naôsari priests at Akbar's Court. Even if we had no date of the above event in the Târikh-i-Mamâlik, we could have determined it in another way We learn from Badâôni,[2] Abul

---

[1] The Dabistân by Shea and Troyer, Vol III, pp 93 94.

[2] Lees and Ahmed Ali, Vol. II, p 350 Lowe II., p. 361. Blochmann, Âin-i-Akbarî, Vol I., pp 204, 344, 404.

Fazl[1] and other writers[2] that Birbal was killed in 994 Hijri (1586 A. D.), in a battle with the Yusufzâi Afghans.[3] This was at least about six years before the arrival of Ardeshir from Persia (about 1592).

This additional evidence of the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind, based on Badaoni's work and on the Dabistân, shows that it was the Indian Parsees, who had associated themselves with Birbal in influencing Akbar, and not Ardeshir from Persia. But we need not take the date of the death of Birbal to prove indirectly, that the event took place before Ardeshir's arrival in India. We have, as said above, the direct statement of the author, who places the event in the 24th year of Akbar's reign, *i.e.*, in 986-987 Hijri (1579 A.D.), when the religious discussions at the Ibâdat-khâne were coming to an end. The Târikh-i-Mamâlik-i-Hind then very clearly shows that it was the Parsees of India, who brought about "a change in the mind of the king."

We have so far seen, then, that the Muntakhab-al Tawârikh of Badâoni and the Dabistan, directly, and the Akbarnameh of Abul Fazl, and the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind of Gulam Bâsit, indirectly show, that it was the Indian Parsees, the Nâosari Parsees, who had led Akbar towards Parseeism. According to the Farhang-i-Jehangiri, Ardeshir came in or *after* 1592 A.D. So he had no share in bringing

---

[1] Akbar nameh, Elliot VI, p. 84. [2] Zubdatu-t-Tawârikh, Elliot VI, p. 191.

[3] The idea, with which Akbar, on hearing of Birbal's death in a distant country, was consoled, is significant. Badâoni says "He never experienced such grief at the death of any Amir, as he did at that of Birbar. He used to say 'Alas, that they could not bring his body out of that defile, that it might have been committed to the flames!' But afterwards they comforted him with these words, 'Since he is freed and delivered from all the bonds of mortality, the light of the sun (نیرا عظم) is sufficient purifier for him, although indeed he did not require any purification." The words of respect here used for the Sun are the same as those used by Birbal in his advocacy of Sun-worship (Badaoni's Text II, p. 260). (Lowe's Translation, Vol II, p. 362, Lees and Ahmed Ali's text, Vol II, p. 351, ll. 4-8.) As Birbal was a staunch advocate of Sun and fire worship, in which advocacy, according to the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind, he was supported by the Parsees the above words of consolation about his corpse being exposed to the Sun, are significant. Elliot attributes these words of consolation to Akbar himself. He translates "Afterwards he derived consolation from reflecting, that as Birbal was pure,' etc. (Elliot Vol V, p. 529, n. 2), but I think that the words in the text (بار تسلي نایر میدادند) do not allow of that rendering, and Lowe's translation is more correct.

about the above result. A long time before his arrival the king had openly adopted Sun and Fire worship from the new Jalâli year 988 H. (1580-81 A. D), had established 14 Zoroastrian holidays in 1582 and had adopted Parsi calendar

II.

We now come to the second part of our subject.

The question is, who was the leader of the Naôsâri Parsees? There is a very old tradition, supported by written documents among the Parsees, that it was Dastur Meherji Rana, who headed the party from Naôsâri and explained to Akbar, the principles of Zoroastrianism. If it was not Dastur Meherji Rana, who was it? It is for those, who have doubts about his mission, to say who it was. The tradition about Dastur Meherji Rana is confirmed by facts which we will now examine.

I. The *first* important fact showing that Dastur Meherji Rana had gone to the court of Akbar and influenced him, is, that he was granted a piece of land of about 200 *bigahs* at his own native town of Naôsâri We have not got the original *farmân* to Dastur Meherji Rana, but we have got the one granted to his son, Dastur Kaikobad, for continuing in his possession the above land granted to his father, together with 100 *bigahs* more, granted to him personally. In this *farmân*, the grant of land to Dastur Meherji Rana is clearly referred to. In describing the land, the document says about the 200 *bighahs* مواد قصبه نوساری که زمین مذکور قبل از این در وجه مدد معاش ماهیار بود

i e. In the district of Naôsâri, where the above-mentioned land was (allotted) before this time, for the purpose of the help of livelihood (madad-i-maâsh.) of Mâhyâr.[1]

I produce several original documents on the subject of this grant of land to Dastur Meherji Rana.

(1) I lay before the Society, the very original *farmân*, kindly lent to me for the occasion, by Dastur Dârabji Mâhyârji, the present Dastur of Naôsâri. I append at the end of my paper a copy of the document[2] It is dated 40th year of Akbar's reign, *i e*, 1595 A.D.

Mr Karkaria doubts the fact of Meherji Rana's going to Akbar's court, on the ground, that his name "is not found even in this family grant." He is quite wrong As quoted above, we do find Meherji

---

[1] Mâhyâr is the original Persian form of the name, from which Mahyârji and then Meherji are irregularly formed [2] *Vide* the photo-litho facsimile at the end and pp. 93-94 for the copy.

Rana's name in the above document, as that of the person to whom 200 *bigahs* of the land were originally given. The document bears king Akbar's seal, and is given in the 40th year of his reign.

The form of the seal is one of the forms, referred to by Abul Fazl, in his 20th Âin on "the Royal Seals."[1] Abul Fazl says, "the seal-engraver cut in a circular form upon a surface of steel in the *riqâ* رقاع character, the name of his Majesty and those of his illustrious ancestors up to Tîmûrlang" The seal on the *farmân*, which I produce, is of this kind The name 'Jalaluddin Mahamad Akbar Badshah,' we find in the centre On the right of that name, we find the name of his ancestor Babêr A little above that of Humâyûn. That of Taimur stands at the top.

This document clearly shows, that some land at Naôsâri was granted by Akbar to Meherji Rana Why was it granted? It was for services as tradition asserts, rendered by Meherji Rana at the court, in explaining to the king the religion of Zoroaster. These services are referred to by a writer in 1765, as we will see later on.

We must note here, that the grant was as *madad-i maâsh* (assistance for livelihood), which was a special form of gift. *Madad-i-maâsh* was a grant of land given to those who had rendered some services to the court, but not directly in the court [2] Badâônî had a similar *madad i-maâsh* of 1000 bigahs of land It differs from jâgîr. Jâgîr is a grant for services at court, but *madad-i-maâsh*, for services to the court, but not directly at the court continuously [3]

On the subject of these grants, Abul Fazl says "His Majesty, in his care for the nation, confers benefits on people of various classes, and in the higher wisdom which God has conferred upon him, he considered doing so an act of divine worship . . . .

"Subsistence allowances, paid in cash, are called *Wazîfah*, lands conferred are called *Milk* or *Madad-i-maâsh*."[4]

Blochmann thus explains this word[5] "The latter term (*madad-i-maâsh*) signifies 'aaistance of livelihood' and, like its equivalent *milk* or

---

[1] Blochmann's Âin-i Akbari, Vol. I., p 52. Blochmann's Calcutta Edition, Vol. I., p. 47, ll. 18 19. For further particulars *vide* appendix, p 107

[2] Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. XXXVII., Part I., p 126, Article on Badaôni and his Works by Blochmann

[3] *Ibid.*, p 127.

[4] Blochmann's Âin-i Akbari, Vol I., p 268, Bk. II., Âin 19. Blochmann's text, Vol. I., p. 198, ll. 1 2 and 6

[5] *Ibid.*, p. 270

property, it denotes 'lands given for benevolent purposes,' as specified by Abul Fazl. Such lands were hereditary, and differ for this reason from *jágír* or *tuyúl* lands, which were conferred, for a specified time, on Mançabdârs in lieu of salaries." This shows, that the grant of land given to Dastur Meherji Rana, was of a kind, superior to that of the ordinary jâgîrs. This must be then in appreciation of some valuable services of Meherji Rana

This grant to Dastur Meherji Rana was, according to tradition made in about 1578 A D. This was the very time when king Akbar, according to Badâôni,[1] deprived the former Mahomedan *Ulamas* of their *madad-i-maâsh* A grant of land to a Parsee priest, in the very year, when there was a general resumption of the grants, shows, that there were special reasons for rewarding him Abul Fazl says of this department of the grant of lands that "His Majesty, with the view of teaching wisdom and providing true piety, pays much attention to this department "[2] According to Badâôni also, the king "wished personally to enquire into their grants" [3] There must have been, then, special reasons for the king to reward Dastur Meherji Rana with a grant of land, and that grant, not a jâgîr or a temporary grant, but a madad-i maash, i.e an hereditary grant.

(2) We have also a second *farmân* for the above grant of land It is a *farmân* subsequently repeated in the 48th year of Akbar's reign (1603 A.D) It also makes the same statement, as that in the first *farmân*, *viz*, that the grant of 200 bigahs of the land was at first made for the madad i-maâsh of Mâhîyar I beg to produce this second original *farmân*.[4] It bears Akbar's seal as in the first case. The name of the *parganah* in which the additional land to Kaikobad was situated is different here from that in the first *farmân* In the first *farmân* the land is said to be in Erûî in the *parganah* of Pârchôl (اروی در پرگنه پارچول) [5] In the second *farmân* it is said to be in Tavri in the *parganah* of Talâri.[6] (توری در پرگنه تلاری)

---

[1] Text II, p 278 Blochmann's Âin i-Akbari, Vol I, p 189, pp 268-69, Bk. II Âin 19 Journal Asiatic Society of Bombay, Vol. XXXVII, Part I, p 128

[2] Blochmann's Âin-i-Akbari Vol. I, p 270, Bk II., Ain 19, end [3] *Ibid*, p 189 [4] *Vide* appendix for the photo-litho facsimile and pp 119-120 for the copy. [5] Erûî is in the taluka now known as the Jalalpur Taluka near Nâósâri

[6] The parganahs of Télâri and Pârchôl are referred to in the Ain-i-Akbari as being situated in the *sarkâr* of Surat (Ain i Akbari Vol II, Jarrett, pp 256-257 Calcutta text of Blochmann, Vol I, p 497 Column II, ll 1 and 14) Pârchôl

The change in the name may be due to the fact, that the plot of ground to Dastur Kaikobad may have been subsequently changed The following passage in the Ain-i-Akbari suggests the reason why this change may have been made —

و پس از چندی آگهی شد که این گروه زمین یکجا ندارند—کم
نیروان از همسایگی خالصه و جاگیردار آزرده میگردند و دهگوهران را
دستمایهٔ بی دیانتی میسازند فرمان شد که یکجای دلخواه تن دهند و
چارهٔ این دو گروه برسازند

(Blochmann's text of Âin-i-Akbari, Vol. I, p 198, ll. 16-18, Bk. II., Âin 19)

Blochmann thus translates the passage "After some time it was reported that those who held grants, had not the lands in one and the same place, whereby the weak whose grounds lay near *khâliçah* lands or near the jâgîrs of Mançabdârs, were exposed to vexations, and were encroached upon by unprincipled men His Majesty then ordered that they should get lands on one spot, which they might choose This order proved beneficial for both parties" (Blochmann's translation of Âin-i-Akbari, Vol II., pp 268-69.) Akbar changed the *madad-i-madsh* for other reasons also Badaoni's land was so changed He says in his Muntakhab-al-Tawârikh (Lowe's Translation, Vol II, p. 379) "Mentioning my name, he (the Emperor) said, 'there is a certain man of Bâdâôn, we have of our own will changed his *madad-i-madsh* without abatement from Basâwar to Bâdaôn" From the translation of the document, which I append at the end, it seems that about eight years after the first *farmân*, Kaikobad was subjected to vexations. The second *farmân* refers to this fact and asks the authorities concerned, to return to Kaikobad, whatever he may have been deprived of from the income of his land.

(3) We have a third document dated the 48th year of king Akbar's reign (1012 H, 1603 A D) from Khân Khânân, the *sepâhsâlâr* giving orders, that though a general *farmân* directs that all the land given for

---

had 55,920 *bigahs* of land and Tôlari 35,091. Pârchôl had the revenue of 1,508,000 *dams* and Tôlari of 917,890 *dams*. (According to the 10th *âin* of the first book of the Âin-i Akbari, the *dam* weighs 5 *tânks* (تانک) i e, 1 *tolah* 8 *mâshahs* and 7 surkhs, it is the fortieth part of the rupee" (چهلم بخش روپیه) (Blochmann's translation I., p 31, text I p. 26, l 23)

madad-i-maâsh may be halved, Kaikobad's grant of 300 *bigâhs* may not be halved I produce that original document [1]

(4) Then we have a fourth document—and that a very important document—dated 1005, H. (1597 A.D) from Nawâb Câdik Muhammad Khan, specially referring, to the 200 bigahs of land, given to Meherji Rana[2] for his *madad-i-maâsh*

II The *second* important fact is, that we have some very old songs or poems, that chronicle the events of Meherji Rana's visit to the court of Akbar and of his influence upon the king Of these songs Mr Karkaria says "These poems, which are mere doggerel, were composed, I find on inquiry, by hireling rhymesters a generation or two ago, as may be seen from the language in which they are written " I beg to show that these songs were not composed a generation or two ago and by hirelings One of these songs was composed by Tansen, a contemporary of Akbar and Dastur Meherji Rana

I produce before the Society an old manuscript of a book of songs, which contains a song, connecting the name of Dastur Meherji Rana with Akbar The manuscript, which I produce, belongs to my friend Mr Manockjee Rustomjee Unwala The book contains a number of songs, and at the end, the story of Changiagâch, who was supposed to be an Indian sage visiting ancient Persia

It appears from the colophon[3] of the manuscript that the manuscript was written on *roz* Abân, *mah* Bahman 1161 Yazdazardi, 1848 *Samvat* (*i e* 1792 A D) So the manuscript is 110 years old The writer of the book is a priest of Surat, Mobed Behrâm, son of Jiji It was written for Behdin Jamshedji Kukaji. The date of the colophon, as given above, shows, that it is an old manuscript Also the name of the person, for whom it was written, shows, that it is an old manuscript We find from the Parsee Prakash[4], that this Jamshedji Kukâji was a well-known merchant of Bombay and lived from 1745 to 1810 A D He was the father-in-law of Mr Nusservânji Cowasjee Petit, the great great-grandfather of the present Sir Dinshaw Manockjee Petit, Bart This fact also then proves, that the manuscript is more than 100 years old So the song in this manuscript must be older I give the song in the appendix The song points clearly to Dastur Meherji Rana's relations with king Akbar

1 *Vide* Appendix for the photo-litho facsimile and p 133 for a copy.

2 *Vide* Appendix for the photo-litho facsimile and p 139 for a copy.

3 *Vide* appendix for the song and for the colophon pp 163-64.

4 The Parsee Prakâsh, by Khan Bahadur Bomanjee Byramjee Patel, Vol I., p 116

We find from the song itself, that its author was Tansen, the celebrated minstrel of the court of Akbar. His name occurs at the end of the song, as in the case of the songs of many oriental songsters and poem-writers. Tansen is spoken of by Abul Fazl, in his 30th Âin[1] of the second book, as "Miyân Tansen of Gwáliár" He places him at the head of all the principal musicians of Akbar's court. He says that "a singer like him has not been in India for the last thousand years." According to Blochmann,[2] "Râm Chand[3] is said to have once given him one kror of tânkahs as a present" This Râm Chand was Rajah of Bhat'h or Bhattah Blochmann says of him "The emperor sent Jalâluddin Qûrchî to Bhat'h to induce Tânsîn to come to Âgrah. Râm Chand feeling himself powerless to refuse Akbar's request, sent his favorite with his musical instruments and many presents to Âgrah, and the first time that Tânsîn performed at court, the Emperor made him a present of two lakhs of Rupees Tânsîn remained with Akbar Most of his compositions are written in Akbar's name, and his melodies are even now-a-days everywhere repeated by the people of Hindûstân[4]"

My attention to this song was drawn, when it was first published in the *Rast Goftar* of 29th October 1899 by Mr Rustomji H Kharshedji. I know, that at that time some doubted, and even now some doubt, whether this song was really composed by Tansen, the contemporary of Akbar They say, it may have been written by some later songster, in the name of Tansen Opinions, even of experts, may differ. But then, anyhow, the fact, that it occurs in a manuscript written about 110 years ago, very clearly shows, that it is a very old song, and that it was not composed, as alleged, "by hireling rhymesters a generation or two ago"

---

[1] Blochmann, Âin i Âkbari Vol, I, p 612 Blochmann's text, Vol I, p 263, l 7, column 1 میاں تانسین—دریں ہزار سال ہمچو او نشان ندہد

[2] *Ibid*, note 1.

[3] Badâôni says of him "This Râm Chand has left no equal behind him for princely generosity Among his other gifts he gave a *kror* of gold (kror zar) to the minstrel Miân Tansen in one day The Miân did not wish to leave the Râjâ, but a guardsman was sent to bring him back" (Elliot, V, p 539) از جملہ بخششهای او اینکه یک کرور زر بمیان تانسین کلاونت در یک روز بخشیده

Lees and Ahmad Ali's Text, Vol. II, 335, ll 11 12 Lowe's Tanslations, Vol. II, p 345

[4] Blochmann, Âin i Akbari, Vol I, p 406, note.

I had sent a copy of this song to Maharaja Sir Surendro Mohun Tagore Bahadur of Calcutta, who is well known as a great authority on music in India, and asked his opinion as to "whether there is any reason to doubt the authenticity of its being a song by Tansen." In reply to my telegram this morning, requesting his opinion on the point, he says 'The style and music of this song appear to me as having been composed by Tansen '[1] Sir Surendro Mohun Tagore's opinion then shows that the song is Tansen's. Thus we have the evidence of a contemporary authority to show that Dastur Meherji Rana had gone to the court of king Akbar and influenced the king.

(2) There are other Hindustani and Marâthi khiâls or ballads, which also allude to Dastur Meherji Rana's presence at the court of Akbar The Hindustani khiâl begins thus

મેહરજીરાણા બરા નેક થા, પુરાબદા શાહેબકા,
પાદશાહ અકબર શુંધરા પેહના, દેખ તમાશા મજહબકા.

i.e. Meherji Rana was a very virtuous man He was a perfect servant of God. King Akbar put on the Sudrâh (*i.e* sacred shirt) Look to the display of the (Zoroastrian) religion

This ballad is printed in a book[2] called ગાએને રેલચમન *i e* "Pleasant Songs," printed in 1867, and so it must have been composed before that date There is a Mârathi song also, but it is not printed in any book.

Thus we see, that the event of Meherji Rana's visit to Akbar's court, is referred to in old songs and ballads, and so it is not hireling rhymsters, as alleged, who have composed them

The writer of the history of a nation or community, has not to despise old songs and ballads sung in that community. They at times supply him good materials. As M Mohl says "L'histoire de tous les people commence par là, car on conte et l'on chante avant d'ecrire, et les premiers historiens n'ont pu fonder leur recits que sur des materiaux pareils."[3]

III Thirdly, it is not old songs and ballads alone that chronicle the fact of Meherji Rana's visit to the court of Akbar We have the authority of a learned writer, who wrote about 136 years ago, to say that Meherji Rana went to the court of Akbar to explain to him the tenets of the Zoroastrian religion.

---

[1] I have latterly received a letter from the Maharâjâ, giving the same opinion at some length *Vide* Appendix p 165 [2] ગાએને રેલચમન શારવે જાતના અભીનોના શુગારની ચોપડી અંગરેજી તથા ગુજરાતી જાબ પરીનદીમ છાપાખાનું શને ૧૮૬૭ પા ૫૭૪ This song is also printed in શાહેરે નસીહતન Vol II., p. 31 A copy of this book is in the Naosari Meherji Rana Library. (*Vide* Catalogue of 1894. Gujrati list p 8 No. 74 [3] Le Livre des Rois, Preface, Vol. I, pp. 4-5.

Dastur Shapurji Manockji Sanjana, who lived from 1735 to 1805[1], in his Persian treatise known as Kisseh-i-Âtash Beherâm-i-Naôsâri[2] (قصه آتش بهرام نوساري) i. e., the description of the fire

---

[1] Parsee Prakâsh I., p 101.

[2] The name of the treatise as given by the author himself is

قصه آتش ورهرام كه در شهر نوساري نو ساخته

i.e "An account of the Fire temple which was newly founded in the city of Naosari" (p 1, l 3 of Mr Sorabjee Muncherjee Desai's MS) There are two MSS extant of the treatise in the author's own hand One belongs to Mr Sorabjee Muncherjee Desai of Naosari and the other to the Dastur Meherji Rana Library of Naosari, to which it was recently presented by the late Dastur Erachji Sorabji Meherji Rana (*vide* the catalogue of the books of Dastur Erachji Sorabji Meherji Rana, presented to the Dastur Meherji Rana library published in 1898, p 18, No 7 There it is said of this MS that શાપુરજી માણેકજી સંજાણાએ પોતાને હાથનો લખેલો *i.e.* it was written by Shapoorji Manockji Sunjana, by his own hand) The MS. belonging to Mr. Sorabji Muncherji Desai seems to be the original rough draft of the poem, from which the Dastur seems to have latterly made the fair copy which now belongs to the Meherji Rana Library Mr Desai in writing to a friend Mr Rustomji Bejanji Kanji, through whom he has kindly lent me the manuscript says "એ શાપુરશાહ સંજાણાને હાથે લખેલી અને નવી પેહેલો કરેલો મુસદો એ છે" *i e* "It is written by Dastur Shapurji Sanjana's own hand, and it is the very first draft" On comparing the above two copies kindly lent to me I find that they are written by the same hand One may see a slight difference in the style of some of the letters, but such a difference one must expect on comparing a rough and a fair copy In the fair copy belonging to the Meherji Rana library, there are no corrections, but in Mr Desai's MS we find on almost all pages a number of corrections both over the lines and on the margin This leads us to conclude that it is the original rough draft MS of the poem. In this rough MS between the first portion of the verses which gives an account of the first great fire temple of India, and the second portion, which speaks specially of the great fire temple of Naosari, the author has written, on two pages (pp. 36 and 37) some notes in Gujrati, describing how at the request of Chângâshâ, the sacred fire of the first fire temple was brought into Naosari In the MS. of the fair copy, the account of the Atashbeharam (fire temple) is preceded by the Saddar-Nazam صد در نظم In both the MSS the account is divided into two parts, which as described on the first page of the fair MS of the Dastur Meherji Rana Library are as follow —

(1) قصهٔ زرتشتیان هندوستان *i e* An account of the Zoroastrians of India.

(2) بیان آتشبهرام نوساری *i e* An account of the fire-temple of Naosari

The fair MS would at first sight appear to one to be incomplete, as some lines (*e.g.* ll. 58 and 69 of the second part relating to the fire temple of Naosari, pp. 39 and 40) are incomplete. But it is not so. The author, having written the first part of a couplet, seems to have thought it better to

temple of Naôsâri, thus refers to the visit of Dastur Meherji Rana to the Court of Akbar.[1]

درین ایام دستوران دستور . که نام او بود سهراب پرنور
که نسل اوست از دستور ماهیار . بدانی باب آن رانا نکوکار
همیشه دین به را جلوه داده . گنهکاران نگونسر شد زیاده
بنزدیک شه اکبر رفته بود او . بسی برهان دین ظاهر بکرد او
که نام او بهمه جا هست ظاهر . بر آن دستور بود او پاک و طاهر

i. e., "At this time there was a chief Dastur His name was glorious Sohrab His descent is from Dastur Mâhyâr Know this, that his (*i. e.*, Mahyar's) father was virtuous Rânâ He had always given splendour to the good (Zoroastrian) religion Many sinners were put down by him. He had gone to King Akbar. He had shown many proofs of the religion. His name is known everywhere He was a holy and pious Dastur"

This book was written in 1135 Yazdajardi (1765 A D), because the fire temple of Naôsari, of which it gives a description, was consecrated on *rôz* Sarosh *mâh* Ardibehesht 1135 Yazdajardi [2]

بروز آن سروش پاک رهبر . بماه اردیبهشت نیک خوشتر
سنه گر یزدجردی راندانی . هزار و یکصد و سی پنج خوانی

IV. Fourthly we have two old original documents, which lead to show, that Meherji Rana was specially and formally recognised as the head of the Parsee priesthood of Naôsâri, just after the event of his visit to Akbar's court I beg to produce those documents They are dated *rôz* Guâd *mâh* Tir Samvat 1635 (12th March, 1579) and *rôz* Meher *mâh* Deh Samvat 1636 (1st September, 1580). By these documents, the Parsee priests of Naôsâri, agreed that Meherji Rana should be entrusted with the work of the proper distribution of the income of

---

transfer the couplet to some other place in the poem He has done so, but has forgotten to draw his pen over the incomplete couplet to show that he had written it by mistake and had then cancelled it For example, the incomplete couplets 58 and 69 are transferred to places which make them couplets 70 and 71 respectively

[1] *Vide* the fair MS of the Meherji Rana library, ll. 20 24 of the *Kissch*, referring to the fire temple of Naosari, p. 86. Mr. S M. Desai's rough MS, p. 40 The recent MS. of Mr Framjee Nowrojee Kutar, p. 8.

[2] Naosari Meherji Rana Library MS, l 211, p 49, ll 9-10. Mr Kutar's MS., p. 19, ll. 10 11. S. M Deesai's MS, p 54, ll. 2 and 3.

the Agiâry (fire-temple), and that all ceremonies should be performed with his permission, &c They thus formally acknowledged Meherji Rana as their head. I give in the appendix the literal translation of the documents [1].

Of course, these documents do not say that Meherji Rana was appointed head for such and such services But we must bear in mind, that even nowadays, when people appoint somebody at the head of their society or institution, on account of his status, social position, and past services, they do not always say in the resolution of the appointment, that he is appointed for such and such past public services. These two agreements show, that the priests of Naosâri acknowledged, in the years 1579 and 1580, Meherji Rana as their head. Let us note here, that the years of the principal religious discussions at the Ibâdât-Khâneh in which the Naôsâri Parsees took part, and after which Akbar openly accepted the Parsee forms of worship, &c, were 1576 to 1579. So the date of the first document acknowledging Meherji Rana as their head, corresponds with the date when the principal religious discussions had closed. Badâoni mentions the event of the coming of the Naôsâri priests as a past event under the events of the year 986 Hijri, i e, 1578-79. The Târikh-i-Mamâlik-i-Hind also, places the event of the Parsees bringing about a change in the mind of Akbar, in about 986 Hijri.

This fact then supports the tradition, that Meherji Rana was acknowledged by the Parsee priests of Naosâri, as their head, on account of some of his services in the cause of Parsee religion at the court of Akbar It seems, therefore, that immediately on Meherji Rana's return from the court, the priesthood of Naôsari formally appointed him their head, to settle all questions about sacerdotal affairs and sacerdotal fees He was already their leader, but they now formally appointed him and acknowledged him as such. The date also tallies with the date given by Abul Fazl in his Akbarnameh,[2] as that, at which Zoroastrians were present in the court of Akbar

Professor Darmesteter says on this point —

"Les Mobeds originaires de Nausâri, c'est-à-dire l'immense majorité de la famille sacerdotale, reconnaissent un *Dastûr des Dastûrs*,

1 *Vide* Appendix for the photo-litho facsimiles of these two documents. *Vide* pp. 147-48

2 Calcutta edition of Abdur Rahim, Vol III, pp 252 53, Elliot, Vol VI., p. 59.

frêle image du Maubadân Maubad des anciens temps. La dignité est héréditaire depuis 1579 dans la famille de Mihirjirana, Mobed célèbre du temps d'Akbar, qui avait gagné une grande influence auprès de l'empereur et l'avait initié aux doctrines du Parsisme "[1]

Mr. Dosabbhoy Framjee, in his history of the Parsees, refers to this matter, and says —

"By his piety, learning, and irreproachable character, he not only gained the esteem of his fellow-countrymen, but his fame spread far and wide, even to the ears of the Emperor Akbar the Great, and he was summoned by that wise ruler to Delhi, that he might explain to him the tenets of the Parsee religion. It is said that the emperor was favourably impressed with the religion of Zoroaster, and bestowed upon the "dastur" a free grant of two hundred acres of land at Naôsâri, as a mark of his royal favour "[2]

Mr. B M. Malabari, in his "Gujarat and the Gujaratis," says "The Dustoor in India was a beneficent power even in Akbar's time Those who have read of the Meherji Rana need not take the account for a mere rhapsody" (2nd edition, p 177)

There is a third writing, that leads to show, that Meherji Rana continued to be acknowledged as their head It is the copy of a letter, addressed by a prominent Parsee priest, Asdin Kâkâ of Naôsâri, to the laymen of Div in Kathiawâr, which was then a Parsee colony. It is dated *Samvat* 1646, *i e*, 1590 A D. Therein also, Meherji Rana is referred to, as the head of the community I produce a very old copy of the letter[3]

V —Fifthly, among the Parsees, there is a particular mode of commemorating the names of their departed worthies, who have rendered eminent services to the community I quote from my paper, "The Funeral Ceremonies of the Parsees, their Origin and Explanation" (pp 30 31) (*Vide* Journal of the Anthropological Society of Bombay, Vol II, No. 7, pp 434-435.)

"The Parsees have another custom of commemorating the name of a deceased person, if he be a great public benefactor At the conclusion of the above Oothumna ceremony on the third day, the head

[1] Le Zend Avesta, par Darmesteter, Vol I, Introduction III, p LVI

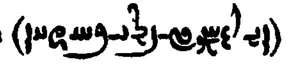
[2] History of the Parsis, by Dosabhoy Framji Karaka C.S I., Vol II, p. 3.

[3] *Vide* Appendix for the photo-litho facsimile—*Vide* Parsee Prakâsh, Vol I, p. 9, and below, pp 162-63.

priest generally, or, in his absence, an *akâbar* (اکابر), *i.e.*, a leader of the community, proposes before the assembled Anjuman, *i.e.*, the public assembly, that the name of the deceased public benefactor, whose benefactions or good deeds he enumerates, be commemorated by the community consenting to remember the name of the deceased in all the public Oothumna religious ceremonies This proposal is sometimes seconded by somebody, or very often it is just placed before the assembly without any formal seconding. When nobody opposes that proposal, silence is taken as consent, and thenceforth the name of the deceased is recited in all public religious ceremonies."

Now the name of Dastur Meherji Rana is thus commemorated in Naôsâri as that of a great departed worthy. It is not oral tradition alone, that has brought down his name as one of the departed great men, worthy to be commemorated in the religious prayers, but his name is put down as such, in old manuscript books of prayers, where, after the names of the ancient worthies of old Irân, we find his name commemorated. I beg to produce before the Society an old manuscript prayer-book where Dastur Meherji Rana's name is thus commemorated

The manuscript prayer-book, which I produce, is one written on day Din, month Asfandârmad of the Yazdajirdi year 1078 (*i.e.*, 1709 A D) It is therefore 192 years old. It is written by Herbad Jamshed, son of Kaikobad, son of Jamshed [1]

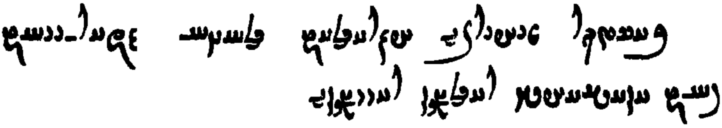
In this manuscript prayer-book, in the commemoration prayer, known as Nirang-i-bui-dâdan () we first find the name of some eminent men of ancient Irân, and then the names of some of the departed worthies of India. In the latter list we find the name of Dastur Meherji Rana thus commemorated [2]

---

[1] It is a large work of 438 folios or 876 pages. The colophon, which gives the name of the writer and the date in Persian, occurs on f 363*a*, l 12 It is lent to me by Mr Manockjee Rustomjee Unwala. The colophon runs thus —

فرخنده پدرود شادي و رامشني سرور مبارک دين و ماه مبارک
اسفندارمد و بگاه هاون دراندر و سال او ریک هزار هفتاد و هشت از
شهنشاه یزدجرد شهریار ساسانان نخمه خجسته بشهر ایران کانبلجروف
من خادم دین بنده هیربد جمشید بن کیقباد ابن جمشید

[2] Folio 60 *b*, l. 4

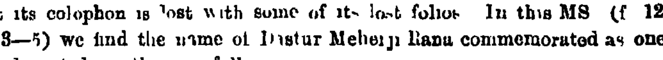

i.e., May Dastur Meherji (son of) Hervad Vâchhâ, of pious soul, be remembered here

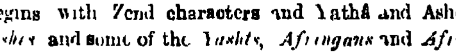
We thus find, that in a prayer-book, written 192 years ago, the name of Dastur Meherji Rana has been commemorated as that of a great man. That must be for some good services to his community These services were those at the Court of Akbar in favour of Parsee religion Anyhow this old manuscript shows that he was not an obscure priest [1]

---

[1] There are also other old manuscript prayer books which contain the Nirang-i-bui-dâdan prayer in which Dastur Meherji Rana's name is commemorated Two such manuscripts have been kindly lent to me One of these belongs to Mr Framroz Nowrozjee Kootar, and is kindly lent to me by Mr Manockjee Rustomjee Unwala It is an old manuscript in Zend characters, but its colophon is lost with some of its lost folios In this MS (f 121*b*, ll 3—5) we find the name of Dastur Meherji Rana commemorated as one of the departed worthies as follows —

It is a manuscript of 151 folios, out of which folios 68, 69 and folios 73 to 86 are missing It begins with Zend characters and Yathâ and Ashem, and contains the five *nyayishes* and some of the *Yashts*, *Afringans* and *Afrins* The last folio gives at the bottom the following heading for an *Afrin* —

and then gives the word as the catchword for the next folio which, with the remaining folios, is lost

Now though the colophon is unfortunately lost, the manuscript from its characters and paper appears, in the opinion of Mr Tehmuras Dinshaw Anklesaria a fortunate possessor of many old manuscripts, to be at least 75 years old.

The second MS which I wish to refer to is written in Guzrati characters. It belonged to the late Mr Nanabhoy Dhunjeebhoy Banajee, of Bombay, and has been kindly lent to me by Ervad Nusserwanji Burjorji Desai It is about 77 years old, being written in 1824 A D. by Mobed Sorabjee Pestonjee Koyabhoy Sorabjee, a priest of the town of Suvali, near Surat, at the desire of Behedin Kaibadjee Sohrabjee Kadvajee, a layman of the town of Broach It is a large manuscript of 107 folios, some folios by another writer have been subsequently added in front and back of this MS, while binding it in its present condition

સવંત ૧૮૮૧ ના વરખે ફાગણ સુદ ૬ વાર બુધે શને ૧૧૯૪ યઝદજરદી રોજ મુબારક ૨૫ મીનો
મરઘ શર્વમ માહા મુબારક ૧ ફરોખ ફરૂખરદીન માહ ૨પ્પોપવેન રોજ સાલેવાની સાલ ૧૦૪૬ તારીખ ૨૮

We have so far examined, at some length, the direct evidences in (1) Badaoni's Muntakhab-al-Tawârikh and (2) the Dabistân, and the indirect references, (3) in Abul Fazl's Akbar-nâmeh, (4) in the Farhang-i-Jehangiri, and (5) in the Târikh-i-Mamâlik-i-Hind, which clearly prove that it was the Naôsâri priests, who influenced Akbar, and explained to him the Zoroastrian forms of worship, and that Ardeshir came to India after the event

---

આખતોખર શાને ૧૮૨૪ અંગરેજી તારીખ ૨૧ મી એ દીને ખુરદહે અવસ્તાનુ દફતર તમામ શમપુરણ કીધુએ એનું લખનાર આકસાર કમતરીન મોબેદ સોરાબજી ગુ૦ બીન એ પેશતનજી ગુ૦ બીન એ. કુંઅ બાઈ બીન એ૦ શુરાબજી લખને રેવાશી શ્રી સુવાલી નદરનાએ લખી તમામ કીધી જે તે કરતા અશલ માફક નકલ કીધી એ મગર ભૂલ ચુક હુએ તો મેહરબાનીથી દરશત કરવી શામારવી શાહી * * ફરમાએશ કરદન લખાવનાર નેકનામ નેક શરંજામ નેક ખાહેશ જુવાદુલત આછાજી હીમત બુલંદ શખાવત બેહેદીનાન બેહેદીન, શા ૫ બહેદી કેરશાદજી ગુ૦ બીન શુહેરાબજી બીન કડવાજી અટકે નાગોરે લખને રેવાશી શ્રીરૂસને ભરચલ બંદરનાએ લખાવી એ ખાશ પોતાની ઉમેદ પઢવા તા૦ પઢવવાને શારૂ ખાશ પોતાના જર આપીને લખાવી છે. એ કેતાબ જે કોઈ ચોરે તા૦ ચોરાવે તા૦ લન્જાનને આરવે તે શ્રી દાદાર અહુરમજદનુ ચોર થાએ અને તે ઉપર હમેશા લેઆનત હોજો ને લેઆનત માહા ગેરફતાર હોજો. એહુનબાદ એહુનતરજ બાદ તમામશુદ નજમ તમામશુદ

The writer says in the above colophon તે કરતા અશલ માફક નકલ કીધી છે ? e, "it has been exactly copied from another original" So the name of Dastur Meherji Rana must have been recorded in the original of which this was a copy, and which original must, therefore, have been written long before 1824 A D

The prayer of Nirang i bui dâdan is written on folios 40 to 43 of this manuscript, and the name of Dastur Meherji Rana is commemorated on folio 43*a*, l 2, as દસતુર મેહરજી એરવદ વાડા એહગીઆદ બાદ અનુશાહ રૂવા રૂવાની

Now the fact of Dastur Meherji Rana's name being commemorated in the prayer of Nirang-i bui dâdan, in a manuscript prayer book written by a priest of Surat, for a layman of Broach is very significant in itself It shows that Dastur Meherji Rana's name and fame were not confined to Naosâri itself, but were known much beyond that town This manuscript which is about 77 years old, and which as its writer says, is an exact copy of an older manuscript, clearly proves that Again, the fact that the name of Dastur Meherji Rana is still commemorated in prayers in Broach confirms this view Khan Bahadur Adarjee Muncherjee Dalal, B A, one of the Trustees of the Parsee Punchayet of Broach, in a letter, dated 17th November 1901, in reply to my inquiry, says, "the name of Meherji Rana is taken in our આફ્રીન અને ચુપ નીરંગ prayers is under "દસતુર મેહરજી એરવદ વાડા" before the name of દસતુર અસપંદીઆર દસતુર કામદીનજી' (Dastur Aspandyâr Kamdin was a learned high priest of Broach He was the author of the book કદીમ તારીખ પારસીઆની કસર referred to above (p. 28))

As to why Dastur Meherji Rana's name is commemorated in prayers in Broach, Khân Bâhadur Adarjee says that it is not authoritatively known, but the Mobeds say, "that it was in consideration of his high scholarship and his fame in the court of Emperor Akbar' He adds 'It will be noted that his name is recited just after the name of અરદશીર બાબેગાન (Ardeshir Babegân, Artaxerxes I of the Greeks) and just above that of દસતુર અસપંદીઆરજી દસતુર કામદીનજી" (Aspandyârji Kâmdinji)

We have also examined, at some length, the evidences and facts based upon (1) the original documents about the grant of land by king Akbar, (2) an old song of Tansen, a contemporary of Akbar, (3) Dastur Shapurjee Sanjana's book written in A. D. 1765, (4) three old documents, (5) and the book of prayer written in A. D. 1710, which lead to show, that it was Dastur Meherji Rana, who, as the leader of the Naôsâri Parsees, explained to Akbar, the religion of Zoroaster.

III

We will now examine the objections that have been raised (I) to the mission of the Naôsâri priests in general, and (II) to that of Dastur Meherji Rana in particular

(I) Two objections have been raised against the capability of the Naôsâri mission, (1) *firstly*, that the Parsees of Gujerat were ignorant at the time, and so were not capable of taking any part in the discussions at the court of Akbar, (2) *secondly*, that Naôsâri itself, was a town in a corner of Gujerat, and was not in a position to produce capable men to explain to king Akbar the religion of Zoroaster.

1 It is said. "The state of the Parsees of Guzerat at those times abundantly confirms this inference, that none of them could have possessed the requisite ability to take any part in the learned and philosophic discussions of the Ibadat-khana "[1]

(*a*) Drs West[2] and Geldner[2] and Professor Hodiwâlâ[3] have shown, elsewhere, that there was no such general ignorance, as that which is attributed

(*b*) But it appears that the state of the Zoroastrians of Persia, was not after all much better than that of the Zoroastrians of India. It is said, of the Zoroastrians of India, "We have some historical records which prove clearly that their standard of knowledge was very low, and that there was no man among them of even ordinary learning They were a down-trodden people among unsympathetic aliens, entirely absorbed in obtaining a decent livelihood."[4] If that was true of the Zoroastrians of India, it was not less true of the Zoroastrians of Persia The Zoroastrians of Persia lived among

---

[1] Mr Karkaria. Journal of the B B R. Asiatic Society, Vol. XIX, No LIII., p 247

[2] *Vide Jam-i-Jamshed* of 24th September 1898 *Vide* Appendix pp. 165-66 for extracts.

[3] *Vide* Letters to the *Bombay Gazette* in October and November 1896.

[4] Mr Karkaria. Journal of the B B R Asiatic Society, Vol XIX, No. LIII., p. 297.

aliens more unsympathetic than those among whom their co-religionists in India lived Owing to this want of sympathy, their number in Persia went on diminishing, while that in India went on increasing.

In the very letter sent to India from Persia in 1478 through Nariman Hoshang, on whose authority the above statement is made, we have a passage in which the Zoroastrians of Persia deplore their fall in religious matters as much as they do that of their co-religionists in India. The passage runs thus

بدانند که در روزگاری که گذشته است از کیومرث تا امروز هیچ
روزگار سخت‌تر و دشوارتر ازین هزار سر هشم نبوده است و نه از
دور ضحاک [2]تازی و نه افراسیاک و نه تور جادو و نه اسکندر یونانی
که دادار اورمزد میگوید که این کسان گران گناهتر اند و ازین هزاره
سرکه اورمزد گفته است که هشتصد و چهل و هفت سال که گذشته است
پشترین روزگار بتر نبوده است اما بهدین درین زمانه کار کرفه کردن
و راه اورمزد دستور اندک است و نیرنگ و برسم و یزدانثرگری و پاکی
و پلیدی هم اندکی بجای مانده است و باقی از دست افتاده است چه
از ایران و هندوستان همه بسیار پاکی و پلیدی راه و رسم است

(Bombay University MS. of Darâb Hormazdyâr's Revayet, vol. I, f 11*b*, ll. 1—7. Letter brought by Nariman Hoshang. The MS of Barjo Kamdin's Revayet in the Mulla Firoz library, p 336, ll. 7—16, MS No 2, VII, in Rehatsek's catalogue, p. 178)

Translation —They may know, that during the time that has passed, since (the time of) Kayômars up to this day, no time—neither in the time of Zohâk the Arab, nor in that of Afrâsiâk (Afrâsiâb), nor in that of Tûr, the magician, nor in that of Alexander the Greek, of whom Oharmazd the Creator has said that those persons were great sinners—has been more hard and troublesome than this end of the millennium of Acsham (the demon) And previous[2] times have not been worse than this millennium, of which Oharmazd has spoken, and of which 847[3] years have passed away. But during these times, the Behedins resort very little to works of righteousness and to the path of God, and very little of *nirang* and *barsam* and Yaôzdâçragin

[1] Corrected according to the copy of Mulla Firoz library. B U (Bombay University MS) has تاری

[2] Reading peshtarin If read pashtarin ' the most ignoble "

[3] This number of years (847) also gives the Yazdajardi date, when this letter was written.

(*i.e.* performance of religious services) and of purity and impurity, has remained. The rest has fallen away from our hands both in Irân and in Hindustân. Many rules both of purity and impurity are in vogue

Herein the writers from Persia complain, that the Behedins of the time are less after works of righteousness, and that there is very little of the religious observances of the *nirang*, *barsam*, and *Yaozdâçragiri* They clearly say that the same is the case *both in India and Persia* (چه از ایران و هندوستان). We thus see from the very Revâyet from Persia referred to as pointing to a poor state of religious knowledge in India, that the state of the Zoroastrians of Persia was in no way better than that of the Zoroastrians of India.

Again, in the second letter brought by the same Nariman Hoshang in 850 Yazdajardi (1481 A D.), they similarly deplore their own condition.

این ضعفان چهار کس پنج کس هستند که اندر خط پهلوی راه میدانند
فاما آنچه اصل است یافت نمیشود از سبب آنکه داد و ستد روزگار
وتن وجامه آلوده شده اند

(Bombay University MS of Dârâb Hormazdyar's Revayet, vol I, f 13*b*, ll. 6-7)

Translation—Among us poor persons, there are four or five persons who know their way in Pahlavi writing But what is original is not known, for this reason that owing to oppression[1] and tyranny,[2] our fortunes, bodies and clothes have all been contaminated.

Thus we see that the position of the Zoroastrians of Persia at that time was not very enviable Of course, being in their ancestral land, they had the advantages of having some of the old Zoroastrian books in their possession and of carrying on some of the old traditions of their community, but then, on the other hand, they were still under the iron grip of their Mahomedan rulers, under whom their number gradually diminished by conversion It is true, that the Zoroastrians of India received from Persia explanations of some of their questions, but the mere fact that they asked for information from Persia, does not prove that they were, as alleged,[3] altogether ignorant of the principles of their religion, and were not capable to explain those principles to their ruling monarch Why, even now, several Parsees,

---

1 داد lamentation under oppression

2 Lit. ستد taking

3 Journal, B. B R A S, Vol. XIX., No LIII, p. 297

in case of difference of opinion or in case of controversial questions, or even in ordinary matters, address questions to scholars—to Christian scholars—in Europe and America. But that fact should not lead one, centuries after to-day, to conclude that the Parsees of India in the 19th and 20th centuries were altogether ignorant of their religion, and were not capable to understand or explain to others, their own religion Sir James Campbell takes a similar view of the questions sent to Persia in the 16th and 17th centuries. He says the questions sent to Persia were on "doubtful points of religious practice" (*Bombay Gazetteer*, Vol. XIII, Thana, Part I., p 254) Dr West takes a somewhat similar view (*vide* Appendix, p 166)

(c) But we have other contemporary authority, to show, that during that time one had not always to go to Persia, to seek knowledge on Zoroastrianism. There were Mobeds in India, who could impart knowledge to seekers after truth The other authority I refer to, is Abul Fazl, the minister of Akbar

We find from the table of dates given above, that Abul Fazl appeared at the court in 1574 His father, Shaikh Mubârak, was of the Mâhdawi sect He had attached himself to the religious movement, which had first begun in 900 Hijri, and which was suggested by the approach of the first millennium of Islam, when Imâm Mâhdi was to appear Abul Fazl also belonged to the sect, to which his father belonged. Mubârak was persecuted for his Mâhdawî views and for his liberal tendency As Blochmann says "The persecutions which Shaikh Mubarak had to suffer for his Mahdawi leanings at the hands of the learned at Court, did not fail to make a lasting impression on his (Abul Fazl's) young mind . . The same pressure of circumstances stimulated him to unusual exertions in studying, which subsequently enabled him during the religious discussions at Court to lead the opposition and overthrow by superior learning and broader sentiments, the clique of the Ulamâs whom Akbar hated so much." [1] About this study referred to above, Abul Fazl himself says in his Akbar-nâmeh

"My mind had no rest, and my heart felt itself drawn to the sages of Mongolia[2] or to the hermits on Lebanon I longed for interviews with the lamas of Tibet or with the pâdrîs of Portugal, and

[1] Blochmann, Âin i-Akbari, Vol I, Introduction pp x-xi.

[2] Lit boundary of Khata, a province in Northern China.

I would gladly sit with the priests of the Pârsîs and the learned of the Zend Avesta."[1]

Abul Fazl here describes his state of mind and his course of study at the time of his introduction to the Court of Akbar, which was in 1574 A D.

Now then, if there was such a general ignorance, as alleged, among Indian Parsees, that none could explain their religion to king Akbar, who were the priests (*mobeds*) of the Parsees and the learned of the Zend Avesta, whose interviews Abul Fazl sought, in and before 1574 for gaining knowledge in religious subjects? They cannot be Ardeshir and his suite, because they came after 1592 A.D.

(*d*) But, for the sake of argument, take for granted, that the state of the Parsees of Guzerat at those times generally was not good. But that does not show, that there were not individual members here and there, head and shoulders above the common class of men. The mass may be ignorant, but there may be individual members, at least capable to explain to the ruling monarch the tenets of the Zoroastrian religion.

2 In this controversy, Naôsâri is spoken of as a town in "a corner of Guzerat," and as such, it is supposed not to be capable to produce men, who could explain their religion to Akbar.

(*A*) But it appears both from the Tabakât i-Akbari of Nizamuddin Ahmad and the Akbar nameh of Abul Fazl, that it was a town of some

---

[1] Blochmann Âin-i Akbari, Vol I, Introduction, p. xii This passage is quoted in the notes to Akbar's Dream by Tennyson (*Vide* The Complete Works of Tennyson, published by MacMillan and Co, 1894 (p 345). The following is the original Persian text of the above passage —

شورستان خاطر مرا علاج مفید نمی آمد گاه دل بصحبت دانایانِ ختا خطا کشیدی—و گاه بمرتاضانِ کوهِ لبنان خاطر را میل پدید آمدی گاه شوق همزبانیٔ جوگیان تبت آرام گسل گشتی و گاه همنشینی پادریان پرتگال دامنِ عزیمت گرفتی و گاه همنشینیٔ موبدانِ فارس و رموز دانان زند واستا شکیب ربای خاطر شدی

Akbar-námah, edited for the Asiatic Society of Bengal by Abd-ur-Rahims, Vol III., p. 84, ll 10-13)

"Et j'aurais aussi volontiers abordé les prêtres des Parsis et les théologien du Zend Avesta" L'Empereur Akbar, par le Comte F A. De Noer, traduit de l'Allemand, par G B Maury, Vol. I., p 305

importance. In the time of Akbar's father, Humâyûn,* one of the nobles of Sultan Bâhâdûr of Guzerât, who was fighting against Humâyûn had "prepared a fortified position in the neighbourhood of Nausârî . . . . He took possession of Nausârî and . . . marched against Broach."[1] According to Abul Fazl also, "Khân Jahân Shîrâzî and Rûmî Khân, whose name was Safar, and who was the builder of the fort of Surat, operated in concert. They took possession of Nausârî, which was held by Abdu-lla Khân, an officer of Husain Khân, and he retired to Broach."[2] Being so close to Surat, an important city of Guzerat, Naôsâri could not long remain unknown. Akbar was at Surat, and so the town of Naôsâri close to it, may have drawn his attention also.

From the Áin-i-Akbari[3], we learn, that out of the 31 Mahâls of the Sarkâr of Surat, it was 19th in point of area, as well as 19th in point of the revenue it brought to the State. Its area was 17,353 bighas and its revenue was 297,720 dâms. It was known for a "manufactory of perfumed oil found nowhere else"

(B) Even taking it for granted, that Naôsâri was in a mere corner of Guzerat and not well-known, the very fact, that Badâôni, the contemporary historian of Akbar, while speaking of the Zoroastrians, who came to the court of Akbar to take part in the religious discussions, mentions the town by name, and says that the Parsees were from Naôsâri, shows that he attached importance to Naôsâri, at least as a town which could send capable Parsees to the meetings of the Ibâdat Khâneh of Akbar. Surat, Rânder, Broach Ankleshwar and Khambayet (Cambay) were well-known as Parsee towns. Out of these, he names Naôsâri, as *the* town sending Parsees to the court of Akbar If any Parsees from Persia had come to the Court, Badâôni would have mentioned that fact.

Out of the different Parsee towns, named above, Raner or Rander in the immediate vicinity of Surat, is specially mentioned by Abul Fazl, in his Ain-i-Akbari, as a town of the Parsees He says (Calc Text, Vol. I., p 488, ll. 2 and 3) و رردشتي كيش ار فارس

[1] Tabakât-i-Akbari. Munshi Newul Kishore's lithographed edition of 1875 A. D, p. 198, ll 21-23, Elliot's History of India, Vol. V, p 197

[2] Akbar-námah, Bengal Asiatic Society's ed by Abd ur-Rahim, Vol I., p. 142, ll 20-21, Elliot's History of India, Vol VI., p 15

[3] Aín i-Akbari, Blochmann's edition, Vol. I, p 498, l 13, Column 1 Col. Jarrett's translation, Vol. II, p 257

(روعں خوشدو آلجا سارىد كه در ہيچ جا ىشود)

آمده نگاه ساختهٔ اند زند و پازند بر خوانند و دخمه بر سازند
i.e., "The followers of Zoroaster coming from Persia, settled here. They follow[1] the teaching of the Zend and the Pâzend and erect funeral structures." (Jarrett's Translation, Vol. II, p. 243.) Thus, though according to Abul Fazl, Rander was specially known as a colony of the Parsees, according to Badâôni, and the author of the Dabistan, it was the Naôsâri Parsees, who were invited at the religious discussions of the Ibâdat Khaneh. This fact in itself is very significant. It shows that Naôsâri was looked at, as an important town, as far as learning and religious knowledge of Parseeism was concerned.

(C) But there is another very important fact, which shows, that Naôsâri was then well known as the principal centre of Parsee priests. It is, that when the Zoroastrian priests of Persia addressed their replies to the questions from India, they put down the name of Naôsâri and the names of its leading priests first, and then the names of other towns and their priests. We find this from several Revayets.

(*a*) In the Revayet from Irân, dated *rôz* Khorshed *mah* Abân 847 Yazdajardi (25th June 1478)[2], addressed to Changâh Shâh and brought by Nariman Hoshang,[3] the name of Naôsâri is mentioned first, and then the names of Surat, Ankleshwar, Broach and Cambay.

The address runs as follows —

نام ستایش و یاری دادار اورمزد . . ....نکام و نام و سایهٔ شادمانی
و زندگانی و پیروزی و به روزی کدخدایان و بهدینان بهدوستان
و سالار شهر نوساری هنگر شاه و باقی اثوربان و ردان و هیربدان
نساری و دیگر سورت و انکلیسر و بروچ و کمبایت (Bomb. Univ. MS., Vol. I., f. 11*a*, ll 13-19).

---

[1] The word is khânand, which means "They read"

[2] Vol I (folio) 13a, l 2, Bombay University Library MS, which is written by Dârâb Hormazdyâr himself from 20th April to 21st November 1679. *Vide* Dr. West's remarks in the beginning of the MS p. 1, ll 15 to 18. This particular portion was written by Dârâb Hormazdyâr on Mâhê (Mohor) *rôz mah* Deh 1048 Yazdajardi (*i e*, 15th August 1679 A.D) (f 13a, l. 10). (Mulla Firoz library MS. of Barjo Kâmdin's Revayet, p. 335)

[3] *Ibid* f. 13a, l. 7, Parsee Prakash, Vol I, p 6

این کتاب از ایران نریمان هوشنگ بهروچی اورده بود کاتب الحروف
من دین بنده داراب بن هرمزیار بن قیامدین بن کیقباد لقب
سنجانان هرکه خواند بر نویسنده آفرین برساناد روز مه ماه مبارک
دی سال یک هزار چهل و هشت از یزدجردی

i.e., (By) the name, praise and help of God......May they (live) in (the enjoyment of) their desire and name and protection and happiness and life and success and good livelihood,—they, the masters of house and the Behedins of Hindustân, and Jangê Shah[1], the chief of the city of Naôsâri and the rest of the Âthôrnâns (*i.e.* priests) and leaders and Herbads of Naôsâri and also of Surat and Anklesar and Broach and Cambay.

(*b*) There is another Revâyet from Sharfâbâd (شرفاباد) in Persia, known as Nariman Hoshang's second Revâyet.[2] It is dated *rôz* Daêpadin *mâh* Daê, eight hundred and fifty[3] (A.D 1481). It is also addressed to the Parsees of Hindustân, among whom those of Naôsâri are specially mentioned.[4]

(*c*) There is a third Revâyet, dated *rôz* Ormazd, *mâh* Khordâd 880 (A. D. 1511), from Persia,[5] where the Parsees of Naôsâri are addressed before those of Cambay, Broach, Surat and Ankleswar.[6] We do not find the name of the messenger of this Revâyet.

(*d*) There is a fourth Revâyet, known as Shâbôr (Shapûr) Âshâ's Revâyet[7] It was written in Yezd and dated *rôz* Depâdar *mâh*

---

[1] Commonly known as Châangâshâh In the collection of the Revâyets by Burzo Kamdin, we find the name properly written چنگه شاه. *Vide* Mulla Firoz Library MS. (Rehatsek's Catalogue VII, 2), p 335, l 18

[2] Bombay University Library MS, Dr. West's contents, p 6, l. 5, Parsee Prakâsh, Vol. I., p. 6 [3] *Vide* Bombay University MS, Vol I, folio 13b, ll. 17 18 Mulla Firoz Library MS, Vol II, p 504, l 3. Dr West and Mr Patel give 855. I think Dr West is guided by the reading of Mr. Patel, because the Bombay University MS., which he follows, gives 850 The passage of the date runs as follows in the Bombay University MS, (f 13b, ll. 17-18)

فرهمد بدرود شادی و رامشنی اندر روز دیپدین و ماه دی سال
هشتصد و پنجاه پس ار تاریخ یزدگرد شهریار نبشته شد بجانب دستوران
و ردان و هیربدان و حکیمان و بزرگان انجمن هندوستان

† بس for پس *i.e.* after the date of Yazdajardi. (*Vide* Dr West's remark, p. 6, l 4)

[4] *Ibid*, folio 13a, l 16-17. بجانب هیربدان و بهدینان و پیشوایان و کد خدایان هندوستان و ساکن قصبهٔ نوساری Parsee Prakâsh, Vol I, p 6

[5] *Ibid*, f 16a, ll. 1 and 2 on the margin Parsee Prakâsh, Vol. I., p 6.

[6] *Ibid*, folio 15a, ll 9 and 10. Mulla Firoz Library MS, Vol II, p. 508, ll 6-7

[7] This Revâyet is spoken of in the Parsee Prakâsh (Vol. I, p 7) as Câmâ Ashâ's Revâyet (*a*) We have a very old copy of the Revâyet belonging to the Dastur Meherji Rana Library at Naôsâri (*Vide* the printed catalogue of

Bahman 896, Yazdajardî (1527 A.D). Therein also the priests of Naôsârı are addressed first[1] and then those of Cambay.[2]

(e) In the fifth Revâyet, brought from Persia, by Aspandyâr Yazdyâr and Rustam, dated *rôz* Khordâd *mâh* Ardıbehesht 904 Yazdajardı (1535 A.D.), the priests of Naôsârı are addressed first and then those of Surat and Cambay[3]

(f) The sixth Revâyet is that known as that of Kâûs Kâmdın written in 922 Yazdajardı (1553 A D) Therein the priests of Naosarı are addressed first and then those of Surat, Ankleshwar, Broach and Cambay. (*Vide* below, p. 64, for particulars.)

(g) The seventh Revâyet, which I want to refer to, is that[4] from Turkâbâd in Persia, dated *rôz* Shehrıvar *mâh* Farvardın 996[5] (1626 A.D), brought by Bahman[6] Aspandyâr It, also, is first addressed

---

the first Dastur Meherjı Rana Library printed in 1894. Guzarati catalogue of Zend, Pahlavi, Pazend books, p 64, No 28. It is a MS of 288 folios) *Vide* folio 101*b*, l 10, for the name of the messenger (*b*) We have another old, but a little later copy of this Revâyet belonging to Mr Manockjı Rustomjı Unwala It is a MS. of 241 folios *Vide* folio 119*b*, l 11, for the name of the messenger. (*c*) We have another old manuscript of this Revâyet belonging to Mr Tehmuras Dinshaw Anklesaria. Its colophon is lost It is a MS. of 79 folios

[1] *Ibid* Meherjı Rana Library MS, folio 1*a*, l 12. Mr M R Unwala's MS, folio 2*a*, l 1 Mr Tehmuras's MS, folio 1*b*, l 14

[2] *Ibid* Meherjı Rana Library MS, folio 1*b*, l 3. Mr. M R Unwala's MS, folio 2*a*, l. 9 Mr Tehmuras's MS, folio 1*b*, l 21 The passages of the address and dates are quoted and more particulars are given below, pp. 66-67.

[3] Parsee Prakâsh, Vol I, p 8

[4] Bombay University Library Manuscript of Dârâb Hormazdyâr Revâyet Vol I, f 69*a*, l 1 Mulla Firoz Library MS, Vol II., p 453 For reference first to the priests of Naôsârı and then to those of Surat and Broach, *vide* p 453, ll 2 and 4 and 6, respectively. For date, *vide* l 13. For the name of the messenger, *vide* l 16. Parsee Prakâsh, Vol. I., p. 11 [5] *Ibid*, f. 69*b*, l 21.

این نامه در روز شهریور ماه فروردین سنه ۹۹۶ یزدجردی نوشته شد

[6] *Ibid*, f 69*a*, l. 19, and f. 70*a*, ll 2 and 4 The following passage gives some paticulars about the messenger —

و معلوم دستوران و هیربدان و موبدان و بهدینان کشور هندوستان
بوده باشد که بهدین بهمن بن اسفندیار در ایران شهر در ولایت
ترکاباد تشریف آورده و چند روزی بخدمت بود و چون براه کشتی
و قران دریا آمده بود اورا نوحش لازم بود و آنچه قاعدهٔ دین
زرتشتی بود اورا نوحش فرمودیم قبول کرد و تمام بجای رساند

to the priests and the laymen of Naôsâri[1] and then to those of Surat[2] and Broach.[3]

(*h*) The eighth Revâyet is that known as the Revâyet of Bahaman Poonjiêh of Surat, brought from Kirman (این کنانت از کرمان زمین بهدین بهمن پونجیه سورتیه آورده است[4]). It is addressed first to the Dasturs of Naôsâri,[5] and then to those of Surat[6] and Broach.[7] It is dated *rôz* Âdar *mâh* Bahman 996 Yazdajardi[8] (A.D. 1627). نوشته شد این رقعه نامه بروز آدر نهم و ماه قدیم بهمن یازدهم ماه الهی سنه۹۹۶ یزدجرد

Thus we have the authority of eight Revâyets from Persia, all written in the fifteenth, sixteenth and seventeenth centuries, to show, that in those times, at least as far as the Parsees were concerned, Naôsâri was not an unknown town in a corner of Gujerat, but

---

اورا برشنوم کردیم و نه شوه داشت و خدمت آب و آتش ها و آتش ورهرام آنچه قواعد دین بود کرده تا واضح بوده باشد دیگر معلوم بوده باشد که خدمت خاتون بانو پارس که زیارت گاه است هم کرد (*Ibid* f 69*a*, l. 18 to f 69*b* l. 1) The custom referred to here, that Zoroastrian priests travelling by sea should perform a purificatory ceremony, is an old one *Cf* "Neither would his (Vologeses I.) brother Tiridates refuse coming to Rome to receive the Armenian diadem, but that the obligation of his priesthood withheld him (Works of Tacitus, Vol I., The Annals, Bk. XV. 24 The Oxford translation) The Ziârat-gâh (a place of pilgrimage) of Khâtûn Bânû, the daughter of the last king Yazdajard, referred to here, sounds strange in the ears of a Zoroastrian, but the statement shows under what kind of Mahomedan influences the Zoroastrians of Persia had fallen. For the story of this lady Khâtun Bânu, *vide* Parsee Prakâsh, Vol. I., p. 12.

1 *Ibid*, f 69*a*, l. 5. 2 *Ibid*, l. 9.

3 *Ibid*, l. 11.

4 Bombay University Manuscript of Dârâb Hormazdyâr's Revâyet, f. 65*a*, l. 3. Parsee Prakâsh, vol I., p. 12 This messenger Bahaman Poonjieh is the same person as Bahman Aspandyâr of the preceding Revâyet. In this Revâyet also at one place he is spoken of as Bahman Aspandyâr.

و التماس فقیران این جانب آنست که گوشهٔ خاطر ار بهمن بن اسفندیار دریغ نفرمایند و همه روز اورا حرمت داشته که پسند ایزد است

(*ibid*, f 65b, l 6).

Vide Mulla Firoz Library MS , Vol II , 449 For references first to the priests of Naôsâri and then to those of Surat and Broach, *vide* ibid, ll. 7, 10 and 11 and 13 respectively. For the name of the messenger and for his good services f. 449b., l. 2.

5 *Ibid*, l. 9. 6 *Ibid*, ll. 12 and 14. 7 *Ibid*, l. 16. 8 *Ibid*, f 68*b*, l. 20.

was well known, not only here, but also in Persia, as the centre of Parsee priesthood, and that the Parsees of that town took a good deal of interest in all religious subjects.

II. Against Dastur Meherji Rana personally, the following objections have been raised —

(1) That he was an obscure priest

(2) That his name is not mentioned in the histories of Akbar's time

(3) That tradition attributes to him miracles, which are not referred to at all in the histories of Akbar's time.

(4) That he is reported in traditional songs to have invested Akbar with Sudreh and Kusti, the symbols of Zoroastrianism, which is not possible.

We will now examine these objections.

(1) We will first examine shortly the allegation, that Dastur Meherji Rana was an obscure priest in a corner of Gujerat, and was therefore not capable of taking an active part in the religious discussions and of explaining to Akbar the principles of his religion. I beg to produce (A) several old documents, and (B) several old manuscripts which lead to show, that Dastur Meherji Rana was not an obscure priest, but that he was one of the leading men of Naôsâri.

(A) Firstly, I will produce some old documents.

(*a*) I beg to produce an old copy[1]—not the original itself—of a document dated *rôz* Âdar *mâh* Aspandârmad Samvat 1622 (A. D. 1565-66), wherein Dastur Meherji Rana's name stands first among the signatories.[2] It is a kind of agreement amongst the priests themselves, to perform the religious ceremonies properly and conscientiously, to charge only legitimate fees and not more, and to give all proper account of the professional fees received, etc Dastur Meherji Rana would not have signed at the top, had he been an ignorant obscure priest, as alleged.

(*b*) I produce an original document,[3] four years later in date. It is a document about 331 years old. It is dated *rôz* Ardibehesht *mâh* Aspandârmad 1626 Samvat, *i.e.* 1570 A D. It is an agreement

[1] *Vide* appendix for the photo-litho facsimile and pp 151-153

[2] Dastur Meherji Rana signs his name as "Mâhiâr Vâchhâ" Mahiâr was his proper name, of which Meherji is the popular rendering. Râna was his own father's name. But as he was adopted by Vâchhâ, he adopted his adoptive father's name. [3] *Vide* appendix for the photo-litho and below pp. 154-55.

among the Parsee priesthood themselves, to abstain from the drink of toddy, at the time when they were engaged for some days in particular rituals. The toddy of Naôsâri was then, and is even now, as much known in Gujerat, as the beer of Munich is known in Europe. So it was, and is even now, a favourite beverage of the Naôsâri people. But being a little intoxicating, they agreed among themselves not to drink it during those days when they were engaged in certain ceremonies, e g. Bôi-devi (i. e. the ceremony of officiating at the Fire-temple) Among the signatories of this document, Dastur Meherji Rana is the first This would not have been the case, had he been an ignorant obscure priest, as alleged.

(c) I produce an original document[1] of three years' later date, i.e., it is about 328 years old. It is dated *rôz* Hormazd, *mâh* Shehrivar Samvat 1629, i.e. 1572 A D. It is an agreement signed by some of the leading laymen of Naôsâri, on behalf of the community in favour of Mahiâr Vaccha[1] (Meherji Rana), assigning him, in a place called (પીપલીઆ વાડી) Pipaliâ-wâdi, a piece of ground 10 bighas in area, with 50 palm trees and 100 date trees This seems to be given to Meherji Rana, as the head of the priests, for religious purposes. They undertake that the land shall be maintained free of taxes.

These three documents, then, show that Dastur Meherji Rana was not an obscure priest, as alleged, but that he was a leading priest, even before his departure to the court of Akbar.

B —Now we come to old manuscripts.

(a) In the Revâyet of Dârâb Hormazdyâr, we have a letter brought from Persia, by Faridun Murzbân. We find it addressed to two Dasturs, the first of whom is Dastur Mâbyâr[2] (Meherji Rana). Judging from the names mentioned, Dr. West thinks it to have been written about 1570 A D.[3]

---

[1] *Vide* appendix for the photo-litho facsimile and below pp. 155-58.

[2] University Library Manuscript, Vol I, f. 16b, l 10 *Vide* l 17 for the name as Faridun Marzbân, l 19 for Fredun's name singly. There the name is written فریدون و مرزبان i e., Faridun and Murzbân, as if the letter was brought by two persons, but the letter vâv for 'and' seems to be a mistake of the copyist, because later on the messenger is spoken of in the singular number They say التماس است که از همه طور اورا از کوشهٔ خاطر دریغ نفرمایند (l 19). Again, later on, the messenger is spoken of singly as Faridun (l 20). In the references to this letter, the full name seems to have been taken as that of two brothers by mistake (*Vide* Dr. West's remarks in Vol I of the Bombay University Library, p 3, l 6.) [3] *Ibid* Dr West's remarks attached at the beginning, p 3, l 8, p 6, ll. 14-15.

I quote the passage from our Bombay University manuscript Revâyet. دستوران دینداران دین اموزگاران دین چاشیداران دین سراینداران پنت گفتاران نیایش ورزیداران درست اوستاد راست داوران از نیاکان آذرباد بن مارسفندان استوان دین ررا نشنی چو دستور ماهیار و دستور هوشنگ را یک صد هزاران درود

It must be noted, that Dr West[1] says, that this manuscript Revâyet of our University library " is probably the original compilation of Dârâb Hormazyâr Frâmroz Kiyâmu-d-din (or Kawâmu-d-din) Kai-kobâd Hamajiyâr Padam Sanjânah, and contains eleven colophons written in his name and varying in date from 20 April to 21 November 1679, at which latter date the compilation was completed." So it is about 222 years old

(*b*) In a Revâyet[2] of 922 Yazdajardi (A.D. 1553), addressed to the Dasturs, Herbads and Behdins of Naôsâri,[3] Surat,[4] Anklesar,[5] Broach[6] and Kambâyat[7] (Cambay), by the priests of Persia, we find the name of Dastur Meherji Rana, put at the head of all. It is the Revâyet, known as " Revâyet-i-Kâûs Kâmdîn[8] (1553)."

The commencement of the Revâyet which contains the address runs as follows[9] :—

بدستوران و هیربدان پیشوایان و کدخدایان و بهدینان و مینو نگریداران مانتریداران اشای ورزیداران چون دستوران و کدخدایان بهدینان قصبه نوساری چون دستور ماهیار بن واچها دستور بهمن بن چاندا دستور خورشید بهرام.......... .. ..

The date of the receipt of this Revâyet from Yezd in Persia is given at the end, and runs thus ([10]) —

از آن تاریخ از یزد آمد ماه بهمن روز بهمن بهصد و بیست و دو ۹۲۲

i.e. month Bahman, day Bahman, 922.

I produce an old copy of this Revâyet belonging to the Dastur Meherji Rana Library of Naôsâri Some of its folios are missing, and

---

[1] *Ibid.* *Vide* his remarks attached at the beginning of the MS, Vol. I., p 1, ll. 15-19.

[2] Manuscript belonging to Mr Manockjee Rustomjee Unwala, pp. 177 to 190. [3] *Ibid*, p 177, l. 15, p 178, l 11 [4] *Ibid*, p 179, ll 2 and 5 [5] *Ibid*, p. 179, l 8 [6] *Ibid*, p 179, l 10 [7] *Ibid*, p 179, l 13.

[8] *Vide* Bombay University Library Manuscript, Vol. I Dr. West's contents in the beginning, p 3, l 14 *Vide* Mr Manockji R Unwala's MS, p. 201, l. 12.

[9] Mr. Maneckji R. Unwala's manuscript of this Revâyet, p. 177, ll. 13-15.

[10] *Ibid*, p. 190, l. 9.

among them, the one that contains the above date of its receipt. Again, some of the folios are not bound in proper order (*vide* pp. 15 to 22 of this MS. for the Revâyet in question, *vide* p. 15, ll. 7-9, for the address). In the catalogue of the first Dastur Meherji Rana Library published in 1894 in the Gujrati list, p. 65, of Zend, Pahlavi, and Pazend manuscripts this MS bears No. 30 It is a MS. of 76 pages.

Thus in the above letter, given in the Revâyet, and in the above Revâyet of Kâûs Kâmdîn, we find the name of Dastur Meherji Rana mentioned first among the leading men to whom they are addressed. It is clear, therefore, that he was not an obscure priest, as alleged, but a leading priest.

(c) Dastur Dârâb Pâhlan, a learned Dastur of Naôsâri, who lived from 1668 to 1735, and who was the writer of two works[1] on Zoroastrian subjects, refers to Meherji Rana in his Kholaseh-i-Dîn, written about 211 years ago (1690 A D.) as a Dastur-i-*mihin*, *i e*, a great Dastur While speaking of Dastur Maneck Mehernôsh, he traces his descent from Dastur Meherji Rana, and says[2] —

رسل پاکش مهر یار رانا   که دستور مهین بود او بدنیا

i.e., "He was descended from pious Mâhiâr Rana, who was a great Dastur in the world." Here, then, we have the authority of a writer, more than two centuries old, to show, that Dastur Meherji Rana was not an obscure priest, as alleged, but was a well-known great Dastur

We have thus seen that, *firstly*, the above three documents, *secondly*, the above two references in the Revayets, and, *thirdly*, the reference in the Kholaseh-i-Dîn, written about 211 years ago, show that Dastur Meherji Rana was not an obscure priest, as alleged

Not only was Dastur Meherji Rana the leading priest of his time, but his father Rana Jeshang also was the leading priest. I produce several documentary proofs to show this.

1 The first original old document[3], that I produce, is 382 years old. It is dated *rôz* Bahman *mâh* Bahman *Samvat* 1576 (1520 A.D).

---

[1] Kholaseh i-Din and Farziât namah —*Vide* Khan Bahadur Bomanji Byramji Patel's Parsee Prakâsh, Vol I, p 31.

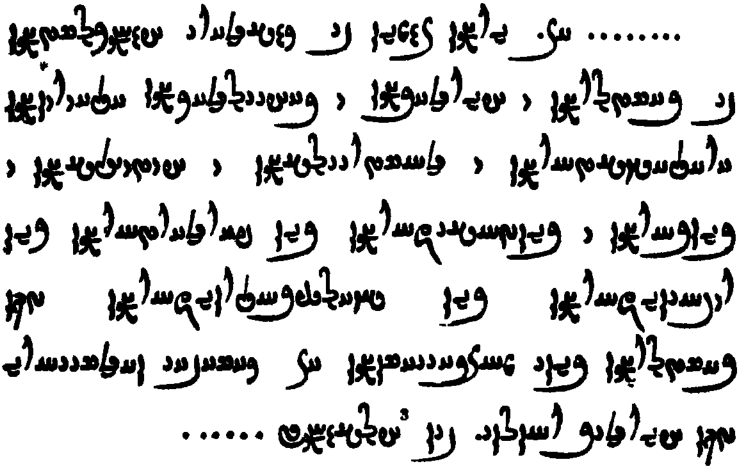
[2] Ervad Manockji Rustomji Unwala's MS folio 18b, l 11 It is a MS 65 years old, being written by Jamshed, son of Manock, son of Rustam on *rôz* Rashnû *mâh* Amardâd 1206 Yazdajardi—(1837 A D)—*vide* colophon at the end of the MS The work was written on rôz 6-6 1059 Yazd, *vide* couplet 732

[3] *Vide* appendix for the photo litho and below, pp 158-161.

It is a document, similar to that, which is above referred to, as subsequently given to Dastur Meherji Rana. By this document, the Parsee laymen of Naôsâri gave to Rana Jeshang, the father of Dastur Meherji Rana, a piece of 10 bigahs of ground with 100 palm trees over it for religious purposes This document shows, that Rana Jeshang, the father of Dastur Meherji Rana, must be the leader of the Naôsâri Parsees, as the community gave to him the land of the community, for religious purposes.

2. Again in a Revâyet from Persia, that came to India in his time, we find Rana Jeshang's name standing first in the list of persons addressed in the very beginning This Revâyet was brought from Persia by one Shâpur Asâ[1] in 1527 A.D. I produce three old copies of this Revâyet

(a) The first copy, that I produce, belongs to the Meherji Rana Library of Naôsâri. The passage of the address runs thus[2] :—

---

[1] [illegible] f. 101b, ll 9 10, of Meherji Rana Library Manuscript *Vide* above pp. 59-60 f. 119b, l. 11, of Mr. Manockji R. Unwala's MS.

[2] *Ibid* Meherji Rana Library MS f 1a, ll. 6 to 14.

[3] In the copy, the name Jeshang has been written Hoshang The mistake can be easily explained. The name Jeshang is written in Persian جشنگ The omission of a dot—either omitted to be put or omitted to be read — will make it هوشنگ Hoshang. In another old copy belonging to Mr Tehmuras Dinshaw Ankleesaria, the name is properly written [illegible]

The Revâyet was written in the city of Yezd on *rôj* Depâdar *mâh* Bahman 896 Yazdajardi (1527 A.D.). The following passage[1] gives the date, when, and the name of the city, where, it was first written.

[illegible]

(*b*) The second copy, which I produce, belongs to Mr. Manockjee Rustomjee Unwala.[2] It is a copy made on *rôz* Khorshed *mâh* Spendârmad in 927 Yazdajardi (1558-59) at Naôsâri from the copy of Yezd (az naskha-i-sheher-i yezd). The following passage[3] gives the date, when, and the place, where, it was written.

[illegible]

(*c*) The third copy, that I produce, belongs to Mr. Tehmuras Dinshaw Anklesaria of Bombay It is an old copy, but unfortunately, its last folio being lost, it bears no date, but the owner, who is the fortunate possessor of many old Parsee manuscripts, believes, from the quality of the paper and the writing, that it is an old copy[4]

---

1 Meherji Rana Library manuscript of Shâpur Asa's Revâyet f 99a, ll 5 to 11.

2 It is a manuscript of 241 folios containing various subjects For the address, *vide* folios 1, l. 7, to f. 2, l. 2.

3 *Ibid* folio 116b, ll 4 to 11

4 It is a manuscript of 80 folios It contains nothing but this Revâyet On comparing this manuscript with the above-mentioned manuscripts, I find, that the last three or four pages are missing The passage of the address in this manuscript (folio 1, ll. 7 to 15) is the same as the above two manuscripts, except in this, that the name of Dastur Meherji Rana's grandfather Jeshang is properly written

We have so far seen then, that not only was Dastur Meherji Rana not an obscure priest, as alleged, but that it appears, from an original old document, and from a Revâyet written in Yezd in 1527 A D., that even his father Rana Jeshang was well known as a leader of the Naôsâri priests.

Rana Jeshang was well versed in Pazend and Persian. That is proved by the fact that we have two manuscripts of copies by his own hand of two well-known Pazend and Persian books.[1]

2. The second objection against Dastur Meherji Rana is, that his name is not mentioned in the history of Akbar's time. The fact of a person's name not being mentioned by a contemporary historian, should not always throw a doubt upon that person's existence, acts or influence For example, Baber does not mention even once the name of his wife Gul-rukh, while he mentions the names of his other wives. As Mrs Beveridge says, "this may be an omission of the contemporarily obvious.' (Humayun-nâmah by Mrs Beveridge) The fact of the Naôsâri priests' influence over Akbar, is clearly mentioned by Badâôni, the contemporary of Akbar, and even by the writer of the Dabistan, who wrote about 57 years after Badâôni Still "the fact of his (Dastur Meherji Rana's) having gone to Akbar's court" is doubted "because his name is not mentioned in any historical book[2]" We must bear in mind, that as far as contemporary historians go, even Ardeshir's name is not mentioned by Badâôni, Abul Fazl or Nizamuddin, as having gone to Akbar's court for taking a part in religious discussions But, if one is justified in doubting the fact of Dastur Meherji Rana's presence at Akbar's court on that ground, he must be prepared to doubt the presence of the representatives of other communities also For example, as we said above (p 32), according to Father Catrou, three parties of Christian priests went, one after another, to the court of Delhi Two of these went later. The first party[3] consisted of Fathers Rodolph Aquaviva, Antony Monserrat, and Francis Henric The second party consisted of Edward Leiton and Cristophe Vega[4] The third party consisted of Father Jerome Xavier and Father Emanuel Pinnero[5]

---

[1] *Vide* below pp 169-71.

[2] Journal, Bombay Branch, Royal Asiatic Society, Vol. XIX. No. LIII. p. 296

[3] History of the Mogul Dynasty, translated from the French of Father Catrou, 1826, p. 105 [4] *Ibid*, p 126. [5] *Ibid*, p. 127. *Vide* L'Empereur Akbar, par Le Comte de Noer, translated by Maury, Vol. 1, pp. 326, 330, 331

Of these seven Christian priests of the three missions, only one, Father Rodolph, is mentioned by one Mahomedan historian.[1]

He is spoken of, only once in the Akbar-namah, as Padri Radif (پادری ردیف).[2] If that is the case, can one be justified in saying, that the above missionaries did not go to the court of Akbar, because their names are not mentioned in the Mahomedan histories? Just as we have the authority of Father Catrou, who wrote in 1708, for the above-mentioned Christian missionaries, so we have the authority of Dastur Shapoorjee Sanjana, who wrote, in 1765, for the mission of Dastur Meherji Rana. If you accept the authority of a writer, other than the Mahomedan historians of Akbar's reign, in the one case, *viz.*, that of the Christian missionaries, you must accept the authority of a writer, other than the Mahomedan historians, in the other case, *viz*, that of the Parsee Dastur.

3 The third objection raised against Dustur Maherji Rana's mission, is this, that tradition attributes a miracle to him Folklore has attached to the visit of Meherji Rana a certain miracle, said to have been performed by him at the court of Akbar. A certain Brahmin

---

[1] The Akbar-namah (Calcutta edition of Bengal Asiatic Society, Vol. III, p 577, l 4 and notes Elliot (Dawson), Vol. VI, p 85) speaks of one other priest, Pâdri Farmaliûn (پادری فرملیون) which one manuscript writes بادهری فرملیون Bâdhari Farmahûn, and another writes پادری فرملون Pâdri Farmalûn) But he does not seem to have been a member of any religious mission Abul Fazl says of him "At this time (the 35th year of Akbar's reign, about 1591 A D) Padre Farmahûn arrived at the Imperial Court from Goa, and was received with much distinction He was a man of much learning and eloquence A few intelligent young men were placed under him for instruction, so that provision might be made for securing translations of Greek books and of extending knowledge"—Elliot, VI, p 85. This passage shows, that he was called for a literary purpose, just as Ardeshir of Kermân was called a year later

[2] Maulavi Abd ur Rahim's Calcutta edition for the Bengal Asiatic Society, Vol. III, p. 254, l. 20. The Editor adds a footnote, saying that the name is found رویق Ravik in some MSS. Elliot's MS. gives it Radalf (Elliot's History of India, VI, p. 60) There is one remark of Elliot in connection with this passage to which I will draw special attention. He says "Here and in other parts of this chapter, there are in the MSS long passages which are not printed in the Lucknow edition. Among the rest, that about the Padre" (Elliot, Vol. VI, p. 60, n 1) Later Mahomedan copyists of books, at times, left off passages, that spoke well of the doings of the personages of other communities.

..., by the force of his magic, a metallic ... sun, and which Meherji Rana, by his ... said to have brought down to the ...ld not allow such stories, attached ... of historical persons and events, ... historical persons and events. Many ... the history of different countries, would not ... of later generations, if we allowed such stories to ... upon the historical events of their times. Why! ... case of Virgil. There is no person, in the past history of the ..., round the halo of whose name and fame, so many stories of ...abacles and magic have been put as those round that of Virgil's name and fame. The tourist in Naples even now, centuries after his time, hears dozens of stories about his miracles and about the magical power of his name. I heard several such stories while travelling there in 1889. But, for all that, we are not prepared to doubt the fact of his influence and his work. But why go further! Take the case of another personage of this very time, and of the very court of king Akbar. According to the Akbar-nameh, the Christian priest at the court, Father Rodolf, in order to convince the disbelievers in the truth of the Holy Gospel, offered to perform the miracle of passing through a furnace of fire with the Gospel in his hand. Here is the passage from the Akbar-nameh on the subject "Twenty-third year of the Reign, (A.D. 1579).—When the capital was illumined by the return of the Imperial presence, the old regulations came again into operation, and the house of wisdom shone resplendent on Friday nights with the light of holy minds. . . . . *Sûfís*, doctors, preachers, lawyers, *Sunnis*, *Shíás*, Brahmans, Jains, Buddhists, *Chârbâks*,[1] Christians, Jews, Zoroastrians, and learned men of every belief were gathered together in the royal assembly . . . . one night the '*Ibadat-khana* was brightened by the presence of Padre Radalf, who for intelligence and wisdom was unrivalled among Christian doctors. Several carping and bigotted men attacked him, and this afforded an opportunity for a display of the calm judgment and justice of the assembly! These men brought forward the old received assertions, and did not attempt to arrive at truth by reasoning. Their statements were torn to pieces, and they

---

[1] *i.e.*, Hindu materialists, *vide* p. 30, n. 3.

were nearly put to shame; and then they began to attack the contradictions in the Gospel, but they could not prove their assertions. With perfect calmness and earnest conviction of the truth, the Padre replied to their arguments, and then he went on to say, 'If these men have such an opinion of our Book, and if they believe the Kûran to be the true word of God, then let a furnace be lighted, and let me with the Gospel in my hand, and the *ûlamâ* with their holy book in their hands, walk into that testing place of truth, and the right will be manifest.' The blackhearted, mean-spirited disputants shrank from this proposal, and answered only with angry words"[1]

Here is the evidence of a contemporary writer, who attributes to the Christian priest a desire to perform a miracle Well, from the fact of this statement, can we be justified in doubting the historical event of the visit of the Christian priest to the court of Akbar, and of his services to explain his religion to the king? Of course not. How, then, can we be justified in doubting the historical event of Meherji Rana's visit, and of his influence on Akbar? In his case, we do not read at all, in any contemporary writer, any statement about his desire to perform a miracle. It is some later tradition, that connects with his name, the performance of a miracle. If we are not justified in doubting the historical event of Father Rodolf's visit and services, on account of his offered miracle, referred to by a historical writer, we are much less justified in doubting the historical event of Meherji Rana's visit and services, on account of the story of a miracle, which is not even alluded to by any book of history

We must note that there are several versions of the miracle attributed to Father Rudolf Murray gives the following version "At length, he (Akbar) sent to inform them, that an opportunity had now offered of fully establishing the superior claims of the Catholic faith, that a great Mahometan doctor was ready to leap into a furnace with the Alcoran in his hand, and that, considering the firm confidence they felt in their own system, they would of course have no objection

1 Akbar nameh Elliot's History of India, Vol VI, pp. 59, 60. Calcutta edition of Asiatic Society, Vol. III., p. 254, l 20—p 255. l 5 Badâôni gives another version. He says, that it was a Mahomedan Sheikh, who challenged the Christian priest to perform the ordeal by fire. (The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm, by Rehatsek, p. 46. Lowe's Translation, Vol. II, p. 308. Lees and Ahmed Ali's Text, Vol. II, p 299, ll. 10-15. Blochmann's Ain-i-Akbari, Vol I., p. 191)

to accompany him with the Bible, when the comparative merit of the two religions would be established in a manner admitting of no dispute. The missionaries paused at this proposition. They represented, that this could by no means be considered a regular mode of deciding a religious controversy, that they had already held long arguments with the Mollahs, and were ready to maintain one still more formally, holding out some expectation, if that should fail, of having recourse to the fiery trial propounded (Murray's Discoveries and Travels II, p. 91) This is a version of the Christians. The two well-known contemporary historians of the very time of Akbar, *viz*, Abul Fazl and Badâôni, differ in their versions. One says that it was the Christian priest who offered to perform the miracle and challenged the Mahomedan priest to do the same, and the other says *vice versâ*. Thus, when in the writings of two well-known historians of king Akbar's own time, some true or probable facts, with which Father Rodolf was connected, have been misinterpreted, misunderstood or exaggerated, there is no wonder, if some similarly true or probable facts, with which Dastur Meherji Rana was connected, have been misinterpreted, misunderstood or exaggerated by tradition in later times. But, as from the fact of some probable events connected with Father Rodolf being so misinterpreted, misunderstood or exaggerated, we are not justified in doubting his mission and influence at the court of king Akbar, so, from the fact of some probable event connected with Dastur Meherji Rana being misinterpreted, misunderstood or exaggerated, we are not justified in doubting his mission and influence at the court of king Akbar.

It is said "It need hardly be said that, if such a highly improbable, if not impossible, event happened at all, it must have been mentioned and detailed by the writers who are generally very fond of relating the marvellous Badâôni, who mentions many other so-called miraculous or thaumaturgic feats of *Jogis* and Mahomedan saints, as, for instance, that of the *Anuptalao*, the lake filled with copper coins, does not say a word about this There is nothing about it in the Dabistan, the other great authority for Akbar's religious history"[1] Well, the fact, that the authentic histories of Akbar's reign, do not mention the so-called miracle, connected with Dastur Meherji Rana's name in later times, should rather go in Dastur Meherji Rana's favour, and *not*

[1] Journal, Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Vol LIV., No. IX., p. 293, Mr. Karkaria's paper

against him. The fact, that no "highly improbable, if not impossible, event," is connected with Dastur Meherji Rana's name by authentic historians, shows that his services were real and not flimsy.

Dr. West, the well-known Pahlavi scholar, says on this point[1] —

"That Meherji Rana went to Delhi about 1578, seems well attested by the grant of a Jaghir to him at that time, but the traditional miracle attributed to him is undoubtedly a myth, which no educated Parsee of the present day can really believe (that is, it may be a misunderstanding, or misinterpretation, of some more probable facts) It would be easy to understand that the Parsee's veneration for the sun, would be ridiculed by the other religious disputants, more probably by the Mahomedans and Romish priests than by the Hindus. And what more annoying form of ridicule could be devised than to suggest the ease with which a clever Hindu juggler could produce any number of imitation suns? Such a suggestion, without any attempt to carry it out, would be quite sufficient to produce a myth shortly after Meherji's return to Nausari".

As Dr West says, it appears, that there may be "some probable facts" at the bottom, and that a myth has subsequently grown round them Let us examine the myth a little closely, and see if any fact can be traced at the bottom.

(*a*) The story, as given in the song,[2] says, that a Hindu priest, by a sleight of hand, suspended a dish high in the air This was taken by the king's subjects to be a second sun. Now, as far as the description in the story goes, the thing was a sleight of hand or a trick The writer of the story says, that the king's subjects took it to be a second sun, and that the dish appeared like a sun. Dastur Meherji Rana possibly saw what the sleight of hand or what the trick was, and he may have exposed it.

Such sleights of hands and tricks and such jugglers were not uncommon in the court of Akbar. We read, that once Akbar

---

[1] His letter, dated Maple Lodge, Watford, June 10th, 1898, to Mr Mancherji Palanji Kutar — *Vide* the *Jam-i-Jamshed* of 24th September 1898

[2] Cf. the first stanza of the song "મેહેરજી રાણા ખરા નેક થા દુનીઆ ખરા શાહેનશા" The lines describing the trick or so-called miracle say

(*vide* ગાએને દેલપસંદ (1867) p 574)

જગત ગુરુને થાળી ઊડાઈ ફીર જાગી ગગનમે
ઊભા બાલીકા સુરજ હુવા દો સુરજ દેખે આલમે
દો સુરજ દેખે રઈઅત સારી અચરત હુવે આપને દેલમે

himself exposed the trick of a juggler, who said, that he had "the power of disappearing in the midst of a conversation, in the twinkling of an eye, and to re-appear on the other side of the river"[1] Dastur Meherji Rana may have exposed a trick of this kind, and later oral tradition may have exaggerated it into a miracle, though, from the written account of the story, we find, that it seems to be spoken of as a sleight of hand and trick, but from that exaggeration one cannot be justified in doubting the event of his going to Akbar's court and of his influencing the king.

We must bear in mind, that in those times, unusual extraordinary handiwork or skill in some kind of workmanship also, was taken to be a kind of magic For example, a grandee of the court Mir Fathulla Shirazi once made a windmill which automatically grounded flour. This was taken by people to be magic. The Tabakât i-Akbari says on this point, "He was also an adept in the secret arts of magic and enchantment For instance, he made a windmill which produced flour by a self-generated movement" (Elliot V., p 469.)

(b) Again, in connection with this subject of the appearance of a second sun, we must bear in mind, that, apart from the question of a sleight of hand or trick, such a meteorological phenomenon is not rare All books on Meteorology speak of mock-suns and mock-moons[2] I quote here, from Buchan's Meteorology, the description of such phenomenon

"Parhelia and Paraselenæ At the points of intersection of the circles of the halo, images of the sun or moon generally appear from the light concentrated at these points, the images of the sun being called parhelia (Gr. para, about or near, and hélios the sun) or mock-suns, and those of the moon paraselenæ (Gr. para about or near, and seléné the moon) or mock-moons, which also exhibit the prismatic colours of the halo." (Introductory Text-book of Meteorology, by Alexander Buchan, 1871, p 193)

So, perhaps, it is quite possible, that during the time of Dastur Meherji Rana's visit to the court of Akbar, a phenomenon of a mock-sun may have happened It is quite possible, that Meherji Rana might have said a prayer at the time, not with the view of performing a

---

[1] Badâoni Rehatsek The Emperor Akbar's Repudiation of Eslâm, p 82 Ahmed Ali's Calcutta Edition of Bengal Asiatic Society, Vol. II, p 366, l. 22, to p 367, l 12. Lowe's translation of Badâoni Vol II, pp 378 79

[2] I have referred to them in my book on Meteorology, pp 303, 304

miracle, but in the ordinary way, because it is not unusual even now, among some of the Parsis, to say prayers on the more frequent phenomena of eclipses[1] A Hindu priest may have attributed that meteorological phenomenon to his power of magic, and Dastur Meherji Rana may have exposed it.

(c) Again, we find from the histories of Akbar's time, that a natural phenomenon of an unusual kind did occur at the time of Dastur Meherji Rana's visit It was the phenomenon of the appearance of a comet, just at prayer time in the evening. Perhaps the appearance of this brilliant phenomenon, though properly understood by the learned and the intelligent, was misunderstood by the ignorant and the illiterate, and so latterly it was misinterpreted. This phenomenon created a great stir at the court of Akbar. The Tabakât-i-Akbari thus alludes to it —

" Twenty-third year of the Reign (A D 1578 79)

The beginning of this year corresponded with Tuesday, the 2nd Muharram, 986 H (11th March 1578). . . . .

"At this period, at the time of evening prayer, a comet appeared in the sky towards the east, inclining to the north, and continued very awful for two hours The opinions of the astrologers was, that the effects would not be felt in Hindûstân, but probably in Khurâsân and Irâk Shortly afterwards, Shâh Ismaîl, son of Shah Tahmâsp Safawî, departed this life, and great troubles arose in Persia."[2]

---

[1] *Vide* my paper on " A Few Ancient Beliefs about Eclipses, " read before the Anthropological Society of Bombay on 25th April 1894 (Journal of the Anthropological Society of Bombay Vol III, No 6, p 360)

[2] Elliot's History of India, Vol V, p 407 Tabakât-i Akbari, Munshi Newul Kishore's lithographed edition of 1875 A D (1292 Hijri), p 339, ll, 3-4 Elliot seems to be wrong in translating "a comet appeared in the sky towards the *east* " The words of the text are

دکرطاہرشدن دور داله دریں ایام دروقت نمار شام درطرف عرب
مائل بشمال دور داله روی آسمان طاہر شد

Elliot has translated the word عرب *Irab* by ' the east" *Arab* does not mean east It simply means 'Arabia ' So the translation should be "At this period at the time of evening prayer a comet appeared in the sky towards Arabia, inclining to the north" Now as Arabia is in the west, the words may be translated ' towards the west " This translation will then tally with the statements of Badâoni and Abul Fazl who also say that the comet appeared in the west مغرب

As Elliot points out, Badâôni and Abul Fazl also allude to this event. Badâôni places the event in the 22nd year of the reign. (A.D 1577-78).

و از اتفاقات آنکه در همان سال ستارهٔ دودنباله از جانب مغرب پیدا شد .. .. و در همان سال خبر رسید که شاه اسمعیل ولد شاه طهماسپ پادشاه عراق را همشیره اش پری خان خانم باتفاق امرا بقتل رسانید . . ... و تاثیر دودنباله در آن ولایت ظاهر شد و در عراق هرج و مرج عظیم افتاد[1]

Translation "And among the events of that year was the appearance of a comet in the west . . In this same year news arrived that Shâh Ismâil, son of Shâh Tashmâsp, Emperor of Persia, had been murdered with the consent of the Amirs, by his own sister Pari Jân Khânam . . . And the effect of the comet in that country became manifest, and in Irâq the greatest perturbation resulted "[2]

The Tabakât-i-Akbari of Nizam-ud-din Ahmad places the appearance of the comet in the 23rd year of Akbar's reign, and in the west, but the Muntakhab-al-Tawârikh of Badâôni places it in the 22nd year, and in the west. Abul Fazl in his Akbar-nameh[3] places it in the 22nd year of Akbar's reign, and in the west

Before coming to the subject of the appearance of the comet of this particular year, Abul Fazl gives a short introduction, presenting

---

[1] The Muntakhab-al-Tawârikh, by Lees and Ahmad Ali, Vol II, p 240, l 16, p 241, l. 5

[2] Muntakhab-al-Tawârikh of Badâôni, translated by Lowe, Vol II, p 248

[3] The Calcutta edition of Abd-ur Rahim, Vol III, p 221, l 24

از سوانح پدید آمدن دودنب است بعد از نشستن نیر اعظم عطابخش عالم بکرسی مغرب زمین

i.e. Of the event of the appearance of a comet in the evening [lit after the time, when the great luminary (*i e* the sun) which bestows favours on the world, sits on the seat of the western land] As to the discrepancy in the year of the appearance of the comet, whether it was in the 22nd or 23rd year of Akbar's reign, Elliot thus explains it "The twenty second year began on the 20th Zi-l-hijra 984, and being a solar year, it extended over the whole of Hijra 985 and ended on the 1st day of 986 The oversight of this fact has given rise to some confusion in the dates about this period and the events here recorded as having occurred in the twenty third year of the reign are placed by Abul-l-Fazl in the twenty second (Elliot's History of India, Vol. V., p. 403, n. 1).

his views of the occurrence of the phenomenon and describing the events of the appearance of comets in former years. He then describes this phenomenon in the time of Akbar's reign[1] (985 Hijri, 1577-78 A.D.) in the following words —

As the above passage[2] has not been translated by any author, I give my own translation of it —

"On the day Ârâd (Arshisang), the 25th of the Ilâhi month Âbân, at the time, when the sun made his conspicuous appearance in the sign Scorpio, this heavenly sign (i.e., the comet دنباله دار) kindled its brilliant face in the sign Saggitarius, faced towards the west (*bâkhtar-rûi*) inclined toward the north. It had a long tail. It had reached such a limit, that in many towns they saw it for five months. The well-informed astrologers, and those skilled in the mysteries, belonging to the higher (i.e., celestial) assembly, explained it thus: "that among some of the inhabited[3] parts of Hindustan, there will be

---

[1] Comte de Noer gives the date of this phenomenon as the end of October 1577 (Chaban 985) L'Empereur Akbar, Vol 1, p. 262.

[2] روز آراد بیست و پنجم آبان ماه الهی هنگامیکه نیّر اعظم در برج
عقرب سعادت می افزود در برج قوس این نشان آسمانی باختر رویه
مایل بشمال چهرهٔ تابش افروخت دنبالهٔ دراز داشت چنانچه بحدّی رسید
که در بعضی بلاد تا پنج ماه دیدند اختر شناسان آگاه دل و رموز فهمان
انجمن بالا چنین گذارش نمودند که در لختی از مساکن هندوستان غلّه
گرانی پذیرد و از جایهای خاص نشان دادند و فرمان روای ایرانرا
روزگار سپری گردد و در عراق و خراسان گرد آشوب بر خیزد همچنانکه
گفته بودند بی کم و کاست بظهور آمد درهمان نزدیکی قافلهٔ از ایران
رسیده برخی از کاردانان راستی منش بدرگاه همایون شرح گذشتن شاه
طهماسپ و کشته شدن سلطان حیدر و سلطنت رسیدن شاه اسمعیل
بعرض اقدس رسانیدند

(The Akbar-nameh by Abul Fazl, edited by Maulavi Abd-ur Rahim, Vol III, p. 224, ll 3 10)

[3] Or "the poor" or the "inhabitants" "مساکن *masâkin* (pl. of *maskan* or maskin Habitations, (for masâkin) the poor, *musâkin* an inhabitant." (Steingass.)

scarcity of grain, and they specified some particular places. The time of the ruler of Irân, will come to an end, and in Irâk and Khorâssân there will arise disturbances.' All, that was said, came to pass without anything being less or diminished A short time after, a caravan came from Irân Some of its well-informed men of truthful mind, informed his Majesty, of the death of Shah Tahmâsp, and of the murder of Sultân Haidar, and of the accession to the throne of Shâh Ismail"

As pointed out by Elliot, Fergusson's list[1] of comets, included a comet, which appeared in 1577. It passed its perihelion on the 26th October 1577.

There is one thing in Abul Fazl's description of the phenomena of comets, which requires to be noticed He says, that the phenomena were supposed to forbode evils to a certain extent, in the countries, where they appeared, and that there were *nirangs* (*i e* incantations) among the ancients for averting the evils. He says و باندازهٔ درنگ نتائج آن بظهور آید و نیرنگی آثار این در نگاشتها پیشینیان بیشتر ازان[2] است که گفته آید *i.e*, ' Their consequences appear in proportion to its duration, and the incantations for (counteracting) the influence of these occur in the writings of the ancients more than can be described."

The *nirang* (*i e*, prayer or incantations) of the ancients, referred to by Abul Fazl, seems to be the *nirang* of the ancient Irânians. We find from the Shikand Gumânik Vijâr (S B. E. Vol XXIV, Chap IV, 47-48) that the appearance of comets was believed by the ancient Persians, to bring with it, damage and harm to the countries where they appeared. They believed that the resulting harm can be averted by prayers Among the Parsees, there is still one *nirang* of that kind known as the *Nirang Vanant Yasht* It begins thus کل بلا دفع شود و دیو و دروج و پری و کفتار و سحران *i e* "May there be averted all the calamities, and (the evils of) the Devil and the Druj and the Peri (fairy) and the Kaftâr (lit despoiler of the dead) and the magicians"

We must note, that firstly, this is a *nirang* or prayer to avert the evils or wrongs from the *sahrân*[3] (*i.e*, magicians or trick-players)

---

[1] Fergusson's Astronomy by Dr Brewster, Vol. II. (1811), p. 360.
[2] Akbar nameh, Vol. III, p 223, ll 4—5
[3] *Vide* the last word of the quotation from the *Nirang*.

Again, secondly, we must note that as the *nirang* referred to by Abul Faiz, is in connection with a star (and the comet is spoken of by Badâôni as a star ستارۀ دودباله) so the Parsee Nirang-i-Vanant Yasht above referred to, also bears its name from Vanant, which is the name of a star

Now, Prof. Darmesteter says in his Zend Avesta[1], that the tradition, as he had heard it from a member of the Meherji Rana family, said, that it was the Vanant Yasht, which Dastur Meherji Rana had recited at the time of the so-called miracle Perhaps he recited that *nirang*, or some other *nirang*, to pray to God, to avert the evils of the natural phenomenon that had occurred at the time

I have examined this question of the so-called miracle, rather at some length, to show that, as Dr West said, there may be "some probable fact" at the bottom, round which the story is interwoven. It may be a conjurer's trick, or it may be a meteorological phenomenon, or it may be the astronomical phenomenon of a comet, which is actually noted by three historians of Akbar's time, *viz*, Badâôni, Abul Fazl and Nizam-ud-din, and the occurrence of which has been confirmed by European astronomers I am disposed to believe, that it was possibly the third fact, *viz*, the phenomenon of the comet, that led to the tradition of the so-called miracle It was believed, as Abul Fazl says, that evils resulted from the appearance of the phenomenon. They further believed, that the writings of the ancients (*pishiniqân*) had some *nirangs* (prayers) which averted those evils So, they may have turned to Dastur Meherji Rana for some of these *nirangs*. Let it be specially noted that in Tansen's song, it is his prayers that are referred to as accepted (*vide* pp 163-64)

Thus, one or another of these actual facts may have been misinterpreted, misunderstood or exaggerated in subsequent times But for the sake of that misinterpretation, misunderstanding or exaggeration, the historical fact of Dastur Meherji Rana's presence at the court, and of his influence on Akbar need not be doubted Why? more exaggerated things than these, and supposed to be more miraculous, have been attributed to Akbar himself by his historians He is said to have had the power of miraculously curing the sick, for which reason, and for other reasons, some of his people prostrated before him as before their god. But such statements should not be taken as throwing doubts upon the historical events and acts of his life

[1] Le Zend-Avesta, Vol II, p 644.

4. The fourth objection raised against Dastur Meherji Rana's mission is this Tradition, as embodied in a song, says, that his mission so far succeeded, that he converted Akbar "to the Parsee faith by investing him with the sacred shirt and thread-girdle, *sudreh* and *kusti*, the outward sign of adopting that faith."[1] The idea of Akbar's putting on the sacred shirt and thread of the Parsees, as referred to in the song, is looked upon with doubt and ridicule. It is supposed, that a king like Akbar, who had his peculiar ideas of a new religion, could not have put on the symbols of the religion of Zoroaster. I admit, that Akbar was never a staunch Zoroastrian, as he was never a staunch Christian, Mahomedan or Hindu. But in spite of that, it is very likely that he once may have put on the *sudreh* and *kusti*, if for nothing else, for the sake of curiosity. We have authentic statements, that he put on visible symbols of other religions, like Christianity and Hinduism.

Father Catrou, who wrote the History of the Mogul dynasty in 1708, on the authority of a Portuguese manuscript of M. Manouchi, a Venetian, who had visited the Court of the Moguls in the reign of Shah Jehân, says "Akebar took the Bible, placed it upon his head, in sign of respect, kissed the images, and made his children kiss them."[2] "He, on certain occasions, paid honours to Jesus and Mary. He carried, suspended from his neck, a relic, which he had received from Father Aquaviva, an Agnus Dei, and an image of the Virgin Mary."[3] "On the day of the assumption of the Virgin Mary, he had caused a throne to be erected, on which the image of the Virgin was placed"[4] "Akebar produced before the fathers the images of Jesus Christ and the Virgin Mary He pressed them to his heart and kissed them with affection[5]" "It was no longer possible to doubt but that Akebar was in spirit and in belief a Christian. He was often present at the services which the fathers celebrated in their chapel, he assisted at their prayers, repeating them in a kneeling posture."[6]

All these are the statements of the Christian missionaries from their point of view The Mahomedan historians, though they give an expression to his leaning towards the teachings of the missionaries,

---

[1] B. B R A Society's Journal XIX, No LIII., p 292

[2] History of the Mogul Dynasty, translated from the French of Father François Catrou, 1826, p 106 [3] *Ibid*, p 121

[4] *Ibid*, p. 125. [5] *Ibid*, p. 127 [6] *Ibid*, p 128

do not go so far. But even in spite of all the above public expressions of sympathy towards Christianity, the Christian fathers at times "apprehended"—to quote Father Catrou's words—" that dissimulation and policy, so natural to the Moghuls, had the greatest share in the discourse of the Prince "[1]

Coming to Hinduism, we find, even from the Mahomedan historians, that Akbar assumed all the visible signs of that religion. He became a vegetarian, and even put on the Hindu mark on his forehead, and went out in public with that mark and with the Hindu thread *râk'hi* on his body Badâôni says " On the festival of the eighth day after the Sun's entering Virgo in this year he came forth to the public audience-chamber with his forehead marked like a Hindû and he had jewelled strings tied on his wrists by Brahmans by way of a blessing. . " It became the current custom also to wear the *râk'hi* (راکهی) on the wrist " (Lowe's Translation, Vol. II., p 269. Rehatsek, p 27 Blochmann Âin-i-Akbari, Vol I, p 184 Lees and Ahmad Ali's Calcutta Text, Vol II, p. 261, ll. 18 to 22.) According to Rehatsek *Rak'hi* is an amulet of string tied round the arm on a certain festival held in honor of Krishna during the full moon of Srâvana " (p. 27 n. 24) It is still put on by the Hindus on the Nâleri Punam or Balev holiday

Now then, if Akbar put on the visible symbols of the religions of the Christians and Hindus—either out of temporary real affection for these religions, or only out of dissimulation, or for the sake of curiosity—there is no wonder, if he put on, even for a short time, the *sudreh* and *kusti* (the sacred shirt and thread), the visible signs of Parseeism, from which he had taken several elements for his new religion, as noted by several historians of his reign

There is one thing, which draws our special attention in connection with this question of *sudreh* and *kusti* We read in Badâôni in the account of the 24th year of Akbar's reign (1579-80 A D.) that Birbal recommended sun-worship to the king There, at the end of the passage, the author says وقشقه و زنار را حلوه[2] داد. *Blochmann* translates it "(For similar reasons, said Bir Bar should man pay

[1] *Ibid*, p 107

[2] Compare the words حلوه داد *Jalreh dâd* here, with the same words used by Dastur Shapurjee Sanjânâ about Dastur Meherji Rana in connection with his visit to Akbar's court (*vide* above p 46 بجشن دین بهرا حلوه داد)

regard . . .) to the mark on the forehead and the Brahmanical thread."[1]

Rehatsek translates this as "he also recommended marks on the forehead and strings" Rehatsek adds in a note "Both are badges of caste, the forehead mark our author calls *qashqah* and the string *zenâr*."[2]

Lowe translates it "That he should adopt the sectarial mark and Brahmanical thread" (Lowe's translation, Vol. II, p. 268.)

Now the word *zunnâr* (زنار) referred to by Badâôni, signifies, according to Steingass: "A belt (particularly a cord worn round the middle by the Eastern Christians and Jews, also by the Persian Magi), the Brahmanical thread"

Badâôni does not use the word Brahmanical It appears that it is latterly that it has been applied to sacred threads or cords put on by different communities, but formerly it was specially applied to that used by the Persian Magi. Firdousi applies it to the *kusti* or sacred thread of the ancient Persians For example he says about Minocheher[3]

منوچهر بنهاد تاج کیان   ببستش بزنار خونین میان

i e "Minocheher put on the Kiânian crown and, bent on revenge, tied his waist with *zunnâr* (i e *kusti*") The Farhang-i-Jehangiri,[4] written in Akbar's reign, says of this word زنار — رشته را گویند که آتش پرستان با خود دارند i e, "a thread which the fire-worshippers put on is called zunnâr." It seems to me, that as the word zunnâr appears here in connection with sun-worship adopted by Akbar and with the establishment of fire temples it may have been understood by some to refer to the *kusti* of the Zoroastrians.

As the word *zunnâr* (*zenâr*) has the meaning of *kusti*, and as it has also the meaning of "a priest's gown," as Richardson puts it, it is quite natural, that the above sentence of Badaoni may have been taken by some later Parsees—even by mistake—to refer to their *sudreh* and *kusti* So, irrespective of the question, whether Akbar put on or not, the *sudreh* and *kusti*—it may be through curiosity—as he put on the visible symbols of Christianity and Hinduism, it

---

1 Blochmann's Aîn i-Akbari, Vol. I, p 183

2 The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm (1866), p 25

3 Mohl Livre des Rois, Vol I, p 210, l 1139

4 Mr Manockji Rustomji Unwala's MS copy. Lucknow Edition, Jald Second, p. 121.

is possible, that the above sentence of Badaoni may have led some later Parsees to infer, that zunnâr meant *sudreh* and *kusti*. Thus we find, that if later songs spoke of Akbar putting on the *sudreh* and *kusti*, they had some authority, real or mistaken.

But then, it is not the Indian songsters and singers alone, who say, that Akbar was converted to Parseeism. Even European writers, on the strength of Mahomedan authorities, have come to the conclusion, that Akbar was, to a certain extent, a convert to Zoroastrianism, and that it was the priests of Naôsâri who brought about that result. Prof. Wilson renders the passage of Badaoni on Akbar's religion thus: "A number of fire-worshippers, who arrived from Nausârî in Guzerat, gained many converts to the religion of Zerdusht. The emperor was, to a certain extent, amongst them."[1] Again, we have a German author, who says a similar thing. It is Comte de Noer. I quote him in the words of his translator Maury: "Il y avait à Naousari, dans le Goudjerat des disciples de Zarathustra. . Quelques uns de leurs prêtres furent mandès à Sikri et initierent l'empereur à leur religion."[2] Thus, if it was the Naôsâri Parsees, who, according to these authors, led Abkar to Zoroastrianism, it is quite natural that Dastur Meherji Rana, the head of the Naôsâri Parsees, should have an active hand in the work.

Tennyson also, in his Akbar's Dream, takes the view that Akbar was converted to Zoroastrianism. He makes Akbar complain of the fact, that the people railed at him as a Zoroastrian. Tennyson[3] puts the following words in the mouth of Akbar —

"The sun, the sun! they rail
At me the Zoroastrian. Let the Sun,
Who heats our earth to yield us grain and fruit,
And laughs upon thy field as well as mine,
And warms the blood of Shiah and Sunnee
Symbol the Eternal! Yea and may not kings
Express Him also by their warmth of love
For all thy rule—by equal law for all?
By deeds a light to men?"

There is one thing very peculiar in this passage of Tennyson. He represents Akbar, as complaining against the people railing at him

---

1 H. H. Wilson's Works, edited by Dr. Rost, Vol. II., p. 389.

2 L'Empereur Akbar, pp. 314—15.

3 Tennyson's "Akbar's Dream."

as a *Zoroastrian*, and then as justifying his sun-worship: He says ·

> Let the Sun,
> Who heats our earth to yield us grain and fruit,
> And laughs upon thy field as well as mine."

Tennyson here bases his thoughts upon that very passage of Badâôni, in which the word *sunnâi* occurs, and in which Birbal justifies sun-worship, and is supported by other learned men of the court who, according to the Dabistan, were "a sect of the fire-worshippers" Badaoni's words corresponding to the above words of Tennyson are —

"The sun was the primary origin of everything. The ripening of the grain on the fields, of fruits and vegetables, the illumination of the universe, and the lives of men, depended upon the Sun. Hence it was but proper to worship and reverence this luminary"[1]

Summary

To sum up We have the authority of four writers—two of them Badâôni and Abul Fazl, contemporaries of king Akbar—to say that it was the Indian Parsees who explained to the king, the religion of Zoroaster. Badâôni says that it was the Naosari Parsees who did so The author of the Dabistan, written at least about 57 years after Badaoni, supports him in almost his own words. From these writers and from the author of the Târikh-i-Mamâlik Hind, we learn that by 1582-84 the king had openly adopted some of the Parsee forms of worship, the Parsee calendar, and the Parsee festivals The Dabistan adds one fact more, viz, that Ardesir from Persia had also come to the Court of Akbar by special invitation, and was questioned "about the subtleties of Zerdusht's religion" This event had happened subsequently *in* or *after* 1592, *long after* Akbar had openly adopted some of the Parsee forms of worship, etc So Badaoni takes no note of this event, but the author of the Dabistan, who wrote at least 57 years after Badâôni, takes a note of this subsequent event. The Farhang-i-Jehangiri says, that the special purpose, for which Ardesir was called, was to help its author in the work of the dictionary, and that he was called in or after 1592

Dastur Meherji Rana was the head of the Naosari Parsees. (1) Dastur Shapurji M. Sanjânâ, in his Kisseh-i-Âtash Beherâm-i-Naôsâri, written in 1765-66, clearly says that "he had gone to the

[1] Blochmann Ain-i-Akbari, I, p. 183

court of King Akbar and had shown him proofs of religion." This statement is supported by further facts (2) Two farmâns of King Akbar himself and two other old documents of his time affirm that he was given 200 *bigâhs* of land by Akbar (3) There are three old documents, which clearly show, that just after his return from the court of Akbar, he was formally acknowledged by the priests of Naosari as their head. (4) Old manuscripts of Zend Avesta prayer books, one of which is about 192 years old, affirm that his name was commemorated in prayers Why was this? It was in recognition of services rendered to the cause of Parsee religion at the Court of Akbar, as affirmed by Dastur Shapurji Sanjânâ in his book. (5) Again old songs, one of which is recorded in a manuscript about 110 years old, and believed to have been written by Tansen, the minstrel of Akbar himself, record the event of his visit to Akbar's Court

Coming to the objections raised against Naosari Parsees in general, it is said that the Gujarat Parsees were all ignorant at the time of King Akbar. Drs West and Geldner, and Prof Hodiwala have shown elsewhere that there was not that general ignorance as that alleged We have the authority of two letters from Persia, recorded in the Revâyets, to say that the Zoroastrians of Persia were not far better than the Zoroastrians of India As to the objection that Naosari was an obscure town, and as such was not capable of producing capable men, we have the authority of eight Revâyets, one after another, to show that it was not so Coming to the objections against Dastur Meherji Rana, we have the authority of three documents and two manuscripts, and of a work of Dastur Dârâb Pâhlan, to show that he was not an obscure priest as alleged We have the authority of one old document and an old manuscript Revayet to show that even his father Rana Jeshang was not an obscure priest. We have two manuscripts written by Rana Jeshang himself to show that he was versed in Pazend and Persian So Dastur Meherji Rana was a known and learned son of a known and learned father.

The main issues in this question are —

1 Is it, or is it not, a fact, (A) that Badaoni, *under the events of* 1579 *A. D*, says (*a*) that "the Parsees from Naosari proved to his Majesty the truth of Zoroaster's doctrines," and that (*b*) they "impressed the Emperor so favourably that he learned from them the religious terms and rites of the old Parsis," and that (*c*) he "ordered

Abul Fazl to make arrangements that sacred fire should be kept burning at court by day and by night, according to the custom of the ancient Persian kings", (B) that the Dabistan supports the above statement of Badaoni about the Naosari priests, (C) that Abul Fazl in his Akbar-nameh, under the events of the 23rd year of Akbar's reign, i.e of 1578, refers to the presence of Zoroastrians in the assembly for religious discussions, and (D) that the Tarikh-i-Màmâlik-i-Hind says that *in 1579 A D* Akbar was led away from Mohomedanism by the Parsees? In short, is it, or is it not, a fact, that before 1583 Akbar had adopted the visible forms of Parsee worship and adopted Parsee calendar and festivals?

2 As to the additional facts of Ardeshir's coming from Persia to the Court of Akbar, is it, or is it not, a fact that, according to the Farhang-i-Jehangiri Ardeshir was called for the purpose of the dictionary, and that he came *in or after* 1592?

If you decide these most important issues in the affirmative, you cannot but come to the conclusion that it was the Naosari Parsees who explained to Akbar the religion of Zoroaster.

Then as to the next question as to who was the leader of the Naosari Parsees the most important issues are —

(1) Is it, or is it not, a fact that we have (A) documents of King Akbar's time saying that Dastur Meherji Rana was given 200 *bighas* of land given to him by Akbar as *madad-i maāsh*, a special kind of grant, (B) documents of King Akbar's time, showing, that at the very time, which corresponds with the time of his return from Akbar's Court, he was formally acknowledged by the priests of Naosari as their head, and (C) a Zend manuscript about 192 years' old, which is supported by other later manuscripts, showing that his name is commemorated in a prayer as that of a departed worthy who had rendered some services to his community.

If you decide these issues in the affirmative, the question arises, (*a*) Why was it that Dastur Meherji Rana was given 200 *bighas* of land by Akbar (*b*) why was he formally acknowledged as their head by the priests of Naosari, (*c*) why was his name commemorated? It must be in reward of some services rendered. What those services were appear from the writing of a Parsee author, who in his work, written in 1765-66 A D, says that Dastur Meherji Rana had gone to the Court of Akbar and explained to him the religion of Zoroaster. This visit to the Court of Akbar, is referred to

in a song by Tansen, the contemporary of Akbar, a song that is found in a manuscript written about 110 years ago.

If you decide all these issues in the affirmative, you cannot but come to the conclusion that it was Dastur Meherji Rana the leader of the Naosari Parsees who had gone to the Court of Akbar. These are the main issues Without deciding them, all other arguments would be futile and useless.

Before I finish, I beg to say, that Mr Karkaria has done gross injustice to Dastur Meherji Rana's descendants He says — "A paper has been put into my hands by the present descendants of this Meherji Rana, who still live in Naosari, in which what are called historical authorities are given for the abovementioned traditions. The writer of this quotes what purports to be passages from three famous historians of Akbar, *viz*, Badaoni, Abul Fazl, and the author of the Tabakat-i-Akbari, in each of which the tradition is fully and emphatically mentioned. But, strange to relate, I do not find just those passages in these historians ! They are conspicuous by their absence in the excellent editions of Badaoni and Abul Fazl, published by the Bengal Asiatic Society in the *Bibliotheca Indica* !"[1]

Now, I produce those very papers, which were placed in the hands of Mr Karkaria Mr. Karkaria has taken care, to get them initialled by two or three well-known citizens. I find thereon, among other initials, the initials K. N K and D. F. These two, are the initials of Mr. Kaikhoshroo Nowrojee Kabraji and Mr. Dosabhoy Framji Karaka, C.S.I. It is fortunate, that what Mr. Karkaria thought to be necessary for his protection, has turned out to be necessary for the protection of the descendants of Dastur Meherji Rana.

Mr. Karkaria says in the above passage, that the paper, with which he was supplied, purported to contain passages from Badaoni I do not find anything of the kind Therein the name mentioned, is *not* that of Badaoni, but it is that of one Abdul Kadir Badlani, and the book is that called Vakaât Akbari. Perhaps Mr Karkaria would say, that by mistake he took Badlâni for Badâôni But then, in the paper given to him, Badlani's book is mentioned as Vakaât Akbari, and we know that Badaoni's work is Muntakhab-al-tawârikh

Secondly, Mr. Karkaria says that he was supplied with passages purporting to be from Abul Fazl, "the excellent editions" of whose

---

[1] Vol XIX, No. 53, pp. 293 94

works (the Âın-ı-Akbarı and the Akbar-nâmeh), he says, are "published by the Bengal Asiatic Society in the Bibliotheca Indica." But I find, that in the paper given to him, the above-named books are *not at all* mentioned The book mentioned is "Tawârıkh-ı-Mâhânâmeh.

Thirdly, he says, that the paper given to him, was said to contain passages from the Tabakât-ı-Akbarı What he calls the "excellent Tabakât-Akbarı of Nızam-ud-dın" is *not at all* referred to in the paper, but the Tabakât referred to, is spoken of, as one, written by Moulvı Abdul Nabı Sıstanı

In the case of all the three above-mentioned books, Mr Karkaria has given altogether wrong names He represents the descendants of Dastur Meherjı Rana's family, as giving him from three well-known works (Badaoni's Muntakhab-al-Tawârıkh, Abul Fazl's Aın-ı-Akbarı or Akbar-nameh, and Nızam-ud-dın's Tabakât-ı-Akbarı), passages which did not exist in those works, while, as a matter of fact, the passages are clearly spoken of in the paper supplied to him *as belonging to some other books.* Again, the worst of it is this, that he makes this charge, in spite of his being very clearly told by the giver of the paper, that the books, named in the paper, have not been found, though he tried his best, and that he was not sure whether the books existed or not, and that if they existed, he was not sure whether those passages were therein or not.

The fact is that those passages were given to the late Dastur Erachjee Sohrabjee Meherjı Rana, the late learned librarian of the Mulla Firoz Library, by a friend at Poona, as being found by a Mahomedan Munshi in some manuscript books at Agra As one taking an interest in all that related to the history of his family, he copied those passages in his manuscript book of family notes Had the names of the books been those of the above well-known works, he would have at once verified the passages from the books in his Mulla Firoz Library. One of our vice presidents, Mr K. R Cama, as the President of that institution, can certify, that Dastur Erachjee was a learned and diligent traditional scholar, and had written many manuscripts for his library. So, he could have easily verified the passages by a reference to the above works in his library, but as the names given were quite unknown, he simply took down the passages for what they were worth.

The gentleman who sent to Mr Karkaria at his express desire, the paper containing these passages very clearly said, at the time, "એ કેતાબોની હૈયાતી છે કે નહીં તે જણાતું નથી. કારણ માહારી મુશાફરી દરમ્યાન મેં ઘણી તજવીજ કરવા છતાં એ કેતાબો મને મળી નથી અને કદાચ કેતાબો હોય તો તેમાં એ ફકરા છે કે નહિ તે પણ હું કહી શકતો નથી. મને તો જેવા મળ્યા છે તેવાજ મેં નકલ ઉતારી લીધી છે."

i.e., "It is not known, whether these books exist or not, because during my travels, though I tried my best, I could not find these books. And even if these books exist, whether these passages occur therein or not, I cannot say. I have copied them as I have found them."

Mr. Karkaria put in a para. in the Gujarati papers, asking for papers connected with Dastur Meherji Rana. A member of the family sent him those papers, very clearly saying that, in his travels, he had tried his best to find the books named, and that he could not find them. His words very clearly show, that he did not mean at all, the well-known works of Badaoni, Abul Fazl and Nizam-ud-din. In spite of all that, Mr. Karkaria dares to say that the passages were "very likely a forgery by the copyist himself." To say the least, this is very unfair, and I beg to say that Mr. Karkaria, if not for his own sake, for the sake of the Society in whose journal he has published this libel, owes an explanation to the members of the family of Dastur Meherji Rana, who, he thinks, have made a "pretended claim" for their ancestor.

I cannot conclude this paper, without offering my best thanks to the gentlemen, whose names I have mentioned in the paper, for placing at my disposal the valuable documents and manuscripts in their possession My best thanks are due to Dastur Dârâbjee Mâhiârjee, the present Dastur of Naôsâri, for kindly lending me the first original *Firmân* of king Akbar to be placed before the Society. My best thanks are due to Professor Shapursha Hormasji Hodiwâlâ for kindly lending me the old documents *re* the appointment of Dastur Meherji Rana at the head of the Naôsâri priesthood, and some other old documents. Most of these documents belong to Mr. Hormusjee Beharamji Dastur of Naôsâri. All those documents were brought to Bombay by Prof. Hodiwâlâ, from their owners at Naôsâri about 5 years ago, when the question was discussed. Professor Hodiwâlâ

has placed some of the results of his study in his letters to the *Bombay Gazette* over the *noms de plume* of Edie Ochiltree Junior and J. O. E. in 1896, and those letters have been of much use to me. I am indebted to these letters for many of my references in this paper. I offer my thanks to Mr. Manockjee Rustomji Unwala for some old manuscripts bearing on the subject. Lastly, my thanks are due to the Committee of the Naôsâri Meherji Rana Library, and to the President of the Mulla Firoz Library, for placing their old manuscripts at my disposal for the occasion.

Appendix.

I will give here the text and the translation of some of the original documents, referred to above in the paper. Firstly, I will give the two *farmâns* of the 40th and 48th years of king Akbar's reign, given to Dastur Kaikobad, the son of Dastur Meherji Rânâ, in which it is mentioned, that before the dates of the grants, 200 *bigahs* of land, which formed a part of the 300 *bigahs* granted to him, were given to his father, Dastur Meherji Rana, for his *madad-i-maâsh*. I will give at the end, the photo-litho facsimiles of these two *farmâns*, together with those of some other documents referred to in the paper. I have to thank Mr. Jehangier Rustomjee Unwala for the photographs of these two documents, and Messrs. Cooper and Dhondy, of the New Litho Printing Press, for the photographs of the other documents. To photograph such very old documents is not an easy task, especially when some of the documents are too large to be had within the sphere of the camera at one and the same time. So the photos of some of the Persian documents had to be taken in parts and then arranged together on the stones. Then the lithographing of the documents was not, again, very easy. The lithographed stones had to be cleaned between the lines and the letters, to make the print distinct and legible. With all trouble and care the work has not been such, as one would wish it to be. However, I am indebted to the Education Society's Press, for the patience with which they have done this work and for the printing of this paper generally. My best thanks are due to my friend, Ervad Manockjee Rustomji Unwala, for helping me in seeing these old documents pass through the press.

To help both students and ordinary readers, I give the old documents in type also. The careful reading of these old *farmâns* requires some practice in this matter, which I had not before I undertook the work. So I am indebted to Mr. Khodâyâr Shehryâr Dastur for helping me in reading them. A few words here and there are still not clear and legible to me, and a few words here and there may perhaps be read and translated by others, in a way, different from that, in which I have read and understood them, but that does not make much difference in understanding the documents as a whole. In printing the last portions of the two *farmâns* with the seals, I have printed it upside down, in the same way as it is written in the original *farmâns* (*vide* the photo-litho facsimiles). I have explained

he reason there. The *farmâns* are printed line by line according to the original documents.

Irrespective of the question of support, which these two old *farmâns* of king Akbar's time give, as evidence, to the subject-matter of the paper, they are very interesting in themselves. They are of some interest to caligraphists. Again, they are interesting from another point of view. They give us an idea, of some of the customs and rules, connected with *jagirs* and land revenue in Akbar's time. In this matter, they serve as illustrations, as it were, of the different *âins* on this subject in the Âin-i-Akbari of Abul Fazl. So, I have translated these *farmâns* with the very help, as it were, of the Âin-i-Akbari. I have tried to explain the technical words and phrases, by means of the very language of the above book.

Most of the documents given in this paper are worth studying from their own standpoints of view. If I do not mistake, it is for the first time that such documents of Akbar's and Bâber's times are printed. I beg to submit this appendix as an humble result of my studies in this matter.

(Translation of the first Farmân.)

GOD IS GREAT.[1]

The *Farmân*[2] of Jalâluddin Muhammad Akbar Bâdshâh Gâzi.[3] At this time, a royal order, signifying favour, has acquired the

---

[1] الله اکبر 'Allah Akbar' was the form of salutation, which, according to Badâôni, Akbar substituted for the previous form of salutation (*salâm*). The reply to this new *salâm* was جل جلاله *Jal Jalâlah*, *i.e.*, "May his magnificence be glorified." (Muntakhab-al-Tawârikh, by Lees and Ahmad Ali, Vol. II., p. 356, l. 10. Lowe's Translation, Vol. II., p. 367. Rehatsek, p. 77. Blochmann, Ain-i-Akbari, Vol. I., p. 205.) It was in 995 Hijri (A.D. 1586) that he introduced this formula as a form of salutation, but it was in 983 (A.D. 1575-76) that he had introduced it on his seals and coins. We find from Badâôni that he had discussed the question of this formula with some of the courtiers before introducing it We read in the Muntakhab-al-Tawârikh .—

"In these days (A.H 983, A.D. 1575-76) His Majesty once asked how people would like it, if he ordered the words *Allâh Akbar* to be cut on the Imperial seal, and the dies of his coins. Most said that the people would like it very much, but Hâji Ibrâhim objected, and said, that the phrase had an ambiguous meaning,* and that the Emperor might substitute the verse of the Qur'ân *Lazikrullâhi Akbaru*,† because it involved no ambiguity But the Emperor was much displeased, and said it was surely sufficient, that no man who felt his weakness would claim Divinity, he merely looked to the sound of the words, and he had never thought that a thing could be carried to such an extreme." (Lowe's Translation, Vol. II., p. 213. Lees and Ahmad Ali's Text, Vol. II., p 210, ll. 7-15. Elliot's (Dowson) History of India, Vol. V., p. 523)

* "God is great" or "Akbar is God."

† To commemorate God is the greatest thing. لذکر الله اکبر

[2] According to Abul Fazl *farmâns* were issued for three purposes. In the list for the second set of purposes fall the "appointments to jagirs without military service," and in that for the third set, fall "grants on account of daily subsistence allowance" (Âin-i-Akbari, Book II, Ain 11. Blochmann's Translation, Vol. I., pp. 260- 61, Text I., p. 194)

[3] Jalâl-ud-din Muhammad Akbar Bâdshâh Gazi (جلال الدین محمد اکبر بادشاه غازی) was the title by which king Akbar was known. (*Vide* the Tabakât-i-Akbari Munshi Newul Kishore's lithographed edition of 1292 Hijri (A.D. 1875), p. 242, l. 3. *Vide* Muntakhab-al Tawârikh of Badâôni. Lees and Ahmad Ali's Text, Vol. II., p. 2, l 1; p. 9, l. 11. Lowe's Translation, Vol. II., pp. 1 and 2.)

honour of publicity, that, Whereas, about [1] 300 *bigahs* [2] of land (measured) by the *Ilâhi gaz*,[3] together with palm and date trees, etc., which are growing on that land, have been assigned in the environs [4] of the town [5] of Nâosâri, etc., from the *Sirkâr* of Surat, according to the particulars of the contents [6] (of this *farmân*) for the purpose [7] of the assistance of livelihood (*madad-i-maâsh*) [8] of Parsi Kaikobad, son of Mâhyâr, from the assignment [9] of

[1] عوارى mu'âsi, nearly, about.

[2] According to the Âin-i-Akbari (Book III, Ain 10) a bigah (بيگهه) "is a quantity of land 60 *gaz* long by 60 broad (قطعة زمين است در درازاو پهنا شصت گز) Should there be any diminution in length or breadth or excess in either, it is brought into square measure and made to consist of 3,600 square *gaz*." (Blochmann's Text, Vol I, p. 296, l 21 Translation, Vol II., by Jarrett, p 62) "3,600 square *gaz* = 2,600 square yards = 0 536, or somewhat more than half an acre" (*Ibid*, n 1.)

[3] According to the Âin i-Akbari (Book III, Âin 8) the *Ilâhi gaz* "is a measure of length and a standard gauge (پيمايندة مقدار است و گذارندة حال) High and low refer to it, and it is the desire of the righteous and the unrighteous Throughout Hindustan there were three such measures current, *viz.*, long, middling and short Each was divided into 24 equal parts and each part called *tassûj* (طسوج Pers طسو *tasû*). A *tassûj* of the first kind was equal to eight ordinary barley-corns placed together breadth ways, and of the other two respectively, to 7 and 6 barley corns The long *gaz* was used for the measurement of cultivated lands, &c." (Blochmann's Text, Vol. I, p 294, ll. 21-25 Translation, Vol. II., by Jarrett, p 58 59)

[4] سواد *Sawâd* is a term used in the Âin-i-Akbari in connection with different *subâhs* or provinces (*Vide* Bk III., Ain XV, Blochmann's text, p. 377, *e g*, صوبة لاهور پشت سواد Translation, Vol. II, by Jarrett, p 110)

[5] قصبه The Dabistân also calls Naosari a *qasabah*.

[6] ضمن contents It is a technical word used in connection with *Farmâns*. The Âin-i-Akbari alludes to it.

صاحب توجيه آخرين تعليقه را پيش خود نگاه دارد و شرح آنرا در ضمن فرمان نويسد

i.e. "The Çahib-i-Taujih keeps the former Ta'liqah with himself, writes its details on the Farmân" (Bk II., Ain 11, Blochmann's text, I, p. 194, l. 18 Translation I., p. 261.) The particulars referred to, are given at the end of the Farmân,

[7] وجه "way, means, expenses."

[8] *Vide* above p 39 for this kind of grant of land.

[9] تعيين *ta'in* is a technical term of appointment for the different *mançabdârs*, *jagirdârs*, etc.—*Vide* Blochmann, Âin-i-Akbari, Vol. I, p. 242

the Jagirdâr, from the season of *kharif*[1] *ku el*, so that from year to year, spending the income thereof, in maintaining his life, he may be engaged in praying for the increase of the wealth and good fortune (of His Majesty). It is incumbent[2] upon the present and future governors,[3] tax-gatherers,[4] *krorîâns*[5] and *jâgirdârs*[6] of that district, that, acting according to what is written, and measuring the above-mentioned land, and preparing a *chak*[7], they shall transfer it to

---

[1] خریف Kharif is autumn. As to قو *ku* the Âin-i-Akbari (Bk III Âin 1), speaking of the Turkish era, says that they counted years by cycles, each cycle having 12 years In the names of the 12 years of the cycle, which Abul Fazl gives, we find قو *Kû* the sheep (گوسفند) as the 8th year. As to the word ایل *el* Abul Fazl says that they added "the word *el* to each of these words, which signifies year" در انجام هریک لفظ ایل کہ بمعنی سال است برافزایند (Blochmann's text I., p. 273, ll. 16, 17, Translation Jarrett, II, page 21)

[2] سبیل path, road, so lit. it is the path or way for governors, etc.

[3] حکام pl. of حاکم *Vide* Blochmann's Âin-i-Akbari, Vol I., p 241, for these officers He says, "The higher Mançabdârs were mostly governors of Çûbahs. The governors were at first called *sipahsâlârs* toward the end of Akbar's reign we find them called Hâkims and afterwards *Çahib Çubah* or *Çubahdârs*, and still later merely *Çubahs* The other Mançabdars held *jâgirs*, which after the times of Akbar were frequently changed The Mançabdârs are also called ta'inâtiyân (appointed)."

[4] عمال agents, governors, nobles, tax gatherers.

[5] کروری *Karôri* was an officer in charge of the revenues over one *krôr* (10 millions) of dâms.—*Vide* Âin-i-Akbari, Bk. I, Ain 2.

و یک یک کرور ندیانت پیشگان جدگزین سپردند

(Blochmann's text, Vol I., p 10, ll 4 and 5) "And zealous and upright men were put in charge of the revenues, each over one krôr of dâms" (Blochmann's translation, Vol. I, p 13).

[6] *Vide* above, n 3

[7] According to the Âin-i-Akbari (Bk. III., Ain 6), it was the duty of the *amalguzâr* (عمل گذار *i.e.*, the revenue collector) to "ascertain the correctness of *chaknâmah*" چکنامہا مشخص گرداند (Blochmann's text, Vol. I, p 287, l. 16, Translation, Vol II., Jarrett, p 47). Jarrett says that the *chaknamah* is a grant of alienated lands specifying the boundary limits thereof *Chak* according to Elliot, is a patch of rent free land detached from a village." (*Ibid.* p.47, n 1).

the above-named[1] person. And that trying to bestow care in the settlement and perpetuity of that land, shall make no change or modification And that on account of land-tax[2] and

---

[1] مشار اليه *mushâr ilai-hi* "abovementioned person" *Mushâr*, i.e., signified, lai-hi, i.e., to him (Steingass, pp. 96 and 1242).

[2] مال *mâl* "rent of land, revenue arising from land" (Steingass) The following passage in the Ain-i-Akbari (Bk III, Ain 7) explains this and some other words for different taxes mentioned in this *farmân*.

و در هر ملکي جز کشت و کار از مالِ مردم چیزي خواهند و آنرا
تمغا گویند در توران و ایران برخي را بعنوان مال برگیرند و طائفهٔ
را بآئینِ جهات برستانند و لختي را بطور سائرِ جهات طلب رود و
چندي را بنامِ وجوهات و فروعات ○ خلاصهٔ سخن انکه آنچه بر اراضيِ
مزروعي از راه ربع قرار یابد آنرا مال گویند و از انواعِ معروفهٔ
گزیدهٔ جهات خوانند و باقي را سائر جهات و آنچه متفرّع بر مال
باشد آنرا وجوهات گویند اگر بدیوان رود ورنه فروعات نامند

Blochmann's text, Vol I, p 294, ll 12-16.)

"In every kingdom Government taxes the property of the subject over and above the land revenue, and this they call *Tamgha*. In Irân and Turân, they collect the land tax (mâl) from some, from others the *Jihat*, and from others again the *Sâir Jihât*, while other cesses under the name of *Wajûhât* and Farûa'ât are exacted In short, what is imposed on cultivated lands by way of quit-rent is termed *Mâl*. Imports (? imposts) on manufactures of respectable kinds are called *Jihât*, and the remainder *Sâir Jihat*. Extra collections over and above the land tax if taken by revenue officers are *Wajuhât*, otherwise they are termed Farûaât" (The Âin-i-Akbari, Vol II, translated by Jarrett, pp. 57-58) From another part of the Âin-i-Akbari (Bk. II, Âin 11, on *sanads*) we learn that the entries about this *mâl* or land tax formed one of the three parts in which the *Daftar* of the empire was divided We read there

ابواب المال از خراجِ ملک باز گوید و افزوني و کمي بر خواند و
هر گونه خواسته که فراهم آید درآن نگارند Blochmann's text, Vol I., p. 193, ll. 22-23) —

"The *Abwâb ul mâl* or entries referring to the revenue of the country. This part of the *Daftar* explains the revenue of the empire, details any increase or decrease, and specifies every other source of income (as presents, &c.)" (Blochmann's Translation, Vol I p 260.)

imposts on manufactures [1] and capitation* taxes [2] and the rest of the taxes,[3] such as imposts [4] and

---

1 جهات *Vide* the preceding note.

2 اخراجات from خراج capitation tax. The Âin-i-Akbari (Bk III., Âin VII. on بیع روای روزی, currency of the means of subsistence) says of this tax در باستان از سر آدم چیزی بر گرفتی و خراج بر خواندی (Blochmann's text, Vol. I, p 292, ll. 24-25) "In ancient times a capitation tax was imposed called *Khirâj*" (Âin-i-Akbari translation, Vol II, Jarrett, p. 55). In the same Âin it also said آنکه بیگانگان دین بران صلح نموده باشند انرا خراجي شمرند و خراج خراجي را بردو گونه پندارند مقاسمه از پنجم تا ششم بخش خراج وظیفه آنکه در خور توانائي و سودمندی قرار دهند و طایفهٔ اصل مال ارتفاعي را خراج گویند و چون حصهٔ آن گروه از خرج ایشان افزون آید بشرطي چند زکوة ازان بر گیرند و آنرا عشر نامند

Blochmann's text, Vol. I, p. 294, ll 5-9). "Land which those outside the faith retain on convention Thus they call *khirâji*. Tribute paid by *khirâji* lands is of two kinds (1) *Mukâsamâh* (divided) is the 5th or 6th produce of the soil. (2) *Wazifah* which is settled according to the capability and convenience of the tributaries. Some call the whole produce of the revenue *khirâj* and as the share of the producing body is in excess of their expenditure, the Zakât is taken from the amount under certain stipulations, and this they call a tithe (Translation, Jarrett, Vol. II, p 57).

3 سائر جهات *Sâir Jahât*, *vide* p 98, n. 3. Jarrett says of this word "In its original purport, the word signifies moving, walking, or the remainder from the latter it came to denote the *remaining* of all other sources of revenue in addition to the land tax from a variety of imposts, a customs, transit dues, houses, fees, market tax, &c." (Âin-i-Akbari, Vol. II., Jarrett, p. 58, n. 1.)

4 This word is not clear and legible One may read it قلعه *qu la*. It would mean "anything paid into the exchequer unweighed, borrowed money" (Steingass). I think it is the same as قلعه spoken of as one of the imposts of king Akbar's time in the Âin-i-Akbari (Bk III, Âin XI. Blochmann's text, Vol. I., p. 301, l. 8) Another MS. gives the word as فلقه. In Blochmann's text the word is marked as doubtful Jarrett has not translated it, saying he "cannot trace it." (Translation, Vol. II., p. 67, note 1.)

presents [1] and fines [2] and village assessments [3] and marriage fees[4] and Dârogha's fees[5] and tax-gatherer's fees[6] and five per

---

[1] پیشکش It appears from the Âin-i Akbari (Bk. III, Ain XI. Blochmann's text, Vol. I, p 301, l 6, translation Jarrett, Vol II., p 66) that *pishkash* was one of the imposts (وجوہات *wajûhât*) of king Akbar's time It is "a magnificent present, such as is only presented to princes, great men, superiors, or sometimes to equals (particularly on receiving a great appointment)." (Steingass.)

[2] جرمانہ *jurmâna*, "penalty, forfeit, fine." (Steingass)

[3] صابطانہ We find from the Âin-i-Akbari (Bk. III, Ain 15, Blochmann's text, Vol I., p 417, l 16 Translation, Vol II, Jarrett, p 153) that صبطی *sabti* is a kind of special rate for the revenue from crops. Jarrett says "*Abul Fazl*, employs it loosely elsewhere for the revenue collection or assessment of a village" (*Ibid*, p 153, n. 1) The word صابط means "a governor, commander, superior or chief." So perhaps the word may mean "payments due to the chief of a town."

[4] مہرانہ *mahranah*, "a fee exacted by the *Qâzi* from the Muhammadans at weddings" (Steingass.) Perhaps this is a reference to the marriage tax of king Akbar's time, referred to by Abul Fazl in his Âin-i-Akbari (Bk II., Ain 24 on کدخدائی marriage. Blochmann's text, Vol I, p 201, Translation, Vol. I., pp. 277-78) The tax varied according to the position of the parties "The middle classes pay one Rupee and common people one *dâm* In demanding this tax, the officers have to pay regard to the circumstances of the father of the bride." (Ibid, p 278) Abul Fazl says of this tax that Akbar took it to enable the parties "to show their gratitude. The payment of this tax is looked upon as auspicious" (Ibid, p 278)

[5] داروغگانہ According to the Âin i-Akbari (Bk. III, Ain XI. Blochmann's text, p 301, l 6, Translation, Vol II, Jarrett, p 66) Dârô ghâna was one of the imposts (*wajûhât*) of king Akbar's time. Dârôgha according to Steingass is the 'headman of an office, prefect of a town or village, overseer or superintendent of any department"

[6] تحصیلانہ "Fees of the bailiff or tax-gatherer' (Steingass). I think it is the same impost as that spoken of as تحصیلداری (*tahsildar's fees*) in the Âin-i-Akbari (Bk III, Ain XI, Blochmann's text, Vol. I., p. 301, l. 6, Translation, Vol. II., Jarrett, p. 66).

cent[1] tax and two per cent[2] tax and *kánungúi*,[3] (*i.e.*, fees of the officer acquainted with land tenures) and burdens[4] for cultivation and gardening and *zakát*[5] of duties on

---

[1] ده نیم *deh-nim* (Lit. half of ten, *i.e.*) five per cent. This tax on manufactures is alluded to in the Âin-i-Akbari (Bk. III., Âin XI, Blochmann's text, Vol. I., p. 300, l. 21. Translation, Vol. II, Jarrett, p. 66) This and the following two imposts, viz., صدوی *sad-dúi*, *i.e.*, two per cent., and قانون گوئی *kánúngui* are explained in the following passage of the above-mentioned 11th Âin (Blochman's Text I, Vol. 1, p 300, ll. 21-24):—

شهریارِ آگاه دل درمال بدانسان که گذارش یافت نوازش فرمود در جهات ده یک بعشوده ده نیم قرار داد و صددوی پتواری نصفی بدو و نیمی بقانون گو بار گردد ○ پتواری نویسنده ایست ازطرفِ برزگران خرج و دخل نویسد و هیچ دیه بی او نباشد ○ و پس پناه کشاورزان و در هر پرگنه یکی بود ○ و امروز حصه قانونگو برانداختند و بشرطِ خدمت گزیدی سه گونه از درگاه یابند

"His Majesty in his wisdom thus regulated the revenues in the above-mentioned favourable manner. He reduced the duty on manufactures from ten to five per cent (*deh-nim*), and two per cent (*sad-dúi*) was divided between the *patwari* and the *kánúngo*. The former is a writer employed on the part of the cultivator He keeps an account of receipts and disbursements, and no village is without one. The latter is the refuge of the husbandman. There is one in every district At the present time the share of the *kánúngo* (one per cent.) is remitted, and the three classes of them are paid by the State according to their rank."

[2] *Vide* the above note. Lit. two in the hundred, *i.e.*, two per cent.

[3] *Vide* the above note His fee is one per cent. Jarrett says as follows of the *kánúngo* —"An officer in each district acquainted with its customs and land-tenures and whose appointment is usually hereditary He receives report from the *patwáris* of new cases of alluvion and diluvion, sales, leases, gifts of land, &c, which entail a change in the register of mutations He is a revenue officer and subordinate to the *tahsildár* (Jarrett, Vol. II., p. 47, n. 3).

[4] تکرار also means 'disputes' and 'repetitions'

[5] This word is written زکوٰة or زکاة *Vide* above, p 99, n 2, for this word From the passage of the 8th *Áin* of the Âin-i-Akbari there quoted, it appears, that this impost amounted to the tenth part of the produce Jarrett says as follows of this tax "The poor rate, the portion therefrom given as the due of God by the possessor that he may purify it thereby, the root of the word, زکا denoting purity. The proportion varies, but is generally a fortieth or 2½ p. c., provided that the property is of a certain amount and has been in possession eleven months" (Âin-i-Akbari, II., Jarrett, p. 57, n. 4).

manufactures[1] and assessments,[2] no molestations should be given him every year, after (*i.e.* beyond) the ascertainment of the grant (*chak*) and all civil taxes[3] and all royal revenue. And (that) excusing and absolving[4] him of all charges,[5] they should not go round (him)[6] and should not ask every year for renewed[7] *farmâns* and *parvanchahs*[8] in this matter. And that when (it, *i.e.* the *Farmân*) comes with the royal signet[9] of His most exalted[10] Majesty, they should rely upon it. Written on the tenth of the last month Asfandârmaz of the 40th *ilâhi* year.[11]

Explanation of the Ta'liqah [12]

---

1 جهات "Duties on manufactures" (Steingass) *Vide* the passage quoted on p. 98, n. 2, from the Âin i-Akbari (Bk III, 7th Ain)

2 صدد *Vide* the reference to the 15th *Ain* (Bk. III) on p 100, n 3, for this word.

3 تکالیف pl of تکلیف "impositions, levies, taxes."

4 مرفوع القلم *marfû u'l qalam*, absolved, remitted

5 حوالات pl. of حوالة transfer, commitment, charge, care.

6 پیرامون گردیدن To go round Here the meaning is, that the officials should not go round him, or round his land, *i.e*, should, in no way, disturb or molest him. 7 Arab. مجدد *mujaddad*, renewed

8 The Ain-i Akbari (Bk. II., Ain 11) says گاه فرمان بعنوان طغرا بنویسند و در سطر نخستین کوتاه نگردانند آنرا پروانچه نو گویند (Blochmann's text, Vol. I., p. 195, ll. 7-8.) "Firmâns are sometimes written in *Tughrá* character, but the two first lines are not made short. Such a *Farmân* is called a *Parwánchah*. (Blochmann's Translation, Vol I., p. 263)

9 توقیع *tauqia* "signing with the royal signet, the royal signet put to diplomas, letters patent and other public deeds." (Steingass.)

10 اعلی *a'lâ* most exalted. The word looks like this, but it may be اجل (most glorious), which we find in its stead in the second *farmân*. This sentence may refer to the person. 11 *Roz.* 10 12 964, *i. e.*, 1596.

12 *Sharh-i-ta'liqah*, تعلیقه *taliqah* is a technical term used in the Âin-i-Akbari for an abridgment of the *yâddâsht* (*i.e*, memorandum) of His Majesty's orders about the *farmâns*, etc. Its explanation in details is said to be its شرح *sharh*. The following passages from the 10th and 11th Âins will explain who made this *yaddasht*, or memorandum and *taliqah* or abridgment, and how they were made, and why this abridgment of the memorandum has been added here. We read the following in the 10th Âin on the واقع نویس *waqiahnawis* (*i.e.*, the writer of events). "Keeping records is an excellent thing for a government . . . . . His Majesty has appointed fourteen zealous, experienced, and impartial clerks, two of whom do daily duty in rotation, so that the turn

(His Majesty) had ordered on the date, the 13th day Tir, month Abân, *Ilâhi* year 40, that about three hundred *bigâhs* of land, together with palm and date trees, &c., which are growing on that land, may be assigned, in the environs of the town of Naôsâri, &c., as detailed below[1], for the purpose of the assistance of

---

(نوبت *naôbat*) of each comes after a fortnight . . . . . Their duty is to write down the orders and the doings of His Majesty and whatever the heads of the departments report, ... the acts of His Majesty as the spiritual guide of the nation, . . . appointments to mançabs, contingents, of troops, salaries, jagirs.

"After the diary has been corrected by one of His Majesty's servants, it is laid before the emperor, and approved by him. The clerk then makes a copy of each report, signs it, and hands it over to those who require it as a voucher, when it is also signed by the *Parwânchi*, by the *Mir'Arz*, and by that person who laid it before His Majesty. The report in this state is called *yâddâsht* (ياد داشت) or memorandum.

"Besides, there are several copyists who write a good hand and a lucid style. They receive the *yâddâsht* when completed, keep it with themselves, and make a proper abridgment of it. After signing it, they return this instead of the *yâddâsht*, when the abridgment is signed and sealed by the *Wâqiah-nawis*, and the *Risâlahdâr* the *Mir 'Arz* and the *Dârogah*. The abridgment, thus completed, is called *Ta'liqah* and the writer is called *Taliqahnawis*. The *Ta'liqah* is then signed, as stated above, and sealed by the ministers of State" (Blochmann's Translation I, pp 258-259, Text I, pp. 192-3).

This passage of the 10th Âin then explains the terms *ta'liqah* تعليقه (abridgment of memorandum), *wâqi'ah* واقعه (event or record), *wâqi'ahnawis* واقعه نويس (writer of records), and *risâlah* رساله (writing or record) which occur in these *Farmâns*.

The following passage of the 11th *Âin* explains why this *Taliqah* or abridgment of the memorandum of the king's orders has been entered on the back of the *Farmân*. "The Çâhib-i-Tanjih (صاحب توجيه or Military accountant) keeps the former Taliqah with himself, writes its details on the *Farmân* (صاحب توجيه آخرين تعليقه را پيش خود نگاه دارد و شرح آنرا در ضمن فرمان نويسد) and seals and signs it It is then inspected by the *Mustaufi* and is signed and sealed by him. Afterwards the *Nâsir* and the *Bakhshis* do so likewise, when it is sealed by the Diwân, his Accountant, and the *Vakil* of the State." (Blochmann's Translation I., pp. 261-62, Text I, pp. 194, ll. 13-14.)

[1] ذيل "appendix, postscript." بموجب تفصيل ذيل or برقرار تفصيل ذيل "as detailed below, in accordance with the following statement." (Steingass)

[li]velihood of Parsi Kaikôbâd, son of Mâhyâr. Whereas, before this [ti]me, on the 15th day of the month Meher, *ilâhi* year 40, an order was issued (which) as it had not been entered with particulars into the records,[1] it has been entered in details in the *rasâlah* and *chauki*,[2] of A'llâmi[3] Shaik Abul Fazl, who protects emoluments, overflows in power, and knows truths and all sorts of knowledge, and in the *naubat* of the *waqiah* of Khwâjah Muizzuddîn Hussain.

The marginal note (written) by the hand of *Wâqiah-nawis*. The explanation of the text[4] is according to the record of humblest slave Muizzuddîn Hussain.

---

[1] واقعه *wâqi'ah*, an event, record. واقعه نویس *wâqi'ahnawis* or recorder was an officer in king Akbar's time, in each Çubâh. There is a separate Âin (Bk II in Âin 10) about his work in the Âin-i-Akbari (Bloohmann's text, Vol. I, p.192, l 25, Translation, Vol. I, p 258) His duty is thus described in the above âin

فرموده و کارکرد گیتی خداوند برنویسد..... منصب تابین ماهیانه جاگیر..

"Their duty is to write down the orders and the doings of His Majesty . . . . appointments to mançabs, contingents of troops, salaries, *Jagirs*. . . . "

[2] The following passage in the Âin-i-Akbari (Bk II, Âin IX, the âin of کشک, صه, hall or parlour) seems to explain this word.

بزبان وقت چوکی خوانند سه گونه بود سپاه چهار گونه هفت بخش
شد و هریک بروزی نامزد و امیری بزرگ هوش بسر کردگی سرافراز
یکی از طرودانان معامله شناس بمیر عرضی چهرهٔ افروز سعادت
گردد و همگی احکام خلافت بشناسائی این دو فروهیدهٔ مرد روائی
گیرد شبانروزی پیرامن دولتخانه بنیایش ایستند و در انتظار فرمایش
نشینند

(Blochmann's text, Vol. I, p 192, ll 4-7) "Mounting guard is called in Hindi *chauki* There are three kinds of guards. The four divisions of the army have been divided into seven parts, each of which is appointed for one day, under the superintendence of a trustworthy Mançabdâr. Another, fully acquainted with all ceremonies at Court, is appointed as Mir'Arz. All orders of His Majesty are made known through these two officers. They are day and night in attendance about the palace, ready for any orders His Majesty may issue" (Blochmann's Translation, Vol I., p 257.) It appears, that the particular officer, in whose turn of *chauki* the king issued orders or Farmâns, took notes in his books. [3] علامی, very learned. It was a title given by Akbar to Abul Fazl (Badaoni Text II., p. 198, l. 11, Lowe II, p 201.)

[4] متن *matn*, the text of a book.

Another *sharh* (is) in the hand of Mulla Nazar. From the assignment of the Jâgirdâr the assignment[1] should be made with the *ilâhi gaz* from the season of *Kharif Luel*.

300 *bigâhs*.

Village[2] Erui[3] in the *paragnah*[4] Párchôl.	In the environs (*sawâd*) of the town of Naôsâri, where the above-mentioned land was, ere this, for the purpose of the assistance of livelihood of Mâhyâr.
100 *bigâhs*	200 *bigâhs*.
With *sah*	With *sah*[5]

Translation of the Persian lines on the first fold, of the lines on the margin which are dates, and of the lines under the different seals.

1 (First marginal line) Date 29, month Asfandârmaz, Ilâhi year 40[6] (It is not clear what the figure ٢ (two) in the beginning indicates.)

2. (Second marginal line) Copy taken on the first day of the month Farvardin Ilâhi, year 41

3 (The two lines on the first fold) In the *rasalah* and *chauki* of Nawâb Shaikh Abul Fazl, who protects emoluments, diffuses power and knows truths and all sorts of knowledge and in the *naubat* (turn) of the Wâqiahnawîs Muizzuddin Hussain with *sah*.[7]

4 (Seal No 1) Khân Khânân, the follower of king Akbar

5. (Seal No 2) Mirza Kokah

(Seals Nos 3, 4, 5, 7, 8, not legible)

6 (Seal No 6) Humblest slave, Çadr Jahân Al Hussaini

---

[1] تنخواه 'an assignment on lands' [2] قریتم *karyat* village

[3] *Vide* above, p. 40 n 5 [4] According to Elliot *Sarkar* is "a district into which *parganahs* are aggregated" Jarrett (Ain-i-Akbari, Jarrett's Translation Vol II, p 114 n 1) says, 'Each *subah* is divided into a certain number of *sarkârs* and each *sarkâr* into *parganahs* or *mahals*.'

[5] تصحیح i e with صح *sah*, which is an abbreviation of صحیح sahih, i e "official signature to attest the authenticity of a deed"

[6] Perhaps this is the marginal note of the *Wâqiahnawîs*, as referred to in the Farmân as the marginal *sharh* of the *Wâqiahnawîs*

[7] The last word after this is the same as that written above under the figures 100 and 200

7. (Date under Seal No 7) Entered on day 7 (?) month Asfardârmaz, Ilâhi year 40.

8. (Date under Seal No. 8.) Entered on day (?), month Ardibehesht, year 41. (There are one or two words at the end which are not legible or intelligible)

9. (Seal No. 9.) Nazar Ali bin Hussain.

10. (Date under Seal No 9) Written on the day, the first day (*ghurra*), of the month Farvardin, year 41

11. (Seal No 10) Praying slave Hussain Kamâluddin

12 (Date under Seal No 10) Became informed on day 29, month Asfandârmaz, Ilâhi year 40.

13 (Seal No. 11) Servant Hussain Kamâluddin.

14 (Date under Seal No 11) Written on 29 Asfardarmaz, Ilâhi year 40

Having given the translation of the first *farmân*, we will now examine the seals on the *farmân* We have, at the top of the *farmân*, the seal of His Majesty This is just in conformity to what Abul Fazl says about the position of king Akbar's seal He says, "The seal of His Majesty is put above the *Tughra* [1] lines on the top of the *farmân*," (vol I., p. 264) (قدسی مهر فراز طغرا روی فرمان آراید) (lit. the holy seal adorns the face of the *farman* above the *Tughra*). King Akbar's seal on our *farman* is just at the top and just above the lines in which the title and name of the king are written

As to the form of Akbar's seal, Abul Fazl, in his Âin-i-Akbari (Bk. I, Aîn 20), says, as follows, about the royal seals (نگین شاهنشاهی).

"In the beginning of the present reign, Maulânâ Maqsud, the seal engraver, cut in a circular form upon a surface of steel, in the *riqâ'* character, the name of His Majesty and those of his illustrious ancestors up to Tîmûrlang, and afterwards he cut another similar seal in the *nastáliq* character, only with His Majesty's name . . . . The round small seal goes by the (chagatai) name of Uzuk, and is used for *Farmân-i-sabtis*, and the large one, into which he cut the names of the ancestors of His Majesty, was at first only used for

---

[1] طغرا "The royal titles prefixed to letters, diplomas or other public deeds which are generally written in a fine ornamental hand, a sort of writing."—*Steingass.*

letters to foreign kings, but now-a-days for both" (Blochmann's translation I, p. 52, Text I, p. 47, l. 18) The seal on the two *farmâns* given to Dastur Meherji Rana's son Kaikobâd, in which the 200 bigâhs of land given to Meherji Rana are referred to, is the large one in which the names of Akbar's ancestors are mentioned. The following list, prepared from the pedigree of the house of Tîmur, given in Elphinstone's *History of India*,[1] gives the names of Akbar's ancestors.

Tîmur—Mirân Shâh Hosein—Mohammed Mirzâ—Abû Said—Omar Shekh—Bâber—Humâyûn—Akbar. This list gives us eight names, Timur and Akbar included

The circular seal of Akbar on the *farmâns* in question, has eight circles, each of which contains the name of one of the above-named eight kings The central circle is a large one and contains the name of king Akbar himself The document being very old, the photo and the photo-litho have not come out as one would wish. But in the original document, one can decipher the names with a magnifying glass though with a little difficulty

The king's name in the central circle is Jalâluddin Muhammad Akbar Badshah The name is read from below

Exactly above the circle of his name, stands the circle, containing his ancestor Timur's name It is "ibn Amir Timur Saheb-i-quirân" Saheb-i-quirân was a title of Tîmur. The word "*ibn*" is used in the sense of "son" with all names except that of Akbar. It means that the first named was the son of the next and so on up to Timur Just as now-a-days, in round seals and monograms, people arrange their names and initials in the best stylish way they like, so we find it in the case of the above seal and names. ابن امیر تیمور صاحب قران is the order in which the name seems to be written from below.

Coming down by the left, from the top circle, which contains Tîmur's name, we find one by one, the names of his descendants In the first circle, on the left coming down from the top, we read ابن میران شاه *ibn*-i-Mirân Shâh This is Timur's son, Mirân Shâh Hosein of Elphinstone's list The next name lower down is *ibn*-i-Sultân Muhammed Mirzâ Then comes the name at the bottom, *ibn*-i-Sultan Abul-Said In all these last three names, the word *ibn* begins the line from the

[1] Fifth Edition by Cowell (1860), p. 773.

bottom and the word Sultân is above it. Then going up on the right from below, we have the name ibn Mirzâ Omar Shekh. Then we have in the ascending order the two familiar names, ibn-Bâdshâh Bâbar and ibn Bâdshâh Hûmâyûn The order of the names in the seal would be Jalâluddin Muhammad Akbar Bâdshâh, the son of Bâdshâh Humâyun, the son of Bâdshâh Babar, and so on up to Timur. The document being very old, the deciphering of some of the names is a little difficult.

Now we will examine the seals of the different officers placed at the end of the document. In those times, seals took the place of signatures of the present day. Abul Fazal says in his Âin i-Akbari on this point

دل هرگروه را در معامله ناگزیر ". . . in fact every man requires them in his transactions" (Blochmann's text, I, p 47, ll 17, 18. Translation I, p 52, Bk I, Ain, 20) Blochmann says, "We sign documents, Orientals stamp their names to them" (*ibid* n 2)

There are altogether eleven seals attached to the document, besides that of *the king at the commencement* Of these eleven, six are more or less legible and five are illegible The way, in which the seals are affixed, as well as the names on the seals, require an explanation. To enable the reader to follow me in this explanation I have put in the printed Persian copy of the *farmân*, progressive numbers in English figures over the circles of the seals

The position of the seals can be more exactly ascertained by looking to the photo lithographed fac simile.

First of all, we notice, that the position of the document, after the mention of the situation of the 300 *bighahs*, is inverted, *i e*, the signatories turn the document upside down, as it were, and then proceed to put down their seals and their statements about the dates on which the documents were roted in their respective records (*vide* the original photo-litho facsimile) The reason, why these seals appear in an inverted order, is explained by the following paragraph of the Âin-i-Akbari (Bk II, Ain 12), which says that the seals were put in the order of the folds (شکنجی) of the document So holding the document in our hands in the position in which it commences, the first fold will present the bottom of the other side of the document, where we find the seals of the principal officers. The passage of the Ain-i-Akbari on this subject says —

"Farmâns, Parwanchahs, and Barâtas, are made into several

folds beginning from the bottom. On the first fold[1] which is less broad, at a place towards the edge where the paper is cut off, the Vakil puts his seal; opposite to it, but a little lower, the Mushrif[2] of the Diwân[3] puts his seal, in such a manner that half of it goes to the second fold. Then, in like manner but a little lower, comes the seal of the Çadr But when Shaikh 'Abdunnabî and Sultân Khwâjah were Çadrs, they used to put their seals opposite to that of the Vakîl. In the middle of that fold is the place where that person puts his seal who comes nearest in rank to the Vakil . The Mir Mâl, the Khân Sâmân, the Parwânchî, &c, seal on the second fold, but in such a manner that a smaller part of their seals goes to the first fold The seals of the Diwan, and the Bakhshî do not go beyond the edge of the second fold, whilst the Dîwân-i-juz, the Bakhshî-i-juz, and the Dîwan-i-Buyûtât put their seals on the third fold The Mustaufi puts his seal on the fourth and the Çâhib-i-Taujih on the fifth fold The seal of His Majesty is put above the *Tughrâ* lines on the top of the Farmân, where the princes also put their seals in *Ta'liqahs*" (Blochmann's Text, Vol I, p 195, l 19 Translation, Vol I, pp 263-64)

We must note, that this is a general statement for the positions of the seals of the officers named in the passage when they have to sign documents. It applies to *farmâns*, *parwânchahs* and *barâts* (*i e*, cheque farmâns) So it appears that all the officers named above need not sign all the documents

We will now proceed to examine the position of the seals and the names of the signatories

At first on the first fold in the middle we find two lines saying that the document has been noted in the *rasalah* and *chauki* of Abul Fazl, who was the officer in charge of those posts

The following passage in the Âin-i-Akbari (Book II, Âin 19) explains why Abul Fazl had also to take, at times, a note of the grants of *jâgirs*

"On account of the general peace and security in the empire, the grant-holders commenced to lay out their lands in gardens, and thereby derived so much profit, that it tempted the greediness of the

---

[1] لحت *lakht*, portion, part, bit. The text is لحسنیں لحتي كم پهنا

[2] مشرف an officer in a treasury who authenticates accounts and writings.

[3] دیوان is the officer who keeps the jagir accounts.

Government officers, who had certain notions of how much was sufficient for *Sayûrghal*-holders, to demand revenue taxes, but this displeased His Majesty, who commanded that such profits should not be interfered with. Again, when it was found out that holders of one hundred big'hahs and even less were guilty of bribery, the order was given that Mir Çadr Jahân should bring these people before His Majesty, and afterwards it was determined that the Çadr, with the concurrence of the writer of this work, should either increase or decrease the grants" چنان قرار گرفت که صدر بصلاح دید راقم شگرف نامه زیاده و کم سازد (Blochmann's Translation, Vol I, pp. 269-70 Text I, p 199, l 10) This passage says that the Cadr had to seek "the concurrence of the writer of this work," *i.e.* Abu Fazl

We see, that, by the side of the seal of the Cadi, of whom we will speak later on, we find the note, that the document has been recorded in the records of Abul Fazl. In the same above-mentioned two lines, it is also noted, that it is recorded in the record of the turn (*naubat*) of the *wâqiahnawis* Muizuddin Hussain. The following passage of the Âin-i Akbari (Book II, Âin 10) explains, who the officer was, and why he had to take a note of the grant of jâgirs, and why it is put down on the document in question that it has been entered in his record

"Keeping records is an excellent thing for a Government . . His Majesty has appointed fourteen zealous, experienced, and impartial clerks, two of whom do daily duty in rotation, so that the turn (نوبت *naubat*) of each comes after a fortnight . Their duty is to write down the orders and the doings of His Majesty and whatever the heads of the departments report . . . . appointments to mancabs, contingents of troops, salaries, jagirs . . ." (Blochmann's Translation I, p 258, Text I, p 192, l 20)

This passage then says, that one *waqi'ahnawis* was, according to his turn (نوبت *naubat*), always in attendance upon His Majesty and took notes, among other doings of His Majesty, of his grants of jagirs, &c. Hence it is, that we find that in the *farmân* under examination, the name of the *waqi'ahnawis*, during whose turn of office, the grant was made by the king, and in whose records it was entered, is mentioned. This *waqi'ahnawis* is one Muizzuddin Hussain. Now we come to the seals.

Seal No. 1 — On the extreme right of the above two lines, at the edge, first of all, we find a seal, on which we can distinctly read the name مرید اکبرشاه خان خانان Murid-i-Akbar Shâh Khân Khânân.

In the matter of this seal, we must note, what the above passage, of the Âin-i-Akbari, says about the first fold. It says نخستین لختی کم پهنا بر کنار پشت پیوست جائی که قطع کنند مهر وکیل شود "on the first-fold, which is less broad, at a place towards the edge where the paper is cut off, the Vakil puts his seal." (Blochmann's Text I, p. 195, ll. 19-20. Translation I, p. 263)

We see in the case of both the original farmâns that are produced, that a portion of the paper at the right hand corner at the bottom (which when folded forms the first-fold), is cut off, and it is just at the edge, where the paper is cut off, that the seal of this Khân Khânân, who was the Vakil at this period (1003 Hijri), occurs.

We gather the following particulars about this personage from Blochmann's Âin-i-Akbari

Murid-i-Akbar Shah Khan Khanân His full name was Khân Khanân Mirzâ Abdurrahim When his father Bairâm Khân was murdered, he was a small child Akbar took charge of him Khân Khanân was the title conferred upon him in 992 Hijri for his victories (Badaoni Lowe's Translation II., p 346) In the 25th year of Akbar's reign he was appointed Mir 'Arz and in the 34th year Vakil. He died in 1038 Hijri

He calls himself in his seal, *murid*, *i e*, a disciple or follower of Akbar Shah He was one of the grandees of Akbar's court named by Abul Fazl in his Âin-i-Akbar (Blochmann I, p 334-38, No 29).

Seal No 2. – The next seal, on the right of the above two lines of Abul Fazl's and Muizzuddin's records and a little on the left of the above-named seal of Khân Khanân, is that of Mirzâ Kokâh The name is clearly legible. We gather the following particulars about this personage and of the different offices that he filled in Akbar's court.

His full name is Khân-i-A'zam Mirzâ 'Aziz Kokah. He was a great favourite of Akbar. He is one of the grandees (No. 21) mentioned by Abul Fazl in his Âin-i-Akbari In the 34th year of Akbar's reign, he was appointed Governor of Gujrat. In the 39th year he went on a pilgrimage to Mecca and joined Akbar in the beginning of 1003 Hijri. He was made Vakil in 1004. Âzam Khan was

the title latterly bestowed upon him. (Blochmann's Âin-i-Akbari I, p. 325-27)

Now in what capacity is it, that Mirzâ Kokah signs this document. He was not the Vakil, because the Vakil of the time of this document (the 40th of Akbar's reign, *i e*, 1003 Hijri) was, as said above, Khân Khânân, and he himself was appointed Vakil, as said above, in the next year, *i e.*, 1004 Hijri So he seems to have signed it as "one who comes nearest in rank to the Vakil" In the above quoted passage about the order of the seals (Book II, Âin 12) we read

میان آن شکنج جای کسی است که رتبهٔ او نزدیک وکالت باشد
چنانچه اتکه خان در زمان منعم خان و ادهم خان

(Blochmann's Text I, p 195, ll 22-23)

"In the middle of that fold (*i e.*, the first-fold), is the place where that person puts his seal who comes nearest in rank to the Vakil, as Atkah Khan did at the time of Mun'im Khân and Adham Khân. (Translation I., p. 263)

To understand the above allusion, and to understand how it applies to the case of Mirza Kokah in the document under question, we must look to the list of vakils or prime-ministers given by Abul Fazl in his Âin-i-Akbari (Book II, Âin 29 Blochmann's Text, Vol. I, p. 232, ll 7 8 Translation I, p 527) Blochmann says (*ibid*, p 527, n. 1) that Abul Fazl's list is not complete. But, as it is, it is as follows —

Bairâm Khân, Mun'im Khân, Atgah Khân, Bahâdur Khân, Khwâjah Jahân, Khân Khânân Mirzâ Khân (خان خانان میرزا خان) Khân-i-A'zam Mirzâ Kokah (خان اعظم میرزا کوکه)

Now in the above passage of the 12th Âin, Abul Fazl says, that when Munim Khan and Adham Khân[1] were Vakils in turn, Atkah Khân, who was nearest in rank to each of them, put his seal in the farmâns, &c, on the first-fold We find from the above list, that this Atkah Khân himself was subsequently appointed a vakil. This shows that the person who is intended to be the next successor to the vakilship, is considered to be the "nearest in rank" or what we,

---

[1] Abul Fazl does not give Adam Khân's name in the list, in the 30th *ain*. He has evidently forgotten to give it, because he clearly says here that he acted as a Vakil As Mun'im Khân came to Vakilship after Bairam Khân (Blochmann's Translation I, p. 323), it is clear that Adam Khân succeeded Munim Khân.

in modern parlance, call "assistant." This nearest in rank or assistant generally succeeded to the place at the first vacancy. Now as we find from the above list that Mirzâ Kokah was occupant of the post of Vakilship in Akbar's Court, and as we further see that he was appointed to the post in 1004 Hijri, it is quite clear, that in 1003, *i. e.*, in the 40th year of Akbar's reign, when the Farmân in question was granted, he was "the nearest in rank" to the Vakil, Khân Khânân. Hence it is, that next to the seal of Khan Khânân, the Vakil and his immediate superior, we find his seal as that of the nearest in rank or assistant.

The above passage of the Âin allots "the middle" of the first fold to the seal of "the nearest in rank to the Vakil," and we find Mirza Kokah's seal in the middle of the first fold. By the term میان *miân*, *i. e.*, middle, we must not take it to mean the middle of the fold held horizontally, *i. e.*, the middle of the breadth of the paper of the document, but the middle of the breadth of the fold itself.

Seal No. 3.—It is altogether indistinct and illegible.

Seals Nos. 4 and 5.—They are both illegible. They are just near the two lines which mention that the document has been recorded in the *risalah* and *chauki* of Shaik Abul Fazl and the *Waqiahnawis* Muizzuddin Hussain. So very likely they are the seals of these two officers. On the first (No. 4) of this set of two seals, a word Shaik شیخ, is a little legible. It appears more so with the help of a magnifying glass. So this seems to be the seal of Shaikh Abul Fazl. The second (No. 5) of these two seals may be that of the *Waqiahnâwis* Muizzuddin.

Seal No. 6.—On the left of the above-mentioned two lines, and opposite to the seals of Khân Khânân and Mirzâ Kokah, but a little lower, we have a seal, the writing on which is a little clear and legible. It is Al Hussaini Çadr Jahân Kamtarin Bandeh (الحسینی صدر جہان کمترین بندہ) *i.e.*, humblest slave Çadr Jahân Al Hussaini. We read in the above Âin of seals, "Opposite to it (*i.e.*, the Vakil's seal), but a little lower,[1] the Mushrif of the Diwân puts his seal in such a manner that half of it goes to the second fold. Then, in like manner but a little lower (پایانتر), comes the seal of the Çadr." This seal then, which bears the name of Çadr Jahân, is the seal of the Çadr, referred to in the Âin-i-Akbari as above. Its position tallies with the situation allotted to it in the above passage of the *Âin*.

---

[1] واپستر vâpaçtar. Vâpaç means "behind, in the back."

Çadr was an high officer of the State. Abul Fazl says of this officer, "As the circumstances of men have to be inquired into, before grants are made, and their petitions must be considered in fairness, an experienced man of correct intentions is employed for this office. He ought to be at peace with every party, and must be kind towards the people at large in word and action. Such an officer is called Çadr. The Qâzi and the Mir 'Adl are under his orders." (Book II., Âin 19, Blochmann's translation I., p 268.) Blochmann says that the Cadr, who was also generally styled Çadr-i-Jahân, ranked during Akbar's time, as the fourth officer[1] of the Empire.

The Çadr or Çadr-i-Jahân, at the time when this *Farmân* was issued (1008 Hijri, 40th year of the reign), was a person whose name coincided with his title. Hence it is that we find in the *Farmân* the seal of the Çadr bearing the name Çadr-i-Jahân We find his name last in the list of Çadrs given by Abul Fazl in the 30th Âin (Blochmann's Text I, p. 232, l. 15, Translation I., p 528) He came to office in 997 Hijri. He continued to serve under Jahangir (Blochmann I, pp 272-74)

Seal No 7.—This seal is quite illegible. It is perhaps the seal of the Mushrif of the Diwan, to whose seal, the above passage of the Âin allots a place in the first fold in the same line with that of the Çadr. It is on the same line and fold with that of Çadr Jahân and quite close to it As the position of the seal in the *Farmân* is the same as that allotted, in the Âin-i-Akbari, to the seal of the Mushrif-i-Diwan, it appears very probable that this seal is that of that officer. There is one word that is legible on this seal, and that is جهان Jahân. But that word alone does not help us to determine who this personage was and whose seal it is.

Seal No 8.—This seal is quite illegible. Not a single word or letter can be deciphered The date, on which it was affixed, is put down under it thus:

ثبت شد فی التاریخ ماه اردیبهشت ۴۱ *i.e.*, entered in the book on the date month Ardibehesht, year 41. At the end of the line there is a word which may be the particular date, but I cannot make it out. The words ثبت شد *sabt shüd*, used in connection with

[1] The four chief officers are (1) Vakils or prime ministers, (2) Vazirs or Ministers of Finance, (3) The Bakhshis, and (4) the Çadrs.

this seal, show, that this may be the seal of the Diwân. In the 11th Âin, speaking about the drafts of the *Farmâns*, Abul Fazal says: "The draft is then inspected by the Diwân, who verifies it by writing on it the words *sabt numâyand* (ثبت نمایند i.e., ordered to be entered) The mark of the Daftar, and the seal of the Diwân, the Bakhshi and the Accountant (of) the Diwân (مشرف دیوان Mushrif-i Diwân) are put on the draft in order, when the Imperial grant is written on the outside. The draft thus completed is sent for signature (ثبت *sabt*) to the Diwân"[1] We learn from this passage that *sabt* ثبت seems to be a special technical word for the office of the Diwân. Thus, as the position of the seal in the document is the same as that allotted to the Diwân, and as the phraseology of the date ثبت شد is the same as that attributed to the Diwân in the Âin-i-Akbari, I think it is the seal of the Diwân From the 12th Âin we learn, that "the seals of the Diwân and the Bakhshi do not go beyond the edge of the second fold" (دیوان و بخشی از شکنج دوم در نگزرد)[2]

Seal No 9.—This seal is distinct and legible. From the Farmân, as it is folded now, we cannot exactly determine what the first fold of the document was, and up to what the second, third and fourth folds extended But from the position of the seals in the first fold, as described by the 12th Âin, this seal appears to be on the third fold It gives the name Nazar Ali bin Hussain. Under the seal we read مرقوم شد فی التاریخ غرة ماه فروردین سنه ۴۱ i.e., written on the day, the first day[3] of the month Farvardin of the 41st year. The same date is thus given a little below on the margin of the document written vertically up from below

غرة ماه فروردین الٰهی سنه ۴۱ نقل گرفته شد

i.e., copy taken on the first day of the month Farvardin, Ilâhi year 41.

Then the question is, who this personage, Nazar Ali or Ali Nazar is? He gives the date on which he put on the seal and entered the document in his books. He seems to be one of the

---

[1] Blochmann's Translation I, p. 261, Text I, p 194, ll 11-13.

[2] Blochmann's Text I., p 195, l. 24, Translation I., p. 263.

[3] The word may also be read نحرة *nahrat*, "the first day of the new moon also the last day"

[4] This word can be read *nahrat* also—*vide* above, n. 3.

officers like the above-mentioned *Wâqiahnawis* Muizzuddin, who had to do something with the original Tâliqah or its Yâddâsht. His name is also mentioned in the body of the Farmân, as one who also had made a *sharh* about the Farmân.[1]

Seal No. 10.—The name on this seal is quite clear and legible It is داعی بنده حسین کمال‌الدین *i e*, praying slave Hussain Kamâluddin. Under the seal we read

مطلع شد تۃ ۲۹ ماه اسفندارمز الہی ۴۰

i.e., became informed on the date 29 of the month Asfandârmaz, Ilâhi year 40. The same date is given a little below on the margin of the document in a vertical line This seal seems to be on the fourth fold which is allotted, in the above-mentioned 12th Âin, to the seal of the Mustaufi (مستوفی), who is an auditor or a controller of accounts So perhaps this is the seal of that officer. Now it is not certain who this Kamaluddin was We come across three personages of the name of Kamâluddin in Abkar's time.

1. Mir Kamâluddin Khwâfi, who is said to have served under Akbar, but it is not said under what capacity.[3]

2. Kamâluddin, the father of Abu Turab, who was appointed Mir Hajji by Akbar[4]

3 Maulana Kamâluddin Husan, father of Maulana Alauddin, who was the teacher of Akbar[5] This third personage Kamaluddin Husan seems to be the signatory of this *farmân*

Seal No 11 —This seal also is quite clear and legible. It is that of Al-Abd[6] Hussain Kamaluddin العبد حسین کمال‌الدین *i e*, servant Hussain Kamaluddin. Under the seal we read قلمی شد ۲۹ اسفندارمز الہی سنہ ۴۰ *i.e*, written on the 29th of Asfandârmaz of the Ilahi year 40. So we find that both the names and the dates of the

---

1 *Vide* p 105.

2 تۃ is the contraction of تاریخ

3 Blochmann's Âin i-Akbari Translation I, p. 445, n 1

4 *Ibid* pp 506 507.

5 *Ibid* p 540

6 عبد servant, slave. In many of the seals we find the signatories attaching some words of humility to their names, such as بندہ کمترین, بندہ داعی.

two seals No. 10 and No 11 are the same. This may be the case perhaps because the same person may have held two offices. This seal is the last and the lowest, and the last officer, to whom the lowest part of the farmân, the fifth fold, is allotted in the above quoted passage of the 12th Ain, is Çahib-Taujih صاحب توجیه who is the adjuster of accounts. Just as in the case of the Diwân, the words ثبت شد sabt-shûd, used in our Farmân, helped us to think that the seal may have belonged to an officer of the Diwân, in whose connection the same words were used in the Âin-i-Akbari, so the words قلمی شد qalami shûd used in the *Farmân* under this 11th and last seal of Kamâluddin, help us to think that this seal may be that of the Çahib-i-Taujih In the 11th Âin we read that "the Çahib-i-Taujih keeps the former Taliqah[1] with himself" (صاحب توجیه آخرین تعلیقه را پیش خود نگاه دارد)

Now in the case when the Taliqah was confirmed by the king, and the Jagir conferred, the words written in the report were, according to the above Âin, "*Taliqah-i-tan qalami numayand* تعلیقهٔ تن قلمی نمایند i e, they are to write out a *taliqah*.[2] So the words *qualami shûd* written under the 11th seal show that as alluded to in the Âin-i-Akbari, this seal may be that, of the Çahib i-Taujih.

Let us now examine the different dates as given in the Farmân From the Sharh-i-taliqah, i e., the details of the abridgment, we learn that His Majesty king Akbar first issued the order of the Farmân on the 15th of the 7th month Meher in the 40th year of his reign (1003 Hijri) The order was recorded on the 13th day Tir of the 8th month Âban of the same year. In accordance with that order, the Farmân was prepared on the 10th day of the 12th month Asfandârmaz of the same year

Then there are three statements of dates in which we read the month Asfandârmaz of the 40th year. One is under seal No 7, which is illegible, and in which, the only word that we can read with

---

[1] i e., the abridgment of the Yâddâsht or memorandum of the affairs of the king. Blochmann's Translation I, p 261, Text I., p. 194, l 18.

[2] *Ibid.*, Translation, p 261, Text I., p 194, l. 11.

accuracy is جهان Jahan. It is the date when the Mushrif or some officer attached to the Diwan put the seal. The particular day is not clear. It looks like 7, but that cannot be the date, as it must be one after the 10th It may be the 17th, or it may be some date in connection with the first *sharh.* Then the seals Nos 10 and 11, those of Kamaluddin, have the dates put under them. These dates are clear. They are the 29th of Asfandârmaz of the 40th year. The same date, we read in one of the two marginal statements Then we find that one seal (No 9) of Nazar Ali has the date of the succeeding month, *i.e.*, Farvardin of the 41st year of the reign. This date is also given in the second of the two marginal statements Then there is one seal (No. 8) which bears the date of the next month Ardibehesht of the 41st year. We notice one thing, and it is this, that all officers did not put down the dates when they attached their seals Perhaps it was only those, in whose books the Farmâns were regularly recorded or taken note of, who put down the dates of their seals, to facilitate reference to their books in case of necessity I think Abul Fazl seems to make a distinction, when he uses, in the case of some officers, the words *nishân va môhr* نشان و مهر *i e* , sign and seal, and in the case of others simply the word مهر môhr, *i e* , the seal. When they put down the dates with their own hands, under their seals, that was meant to be putting their *nishân* or sign. For example, he says that the Çahib-i-Taujih, the Mustaufi, the Nazir and the Bakhshis put on their signs and seals. In the case of the Diwân, his accountant and the Vakil, he uses simply the word seal [1]

[1] Blochmann's Text I., p. 194, ll 13 15, Translation I , pp 261-62.

(Translation of the second *Farmân*.)

God is Great.

The *Farmân* of Jalâluddin Muhammad Akbar Bâdshâh Gâzi.

At this time, a royal order, signifying favour, has acquired the honour of being issued, and the dignity of being published, that, **Whereas** about 300 *bigâhs* of land (measured) by the *ilâhi gaz*, together with the palm and date trees, &c., which are growing on that land, in the environs of the town of Naosâri, &c., according to the particulars of the contents (of this *Farmân*), had been formerly assigned from the *Sarkâr* of Surat, for the purpose of the assistance of livelihood of Parsi Kaikobâd, son of Mâhyâr, from the assignment of the *jâgirdâr*, according to an order which has issued[1] forth, from the commencement of the (season of) *kharif*[2] *ku el*, so that, from year to year, spending the income thereof, in maintaining his life, he may be engaged in praying for the increase of the wealth and good fortune (of His Majesty) **It is incumbent** upon all present and future governors, and tax-gatherers and *jaqirdars* and *krôriâns* of that district, that they should, according to what is written, give back in his possession, totally and entirely, the allotted part of 300 *bigâhs* in the same way as ordered above,[3] and should not diminish or refuse anything, and whatever may have been received during the past and current years from the income of 300 *bigâhs*, should be returned, and no burdens should be imposed in that matter, and trying to bestow care in the confirmation and perpetuity of that

---

[1] قضا decree, order, جریان jaryân "which issues forth (as an order)." (Steingass.)

[2] خریف autumn, autumn harvest, harvest.

[3] Lit. in the beginning, front, chief The word Çadr used in the seals in the sense of minister is derived from this meaning. Abul Fazl in his "Âin-i-Akbari" (Bk II, Âin 19) says of this officer "As the circumstances of men have to be enquired into, before grants are made, and their petitions must be considered in fairness, an experienced man of correct intentions is employed for this office . . . Such an officer is called Çadr. The Qâzi and the Mir'Adl are under his orders. He is assisted in his important duties by a clerk, who has to look after the financial business and is nowadays styled Diwan-i-Saâdat . . . and afterwards it was determined that the Çadr, with the concurrence of the writer of this work (i.e., Abul Fazal), should either increase or decrease the grants (Blochmann's translation, Vol I, pp. 268 70.)

should make no change or alteration ; and make no deduction[1] from those lands ;[2] and on account of land tax, and imposts on manufactures and capitation taxes, the rest of the taxes, such as imposts and presents and fines and village assessments and marriage fees and Darogha's fees and tax-gatherer's fees, and five per cent tax and two[3] per cent. tax and *kânungûi* (*i e*, fees of the officer acquainted with land tenures) and burdens (*i e*, taxes) for cultivation and gardening and *zakât* of duties on manufactures and assessments, no molestation should be given him every year, after (*i e.*, beyond) the ascertainment of the grant and all civil taxes and all royal revenues, and excusing, freeing[4] and absolving him in every way[5] and of all charges, they should not go round him and should not ask every year for renewed *farmâns* and *parvânchahs* in this matter, and when (it, *i e*, the *farmân*, is once) adorned[6] and illustrated[7] with the royal signet of the respect[8] of His Most Glorious[9] Majesty, they must show their confidence in it.

Written on the date[10] second (day) of mâh Mêhêr *ilâhi* year 48.

Postscript[11] explanation (or details) of the *waqiah* (*i.e* record) On the second day Bahman of the month Meher *ilahi* year 48, corresponding to Thursday, according to the writing of *Jumlatul-*

---

[1] وضع subtraction, deduction, abatement.

[2] اراضی (pl. of ارضی) lands, estates

[3] Sad-dui. *Vide* above, p 101, n. 1

[4] مسلم musallam " free, dispensed, exempted from all public burdens."

[5] من کل الوجوه or من کلی وجوه *min kulli vajuh* " in every shape, entirely, every way "

[6] مزین muzaiyan, " adorned , signed and sealed by the Shâh "

[7] مجلی *mujallâ*, illustrated, manifested This sentence may also refer to the person. [8] رفع respect, regard This word is not found in the first farmân. If read رفیع sharpened

[9] اجل " more excellent, more or most glorious."

[10] الثانی ربیع, or if you read it as الانی alâni, " belonging to the present time," *i.e.*, now. The figure after this word is ۲ two But as there is a slight faint ink blot near it, the man cleaning the photo litho stone took it to be a nought, and having inked it has made it look like ۲۰ twenty. That the date is second appears from the next but one line and other subsequent dates. This date corresponds to *roz* 2 *mah* 7 year 972 Yazdazardi A.D. 1603.

[11] حاشیه a marginal note, postscript

mâlki[1] *madarul-mahammi*[2] *nisamulrasâ*[3] Âsafkhan[4], and in the *chauki of bakhshi-almulki*, the favoured of His Majesty Khwajagi Fathullah[5] (and during) the turn[6] of the *wâqiah-nawis*, the humblest of slaves, Muhammad Shafia.

The order of the universally-obeyed,[7] lustre[8] of the sun (*i. e.*, the king) has been issued that, Whereas about 300 *bigahs* of land (measured) by the *ilâhi gaz*, together with the palm and date trees, &c., which are growing on that land in the town of Naôsâri, &c, had been formerly assigned, from the Sarkâr of Surat, for the purpose of the assistance of livelihood of Parsi Kaikôbâd, son of Mâhyâr, from the assignment of the Jagirdâr, according to an order which has issued forth, from the commencement of the (season of) *kharif ku el*, so that, from year to year, spending the income thereof, in maintaining his life, he may be engaged in pray-

---

[1] جملت الملک *Jumlat-ul-mulk* was a title It was bestowed upon the *Vakîl* of the Empire. It was bestowed by Akbar upon Muzaffar Khân-i-Turbati (Blochmann's Ain-i-Akbari, Vol I, p 349.) Badâôni says —

"In this year (the 17th of his reign) the Emperor recalled Muzaffar Khan, who had been appointed governor of Sârangpûr, and appointed him prime minister and gave him in addition to his other titles that of Jumlat-ul-mulk. (Lowe's Translation, Vol. II., p 174.)

[2] مدارال مهام lit. the centre of important affairs, *i.e.*, a minister.

[3] نظام الروسا clever administrator. رسا skilful, quick of apprehension (?) Perhaps for *nizâm al rayâsat*

[4] *Vide* below, p 128, for this personage.

[5] خوا جگي فتح الله Khwâjagi Fathullah was one of the grandees (بزرگان جاوید دولت) enumcrated by Abul Fazl in his Ain-i-Akbari (Bk II., Âin 30.). He was one of the سیصد و پنجاهي *i.e.*, the commanders of Three hundred and fifty (Blochmann's text I, p 229, column 1, l. 11, grandee No. 285, Blochmann's Translation, Vol I., p 499) He is there described as the son of Haji Habibullah Kâshi (of Kâshân) He once served under Mirza Aziz Kokah.

[6] *Vide* above, p. 102, n. 11, for the waqiahnawis. They were fourteen in number and worked in turns Abul Fazl says هرروزی دوکس قرار یاوت وپس از چهارده روز نوبت بیکي رسید

"Two of whom do daily duty in rotation, so that the turn of each comes after a fortnight." (Blochmann's text, Vol. I., p 192, l. 22 Translation, Vol I, p 258), So here the particular writer, who had his turn to record the document, gives his own name.

[7] جهان مطاع Jahân mutâ, obeyed by the world.

[8] شعاع *sh'uâ'*, light, splendour.

ing for (His Majesty's) daily-increasing[1] fortune, (It is enjoined) to all present and future governors and tax-gatherers and *Jagirdârs* and *krorîs* of that district that ascertaining (the fact) according to what is written, they should, give back in his possession, 300 *bighâs*, in the same way as declared in the most noble order, and whatever may have been received during the past year and during the current year should be returned. The writing of the postscript is in the hand of the waqâîh-nawîs according to the record.

The 300 *bighâs* are fixed according to the former royal Farmân in this way :—

Village Tavri in the *pargauah* of Talâri.	In the environs of the town of Naôsâri, where the abovementioned land was (allotted) ere this for the purpose of the assistance of livelihood of Mâhyâr.
100 *bighâs*.	200 *bighâs* With *sah*.

Translation of the Persian lines on the first fold, and of the marginal lines, and of other lines under the seals which give dates.

(The three lines in the first fold on the side containing the seals.)

In the record of *umdatu'l-mulki*,[2] *rukn i saltanat*[3] *a'la*,[4] *itimâd-ul-daolat*[5] *alkhâkhânieh*,[6] *layak-u'l-inâm*[7] *wa al-ahsân*,[8] *jumlat-ul-mulki*,[9] *madaru'l-mahammi*,[10] *nizamu'l-raqa*,[11] Açafkhân,

---

[1] روز افزون increasing daily (in glory), a royal title implying august, fortunate.

[2] عمدة الملک "pillar of the state" (a title conferred on high officials).

[3] رکن سلطنت pillar of the dominion, a nobleman.

[4] اعلی most exalted.

[5] اعتماد الدولت reliance of the state.

[6] خاقانی imperial.

[7] لایق الانعام worthy of prize

[8] و الاحسان and (worthy) of beneficence.

[9] جملت الملک the sum total of the country, *vide* above, p 123, n. 1.

[10] *Vide* p. 123, n. 2.

[11] *Ibid.*, n 3.

and in the *chauki* of *bakhshi-almulki*,[1] *muqarrabu'l-hazrat-ul Sultâni*,[2] Khwâjagi Fathullah [3] and (during) the turn of the *waqiah-nawis* Muhammad Shafia. On the day 2nd, month Meher *ilâhi* year 48 corresponding to Thursday.

(Seals Nos. 1 and 2 not legible.)

(Seal No. 3) Fathullah (other words are not clearly legible).

(Seal No. 4) Âçaf Khân

(Seal No. 5) humblest slave Çadr-i-Jahân al Hussaini.

(Seal No. 6 not legible)

(Date under the two seals Nos. 6 and 4 which are mixed together.) Entered on the date 14th month Meher ilâhi year 48.

(Date just below the above date written vertically.) Fixed and Sealed and signed on the date 14th month Meher ilâhi year 48. With *sah*.

(Seal No 7) Abdul Karim, yazdâni slave (i. e., slave of God).

(The date under Seal No. 7.) Became informed on the 9th of month Meher ilâhi year 48.

(Seal No. 8.) The whole of it is not legible. The only word which is clear is Ali Murtaza علی مرتضی

(The date under Seal No. 8.) Written on 7th of month Meher ilâhi year 48.

(Seal No. 9) slave Kamâluddin Hussain.

(The date under Seal No 9.) Written on 7th day of month Meher ilâhi year 48.

(The marginal line under Seal No. 8 written vertically.) Written in the book on the date 7th month Meher ilâhi year 48.

We will now examine the seals on the Farmân.

---

[1] Bakhshi of the State بخشی الملکی Fathullah was at one time appointed Bakhshi—*vide* below, p 128, n. 2.

[2] مقرب الحضرت السلطانی the favourite of His Majesty the king.

[3] *Vide* above, p 123, n. 5. This commander seems to be in charge of the *chauki* at the time when the order in connection with the farmân was given.

The king's seal is at the top of the Farmân, as in the case of the first Farmân, and as referred to by the Âin-i-Akbari. It is made up of eight circles, containing the names of Akbar and his seven ancestors. The names in these circles are not as distinct and clear as in the case of the first farmân, and unfortunately the photo-litho has not come out so well However, placing these two farmâns side by side, one can determine the names with the help of a magnifying glass.

We will now come to the seals at the end of the Farmân. As in the case of the first Farmân, we have to turn the Farmân upside down to read the seals and the note of the *waqiah-nawis*, beginning from the first fold.

Seal No. 1. The name on it is not at all legible. But from what is said in the Âin-i-Akbari,[1] and from the fact that that statement of the Âin-i-Akbari is confirmed by the seal No. 1 of the first Farmân,[2] we can safely say, that this is the seal of Khan-i-Âzam Mirzâ Aziz Kokah, the then Vakil of king Akbar's time. We saw in the case of the first Farmân,[3] that at that time (1003 Hijri, the 40th year of Akbar's reign), he was the person "nearest in rank to the Vakil," and as such we saw his seal on the first fold on the left of that of the then Vakil, Khân Khânân But Mirza Kokah was promoted to the Vakilship in 1004 H. He continued in that post up to the time of the death of Akbar.[4] So at the time of the second Farmân (the 48th year of Akbar's reign, *i.e.*, 1011-12 Hijri) he was Vakil of the state and so the seal No. 1 seems to be his. It is just at the place pointed out by the Âin i-Akbari, as the place of the Vakil's seal. It says, "On the first fold, which is less broad, at a place towards the edge where the paper is cut off, the Vakil puts his seal." [5]

Seal No 2. The writing on it is not legible. Only a letter here and there can be deciphered. I think that from a comparision with the order, observed in the first Farmân, we can infer that it may be the

---

[1] *Vide* p 111

[2] *Vide* p. 111.

[3] *Vide* pp. 111-112.

[4] *Vide* Abul Fazl's list of Akbar's Vakils.—Blochmann's Text I., p. 232, l. 8. Translation I., p. 527. About Mirza Kokah's career, *vide ibid* pp. 325-28

[5] *Ibid* Text, p. 195, ll. 19-20. Translation I, p. 263.

seal of the *Waqiah nawis* who must be in attendance on the king, when the order of the Farmân was issued. In the case of the first Farmân, we saw,[1] that at the end of the text of the Farmân, on the very first fold, a note was put down to say, that the document was noted in the *resâlah* and *chauki* of Abul Fazl and in the record of the turn (naôbat) of *Waqiah-nawis* Muizzuddin Hussain. We also saw that the two seals on the left of the above two lines of the first fold, seemed to be those of Abul Fazl and the *Waqiah-nawis* Muizzuddin

Now in this second Farmân, we find a similar statement about the documents being recorded in (*a*) the *resâlah*, (*b*) *chauki*, and (*c*) *naôbat*. But there is this difference that, while in the case of the first Farmân, both the *resâlah* and the *chauki* were in the charge of Abul Fazl, in the case of the second Farmân they seem to be in the charge of two separate officers, the *resâlah* in that of Âcaf Khân, and the *chauki* in that of Khwâjagi Fathullah. The naôbat (*i.e.* the record of the turn) was that of Mahomed Shafia. So in the case of the second Farmân, we must expect three seals of three different officers on the left of the above-mentioned lines, in which these officers, make a note that the Farmân had been issued according to the records of their *resâlah*, *chauki* and *naôbat* respectively. Now on seals Nos. 3 and 5 we read the names of the above two officers, Âçaf Khân and Khwâjagi Fattah Alla (or Fathullah). So I think, that this illegible seal may be that of the third officer, the *Waqiah-nawis* Mahomed Shafia.

Seal No. 3. We read in it at the top the words فتح الله Fattah Allah. The words below these are not legible. This name then shows, that it is the seal of Khwâjagi Fattah Alla, who, as said in the three lines on the first fold, was in charge of the *chauki*. As referred to above,[2] and as pointed out by the 9th Âin, there are two trustworthy officers always in attendance upon the king and in charge of the royal guard at the palace. One was a Mançabdâr and another the Mir 'Arz. As Abul Fazl says, "All orders of His Majesty are made known through these two officers (the Mir 'Arz and the Commander of the Palace) They are day and night in attendance about the palace, ready for any orders His Majesty may issue"[3] Thus it

[1] p. 105.

[2] p. 104, n. 2.

[3] Blochmann's Translation, I., p. 257.

is, that we see, that these two officers Âçaf Khân and Khwâjagi Fattah Allah, together with the *Wâqiah-nawis*, make a note upon the Farmân to say that the Farmân was issued during their time of office, and they put their seals to verify that statement.

We find the following particulars about this Khwâjagi, given by Abul Fazl in his Âin-i-Akbari, (خواجگی فتح الله No. 285).[1] He was one of the *si-sad va panjahi*, *i.e.*, officers in charge of 350 men (سیصد و پنجاهی). At one time he was a Bakhshi of the State.[2] In the 45th year of the reign (1008 Hijri), when Akbar besieged Âsir, he was associated with Muzaffar in besieging Fort Lalang.

Seal No. 4. We read over this seal very clearly the words Açaf Khân. As said above, he is the officer who, together with the above Khwâjagi Fattah Allah, the officer in charge of the *chauki*, and Mahomed Shafia, the *waqiah-nawis*, makes a note on the Farmân that the order was entered in his *resâlah*. He is the *resâlahdâr* in whose term of office, the original orders for the Farmân were issued. We said above that according to the Âin-i-Akbari, an *yâddâsht* or memorandum was made of the orders daily issued by the king. A Taliqah or abridgment is then prepared from the *yâddâsht*. From that Taliqah the Farmâns are prepared "The abridgment is," says the Âin-i-Akbari, "signed and sealed by the Waqiah-nawis and the Resâlahdâr, the Mir 'Arz and the Dârogah[3]" Of the first three officers, we saw that Mahomed Shafiha was the *Wâqi'ah-nawis* in charge of the *waqiah*, Khwâjagi Fattah Alla, the *Mir' Arz* in charge of the *chauki*, and Âcaf Khân the Resâlahdâr in charge of the *resâlah*. Having made a note on the Farmân of the issue of the orders for the grant of land during their terms of office, they put their seals on the Farmân near the note.

We find the following particulars about this officer Âçaf Khân. Âçaf is a title. Akbar had bestowed this title upon three of his grandees. So, Badaoni, to avoid confusion, distinguishes the second and the third Âcaf Khân as آصف خان ثاني *i.e.*, Âçaf Khân II. and آصف خان ثلث *i.e.*, Âçaf Khân III. Abdul Majid, Âcaf Khân I., died

---

[1] Blochmann's text I., p. 229

[2] Badaoni. Lowe's Translation II., pp. 323,372. So he is called Bakhshi-al-mulki in our document.

[3] Blochmann's Translation I., p. 259.

before 981 Hijri. Khwajah Mirza Ghiasuddin Ali, Âçaf Khân II. died in 989 H. So the Âçaf Khân referred to in this Farmân of 1011-12 H. was Mirza Jâfar Beg, Âçaf Khân III, who lived at the time of the Farmân (*Vide* Badâôni Lowe II., p. 322.)

He was one of the grandees enumerated by Abul Fazl in his Âin-i-Akbari (No. 98). His name was Jafar Beg جعفر بیک. He came from Qazwin in the 22nd year of the reign. He was first appointed a commander of Twenty (بیستی). After a short time he was made a commander of Two Thousand (دو هزاری) and was then given the title of Âçaf Khân. In the 44th year (1008) he was appointed *Diwan-i-Kul.*

According to Badâôni he was a known writer of Akbar's time. He also fought several battles for Akbar. He was the colaborateur with Maulânâ Ahmad in his Târikh-i-Alfi (*i.e.* the history of 1,000 years), which Akbar, in about 990 Hijri, asked to be written for all Mahomedan nations up to the thousandth year of the Hijri era. (Elliot, Vol. V., pp. 150-53). Maulânâ Ahmad was killed by one of his personal enemies after having finished two volumes. "The remainder of the work was written by Âçaf Khân up to the year 997 H." (*Ibid* p. 153). Badâôni also had a hand in the writing of this history.

In the 38th year of the reign (1001 H.) this Âçaf Khân took part with Zain Khân Koka in a fight with the Afghans of Swat and Bajaur. (Elliot V. p. 467.) According to the Akbar-nâmeh, in the 45th year of the reign, he, in company with Abul Fazl, took part in investing the fortress of Âsir (Elliot VI, p. 97.)

Seal No. 5. We read on this "Al Hussaini Çadr-i-Jahân *kamterin-bandeh*," *i.e.* humblest slave Çadr-i-Jahân-al Hussaini. We saw his seal on the first farmân also. As we said above, he was the last Çadr of Akbar's court. He came to office in 997 Hijri and continued in office till the end of Akbar's reign, and even for some time in Jehangir's reign. So we find his seal in both the farmâns. In this second farmân also we find his seal in the same place as that allotted to him in the Âin-i-Akbari.[1] A little below this seal and on the left we find a date. It says "Entered on the 14th of the month Meher ilahi year 48." On the first sight, it does not appear certain, whether the date belongs to this seal of Çadr-i-Jahân, or it belongs

[1] *Vide* above, p. 113.

to the above seal (No. 4) of Âçaf Khân, or to seal No. 6, which is illegible and which is mixed up with No. 4. But a comparison of the way, in which the date is put in here, with the way in which we find the date under Çadr-i-Jahân's seal in the first farmân, leads us to say, that this date is that of Çadr-i-Jahân's seal. There also we find it a little below Çadr-i-Jahân's seal and a little on the left. What is more striking is that in both cases there is a peculiar stroke over the dates. As Çadr-i-Jahân is the only person whose seal is common to both the farmâns, and as we find this peculiarity near his seals, we are led to believe that the date in question is the date of Çadr-i-Jahân's seal.

Seal No. 6. It is quite illegible, and it is mixed up with seal No. 4. Between the seals No. 6 and No. 7, it is possible, there may be one or more seals of some officials, but as the portion between these two is patched up in the original old document with a piece of paper, to support the tattered condition of the old paper, we are not certain if there was or not any seal there.

Seal No 7. We read on it the name Abdul Karim Bandah-i-Yazdâni and under it, the date 9th of the month Meher of the *ilâhi* year 48. The words are مطلع شد تاریخ ۹ ماه مهرالهي سنه ۴۸. They are written in a very mixed fashionable way. It seems that the different officers had different styles of recording the document: one said ثبت شد *sabt shûd*, another said قلمي شد *qualami shûd*, a third said مرقوم شد *marqum shûd*, and a fourth said مطلع شد *muttali shud*. All these seem to be the technical wording, special to different departments, for signifying, that the farmân had been entered into the records of their departments, or seen and passed by their departments. Now the technical wording of this seal is the same as that on seal No. 10 in the first farmân (pp. 106,116). We saw in the case of the first farmân that the seal with that wording under it, was possibly the seal of the Mustaufi. So perhaps this person Abdul Karim (or perhaps Abdul Rahim) was a Mustaufi. We cannot positively say who this person was.

Seal No. 8 The words on this seal are not clear, but we can distinctly read the words Ali Murtaza. علی مرتضی Under the seal we read مرقوم شد ۷ ماه مهر الهی سنه ۴۸ *i.e.*, written (or dated) on 7th of month Meher ilâhi, year 48. The same date is written vertically on the margin a little below the seal. The seal in the first Farmân with a similar wording

is seal No. 9 (pp. 106, 115). The word علي in both the seals is common. Again, in both cases their dates are repeated on the margin. So at first sight, one would be tempted to say, that it is the same person who has put down both the seals on the two Farmâns But that is not the case. We saw in the case of the first Farmân that the seal seemed to be that of some officer connected with the preparation of the *Taliqah*. This seal therefore seems to be that of a similar officer. It may be that of the Darôgah داروغه (superintendent of the office). We saw above, on the authority of the Âin-i-Akbari that the original *Taliqah* from which the Fârman is made is prepared, "signed and sealed by the Wâqiahnawis, and the *Resâlahdâr*, the *Mir 'Ars* and the *Darôgah*." Of these four officers, we saw that the names of the first three, who are the principal officers, are mentioned in the three lines of the first fold, and that they have also put down their seals. So perhaps this is the seal of the fourth officer, the Darôgah.

Seal No. 9. This seal is quite legible. The words on it are عبده حسين كمال الدين i.e., servant Hussain Kamâlluddin. Under the seal we read قلمي شد ٧ ماه مهر الهي سنه ۴٨ i.e., written the 7th of the month Meher ilâhi, year 48. This seal occupies the same place in the second Farmân as seal No 11 in the first Farmân. Again, it is the same person who has put on the seal, though his seal is not the same. In the first Farmân, the seal reads العبد حسين كمال الدين but in the second Farmân it reads عبده حسين كمال الدين. The name is exactly the same, but the word expressive of humility, though the same, is a little different in its formation. It is *al abd* in the first Farmân, but *abdeh* in the second. Again the style of the date under both is exactly the same. From the technical phraseology "qalami shûd," found both in the Farmân and in the Âin-i-Akbari, and from its position in the Farmân, we determined, that the seal No 11 in the first *farmân* seemed to be that of the Çahib-i-Taujih. On the same grounds, and because the name on both the seals is the same, we can safely say that this seal also is that the Çahib-i-Taujih.

Let us now examine the order of the dates in the second Farmân. It appears from the contents of the second Farmân that Kaikobad was not allowed to remain long in the peaceful possession of the 300 *bigahs* of land—of which 200 were those of his father and 100 of his own—given to him according to the first Farmân in 1003 Hijri He

seems to have been molested. So the second Farmân, issued eight years later, mentions the fact of the previous Farmân, and enjoins that the land may be given back in his possession, and that whatever of his income from the land, in the then current year (*i e.* the 48th year of the reign 1011-12 Hijri) and of the preceding year, he may have been consequently deprived of, should be made good to him. It further enjoins that *no fresh* Farmâns should be asked from him from year to year, but that the Farmân in question with the royal seal should suffice. This Farmân was dated 2nd of the 7th month Meher, in the 48th year of the reign [1]

In the case of the first Farmân we saw, that His Majesty had issued orders for the grant on the 15th of the 7th month Meher (1003 H.). On the 13th of the next month Abân, *i.e*, 28 days after the first issue of the order, the order was properly recorded and the *taliqah* made, and on the 10th day of the 12th month Aspandârmad, *i.e.*, about four months after the first issue of the order, a regular and *pucca* Farmân was granted to Kaikobâd The other officers took about two months to record it in their respective departments and to put on their seals. The whole thing was complete in the second month Ardibehesht of the next year, *i.e*, 1004 Hijri In the case of the second Farmân, we see, that on account of the hardship caused to him by not being allowed to continue to remain in the peaceful possession of the land given by the first Farmân, there has been very little delay. The second day Bahman of the 7th month Meher is the day on which the Farmân is sealed with His Majesty's seal. On the same day, the officers who had to do with the *taliqah*, or the abridgment of the memorandum of His Majesty's orders, sign it. The Çadr-i-Jahân signs it, and within 12 days all the other officers sign and seal it.

---

[1] Kaikobad is said to have got subsequently from king Jehangir another *farmân* for these 300 *bigahs* of land, all in his own name.

(Translation of the parwânchah, the third document relating to the grant of land in virtue of the two Farmâns.)

God is Great!

The order of Khân Khânân[1] Mirza Khân, Bâhâdur,[2] the Sapâh-sâlâr (*i.e.*, the Commander-in-Chief).

Let the Government officers[3] of the affairs and business of the *sarkâr* of Surat and *kasbeh* of Naosari and *paraganah*[4] of Talâri know, that Whereas an order (of His Majesty), obeyed by the world and submitted to by all people, in the matter of the *wazifah-dârâns* (*i.e.*, the holders of wazifahs) of the Subah of Guzrat, had been issued, to the effect, that of whatever may have been possessed as *madad-i-maâsh*, half may be given, (and Whereas) out of about 300 *bigâhs* of land, which, according to the previous Farmân of His Majesty, have been assigned from the abovesaid *kasbeh* and from the village[5] of Tavri from the tract[6] of the *paraganah* of Talâri for the purpose of the assistance of the livelihood of Parsee Kaikobâd, 150 bigâhs of land have been given to the above-mentioned person,[7] (and Whereas) at this time, when the above-named person[7] brings a fresh *Farmân* from His Majesty, that the lands for

---

[1] *Vide* above, p. 111 . . . . We find him placing his seal on the first Farmân with the name Khân Khânân His full name was Khân Khanân Mirza Abdurrahim, and as Blochmann says, "Historians generally call him Mirzâ Khân Khânân" (Âin-i-Akbari Translation I, p. 335) Badaoni called him Mirza Khan before he was given the title of Khan Khanan. He says

میرزا خانرا خطاب خان خانانی...... و منصب پنجهزاری...... لشکر

"To Mirzâ Khân was given the title of Khân Khânân . . . . . and the rank of a commander of 5,000" (Badaoni. Lees and Ahmed Ali's text, Vol. II., p. 336, ll. 10-12 Lowe's translation, Vol II., p 346.) He is called Sapah-Salâr because he was the commander of the army According to Blochmann he was called *Khân Khânân or Khân Khânân o Sipah-Sâlâr*. (Âin-i-Akbari, I., p. 240.)

[2] So called on account of his victories. With an army of 10,000 troopers he had defeated Sultan Muzaffar of Gujrat at the head of 40,000 troopers (Blochmann's Ain-i-Akbari, Translation I., p 334) This bravery gained him the title of Khân Khânân. Again he showed great bravery in the fight with Suhail Khan (*ibid* p. 335).

[3] متصدی *muttasaddi*, any inferior officer of Government, clerk, accountant.

[4] For the terms *sarkâr*, *kasbeh* and *paraganah*, *vide* above, p 105 n. 4

[5] موضع a village, hamlet, place. [6] اعمال pl. of عمل rule, a tract, country.

[7] *mushâr ilaihi* and موصي اليه *mâmi ilaihi* the above named (person).

the *madad-i-maâsh* of Kaikobâd, which are 300 *bigâhe*, should be given him, whole and complete, together with date trees, from his old place. The exhalted order is issued that about 300 *bigâhs* of land of his old possession,[1] together with trees according to the particulars of the contents, should be assigned for his *madad-i-maâsh*. And also that the above-named lands should be given over to the above-named person, so that he may be possessed[2] of its income, and joined with the servants of His Majesty, may be engaged in praying for his perpetual good fortune. And on account of land tax, and imposts on manufactures and the rest of the taxes and all civil taxes, nothing should be demanded of him. And in no way[3] whatsoever should there be any obstacles[4] and delay[5] in his assignment.[6] And acting according to the order of His Majesty, they should not turn back from orders.[7] Written on the 1st of the month Asfandârmaz, Ilâhi year 48, corresponding to the 21st of the month Ramzân-al-mubarak, 1012.

The contents of the *Taliqah* (are) fixed[8] from the *qarâr*,[9] on the date of the 22nd day Bâd (*i.e.*, Guâd) of the month Bahman ilâhi year 48, corresponding to the 10th of the month Ramzân-al-mubârak, 1012, with the seal of Mirza Hasan Alibeg,[10] who is the protector of administration,[11] and who is intrepid,[12] and Mirza Abdul Mulk Diwân

---

[1] مقبوض *maqbûz*, seized, possessed, held. [2] متصرف possessed.

[3] Wajh min wajuh Lit in any way out of the ways. Or it may mean 'no tax out of the other taxes (*wajuh*) should cause delay in the assignment. *Vide* p. 99, n. 2. for *wajuhat*.

[4] مزاحم *muzâhim*, obstacle, impediment.

[5] معارة *muârrat* 'delaying' If we read the word مبارات *mumârrat* the meaning would be "contention, opposition."

[6] حوالة *hawâlat*, *hawala*, transfer, assignment.

[7] *Farmudah*, ordered.

[8] *Muqarar*, fixed, settled

[9] *qarâr-nâmahs* are, according to Blochmann, papers, that "specify the revenue collections."

[10] This officer seems to be Mirzâ Ali Beg Akbarshâhi referred to by Blochman (Ain-i-Akbari Translation I p. 482).

[11] The word is not clear. It seems to be vakulat.

[12] شجاعت شعار intrepid.

whò is the helper of premiership[1] and Khwajah Mahmad Maçum Mir Bakhshi, the pillar[2] of the well-wishers. The powerful Nawab, who is the centre of sovereignty, has ordered that (Whereas) according to the world obeyed order (of His Majesty) that of whatsoever the owners of the Wazifahs of the Subah of Gujrat may have possessed as madad-i-maâsh, half may be given (And Whereas) of about 300 bigâhs of land, which, according to the previous Farmân of His Majesty, has been assigned from the *kasbah* of Naosari and its village Tavri, for the *madad-i-maâsh* of Parsi Kaikâbâd, 150 bighâs of land, had been given to the abovesaid person (And Whereas) at this time, the abovesaid person brings a fresh Farmân, that the lands of the *madad-i-maâsh* of Kaikobâd, which are 300 bigâhs of land, should be given him entirely and completely, together with date trees, from his old place The exalted order has been (issued) that about 300 bigâhs of his old possession, together with date trees, should be assigned for his madad-i-maâsh. It is necessary that the officers of the *Sarkâr* should instantly give to the abovenamed person a special grant

Parvângi (*i e*, permission) of Maulana Abdul Aziz, who is the receptacle[3] of excellencies, the strength of premiership[4] and the marginal *sharh* in the hand of Mirza Abdul Mulk Diwân, the protection of the royal court[5] According to the exalted order, and in conformity with the Farmân of His Majesty, the *parwanchah* of the old possession may be put into writing completely

Village Tavri in the paragnâh Talâri.	The town of Naôsâri, where the abovementioned land was, ere this, for the purpose of the assistance of the livelihood of Mâhyâr
100 bigâhs	200 bigâhs.

---

[1] *Sadârat* premiership.

[2] عمدة pillar

[3] مآب If you read باب door

[4] صدارة The office of Grand Vazir or prime minister

[5] محضرت پناه _mahzarat panâh_ محضر royal court

The text and the Translation of the lines on the margin.

(Lines written at the commencement in an inverted position. *Vide* photo-litho *fac-simile* A line under these is not clearly intelligible.)

الله اکبر

مضمون پروانچه عمل نموده بوجا که فرمان عالیشان مجدد باشد
پروانچه معطل ندارند صح

i.e., Acting upon the contents of the *Parwânchah* wherever His Majesty's order has been renewed, the Parwânchah may not be neglected.[1] (The abovementioned lines are under the following seal.)

A little under the seal we have the words تحریر کرده شد *i.e.*, written

(The line on the margin of the other side of the *Parwânchah*.)

موجب تعلیقه حکم پروانچه عالی قلمی شد

i.e according to the Taliqah, the order of the exalted *Parwânchah* has been written.

This document is a Parwânchah About this kind of document Abul Fazl says —

گاه فرمان بعنوان طغرا نویسند و دوسطر نخستین کوتاه نگردانند
آنرا پروانچه نیز گویند

"Farmâns are sometimes written in *Tughrâ* character, but the two first lines are not made short. Such a Farmân is called a *Parwânchah*." (Bk Âin 11, II., Blochmann's Text I, p 195, ll 7-8. Translation I., p. 263.)

We find, that as said above, in the two Farmâns, the two first lines are short, but in the *Parwânchah* in question they are not so.

Again the Parwânchahs are not signed by His Majesty Abul Fazl says "His Majesty, from motives of kindness, and from a desire to avoid delay, has ordered that these Parwânchahs need not be laid before him [2]"

---

1 معطل *mu'attal* abandoned, neglected

2 Blochmann's Translation I, p. 236.

Now let us examine the seals on the *Parwânchâh*. We find the seal of Khân Khânân in the front page below the marginal note. We read on it مرید اکبرشاه خان خانان Murid-i-Akbar-Shâh-Khan Khânân. The wording on this seal is the same, as that on Khân Khânân's seal on the first Farmân, though the seal is a little different.

The Khân Khanân issued this *Parwânchah* as the senior officer, under whose seal as the Vakil, the first Farmân was granted.

As in the case of the Farmân, the *Parwânchah* also has its first fold less broad, and at a place towards the edge the paper is cut off, as referred to in the 12th Âin. It has ten seals, including that of Khan Khânân, referred to above.

The first seal on the right in the first fold has the words معصوم علي حسن العبد. This seems to be the seal of the officer Mirza Hasan Ali Beg referred to in the document.

The second seal on the first fold, a little on the left of the first seal has the words معصوم . . خان خانان legible on it. The word in the middle looks like مريد. It would then mean Mâ'acum the disciple of Khân Khânân.

The third seal on the first fold, a little on the left and a little above the second seal, has a few letters here and there legible, but the whole seal is not legible.

The next six seals are not legible. In the matter of dates, this *Parwânchah* differs from the Farmân in this, that though in the body of the *Parwânchah*, the ilâhi era is mentioned, in the four dates attached to the seals of the officers the dates are Mahomedan. In three cases it is the 22nd of the Ramzân رمضان of 1012 Hijri, and in the fourth case it is the 23rd of the same month.

We saw in the case of the second Farmân that it was granted in the 7th month Meher of the 48th year of the reign. It appears that even after that, the difficulties of Kaikobâd were not over. The king had issued a general order that the grant of Madad-i-maâsh may generally be halved. So out of his 300 *bigâhs* of land, only 150 were left to him and the other 150 were taken away. This Parwânchah then ordered that, in his case the whole of the land without any reduction may be given to him at once. The *Taliqah* in this matter was made on the 22nd day of the 11th month Bahman, and the final Parwânchah granted nine days later on, *i.e.*, the 1st of the 12th month Asfandârmaz.

Document No 4. The fourth document (صحضر ?) *which speaks of the 200 bigahs given by King Akbar to Dastur Meherji Rana (vide above p 42)*

الله اکبر

نواب نامداری[1] صادق محمد خان

فرض این نوشته آنکه بتاریخ بیست و ششم ماه ربیع الثانی سنه ۱۰۰۵
در محل. بحضور شرع[2] شریف شق نوساری و خواجه میرزا جان
[3]شقدار قصبه مذکور مسمي کیقباد ولد مهریار پارسي فرمان
عالیشان آورد که مواری دویست بیگهه زمین معه درختان و تار و خرمان
وغیره که دران زمین واقع است از سواد قصبه مذکور قبل ازین
در وجه مدد معاش مهریار که مقبوضه قدیم است تسلیم نمایند بنابرین
بجهت تحقیق مقبوضه سابق خواجه مشارالیه و جماعت مسلمانان و
کارکن و کماشته امین وشماري و رعایان و مقدمان قصبه مذکور بر
مقبوضه سابق عزیمت فرمودند و تمام مقبوضه به تفصیل ذیل تحقیق
نموده و پیموده مشخص نموده اند بدین تفصیل

(Here follow a number of lines giving a detail of measurements. Then we have the following lines on the right margin, making several statements The first line on the right margin is as follows) —

ثبت هذا المسطور باخبار المخبرین عنه خادم الشرع شریف کثیر تمیناوتم

(The next marginal statement is also on the right, under the above one. It runs as follows —)

بحضور شرع شریف قصبه نوساري معامله مدد معاش کیقباد مهریار
بموجب فرمان و پروانچه قدیم[4] . .. ... محمد صدیق[5] .

---

[1] The word is without *nuqtahs* It can also be read پاید اري

[2] The last two letters are torn off in the original

[3] " *Shiq dar* a governor an officer appointed to collect the revenue from a certain division of land "—Steingass

[4] I cannot make out exactly what this word is, but it seems to be نواب nawâb, which we find in the full name in the beginning

[5] I cannot make out what follows

(On the right of the foregoing lines, we find the following statement in Gujrati :—)

રૂબે ૨૬ [1]રબી-આખર શન ૧૦૦૫ ર ૧૬૫૩.

[2]દફતર અમીન મુ. ફરમાન પાતશા..[3] જલાલદી અક-બર શાહ. વજે વજીફે. [3]કેકુબાજ મહીર પારસી ને મુ મિ-હજર દિલાઆ હજરતી કાજી તા મીરજાં જાહાન દીન્ગ્રો· તેજપાલ વા ગુમશતે

પારસીની ને દેલાઆ મેહેજર ભરા ૨૦૦)

બાદિ ૧૧૯ાા વી ૮૦ાા૩ દરખતાન

(Then we have the following lines above the Gujrati lines) —

چون در[4] سال گزشته رمین خود کاشته معه درهقان خرما که آب
کیکه دیساهي پرکه پارچول سفه تمامي فرق شده هیچ ار و حاصل سي شد

(Then follow a few lines of measurement, after which we have the following lines of what is called گواهي *gawāhi* or evidence about the 200 *bigahs* granted to Dastur Meherji Rana.

که این مقبوضه تمام نشرح صدر در وجه مدد معاش مهریار مذکور
قبل ازین تعین بود برگه را در صحت این حال و صدق این مقال
اگاه و روش باشد گواهي خویش در دیل این محضر ثبت فرمایند
تا موجب اعتقاد و سامان گردد

(Here follow a number of signatures Owing to the peculiar way in which the Mahomedan signatures are made, their decipherment is a little difficult It is possible others may decipher and interpret them in another way.)

مشاهد[5] بماقبل عبدالکریم نور محمد بخطی[6] الواحد من الحاضرین
با سوین کمریا
الواحد من الحاضرین حو محمد عبدالرزاق [6]بخط
الواحد الله من الحاضرین فقیر نعمت الله جمیل الله
شاهد بماقبل تاج الدین بن لطف الله

[1] This is the date given in the commencement of the document There the mouth is called "rabi'u-l sâni," i.e., the second Rabi Here it is called "rabi u-l-âkhar, i.e.. the last rabi.

[2] Some letters which are unintelligible. The word મુ. in the first line is an abreviation of મુહટા علیه i. e. the great (*farman*).

[3] Not légible. Perhaps શ્રી.

[4] سا Miswritten for سال

[5] i.e., witness to what precedes

[6] i.e., written by my own hand.

અનંત નાનાબાઈ શાખ

નાહાંના[1] ચંગા શાખ

૧ શાહેરીઆર નાગોજ શાખ

૧ બેહરાંમ ફ્રેદુન શાખ

૧ રાંણુંજી આ. બમન[2] શાખ

૧ દાજી ધઈઆં શાખ

૧ કુકા[3] ? માણુક શાખ

૧ મેહરા શોઈ શાદી

૧ કેસવ કુઉ શાખ

૧ મહીઆં માંહીઆં શાખ (?)

૧ નાના જાદવ શાહદી

૧ ગોવંદ[4] નરાંણુ શાહદી

૧ ધના હીરા શાખ

(Translation of the above fourth document.)

God is Great

Nawâb Nâmdari Çâdiq Muhammad Khân.[5]

The object of this writing is this, that Whereas on the date 26th of *mâh* Rabi-ul-sâni year 1005 in the rule of . . . .[6]

---

[1] Reading doubtful.

[2] Or perhaps આપધીન

[3] Reading doubtful. This and the succeeding two names seem to be Hindu.

[4] The modern proper form would be ગોવીંદ નારણ. Govind Nâran. The last word શાહદી means witness شاهد

[5] *Vide* below, p. 145 for particulars about this personage.

[6] It is said that in old writings of this kind, sometimes, when the subordinate officers had to mention the names of kings or princes, they, out of respect for the king or prince, kept the place for the name blank, leaving the readers to supply it. Sometimes the name was written on the margin. It seems that here, after the word عمل or rule, some space is left blank with a similar purpose. The *amal* or rule referred to here may be either that of the King himself as the ruler of the whole country or that of Prince Sultan Murâd as the ruler of the province of Gujrât.

in the presence of Shar-i-Sharif[1] of the division[2] of Naosari and of Khwâjah Mirjzâ Jân, the *shiqdâr*[3] of the said town, a person named Kaikobâd, son of Meheryâr, a Parsee, brought the *farman* of His Majesty, that about 200 bigahs of land—from the environs of the abovenamed town, together with palm and date trees, which are growing on that land—which were ere this, in the previous possession of Meheryâr for the purpose of his *madad-i-madsh*, be given to him, therefore for the purpose of ascertaining that old possession, the abovesaid Khwâjah, and an assembly of Mahomedans and *karkuns* and superintendents *(gumastahs)* of the Amin[4] and *shumâri*[5] and non-Mahomedan subjects[6] and leaders[7] of the said *kasbah*, resolved (to meet) on the old possession and having examined as detailed below,[8] and, having measured, ascertained the whole possession according to these details

(Translation of the first line on the right margin, p 139)

This[9] description (is) written according to the information of informers[10] (brought) before[11] me (lit servant) in the Court of Justice much[12] (. . . .)

---

1 شرع شریف Shar-i Sharif "citing one before a Court of Justice" The Qâzi seems to be referred to under this title. That the Qâzi of a place had something to do with the jagirs appears from the following passage in the 19th Âin (Bk. II) —

"Again, when His Majesty discovered that the Qâzis were in the habit of taking bribes from the grant holders, he resolved, with the view of obtaining God's favour, to place no further reliance on these men (the Qâzis)" Blochmann's Translation I, p 269.

2 شق Shiqq "a large division of a country forming a collectorate"

3 *Vide* above, p 139, n 3

4 امین an officer employed to collect the revenues.

5 شماری counting, gumâshteh-i shumâri, i.e., officers making calculations

6 رعایان subjects, especially non-Mahomedan of a Mahomedan ruler

7 مقدم muqaddam leader, મુકદમ

8 ذیل appendix, postscript

9 هذا this 10 مخبر *mukhbir*, informer, teller of news 11 عند near, before, according to

12 The last two words are not intelligible

(Under this first line on the right margin, we have a seal on the right It reads) —

حضرت سبحان خادم الشرع فضل الله بن [1] دوسي عبادی

i e, Fazlallah, son of...... ,[1] servant of glorious God [2]

(Translation of the second line on the right margin beginning with حضور p 139)

In the presence of Shar'-i-Sharif (*i e.*, Court of Justice or the Qâzi presiding there) of the town of Naosari, in the affair of the madad-i-maâsh of Kaikobâd Maheryâr according to the old *farman* and *parwanchah* . . [3] Muhammad Çâdiq . . . [4]

(Over these lines, a little on the left there is a seal It reads —)

عبده میرزا جان ابن خواجه خان

i.e, servant Mirzâ *Jân*,[5] the son of Khwâjah Khân.

(Translation of the statement above the Gujrati lines, p 140)

As in the past year, his cultivated land with date trees,—the water of Kikâ Desâi (?) of the *paragnah* of Parchol, being shut up—was all drowned, no income was obtained out of it

(Translation of the last statement about the *qawâhi*)

The whole of this possession was, ere this, fixed in the above *Shark*,[6] for the purpose of the *madad-maâsh* of the abovesaid Meheryâr [7] Those who are aware and informed of the correctness of this state of affair, and of the truth of this statement may write their signatures (lit evidence) below this document, so that it may be the cause of confidence and arrangement

(Under this form, about 17 persons put their signatures to certify that the land of Meheryâr, was examined and settled by them. Among the signatories we find members of all communities, Mahomedans, Hindus, and Parsees.

---

[1] This name is not quite legible

[2] The person referred to here seems to be the Qâzi or the *Shar'-i-Sharif* referred to in the body of the document

[3] This word is not quite intelligible

[4] The rest of the writing is not intelligible to me

[5] The Gujarati lines also give this name

[6] The *Sharh* or description, as given above

[7] In this document, we find the name Mâhyâr as Meheryâr, which is the proper form under which the name has come down to us as Meherji

As one should expect in a Mahomedan Government, the first signatories are Mahomedans, and they sign in Persian characters It is difficult to give correctly the names of all the signatories of this document. But I will give them as far as can be deciphered

The Mahomedan signatures are as follow —

1. Abdul Karim Nur Muhammad
2. Mohammad Abdul Razak.
3 Fakir Nââmat Allah Jamil Allah.

(Most of the signatories begin their signature with the word الواحد i e, the one, i.e, the God. They also add the words من ال حاضرين i e, "From the persons present." They mean to say that they were present when the measurements, etc., were made)

4. Tajuddin bin Latfullah.

(Then follow Hindu and Parsee signatures Most of them add the words શાખ or શાહેદી i.e, witness after their names)

5. Anant Nânâbhâi (This is a Hindu name.)
6. Nâhnâ Changâ ?
7. Shaheryâr Nâgoj (Parsee).
8. Beharâm Faredun (Parsee)
9. Rânji Bahman (Parsee).
10. Dâji Dhayân (Parsee)
11. Kuka Mânak.[1]
12. Mesh Shôt [1]
13 Kesav Kan.[1]
14 Mâhia Muhiân (Parsee).
15 Nâna Jâdav
16 Govand Narân (Hindu).
17 Dhanâ Hira (Parsee ?).

We will now examine the contents of this document —Firstly as to the person Çâdik Muhammed Khân, who issued the order, we find the following particulars about him —

[1] Reading doubtful

صادق محمد خان, Câdiq Muhammad Khân was one of the great Amirs and commanders of Akbar. He was one of the grandees (No 43) named by Abul Fazl in his Âin-i-Akbari (Bk II., Âin 30). Abul Fazl there calls him simply صادق خان Çâdiq Khân [1] Blochmann says, "Akbar disliked the names Muhammad and Ahmad, hence we find that Abul Fazl leaves them out in this list" [2] "Other Historians call him Çâdiq Muhammad Khân. . . . . He was one of the best officers Akbar had." [3] We read in Badâôni [4]

از رسیدن این خبر فرمان بشاهزاده سلطان مراد بمالوه رفت تا بدارائی گجرات منصوب گردد و محمد صادق خان را بجای اسمعیل قلی خان بوکالت او نامزد گردانیده از درگاه رخصت دادند و سرکار سورت و بهروچ از تغیر قلیج خان در وجه جاگیر او [5] مقرر شد

Translation—"On the arrival of the news,[6] a *farmân* was sent to the Prince Sultân Murâd that he should become governor of Guzrât, and the Emperor having appointed Muhammad Çâdiq Khân in the place of Ismâîl Quli Khân as his *wakil*, allowed him to leave the Court And the province of Surat and Baronch (Broach), on account of the removal of Qulij Khân, was fixed as his *jâgîr*" [7]

This event is described under the events of 1001 Hijri. We thus see that Câdiq Muhammad Khân was appointed under Prince Murad at the head of the Sarkâr of Surat in 1001 H He continued to serve in this office till he died in 1005 [8] So he appears to have issued this order a few days before his death.

---

[1] Blochmann's text I, p. 223, Translation I, p 355

[2] *Ibid*, Translation I., p. 355, n. 1.

[3] *Ibid*, pp. 355 and 357

[4] Ahmed Ali's text, Vol II, p 387, ll 17-21

[5] Compare the words وجه جاگیر مقرر شد used here with similar words issued in the two *farmans* and the *parwâna hah*. These words, which Blochmann translates by "was fixed as his jagir," seem to be the technical words for similar *farmâns*

[6] *Viz*, that Khân-i-Azam Mirza Kokah (Mirza Kokah one of the signatories on the 1st Farmân, *vide* above p 111), who was the Governor of Gujrat, had suddenly left his post and gone to make a pilgrimage to Mecca

[7] Lowe's *Translation* II, p. 401

[8] Blochmann's Âin-i Akbari I, p 357

He is called nâmdâr, but if we read the word پایدار pâidâr (*i.e.*, holder of the foot), it seems to be a title or a post in the king's service. At one time he was called رکابدار *Rikabdâr*, *i.e.*, spur-holder. *This was a post he held in Bairam's service.*

The first three documents were the documents from the King's own Court. They were what we can call Imperial documents. The fourth document under consideration is not Imperial, but what we may call Provincial. But it is very important in this point, that it speaks more particularly, of the 200 *bigâhs*, allotted previously to Dastur Meherji Rana. It seems that on Kaikobad's going to the *Sárkar* of Surat, armed with the very farmân of His Majesty (dated 1003 Hijri) in the matter of the 200 *bigâhs* granted to his father and 100 to him personally, the Nawâb of that district issued an order that the original land granted to Meherji Rana may be ascertained and fixed on the authority of well-informed persons It seems, that on the death of Meherji Râna, Kaikobad was not allowed to remain in peaceful occupation of the place, so he must have gone personally to the Court of Akbar and obtained the *farmân* of the Shah This inquiry was the result of the *farmân*.

Having given the text and translation of the Persian documents—two *farmâns*, one *parwanchah*, and one *mahzar*—of King Akbar's time referring to the original grant of 200 *bigâhs* of land to Dastur Meherji Rana, and having examined their contents, we will now examine some of the Gujarati documents referred to in the paper. The documents have an important bearing on the subject-proper of the paper. But apart from that, they will be found interesting from several points of view. To the student of the Gujarati language, they present specimens of Gujarati, especially Parsee Gujarati, written about 300 years ago Again, they throw side-lights on some religious customs of the day. In the case of the Persian documents, I have given their photo-litho facsimiles and have reproduced them in types in the same way as they are written. In the case of these Gujarati documents also, I have given their photo-litho facsimiles, but in reproducing them in types, I have changed a little the old forms of letters and have given them in a way as can be best read now by the Gujarati reader. In case of old archaic forms I have given in foot-notes their modern forms. I give the documents and their translations in the order in which they are referred to in the paper.

[1] Blochmann's Âin-i Akbari I, p 355

(Document No. 5. The first agreement (of 1635 samvat) that refers to Dastur Meherji Rana as the head of the priests.)

નોસારીના મોબેદો દસ્તુર મેહેરજી રાનાને પોતા વડા અંગેના તે બાબેનો પેહેલો લેખ).

સંમસ્ત અંજમંન નુસારીનાં જોગ લ. સંમસ્ત હેરબુદ જત ઓસ ત. નવ[1]સો નવાડે જે હેરબુદ આપસની નુબતે[2] નવાડે તે એ. શ્રી મેહેરજી રાણાને હજુર પુછી નવસો દીએ ત. ઓસ ઇજે તે પુછી ઇજે. પોત[3]દાર વરાંએ ઓસ ત. નવસોનાં દોકડા જે આવે તે પોતદાર આલે[4] તે વરાંએ બીજુ કોઈ નહી આલે[4] જે આલે[4] તે અંજમંનનુ ગુનાહગાર ઓસ ઇજે ત. નવસો દીએ તે એ. શ્રી મેહેરજી વાણાને પુછી દીએ. નહી પુછે તે અંજમંનનુ ગુનાહગાર. રોજ ગુઆદ માહ તીર સંવત ૧૬૩૫ વર્ષે કલમે સંમસ્ત હેરબુદ

૧[5]

૧ મોબદ ખુરસેદ (સા)

૧ ચાંદણા કાકા (મતુ)

૧ પદમ રૂસ્તમ (મતુ)

૧ મોબદ સાઓર

૧ બેહેરામ જેસંગ

૧ આ. ધમપાલ[6] કામદીન

૧ બહ્મન હોશંગ

---

[1] તથા નવસો *Nav-shô*, the sacred bath given every third day in the Barashnum ceremony of nine days. Perhaps نوشو, *i.e.*, a new bath (شوی نو) or from Avesta [illegible] *i.e.* (the ceremony of) 9 nights.

[2] વારી પ્રમાણે نوبت turn.

[3] વારીદાર. The person to whose lot the turn comes, or perhaps پوتدار from پوته a treasury. The man who collects all income to be afterwards divided according to shares.

[4] The word આલવું in the sense of 'to give, to bring,' is still used in Nowsari.

[5] In the signatures in the Gujarati documents, I put into brackets these words at the end of names which do not form a part of the names, but signify different meanings which the signatories wish to convey. In these signatures આ is for આથ્રવણ *i.e.*, priests, લ or લ is for લખીતંગ *i.e*, writer. This word is sometimes written in full, in various ways, such as લખીત or લખતંગ. The word કાતેબ کاتب also 'signifies writer.' It also is variously written as કતબ or કતબે or કતબે. The word શ્રી also is found appended to names. It is a Gujarati form of appellation still used among Hindus

[6] or ધરમપાલ.

૧ ગુહીરવાંન ચાચદન
૧ ચાંદણા કામદીન ધનપાલ
૧ અ. રાણા પેશીતન
૧ આ મેહેરજી ચાંદજી
૧ આ ખુરશેદ બહેરામ ભાઈઆ
૧ આ. બહ્મન બહેરામ

Translation of the first agreement

To the whole of the Anjuman of Naôsâri. Writers (are) all the Herbads (i.e., priests). To wit When they perform Sraôsh (ceremony) and give the sacred bath, the priest, who gives the bath according to his turn, shall give the bath, after asking the permission of Meherji Rana. And when he performs the Sraôsh ceremony he shall perform it after asking (him) The persons, entitled in turn, may bring the Dokdâ (i.e., the share of fees), which may come to their share for the Sraôsh and sacred bath. No persons, other than these, shall take them. He who will take them will be a wrong-doer before the Anjuman. He who performs the Sraôsh and gives the sacred baths, must ask Meherji Vachcha before doing so He, who would do that, without asking him, shall be a wrong-doer before the Anjuman. *Rôz* Guâd *mâh* Tir *Samvat* 1635[1] Written by all Herbads.

(Signed)—Mobad Khoorsed. Chândnâ Kâkâ Padam Rustam. Mobad Sâhêr. Baherâm Jesang. Dhampâl (or Gharpâl) Kâmdin Bahman Hoshang Nushervân Yâshdain (Âsdin) Chândnâ Kâmdin Dhanpâl. Rana Peshitan Meherji Chandji. Khoorshed Bahêrâm Bhâiyâ. Bahman Baherâm.

(Document No. 6 The second agreement (of 1636 samvat) which refers to Dastur Meherji Rana as the head of the priests.)

(નોસારીનાં મોબેદો દસતુર મહેરજી રાનાને વડા અણેછે તે બાબેનો (સંવત ૧૬૩૬ નો) બીજો લેખ)

શ્રી અંજમન નુસારીના જોગ્ય લા હેરબુદ સમસ્ત જત અગીયારીની રાસ વેહેવા તા ધમરંણા તા સરોશ તા શેઆવ તા સંજાના તા નવસો તથા ભગર તા અગીઆરી સંમધી જે કાઈ આવે તે એ શ્રીમહેરજી વાછાની તસ્સીમ[2] કીધુ એ શ્રી મેહરજી વાછાની બગેર[3] રજા કઈ અગીયારી સંમધી

[1] i.e, 12th March 1579 Parsee Prakâsh, p 8

[2] تسليم conceding, granting સોપવુ

[3] بغير without વગર

ઉઆલે[1] વંધ્ધ પુછે[2] કાંમ કરે તે વરસ ૧ એક લગે ભાગથી અલગુ. ખેયાંન[3]તમુગ[4] પકરે, તે ટોકડુ ૧ લીએ તેહેનાં ખમનાં ખેયાનત આપે. એ નામુ એ. શ્રી મહેરજી વાછાની તસલીમ કીધુ એ લખાથી ચુકે તે અજમનનું ગુહુનેગાર. એ નાંમુ એ. મેહેરજીની ગેહેતે રહે સહી રોજ મેહેર મા. દેએ સવત ૧૬૩૬ છતરીશા વર્ખે. ૧

મૈઇયા ચાંદજી શાખ્યે ૧

૧

૧

૧ બહ્મન ચાંદા (મતુ)

૧ આ પેસીતન ચાંદા (લખ્તંગ)

૧ આ બહેરામ જેસગ (લખત)

૧ લા. આ પદમ રૂસ્તમ

૧ આ કઈકબાદ મહીઆર
આ ચાંદણ્ણા કાકા (લખતમ)

૧ આ. હરપાલ કામદીન(લખતમ)

૧ લા આ શાપુર આસા

૧ લા આ ચાંદણ્ણા કામડીન ધન-
પાલ (સાખ)

૧ લા આ ખુરસેદ બહેરામ મ-
હીઆર

૧ નુશેરવાન યાશદેન (લખ્તંમ)

૧ આદર રાણા (કતબે[5])

૧ લ. બહ્મન હોશંગ

૧ આ મોબદ સાએર (મતુ)[6]

૧ નરસગ રામજી[7]

---

1 ઉઆલે The latter part of the word આલે, (bring) is the same as in the previous agreement. So it may be another form of the same word or it may be some word from [illegible] to recede, to depart from an agreement.

2 વગર પુછને

3 [illegible] fraud.

4 Perhaps چوک a profound inclination or genuflexion before the King; humility; or ચુક a mistake, or perhaps read ચુગપ કે. The meaning seems to be dishonesty.

5 કતબે is the same as લખતંગ. Like લા or લખતમ it either precedes the name or comes after it.

6 I have put into brackets the words at the end which do not form a part of the names, but simply signify "a witness, a signatory, a writer," &c.

7 or Rânji રાનજી

૧ અ. કાકા અસદીઅ (લખતમ)
૧ મા. પેસીતન છવા (આ)
૧ નરીમાન હોમ (સાખ)
૧ આ. ખુરશેદ ખલન (સાખ)
૧ આ મહીઆ બેહરામ (સાખ)
૧ આ બેહેરામ ફરેદુન

Translation of the second agreement.

To the Anjuman of Naôsâri. Writers all the priests. To wit. (All the affairs of) the income of the Agiâry[1], marriage and re-marriage and Sraôsh, and Siâv[2], and Sanjâna[3], and *nav-sô*, and Bhagar,[4] and all the income in connection with the Agiâry are entrusted to Ervad Meherji Vâchchâ He, who shall recede from the agreement,[5] or do anything in connection with the Agiâry, without the permission of Ervad Meherji Vâchchâ, and shall do any work without asking him, shall be debarred for one year from his share. He who fraudulently or dishonestly (*i e.*, without permission) receives any fees, shall have to give two, for every Dokdâ, that he receives[6] This agreement is given to Ervad Meherji Vâchchâ. He who breaks the terms of this writing shall be a wrong-doer before the Anjuman. This agreement shall remain with Meherji Signed *Rôz* Meher, *mâh* Deh *Samvat* 1636[7] thirty-six Varkhê

Dhayân Chandji (Shâkh, *i e.*, witness) Bahman Chânda. Pesitan Chânda. Baherâm Jesang. Padam Rustam. Kaêkabad Mahiyâr Chândnâ Kâkâ Gharpâl Kâmdin Shapur Asâ Chândnâ Kâmdin

---

[1] The temple where the religious ceremonies are performed

[2] Consecrated clothes which are presented to the priests as a part of their fees.

[3] *i e.*, the fees of ceremonies falling to the lot of the priests, who had come to Naôsâri from Sanjân, with the sacred fire of the first great fire temple founded in India

[4] *i.e.*, the bhâg or share of fees falling to the lot of the original priests of Naôsâri "ભાગ વાહની" *i e*, to divide the Bhagar or shares is a term even now used in some places. Out of the sacred breads presented at the fire-temple by different parties for the recital of the Bâjs, the officiating priest removes one from each Bâj and all from the Sraôsh *bâj* The collection so made is afterwards divided by the priests as a part-payment of their fees.

[5] *Vide* above, p 149, n. 1.

[6] *i.e.*, for every pice that one receives for secretly performing any religious ceremony, without informing and taking the permission of Meherji, he shall have to pay two as fine. [7] *i.e*, 1st September 1580.

Dhanpâl. Khoorshed Baherâm Mahiyâr Nushervân Yâshdain. Adar Rânâ. Bahaman Hoshang. Mobad Sâêr. Narsang Ranjı. Kâkâ Asdıa. Pesitan Jıvâ. Narimân Hôm. Khurshed Bahman. Dhaıyâ Beharâm. Beherâm Farêdun.

(Document No. 7. An old copy of the document about the proper performance of the ceremonies, wherein Dastur Meherji Rânâ signs at the top).

ક્રીયાઓ બરાબર કરવા બાબેનો સંવત ૧૬૨૨ નો લેખ જેમાં મેહરજી રાના વડા તરફિ પેહલી સહી કરેછે).

સમસ્ત શ્રી અંજમન નુશારીના ભેગ લખતં સમસ્ત અંધ્યારૂ તથા સમસ્ત હેરબુદ જત આજ પછી જે કોઈ અંધ્યારૂ ભાઈ અગીઆરી માહા ફતરત[1] કરે ભગર બુહી[2] ચોરી કરે બેહેદીનની ફરેસ્તે આપણ થી કરી આપણ સિધી લેઈ જાએ[3] તે અનજમનનું ગુનાહાગાર અને દીવાનની બેઆનત સમારે. બીજું બાજનુ ધરનાર જેહનું વારૂં[4] હુએ તે દીશ પુહરેમાં ખુબ કરી બે[5] પુરમાંહા શરવ બાજ ધરે. બાજ ધરતાં તખશીર નહીં કરે. તેહની બાજ ધરણા શમદ[6] જે લવાજમ સદા છે તે લીએ તે વરા[7]આ કાઈ અધીક નહીં લીએ બાજ ધરતાં ઇજશને હીદાલાને કોઈ દારાહી[8] નહીં દીએ આપણ થી દાદ દાવર આગલ માગે બીજું સરોશ, સ્થાવ, વેહેવા, ધધરણાં શરવ[9]માંહ જે કોઈ ચોરી કરે તે ભી અનજમનનું ગુનાહગાર, દીવાનની બેઆનતસમારે. બીજું ભગર વટિ તે બાજ ધરીઆ પાખી નહીં વટિ. બાજ ધરી સર્વે વટિ લીએ સહી અશ્યલ ખત વધે પ્રમાંનાય[10] રોજ આદરમાહ અસપદારમદ સંવત ૧૬૨૨ વર્ષે

[1] فتره relaxation, remission ઓછાશાઈ, બેદરકારી.

[2] બુદ એટલે અગીઆરીના કામમાં બેદરકારી કરે અને બુદ અથવા ચોરી કરે એટલે અપ્રમાણીકપણું વાપરે. [3] પોતાના હકની સરહદની બાજના દરન ઊપરાંત બેહેદીનના દરન પોતાના કરી પોતાસાથે લઈ જાય, તે બેઆનત (خيانت fraud) માટે જવાબદાર રહે. [4] વારો હોય, turn

[5] બેપુર એટલે બપોર દીશપુહર (હાવનગેહની શરૂઆત) માં ખુબ કરી બપોર પડતા બાજ ધરી રહે.

[6] صوب finding the right way, course, direction, towards. [7] ورا except, besides સીવાય.

[8] داري keeper, supporter دارانيدن to cause to hold, i.e., કોઈ બાધેલ નહી (doubtful), અથવા કોઈ અડકે નહીં. કોઈ બાજ ધરતો હોયતો તેના હદોશાપર જઈ તેની ક્રીયાને અબાધ (અપાવ) કરે નહીં, પણ તેની સામે જો ફરેશ હોયતો હજુર થઈ આગળ જઈ ફરમાદ કરે. Compare this word with the word دارائی used by Badaoni (vide above, p. 145, l. 2 of the Persian passage) The meaning seems to be no body should disturb him while performing the ceremony

[9] સર્વ. [10] It is an old form of benediction which means that the parties should adhere to the terms of agreement.

૧ કુતબો[1] અમસ્ત હેરબુદ અંધ્યારૂ
૧ બા. મહીઆર વાછા
૧ બહમન આ. ચાંદા (કતબુ)
૧ આ કુએકબાદ મહીઆર
૧ આ કાકા સુત[2] આસદીન
૧ બા. આ પદમ રસ્તમ
૧ રાણાં ચાચા
૧ આ હોશંગ હોસંગ (લખત)
૧ બા ફરદીન કાકા
૧ બા. બહમન હોસંગ
૧ બા. શાપુર આશા
૧ આ અસ્પંદીઆર કાકા શાખ
૧ લખતમ રૂસ્તમ ધણપાલ
૧ બા. મોવદ મેહેરવાન
૧ આ જેસંગ જાયા
૧ બા. આ સાઓર બહેરામ
૧ બા પદમ રૂસ્તમ બહેરામ.
૧ લખતમ કઈઆ મણકા
૧ બા કામદીન રાણા
૧ બા હોહીઆ હોમ
૧ આ પદમ જીવા (મતુ)
૧ બા ચાંદણા કાકા
૧ બા કામદીન હોસગ
૧ રાણા નરસંગ
૧ બા આ. પેશોતન ચાંદા.

Translation of the document about the proper performance of the ceremonies

To the whole of the Anjuman of Naôsâri —Writers the priests and all the Herbads. To wit From this day forward, he, who being a priest, is relax in (his work in) the Agiâry (i.e., fire-temple), or practises dishonesty and fraud in the matter of his share (*bhâgar*) appropriates as his own, the *fuast*[3] of the Behedin (i e, the layman) and takes them away with him, shall be a wrong-doer before the Anjuman, and shall be responsible for the loss Again, he, whose

---

[1] એટલે લખતમ અથવા લખનાર

[2] ઊકરો. કુકાનો ઓકરો આદીન એટલે આદીન કુકા Kâkâ's son Aedin

[3] Of the draôns (i e., consecrated breads) some are called fraçast from the word ([illegible]) *fracaste* (yaçna VIII I), on reciting which, it is lifted up by the officiating priest and tasted in the ritual. (Le Zend Avesta par Darmesteter Vol I, Introduction LXVI). Out of these sacred breads used in the recital of " different *Bajs* (باج) in honour of different *yazatas*, the priest has the right of taking to his own house, those in the Sraôsh Bâj, i.e., the Bâj in honour of Sraôsha The other sacred breads consecrated in the other Bâjs, are taken back from the fire-temple to their own houses, by the laymen, who get the ceremony performed Here it is meant that the priest, who besides taking the sacred breads of the Sraôsh Bâj, over which he has a prescriptive right as a part of payment in kind, takes away other sacred breads also, will be considered as committing a dishonest act

turn it is to perform the Bâj ceremony, shall perform the Khûb[1] in the *pôhar*[2] of the day and finish all the Bâjs by the second *pohar* (*i e*, noon). He shall commit no faults in the Bâj recitals. He shall take as his proper fee for the Bâj, the usual allowance He shall not take anything more than that. While performing the Bâj ceremony, he shall not create a disturbance [3] on the Hindolâ (*i e*, the stone slab for the performance) of the Yazashné He shall pray for justice before the Dâvar. Again, he also, who shall be dishonest in the matter of (the fees of) *Sraôsh nâv*, marriage, re-marriage and all (such ceremonies) shall be guilty before the Anjuman He shall make amends for the loss Again, the distribution of the shares shall not be without the performance of the Bâj. All shall be distributed after the Bâj[4] The original agreement may ever be respected [5]

Rôz Âdar *mah* Aspandamad *samvat* 1622
Writers all the Herbads, priests.
(Signed)

Mahyâr Vâchha
Bahman Chânda.
Kackabad Mahiyâr
Kâka's son Âsdin
Padam Rustam.
Rana Chachâ.
Hoshang Hosang.
Fardin Kâkî
Bahman Hosang.
Shapur Âsa
Aspandyar Kâkâ
Rustam Dhanpâl
Movad Meherwân
Jesang Jâyâ
Sâer Baherâm.
Padam Rustam Baheram.
Kaiya Mankâ.
Kâmdin Rânâ.
Dohiyâ Hôm.
Padam Jivâ
Chânduâ Kâkâ
Kâmdin Hosang
Ranâ Narsang
Peshitan Chandâ.

---

[1] Khub is a preparatory ceremony, which a priest must perform in order to be considered as qualified for the performance of several other ceremonies.

[2] پهر watch of the day The time meant seems to be the first part of the Hâvangâh

[3] Doubtful! It may mean 'he shall not lean' The priest who performs the Bâj ceremony has, even now, to do so sitting in a position detached from adjoining sides or things, or it may mean, he shall not go over the Hindôlâ of other priests and disturb them If he has any grievance against others, he must properly submit them before the Dâvar, *i.e.*, the person deputed to inquire into and do justice in such cases. *Vide* p 151, n 8.

[4] *Vide* p 150, n. 4. [5] *Vide* p 151 n 10

Document No. 8. (આતશબેહરામમાં ક્રીયા કામ કરતા તાડી નહી પીવા બાબેનો સવત ૧૬૨૬ નાં લેખ

The document about abstaining from toddy during one's turn to officiate at the Fire-temple.)

સમસ્ત અંજમન જોગ્ય લા સમસ્ત હેરબુદ જત હેરબુદ સારતુ[1] થાએ તાડી નહી પીએ જે તાડી પીએ તે બરસમ હાથ નહી ધરે સારણા[2]થી બાહેર નીકળે, બરશનુમ માહાથી બાહેર કસે સહી ને નીકોઈ આતશ બુએ દીએ તે તાડી નહી પીએ તાડી પીએ તે બરશનુમથી બાહેર નીકલે સહી રોજ અરદબેહેસ્ત માહ અસપદારમદ સવત ૧૬૨૬ વર્ષે જે કોઈ બાજ ધરે તે તેતલા દહાડા આપણસી નુબતે અગીઆરામાથી રહે તેટલા દહાડા દરેવદ સાથે નહીં અડકે સહી

કતાબે મહીઆર વાછા	૧ કતબે ખુરશેદ બહેરામ
	૧ ક[3] આ હમજીઆર પદમ
૧ આ. શાપુર આસા (કાતબે)	૧ કતબ આ નરસગ સાએર
	૧ બહેરામ સૈહીઆર (કતાબે)
આ ધરપાલ આ કામદીન (કતેબ)	૧ આ કાકા સુત[4] અસપદીઆર (કાતેબ)
૧ આ પેસતન જીવા (કતબ)	૧ (કતબે) પદમ રૂસ્તમ
	૧ મહેરજી માનક (કાતબે)
	૧ આ ખુરસેદ અસદીન (કતબ)
	૧ આ કઈ[5]આ માણક (કાતબે)
	૧ નુશેરવાન આસદીન (કાતબ)
	૧ ચાંદણા કામદીન (કતબુ)
	૧ રૂસ્તમ સહીઆર (કતબુ)
	૧ મોબદ સાએર (કતબુ)
	૧ કએકબાદ મહીઆર (કતાબે)

---

[1] સારતો, ક્રીયા કીયાક્રમ કરતો Av [illegible] P. سرائیدن to chant ગાન ભણતો (ગાન સારતો, આશીર્વાદ સારતો, અદલ સઘળી ક્રીઆ કરતો) The meaning seems to be "when he begins to perform religious ceremonies"

[2] ગાથા ઇજશને વિગરે ભણવાની ક્રીયાથી

[3] Contracted form of કાતેબ كاتب writer

[4] Vide p 152, n 2

[5] The first part of this name is not quite clear But I think it is the same as that which appears in the old copy of the original of 1622 *Samvat* as કઈઆ મણક The old copy of *Samvat* 1622 is not a safe guide, because it is not the original itself I think the name is પદઆ, the like of which we find in other names By the help of the second part of this name here, we can correct the second part (father's name) of the name in the document of 1622 as માણક instead of મણક The former name is common among Parsees

Translation

To the whole of the Anjuman. Writers all the Herbads (priests). To wit The priest who begins officiating (at the Yacna ceremony), shall not drink *toddy* He who drinks *toddy* shall not hold the *barçam* in his hand.[1] He shall be out of the Çârnâ,[2] shall be out of the Barashnûm [3] And he who performs the ceremony of Bôi before the fire (of the Âtash-Beharâm) shall not drink *toddy* If he drinks *toddy*, he shall have to be out of the Barashnûm. *Roz* Ardibehesht *mâh* Aspandarmad *Samvat* 1626. He who performs the Bâj may remain (at his home) from the Agiary during the days of his turn (of office), and shall not come in contact with *darvands* (*i e.*, non-zoroastrians)

Mahyar Vâchhâ
Shâpur Âsâ
Gharpâl Kamdin
Pestan Jivâ
Khurshed Baherâm
Hamajiâr Padam
Narsang Sâêr
Baherâm Sahyâr
Kâka's son Aspandyâr
Padam Rustam
Maherji Mânock
Khursed Asdin
Kaiva Mânock
Nusherwan Âsdin
Chandnâ Kamdin
Rustam Sahyâr
Movad Sâêr
Kaekabâd Mahyâr.

(*Document No 9 The document for the assignment of a Wadi at Pipalia to Dastur Meherji Rana.*

(દસ્તુર મેહેરજી રાનાને આપવામાં આવેલી પીપલીઆ મધેની
વાડી બાબેનો લેખ)

સવત ૧૬૨૯ ઓગણત્રી*સાતરા વરષે રોજ હોરમજદ મા શહેરેવર

---

[1] The برسم (Av ɟɛɕɛɕ رسم) is used only in the Yacna, Bâj and Vendidâd ceremonies So to debar one from holding the *barçam*, means that he shall not perform the above ceremonies, *vide* pp 21 22

[2] *i e* the higher class of ceremonies in which the barçam is used

[3] Those who perform the ceremonies in which the barçam is held, have to go through the Barashnûm ceremony

[4] The figure 29 is repeated in words

અથે શ્રી નાગમડળ કરણે[1] પાદશાહા શ્રીઅકબરશાહા વેજ[2] રાજે હવાલેખાન શ્રી કલેચ મહમદખાન વ્યાપારે પચકુળ પ્રજાપતે[3] લા શા[4] મેનોચહેર બહ્મન તથા પા નાગુજ માણક તથા નુશેરવાન ચાગા તથા શે[5] ધૈઆ આસદીન તથા રૂસ્તમ જમશેદ તા સમસ્ત બહેદીન અજમન નુસારીના આ મૈહાર વાછા જોગ્ય જત એનામ વાડી પીપલીઆ મધે ભુમી વીઘા ૧૦ દસ તાડ ૫૦ પચાસ તા ખજુરી ૧૦૦ એકસો સાલ પે સાલ[6] એનાંમ પલે[7] દીવાનકનેથી પલાવે[7] સમસ્ત બહેદીન મલી પલાવે સહી

નાગુજ માણક (લખતન)	૧ નરીમા હોમ (લખત)
૧ લા નુશેરવાન ચાગા	૧ આડીવા ધૈયા લખતમ
૧ લા. રૂસ્તમ જમશેદ	૧ રાણજી બહમન (શા)
૧ લા ધઇઆ આશદીન	

Translation.

In the year *Samvat* 1629 *roz* Hormazd *mâh* Shaharívar in Nâgmandal[8] in the time of Padshâh Akbar Shah in the victorious rulership of Kalich Mahmad Khan,[9] the ruler of the trading and all the mixed communities Writers Manochahar Bahman and Nagoj Mânock and Nusherwân Changa and Dhaiyân Âsdin and Rustam Jamshed and all of the laymen class of Naôsâri To Mahyâr Vachhâ To Wit, an Inam[10] wadi at Pipalia of 10 *bigâhs* of land with 50 palm trees and 100 date trees shall be maintained[11] as *inâm* from year to

---

1 وره a generation, time, વખત, અકબરપાદશાહા વખતમા

2 વિજય victor

3 એ મહમદખાનના વિશેષણ છે "વેપારી પકુલ પ્રજાના પતી" એટલે વેપારી અને પચ વરણની પ્રજાના પતી

4 એ આ (આચાર) અથવા પા (પારસી) જેવા ઉપર આવેલા હુશ્ન ૩ ના નું રૂપ છે અગા તે શાહનું ટુકુ રૂપ છે, એ શબ્દ હાલપણ હીદુઆમા માનથી બોલાવવાના તરીકે વપરાય છે કચ્છ અને કાઠીઆવાડમા પણ વપરાય છે.

5 શે વાણીએ તો શેઠના (શેઠ)નું એ રૂપ હોય

6 سال بسال એટલે દર વરસે

7 કરથી છોડવે દીવાન કચેરી રાજ્યના કરથી તે ઇનામી જમીન તરીકે ધર્મખાતે છુટી રખાવે

8 An old name of Naôsâri

9 *Vide* p 157 for this personage

10 Inâm انعام According to Badaoni In'âmi zaminhâ and In'âmi dehhâ were some of the old terms applied to lands (Bloohmann's Âin i-Akbari I, p. 271)

11 The word is પાલે It is P پالیدن to rear, to purify The meaning seems to be that they would see that the land may remain in the hand of Meherji Rana for religious purposes as *inâmi* land, free of taxes To properly understand this document we must read it in relation with another document (p. 158) given to Meherji Rana's father by the laymen Or the meaning may be એ વાડી એ નામ ઉપર રહે i e, the wadi may be on this (Meherji Rana's) name

year It shall be maintained free from taxes from the Diwân (i.e., the civil authorities) All laymen shall so maintain it free

(Signed)

Nagôj Mânock	Nariman Hom
Nusherwan Changâ	Auwa Dhaiyân
Rustam Jamshed[1]	Rânji Bahman (witness)
Dhaiyân Ashdin	

We will examine here, who the officer Kalich (Kalij) Mahamad Khân, alluded to in the above document was.

We learn from the Tabakât-i-Akbari that Kalij Khan was the Governor of Surat at this time (1629 *Samvat*, i e, 1573-74 A D) We read in that book "Now that His Majesty's mind was set quite at rest by the suppression of rebels, and the reduction of their lofty forts, he turned his attention to the conquest of Gujarât The order was given for the assembling of the army, and on the 20th Safar, 980 (1573), in the 18th year of the reign, the Emperor started and proceeded . . ."[2] The conquest of Surat "was effected on the 23rd Shawwâl in the year 980. Next day the Emperor went on to inspect the fortress . . . on the same day he placed the custody of the fort and the government of the country in the hands of Kalij Khân "[3]

Elliot gives the name in the above passage as Kalij Khan, but the text of the Tabakât-i-Akbari gives the full name as قلیج محمد خان Kalij Mahâmad Khân, as we find it in the text of the document Elliot's translation is too free The passage about this officer's appointment is as follows —

و بهمان روز نام حکومت و حراست قلعه سورت و آن [4] ناحیه را اقتدار
قلیج محمد خان که بشرف و منزلت اختصاص دارد تفویض شد[5]

i e., on that very day the Government and the custody of the

---

[1] On comparing his signature in the original (*vide* the photo-litho) with his name as written in the body of the document, we find that both are very similar. So I think that the document is in the handwriting of this person

[2] Elliot's History of India, Vol V, p 340

[3] *Ibid*, pp 350-351

[4] ناحیه neighbourhood, surrounding country

[5] Munshi Newul Kishore's text of 1875, p. 299, ll 4-5

fortress of Surat and its neighbourhood, were confided to the trust of Kalij Mahâmad Khân, who has great distinction in honour and dignity

This original passage of the Tabakât-i-Akbari shows, that the full name of the officer was the same as that which the document gives, and that he was placed in charge not only of Surat, but of its neighbourhood, of which Naôsâri forms a part. The Tabakât-i-Akbari speaks of him as the jâgirdâr of Surat

"When the Emperor had settled the affairs of Gujarât, and had returned to his capital, the disaffected and rebellious men . . once more raised their heads. Kalij Khân, who was jâgirdâr of the fort (Surat), made it secure and prepared for a siege."[1]

In the events of the 23rd year of the reign, Elliot also gives his full name as Muhammad Kalij Khân.[2] Under the events of the 29th year of the reign, we still find him named as the "Jâgirdâr of Surat."[3]

(*Document No* 10 *Document assigning a Wadi to Rana Jeshang*
રાણા જેસગને એક વાડી ધર્મખાતે આપવા બાબેનો લેખ)

ઉજ્ઞા શ્રી દાનનીખાતર બેહદીવાને

[illegible]

સવત ૧૫૭૬ ક્ષુતરા વર્ખે મા બહમન રોજ બહમન અદેહ[4] શ્રી નાગમડલ કણે[5] પાતશાહ શ્રી સુલતાન મજફરશાહ વ્યજરાજે અસલ મલક શ્રી ઈબ્રામ નસીર વ્યાપારે પચકુલ પ્રજપતે લખત શ્રી માણક ચાગા વ[6] આ[7] આસ દીન મેહેરવાન વ[6] શ્રી વૈયા રાણા વ[6] શ્રી રાણા જામાસ વ[6] શ્રો આસા બહેરામ વ માણક બહેરામ વ[6] એ। ખુરશેદ ચાચા વ[6] બહેરામ સાગર વ સમન્દલોક વ[6] નૈયા રાણા વ ગા[8] મહેરવાન એર્વદ રાણા જેસગ જોગ્ય જત તાડ વ ભૂમી

---

[1] Elliot, V, p 360. [2] *Ibid* p 404. [3] *Ibid*, p 434

[4] In the similar document of Meherji Rana (No 9) અધે *adhé* Perhaps સંસ્કૃત અદ્ય i e, "now, then" signifying 'at the time'

[5] For કણે, *vide* document No 9 p 156 n 1 બાદશાહના વખતમા

[6] This word is Persian, *va* 'and' used for Gujrati 'અને' or 'તથા' used in the other similar document of Meherji Rana (No 9)

[7] આ doubtful, perhaps contracted form for આસ્તા Av. [illegible].

[8] ગા This seems to be a contracted form of a word like આ for આપીઆર પા for પારસી, શ્રી for શ્રેષ્ઠ or શેઠ, એ for એરવદ Perhaps it is the contracted form of the Gujrati word ગોર or ગોરજી i e, a priest It seems, that this word was at one time applied to Parsee priests by their laymen, because the word ગોરાણી is still sometimes used for a wife of a priest, who prepares sacred breads, &c., for the ritual. Perhaps the word ગોર was specially applied to those priests who prepared દરૂન *daruns* or sacred breads and sacred food used in the ritual

અનામ[1] તાડ ૧૦૦ તથા ભૂમી વીંઘા ૧૦ દસ અંકે તાડ સુપ્ત[2] રહે રાણા જેસગને સાલ પે સાલ પાલે[3] તાડ વ ભૂમી ન માલા ખાએ[4] સાલ પ સાલ પાલે સમસ્ત બહેદીન મલી પાલે સહી એ વાત કલ[5] કાવલ[6] નહી દીવાનથી પતાવે સમસ્ત એક દીધરી[7] થાઈ પલાવે

૧ લખત માણક ચાગા
૧ લા. આસદીન મહેરવાન
૧ લખતં પેઈયા રાણા સેહી[8]
૧ લા રાણા જામાસ[9]
૧ લખત ખુરસેદ ચાચા
૧ લા. માણક બહેરામ
૧ લે આશા બહેરામ
૧ લા. નઈઆ રાણા ખઈઆ
૧ લખત. બેરામ સાગર
૧ લ બહેરામ રાણા

Translation.

For the sake of religion, Bahadîns [10]

By the name of God.

In the year *Samvat* 1576 at the time of month (*mâh*) Bahman, day (*rôz*) Bahman, in Nâgmandal, in the time of the

[1] ઇનામની ભુમી કે ا نعام According to Badâôni Inâm-i-Zaminha, In'âm i-Dehhâ were some of the terms used before the Moghuls. (Bloohmann's Ain i Âkbari I, p 271)

[2] સોપેલી રહે P سفته *sufta* 'gift'

[3] پاليدن to rear, educate, to purify. પાલવુ The meaning seems to be that they would see that it remains in the hand of Rani Jesang for the above religious purpose (દીનની ખાતર) from year to year, free of taxes

[4] "ન માલા ખાએ" એટલે "ન માલ સાએર" i.e., કર વગર I think it is the corrupted form of بی مال ساير i.e., without miscellaneous revenues, i.e., free of tax, For the words مال માલ *mâl*, and ساير *vide* above, p 98

[5] كل *kall*, trouble, injustice, a heavy burden.

[6] Perhaps قول *qûwal* speakers The meaning seems to be that "there should be no troubles and questions or inquiries in the matter"

[7] يک دگری uniting one with another, i.e., in concert with one another

[8] Or perhaps સેઠ An old copy of this document reads it શેઠ.

The document seems to be in the handwriting of this man, because on comparing the names of the signatories, as written in the body of the document, with their own signatures at the bottom of the document, we find, that in the case of all signatories, their names and signatures differ a little in style and form, but in the case of this રાણા જામાસ Rânâ Jâmâs they resemble a good deal

[10] Doubtful. Perhaps for بهدیوانی i.e., civil matter.

victorious[1] rulership of Padshâh Sultân Muzaffar Shâh,[2] in the rule of king Ibhrâm Naçir,[3] the ruler of the trading and all mixed communities. Writers Manock Chângâ,[3] and Âsdin Meherwân and Dhaiyân Rânâ and Rânâ Jamâs and Âsâ Baherâm and Manock Baherâm and Khurshed Châchâ and Baherâm Sâgar and the whole of the community and Naiyâ Rânâ and Meherwan.[4] To Ervad Rânâ Jesang. To wit, palm-trees and Inâm land, 100 palm trees and 10 *bigâhs* of land may be given. It (*i e*, the land) shall be kept with Rânâ Jesang free of taxes from year to year. The palm trees and the land shall be maintained free of taxes from year to year. All the laymen together shall maintain it free of taxes. There shall be no trouble and bother about it. It shall be kept free from the civil authorities. All uniting one with another shall maintain it free.

(Signed)—

Manock Chângâ
Âsdin Meherwân
Dhaiyân Rana
Rânâ Jâmâs

---

[1] જયવંત ફતે, જયવંત is the same as જીવંત meaning 'victorious.'

[2] *Vide* below p. 161 for this personage.

[3] For notes on some of the words of this document, *vide* the footnotes under the Gujarati document, p. 158-59.

[4] This man seems to have been popularly known as ગો મેહેરવાન Go or Gor Meherwan, but his real name seems to be બહેરામ રાણા Behrâm Rânâ, because he puts down his signature as such. There are ten persons named in the body of the document and these ten persons sign the document. In the signatures the order is changed a little. The first four signatories sign in the order of their names in the document. Then the fifth signatory ખુરશેદ ચાચા Khoorsed Châchâ is the seventh in the order of the names in the document, and the eighth signatory આશા બેહેરામ Âsâ Behrâm is the fifth in the body of the document. Then the eighth and ninth persons બહેરામ સાગર Behrâm Sâgar and નૈયા રાણા Nayiâ Rânâ in the document similarly change places as signatories. Naiyâ Rânâ signs seventh as નૈયા રાણા ધઇઆ Naiyâ Rana Dhaiyân. Then the tenth or the last person on the list ગો મેહેરવાન Go Meherwân signs as બેહેરામ રાણા Behram Rânâ. This shows then that ગો મેહેરવાન Go Meherwan must be his popular name, while his real name was Behrâm Rana. Again, we find that the writer seems to have first intended to close his list with the 8th person Behrâm Sâgar because he has put after this name the words સમસ્તલોક *i e*, "and all the community or all the people," but after writing these words he has added the above two names of the ninth and tenth signatories.

Khurshed Châchâ
Manock Baherâm
Naiyâ Rânâ Dhaiyân
Asa Behrâm
Berâm Sâgar
Baherâm Rânâ

The king (Padshâh) Sultan Muzaffar Shâh referred to in this document of *Samvat* 1576 (1520 A D) is the Sultan Muhammad Muzaffar of Gujarat He is one of the five Mahomedan kings, referred to by Bâbar in his Tuzak-i-Bâbari, as ruling in India when he conquered the country. He says, "At the period when I conquered that country, five Musulmân kings and two Pagans exercised royal authority Although there were many small and inconsiderable *Râis* and *Râjâs* in the hills and woody country, yet these were the chief and the only ones of importance One of these powers was the Afghâns, whose Government included the capital . . The second prince was Sultân Muhammad Muzaffar in Gujarât He had departed this life a few days before Sultân Ibrâhim's[1] defeat He was a prince well skilled in learning, and fond of reading the *hadis* (or traditions) "[2] He is known in history,[3] as Muzaffar II. He reigned in Gujarât for 15 years from A D 1511 (917 Hijri) to 1526

The king ઈબ્રાહીમ નસીર Ibhrâm Naçir seems to be Ibrâhim Lodi

(*Document No.* 11 દીવ લખેલો કાગળ *The letter to Diu wherein Dastur Meherji Rânâ is referred to as the leading priest*)

લ અ[4] કાકા શ્રત[5] આસદીન બહેદીન દોવના સમસ્ત કે બ[6] પહાના એ એજદા બાદ જત બ[7] ચાદિ ક્યામદીન હુ લીએ[8] અગ્યારી માહે અલો જ (ન)

---

[1] Ibrahim Lodi whom he defeated in 1526 in the battle of Pâniput

[2] Elliot IV. p. 259

[3] Elphinstone's History of India, 5th Edition, by Cowell, p 765

[4] Contracted from લખતન અપીઆર

[5] A son Kaka's son Asdin કાકાનો ઊકરો આસદીન આસદીનકાકા

[6] Looks like ન but it is 'બ' Compare it with the first letter in the word બરશાનુમ in l. 6 of the original بيداء يزدان داد

[7] Doubtful. Perhaps બે

[8] Doubtful Perhaps જત બે બાલ ક્યામદીન હુ લીએ (એટલે મારી સાથે)

ચાર બેઠા હતા તેહાં એમ કહિઉ જે દીવના સમસ્ત બેહેદીને કહ્યું જે એક હેર્વદ બરશ્નુમ સું[1] આહાં આવે તે બાજ ઘણું તા ગેહેસારણુ કરે અફ્રીગાન આફ્રીગાન કરે તેહેની અહમો જેહે વાણુ[3] તેહેવી તેહેની મુઆંની નિમત[2] આફ્રીગાન કરે તેહેની અહમો જેહે વાણુ[3] તેહેવી તેહેની તતબુ[4] કરૂ તે વાત કીધા પર એ શ્રી મહેરજી રાણા નુએક શુડવી[5] તાકીદ કરી દીનનાં કામ ચાલતા કરવા મોકલઈઆ છે ખુબ છે લાએક છે ડાહ્‍[6] છે સાંસતુ[7] છે જેહવુ આપણાં દીને જોઈએ તેહવુ છે એહની તતબુ એહના કેમ[8] જોઇ કરજો સદા રો[9] ગુઆદ મા આદર સવત ૧૬૪૬ વર્ષે

સમસ્ત બહેદીન નએ[10] અલ્લાહ પનાહે અજદા બાદ કતેબુ[11]

Translation

"Writer priest[12] Kâkâ's son Asdin. To all the Bahadins (i.e., laymen) of Diu. May they be in the protection of God To wit, two persons (viz.) Chanda Kiamdin with myself (i.e., altogether), we four persons had sat together in the Agiâry (i.e., fire-temple) There it was said that all the Bahadins of Diu have said that "a Herbad (i.e., priest) with Barashnum,[13] may come here, that he may perform the Bâj and Gehsarnâ[14] ceremony, that he may perform the Afringan ceremony, for the repose of our dead, and that we will continue,[15] him as you will fix " On these words being said

---

[1] સુધા

نعمت nimat sleep slumber (peace) મુઆની સાની માટે or for نیت niyat નઅત intention

[3] واچیدن to collect, to pick out જે મુકરર કામ Or it can be read તેહેવા મુરે (for મરે) doubtful

[4] P تتبع searching diligently, continuation ચાલુ રાખવો કેવી રીતે જેવી રીત મરે તેવી રીતે

[5] Doubtful reading, vide p 163, n 1

[6] For ડાહ્‍યો wise. ભલેરો સારો એ, લાયક છે, ડાહ્‍યો છે, મતનો છે.

[7] شایستہ શાયસ્ત worthy, fit Or perhaps 'patient' as in ધીરે સાસતા

[8] કામ عمل work એના કામ જોઇ એની નોકરી ચાલુ રાખજો

[9] રોજ روز

[10] نیت niyat, aiming at, intention. નઅતે માટે, or towards

[11] of the کاتب i.e., the writer અમે લખનારની પછવાડે પાહે બાદ

[12] અથ Contraction of એથ્થ્રવ andhiâtoo, i.e., priest

[13] i.e., an officiating priest who had gone through the Barashnum ceremony

[14] The funeral prayers to be recited near a dead body before its being removed to the Tower of Silence The prayer recited is yaçna Chaps. XXVIII to XXXIV

[15] If you read it તતબુ it is تتبع tatabba searching diligently, continuation, or it may be corruption of તનખા تنخواہ stipend.

Ervad Meherji Rânâ agreed [1] and has hastened to send (a priest) for carrying on religious rites (lit. affairs). He is a good, fit, wise, (and) worthy man. He is just what is required for our religion Continue him (in your service) looking to his work *Rôz* Guâd *mâh* Adar year *samvat* 1646 May our good wishes be for the protection of God upon all Behdins "

Having given above, copies of the documents referred to in the paper, I will now give here the colophons of some of the manuscripts, and extracts of letters, &c, referred to therein

(Colophon of the old manuscript of 1792 A D, which contains Tansen's song—*vide* above, p. 42)

એ કેતાબ રાગ તા કુબીત તા ચંઘરઘાચનો કીશો વગેરે તમામ થાઈ શ્રી રોજ આબા ઈજદ માહા મુબારક બહમન અમિશાશપદ શને ૧૧૬૧૪અ જદજરદીના ૧૮૪૮ આખાડ વદ ૧૩ શોમે તમા કીધી એ કેતાબને લખાવનાર નેકનાંમ, નેક નઈએત, દીન દોશત, આલી હીમત, અશો પરવર, રોશન તાસે બેહેદીન શ્રીજમશેદજી ગુરથમા મકાની કૂકાજી પોતે પોતાના મુતાલે[2] તા વાચવા ખાહેશ કરી લખાવી શહી એ કેતાબનો લખનાર કમતરીન ખાકશાર મોબેદ જાદે મૂબેદ બેહેરામ વલદે માબદ જીજી શૂરતનો રેહનારાએ લખી શહી. એ કેતાબ જે કોઈ વાચે તે ભુલચુક દેખે તાહા શમારે શહી[3]

(Tansen's song about Dastur Meherji Rânâ—*vide* above, p 42, copied from f. 81b. of the above old manuscript)

(એ રાગ શારગ છે બપોરના ગાએ)

ઈઆહૂ પારશી પઢે શો કબૂલ,
ઈઆ ધણી પારશી પઢે શો કબૂલ
અગરકી પોઠ ચદન લપેટઉ
જેશોઈ શૂખડ પેડ
ઈઆહૂ પારશી પઢે શો કબૂલ

---

[1] Perhaps એક શુદ ની તાકીદ કરી P یک شد و تاکید کرد અકમત થય અને તાકીદ કીધી

[2] " مطالع reading, study, અભ્યાસ

[3] Colophon at the end, folio 237b—238 The book has in all 239 folios with 18 lines in a page From folio 202 we have the story of Changragâcha, an Indian sage, who is said to have visited the Court of King Gushtâsp to discuss religious matters with Zoroaster The writer calls his book 'રાગ તા કુબીત તા ચંઘરઘાચનો કીશો' i.e., the book of songs and poems, and of the story of Changragâcha. For Changragâcha and for his visit, *vide* "Zoroastre, Essai sur la Philosophie Religieuse de la Perse, par M Joachim Ménant" (1857), pp. 57, &c Zoroaster, the Prophet of Ancient Irân by Prof Jackson, pp 85—88

લંબી લંબી દાહાડી શાહ મેહેરીઆર.

તેરી મૂખપર બરશત નૂર.

ઈઆહૂ પારશી પઢે શો કબૂલ

કેહે તો મીરા તાંન શગ

શૂનો શાહ અકબર.

ઈઆહી બેહેશતોકા ફૂલ.

ઈઆહૂ પારશી પઢે શો કબૂલ.

(Translation of the song of Tansen.)

Oh Lord ![1] the Parsee's prayer is accepted,
Oh Master ! the Parsee's prayer is accepted
The back of *aqar*[2] and sandalwood is put round it,
With it there is a piece of sandalwood[3]
Oh Lord ! the Parsee's prayer is accepted
Shâh Meheryâr ![4] you have a long beard,
Glory rains over your face
Oh Lord ! the Parsee's prayer is accepted
Miân Tansen says,
Oh King Akbar ! hear me,
He is the flower of the paradise
Oh Lord ! the Parsee's prayer is accepted.

---

1 Yâ-hû, , Oh God — *Vide* Blochmann's Âin-i-Akbari, Vol I., p 170 " His Majesty passed whole nights in thoughts of God, he continually occupied himself with pronouncing the names *Yâ hu* and *Ya hadi* " The word here seems to be originally Ahu (Avesta), and it is applied in Persian even to kings. The song being transcribed in Gujrati, its language and orthography may not be quite correct 2 *Aqar* (aloe wood) is a kind of fragrant twig

3 The meaning of this second distich is not quite clear, but it seems to tell how the Parsee Meheryâr (another proper form of Meherji) referred to in the song said his prayers, placing fragrant wood and twigs in the fire

4 For the word Shâh, *vide* above, p 156, n 4

(Mahârâjâ Sir Sourendro Mohun Tagore's letter, about Tansen's song—*vide* above, p. 44.)

Hara Kumara Bhabana,
Pathuria Ghata Raj Bati,
Calcutta, *6th February* 1902.

To

J Jamshedji Modi, Esqre,

Dear Sir,—I am of opinion, so far as my humble belief goes, that the song which you had sent me as Tansen's is, as I already wired to you, his. Though the language is not that in which he ordinarily composed his songs, yet from the construction and general style of the piece, the song affords internal evidence of being the composition of that great singer The piece, I understand, is sung in the Sâranga Ragini, and if this tune has been traditionally handed down, this is another proof of the piece being Tansen's, for *Darbâri Kânârâ* and Sâranga are known to have been his favourite Raginis.

Yours truly,
(Sd) SOURENDRO MOHUN TAGORE,
Mus Doc. Oxon.

Extracts from letters of Drs. West, Geldner and Mills, with reference to the alleged ignorance of the Parsees of Gujrât in the 16th Century—vide *above*, *p.* 52

Dr West says —

"I have carefully read the contents of the Newspaper Cuttings, and need only say that my opinions, regarding the matters in dispute, practically coincide with those expressed by the writers whose signatures are Ed Ochiltree, Junior, and J. O E[1] . . .

"Regarding the alleged ignorance and incapacity of the Gujerat Parsis, both priests and laity, in the 16th century, I believe that such an accusation would be a gross exaggeration of the actual facts It appears to be based upon certain statements made in the

[1] Prof S H. Hodiwala's letters to the *Bombay Gazette*, in its issues of 24th August, 30th and 31st October, 5th November and 7th December 1896 His letter in the issue of 5th November 1896 is worth studying Therein he has produced a number of instances as evidence to show that "even in those ages, supposed to be so dark, there were Parsees possessing a knowledge, not only of Sanscrit, but of Zend and Pahlavi"—*vide* below, p 167, for his views on the general charge of ignorance.

Rivayets brought by Nareman Hoshang from Iran in 1478 and 1486. Strictly speaking, these were written about a century before the time of Meherji Rana, but it will be instructive to consider how far they were correct in their own time

"One of the Iranian Scribes of the Rivayet of 1478 wrote in Persian as follows:—

"For this reason I have not written these things in Pahlavi writing, inasmuch as Nareman Hoshang said and declared that perhaps (*magar*) priests and laymen of the Mazda-worshippers of Nausari, Kambay, Broach, Surat, and Anklesar may not be understanding Pahlavi writing He said there are laymen of these towns, and even priests, who perchance do not understand Pahlavi writing" But the earlier part of the same Rivayet contains a Pazand colloquy between Zaratusht and Ormazd, written in Avesta characters, also some extracts from the Gathas in Avesta and Pazand, as well as occasional Pahlavi phrases, with plenty of Persian This free use of Avesta and Persian writing, and even some Pahlavi, clearly shows that the Iranian scribe had no real fear of not being understood by the Indian Parsis (whose vernacular was old Gujerati, and to whom even Persian was a foreign language) unless he used too much Pahlavi

'With regard to the questions taken to Yezd by Nareman Hoshang, it seems to me (judging from the replies to about forty, which may be found scattered about in various parts of Darab Hormazyar's Rivayet Collection) that the queries, propounded by the Indian Parsis, do generally imply not so much any ignorance on the part of their priests, as an increasing reluctance on the part of the laity to comply with their teachings and decisions The laity, living among those of other religions, would naturally find many of the precautionary observances and customs, enjoined by their own priesthood both troublesome and oppressive Under such circumstances, the priests and more conservative elders would at last find it necessary to refer the principal matters in dispute to their brethren in Iran, so as to have their opinion to quote among their own more unruly members

"If the Indian Parsi priesthood had been really ignorant and indifferent about their religion, they would not have undertaken the trouble and expense of referring such matters to a higher Court of

Appeal, such as the Iranian priesthood must have appeared to be to the Indian Parsis. And the questions, thus referred, seldom involve any of the great fundamental dogmas of the Parsi religion, but are nearly always confined to details of ritual and purification, or to matters of casuistry.

"The same may be said of all the other Rivayets and writings which were obtained from Iran, from time to time, during the next two centuries They all indicate the deep interest which the Parsi priests and laity took in the preservation of their religion, and in obtaining copies of rare manuscripts from Iran" (Extract from Dr West's letter, dated Maple Lodge, Watford, June 10th, 1898, to Mr Mancherji Palanji Kutar)

Dr Geldner says :—

". . It may be that such Dastur lived in the obscure corner of Gujerat With Brahmins and Jews also, it is also often the case that the real traditional knowledge lived on in corners. In certain Indian Dastur families the knowledge of Pahlavi must have remained traditional Where otherwise—to mention only one—would the venerable Dastur Hoshangji in Poona, the teacher of the Europeans, have acquired his knowledge of the Pahlavi ? Consequently a learned Pahlavi scholar was very well able to explain the doctrines of Zoroaster to the great Mogul in a convincing manner

"The Revayets, too, do not always treat elementary subjects, but often some with very important questions Cf Sacred Books of the East Vol XXXVII, pp 419, &c They frequently give the authoritative decisions of the learned Dasturs in Iran.

"It is reported that Jâmâsp brought the Farvardin Yasht to India in 1721, which was said to have been lost there This loss can only refer to certain congregations and not to the Parsees of India in general The fact is that this Yasht existed in India at that time in several copies, and partly in a better state than the Persian MS gave, but it was possibly kept secret by the owners." (Extract from Dr. Geldner's letter, dated Berlin, 25th August 1898, to Mr Mancherji P Kutar.)

Prof S. H Hodiwala says :—

" . . Every scholar in fact knows that Pahlavi and Pazand manuscripts of the sixteenth century are comparatively numerous May

we not ask the meanings of these facts? May we not ask why so many of these copies were taken at Navsari? May we not ask why these copies should have been so carefully multiplied, if the ignorance in Gujerat was so universal that no one, whether priest or layman, could read or understand them? Perhaps, it will be said that merely copying manuscripts requires no knowledge of the language on the part of the scribe. This is certainly not strictly true, but even if it were, what can be the object of having work copied if nobody can make any use of them? Besides the colophons of many of these transcripts contain express statements as to their having been made by priests for their own use—a fact which certainly militates against this theory of universal ignorance. But this is not all. We have something more than mere copies of the sacred texts. These efforts were really the earliest manifestations of a kind of literary activity whose ampler fruits we possess in the works of Hormuzdyar and his son Darab, of Rustam Peshotan, and many others in the next century." (Extract from a letter to the *Bombay Gazette* in its issue of 5th November 1896.)

Dr. Mills says:—

" A highly intelligent traditional knowledge existed among Parsi priests at the time of Akbar, and before and after. And Akbar would certainly not have been so foolish as to get a Parsi who knew nothing to inform him." (Extract from Dr. Mills' letter, dated 119, Essex Road, Oxford, May 25, 1898, to Mr. Mancherji Palonji Kutar.)

(Colophons of Pazend and Persian manuscripts written by Rana Jesang, the father, and Kaikobad, the son, of Dastur Meherji Rana, *vide* above, p. 68.)

I have come across three old Pazend and Persian manuscript books which tend to show that the family of Dastur Meherji Rana was a learned family. They had that amount of learning which one may expect in those times from learned priests. Besides Gujrâti, the language of their country, and Avesta, the language of their scriptures, they knew Pazend and Persian languages.

The first old manuscript that I want to draw attention to, is an old manuscript of the Pazend Jamaspi written by Rana Jesang, the father of Dastur Meherji Rana. It belongs to the first Dastur

Meherji Rana Library of Naosari.[1] I give below the colophon in Persian given at the end of the book. It gives its date as *roz* Meher, *mah* Ardibehesht, year 873 Yazdajardi (1560 *Samvat*), *i.e.*, 1504 A.D.

(Colophon of the manuscript of the Pazend Jamâspi written by Rana Jesang, the father of Dastur Meherji Rana.)

تمام شد این [2] کاتب جاماسپی من دین بندهٔ از کمترین خاک رویان
رانان بن هربد جیسنگ بن هربد دادا بن هربد جیسنگ بن هربد موبد
بن هربد قیام دین بن هربد موبد بن هربد کامدین بن هربد زرتشت بن
موبد هرمزدیار بن هربد رامیار از نسخه دیر زیوشنی [2] هربد کروا بن
[3] بیکجیو بهروچی نوشتم از جهت دانشنی نوبر هیکیانرا و کرفه وحشنی
بهدینانرا تن درستی دیر زیشنی ایو به گیتی اشو به مینوی روانرا
گرورتمانی باد روز مهر وماه اردبهشت سال هشصد هفتاد سه بهدینی سال

संवत १५६० वर्खे रोज महिर मा. अर्दबहिश्त पारसी संवत ८७३ वर्खे.

Translation

Completed. I am the writer of Jâmâspi, I a servant of the religion from the humblest of the dust-faced,[4] I Rana, son of Herbad Jesang, son of Herbad Dâdâ, son of Herbad Jesang, son of Herbad Mobad, son of Herbad Kayâmdin, son of Herbad Mobad, son of Herbad Kâmdin, son of Herbad Zartusht, son of Mobad Harmazdyâr, son of Herbad Râmyâr. I have written it from a copy of Herbad Karvâ (may he live long), son of Bikajiv of Broach, for the knowledge of new preceptors and for the increase of righteousness of the Behdins (*i.e.*, the Zoroastrians). May there be health of body, long life, *i.e.*, in this physical world, may they be righteous, (and) in the spiritual world may their souls attain paradise. *Roz* Meher, *mah* Ardibehesht year eight hundred and seventy-three. In Indian year *Samvat* 1560 *roz* Meher, *mah* Ardibehesht, Parsee era 873.

---

[1] *Vide* the catalogue of the library published in 1894, Gujrati list of Pahlavi, Pazend and Persian manuscripts, p. 62, manuscript No. 9.

[2] One may take it as miswritten for كتاب and complete the sentence at the next word جاماسپي, but the sentence must be completed with the words تمام شد.

[3] For either Bhoâji or Vicâji.

[4] Khâk ruyân. It may be khâk-rubân. A term of humility, an equivalent of خاكسار.

The manuscript is written in Pazend and the colophon in Persian. This shows that Rana Jesang knew languages other than the language of the country, the Gujrati

The next manuscript written by Rana Jesang is that of the Bahman-nameh.[1] It belongs to Mr Mincocherjee Burjorjee Pavree. It has 378 folios, i.e., 756 pages, with 13 couplets in a page[2] Its colophon at the end, giving the name of the writer and its date, runs thus:—

تمام شد این کتاب بهمن نامه ایو پنثو ایو اشهي[3] تمام شد این داستان
شاه بهمن بن اسفندیار شاه ملوک ایران بیزدان کام باد فرخجه پدرود
شادی و رامشني و دیرزیوشني من دین بنده کاتب الحروف هیربد رانا
بن هیربد جیسنگ بن هیربد دادا از گوهر موبد هرمزیار هیربد رامیار
اندر قصبه نوساري در عهد محمود شاه سلطان بن لطیف خان
برادرزاده بهادر شاه سلطان بروز آستاد و ماه آذر سال نهصد پانزده
از تاریخ ایزدگرد شهریار و شهور سنه خمس خمسین تسع مائه و یزدی
سال سموت سول چودو نوا

(folio 378a, l 13)

Translation

This book of Bahman Nâmah is finished There is only one path which is that of virtue (or piety)

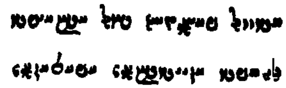
This narrative of king Bahman, the son of Asfandyar, the king of the kings of Irân, is finished May it be according to the wish of God Finished with good wishes, joy and pleasure and long life I a servant of the religion, the writer of these writings (am) Herbad Ranâ, the son of Herbad Jesang, the son of Herbad Dâdâ from the family stock of Mobed Hormazyâr, (son of) Herbed Râmyâr, in the city

---

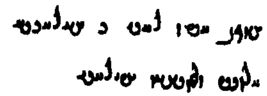
[1] Le Livre des Rois par M Mohl, Vol I., Preface, p LXVIII

[2] This gives (756 × 13 =) 9828 couplets or distiches M Mohl says "Le Bahman nameh contient à peu près dix mille distiques" *Ibid*

[3] It is the first line written in Persian characters, of the following Avesta proverb which is found at the end of several old Parsee manuscripts.

i.e., there is only one path of virtue All other paths are no paths The Pahlavi rendering of it is —

of Naosari, in the time of Mahmûd Shâh[1] Satân bin (i e, son of) Latif Khân, the nephew of Bahâdur Shâh Sultan, on day Âstâd and month Âdar, year nine hundred and fifteen, of the era of Yazdagird Sheheryâr Friday,[2] year 955 (Hijri),[3] Hindi year *Samvat* sixteen hundred and two.

The third manuscript I wish to refer to, is an old manuscript of the Persian Darâb-nameh,[4] belonging to Mr. Mâhiar Nowroji Kutâr. The manuscript is dated 1025 Yazdajardi (A D 1656) It appears from this manuscript that Dastur Kaikobad, the son of Dastur Meherji Rana, had taken a copy of the Persian Dârâb-nâmeh from the libraryof king Akbar Dastur Kaikobad's own manuscript is not to be found, but the old manuscript of 1656 notes the fact[5] It is a MS of 266 folios with 25 lines in a page.

The following lines in the colophon narrate the way in which the manuscript came to be written —

تمت تمام هذالكتاب دارابنامه درصد الف شهر شعبان یوم
یکشنبه بتاریخ سیوم وقت سحر بخط دستور ابن فریدون لقب اوریسگاہان
در قصبه نوساری تحریر یافت فرجند بدرود و شادی و رامشنی
روز رش ماه مهر مبارک سال اور یکهزار و بیست و پنج از شهنشاه
یزدگرد شهریار از تخمه ساسان ابن اردشیر ابن اسفندیار ابن
گشتاسپ نوشته شد

श्रीमं नृप विक्रमार्क समयातीत सवत १७१२ वर्षे शाके १५७८ प्रवर्तमाने उत्तरा यन गते श्री सूर्ये सन्मागल्य परेे परम पद पवित्र जेष्ठ मासे शुक्लपक्षे पचमी तीथौ रविवासरे पुष्य नक्षत्रे ध्रुव योगे बवकरणे एव पचांग शुधौ रविर्गते वर्षे राशौ

---

[1] This Mahmûd Shâh was Mahmûd III of Gujrât, who reigned for 16 years from 1538 A D (914 Hijri) to 1553 54 (931 Hijri) Elphinstone says on this point, "Bahâdurshâh's natural heir was his nephew Mahmûd, the son of Latif Khân" (Elphinstone's History of India, Fifth edition, by Cowell (1866))

[2] شهود *shuhûd*, Friday

[3] خمس *khams* five خمسین fifty تسع *tusa* 'nine' ما one hundred
So the whole number is, $5+50+9\times100=955$

[4] Le Livre des Rois, par M Mohl, Vol. I, Preface, p. lxxiv.

[5] The following lines in the colophon give the date of the manuscript —

فرجید بدرود و شادی و رامشنی روز رش ماه مهر مبارک سال اور
یک هزار و بیست و پنج از شهنشاه یزدگرد شهریار

चंद्र गते कर्के राशौ एवं शुभ श्री दाराबनाम· पुस्तक लिखितं फरेदून सुत पेशुतन लिखितं समाप्त (1)

چون این کتاب جان افزا در بلاد هند وغیره غریب است
از آنش کم کسی دیده واین مشکین نقاب دلربا مشام اهل تاتار
و خطا بوئی نشنیده در اکثر امصار و بلدان انوا هیچ کس نداشتم
و نیافتم مگر بکتب خانهٔ شریفه حضرت بادشاه .. جلال الدنیا
والدین محمد اکبر بادشاه غازی خلدالله تعلی ملکه ابدا بنظر انور
آمده و چون اشتیاق این کتاب نادر مقبول خاطر بجناب مکرمت آیاب .
سعادت دثار مفخر اهل فارس یعنی نوشیروان ابن بهمن شاه پارسي
ساکن قصبه نوساری طول عمره وزاد قدره فوق الحد بود بموجب
اشارت ارزانی فرمود بنابر حکم ایشان اقل العباد کیقباد ابن
مهیار پارسی کمر خدمتگاری برمیان جان استوار کرده سعی تمام و
کوشش لاکلام بجای آورده تا از روی آن مقبول غریب مسوده شکستم
بقلم سمت تحریر یافتم بود و ازان مسوده خواجگی حیو رضی الله عنه
بخط عبدالرحمان در برکه پا سورت رقم کنانیده بود پس آن کتاب بدست
میرزا بن میرزا محمد زمان آمده ازان مسوده این کتاب تحریر یافت
بخط بشوتن برای خود (Folio 266 a, l 20.)

Translation

"Finished this[2] book of Dârâb-nameh in the year one thousand

---

[1] I give below the correct rendering of the Sanskrit in modern Gujrati types, and its translation as kindly done for me by a friend My English translation is rendered from the Gujrati version

શ્રીમન્ નૃપ વિક્રમાર્ક સમયાતીત સંવત ૧૭૧૨ વર્ષે શાકે ૧૫૭૮ પ્રવર્તમાને ઉત્તરાયન ગતે શ્રીસૂર્યે સન્ માંગલ્ય પ્રદે પરમ પદ પવિત્ર જ્યેષ્ઠ માસે શુક્લ પક્ષે પંચમી તીથૌ રવિવાસરે પુષ્ય નક્ષત્રે ધ્રુવ યોગ બવ કરણે એવં પંચાંગ શુદ્ધૌ રવૌ ગતે વૃષરાશૌ ચંદ્રગતે કર્ક રાશૌ એવં શુભમ્ શ્રી દરાબનામ પુસ્તકમ્ લિખીતમ ફરેદૂન સુત પેશુતન લિખિતમ શામ્

અર્થ

શ્રીમાન રાજા વીક્રમાર્કના સમયને ૧૭૧૨ વર્ષ ગયા ત્યારે, અને શાલીવાનના શકનું વર્ષ ૧૫૭૮ ચાલતું હતું ત્યારે, અને સૂર્ય ઉત્તરાયનમાં હતો ત્યારે, સારા મંગલને આપનાર અને પવિત્ર જેઠ શુદ ૫ રવિવાર પુષ્ય નક્ષત્ર, ધ્રુવયોગ, બવકરણ, હતા એ પ્રમાણે પંચાંગ શુદ્ધી હતી ત્યારે રવી વૃષભ રાશીનો હતો ચંદ્ર કર્ક રાશીનો હતો, ત્યારે આ દરાબનામાનું પુસ્તક ફરેદુનના પુત્ર પેશુતને લખ્યું શુભ થાઓ

[2] Lit, hazâ.

. . . . .[1] in month Shâbân,[2] on day Sunday, on the 30th day at the time of morning. Written by the hand of Beshôtan,[3] son of Faridun surnamed Arvisgahân,[4] in the town of Naosari Finished with good wishes, joy, and pleasure Written on the day Rashna, auspicious month Meher, year 1025 of king Yazdagard Sheheryâr of the line of descent of Sâsân, the son of Ardeshir, son of Asfandyâr, son of Gushtâsp.

In the year 1712 of the glorious king Vikramark, in the year 1578 of Sâlivân era, when the sun was in the winter solstice, on the true auspicious holy day *Jeth Shûd* 5 Sunday, *Pushya nakshatra*,[5] *Dhruva yôga*,[6] *Bav Karana*.[7] When the positions of the heavenly bodies, according to the calendar, were in these proper positions, the sun was in the Taurus and the moon in the Cancer. It was then that this book of Dârâb-nâmeh was written by Peshutan, the son of Faridun May it be auspicious.

---

[1] There is a gap which the writer seems to have thought of filling up later on The number of the year in Arabic words cannot be written at once by a Parsee without a reference to books This seems to be the cause of this gap.

[2] The 8th Arabic month.

[3] Same as Peshôtan

[4] اروِیسگاہ *arwisgâh* is the place where the Parsee priests perform the ceremony of Yaçna, Vendidâd, &c The writer seems to have taken his surname from this word, because perhaps he belonged to the class of priests who performed those ceremonies It is not all the priests who perform these ceremonies He seems to have taken this surname just as others even nowadays take their surnames, such as Mobedji or Dastur from their work or profession I find from a manuscript Persian book (*vide* colophon of the tract چند ابیات درباب رحمت گوید) on miscellaneous subjects belonging to Mr. M R. Unwala written in 1012 Yazdazardi that Arvisgâhân was used as a surname. In this manuscript, the writer gives his name as هربد زادہ هربد جمشید پس مهرنوش لقب اروِیسگاهان
The manuscript begins with Persian couplets under the heading

اندر گفت سی وسه امشاسفند

[5] The 8th lunar mansion

[6] Polar junction.

[7] *Karana* "is a division of the day in astrology. These *Karanas* are eleven"

[1] . . As this soul-reviving book is rare in the cities of India, etc., one has seen very little of it, and as (even) the people of Tâtar and Khata have not smelt the perfume of this heart-ravishing musky veil, (and) as nobody got it or acquired it in most of the great cities and towns, but it was seen in the library of His Majesty the noble king,[2] [3] the splendour of the country and of religion Mahomed Akbar Bâdshâh Gazi, the exalted of the great God, of the everlasting royalty, and as the desire of having this rare book was dear to the heart of a great man possessing generosity [2] clothed [3] with happiness, glorious among the people of Pars (the Parsees), *viz*, Noshirwan,[4] the son of Baman Shah, a Parsee inhabitant of the town of Naosari, who was (a man) of excellent glory,[5] and unlimited[6] innate power,[7] he ordered[8] it to be written So according to his order, his obedient servant[9] Kaikobâd bin Mahiyar, Parsee, tying the belt of service strongly on the waist of his life, tried his best and endeavoured a good deal, so that from the copy of the abovesaid rare manuscript eaten by worms (lit torn by moth *matta* مثر) he wrote a copy correctly [10] And from that copy

---

[1] A portion of the page being spoilt, a word here is not legible.

[2] The portions omitted are in the praise of the book and of the king and they do not give any further particulars about the history of the manuscript.

[3] دثار upper garment

[4] He seems to be the great grandson of the well-known Chângâshâh of Naosari His father is called Bahman Shâh Shâh seems to be the appellation or title of honour by which his father Mânock and his grandfather Chângâ were known as Mânock Shâh and Chângâ Shâh Shâh is a common term of respect. They say it is even now used in Afghanistân Among the Bhâtiâs, a sect of the Hindus, it is generally used before a name in place of 'Mr' It appears that this family took an interest in the ancient literature of their fatherland We learn from the Parsee Prakâsh (Vol I, p 7) that Bahaman Mânock, the father of this Noshirwan and Mânock Chângâ his grandfather, had got the Virâf-nameh rendered into Persian verse by one Kâus Fariborz bin Nowroz from Yezd

[5] طول excellent, long, and عمرة crown, tiara

[6] فوق الحد *fauqe 'l-hadd*, beyond measure

[7] راد born and قدرة power strength

[8] ارزانی فرمودن to order, اشارت sign, signal

[9] اقل least, عباد *ibâd*, servant holyman, devotee

[10] سمت Finding the right way

Khajagi Hapu—may God pardon[1] him—got a copy made by the hand of Abdul Rahmân in the *paraganah* of Hansôt[2] Then[3] the book having come into the hand of Mirzâ bin Mirza Mahammad Zamân, this book was written from that manuscript by the hand of Peshutan for himself.

It appears from the colophon of this old Persian manuscript that Kaikobad, the son of Dastur Meherji Rana, had taken a copy of this book from the library of king Akbar It is said that laudatory poems were composed by Kaikobâd in honour of Jehangier and Prince Khurram (afterwards Shâh-Jehan), and that he had visited the Mogul Court in the time of Jehangier also Anyhow this old manuscript shows that Kaikobâd was versed in Persian, and that he also had visited the Court of Akbar later on

From the different documents, manuscripts and books that we have produced as evidence in this paper, we have prepared the following chronological table about the different events of Dastur Meherji Rana's life —

Date: A D	Yazdajardi	Samvat.	Hijri	EVENTS
1553	922		.	In the Revâyet, known as Kâus Kâmdin's Revâyet, Dastur Meherji Rana's name is mentioned first in the address (*vide* p 64 of this paper)
1566		1622		In an agreement about the proper performance of religious ceremonies, his signature stands first (*vide* p 62)
1570		1626	..	In an agreement to abstain from the drink of *toddy*, while engaged in certain rituals, he signs first (*vide* pp 62-63)
1570				In a letter from Persia brought by Faredun Murzban, and given in the Revâyet his name is mentioned first (*vide* pp 63-64)

1 lit May God be contented (راضی) with his faults (عدت)

2 A town near Broach

3 بس for پس

. . As th

India, etc., one bas-
of Tâtar and Khat
ing musky veil, (
great cities and to
noble king,[2]
religion Mahor
of the every
book was
sity
Para

A. D.	Yazdajardi	Samvat	Hijri	EVENTS
		1629	..	By an agreement by the laymen of Naosari, land in a place known as Pipalia wadi, is given to him as the head of the community for religious purposes (*vide* p 63)
	.	..	986	Badaoni mentions under the events of this year, the event of the coming of the Naosari priests to the court of Akbar He mentions this event in this year as a past event, so he must have gone there either this year or the year before (*vide* pp 9 12).
1579	.	1635	...	The date of the first document of the Naosari priests in which they speak of him as their head (*vide* p 46)
1580		1636	.	The date of the second document to the same effect (*vide* p 46)
1590	.	1646	.	The date of a letter to Diu, wherein he is referred to as the head (*vide* p 48)
1591	960	.	.	Death.

From the different documents, manuscripts and books that we have produced as evidence in this paper, to show that Meherji Rana's family was a well known family, we have prepared the following chronological table about the different events of the life of Rana Jesang, the father of Dastur Meherji Rana —

Date				EVENTS.
A D	Yazdajardi	Samvat	Hijri	
1504	873	1560	.	Rana Jesang wrote the manuscript of Pazend Jamaspi (*vide* p 169)
1520		1576		He was given a piece of land by the laymen of Naosari for religious purposes (*vide* pp 65 66 of this paper)
1527	896		.	The date of Shapur Asa's Revayet, in which Rana Jesang is addressed first (*vide* pp 66 68 of this paper)
1546	915	1602	955	The date of his manuscript of the Persian Bahman-nâmeh (*vide* p 170)

Chronological List of Events in the life of Dastur Kaikobad, the son of Dastur Meherji Rana

A.D	Yazdajardi	Samvat	Hijri	
1565-66		1622		Signs with his father and other priests the document for the proper performance of religious ceremonies, wherein his father signs at the top (*vide* pp. 151-52)
1570		1626		Signs with his father an agreement to abstain from *toddy* while engaged in the Âtash Behrâm and other ceremonies
1580		1636		Signs with other priests the second document, acknowledging his father Dastur Meherji Rana as the head of the priesthood (*vide* pp. 149-50)
1591				He came to Dasturship on his father's death.
1595			1003	Akbar's first farmân in his name (*vide* p. 95)
			1005	The محضر *mahzar* for inquiry Hijri 1005 (*vide* p. 141)
1603			1011	The second farmân (*vide* p. 121).
1603			1012	The Parwanehah (*vide* p. 134)
29-10-1619	12-12-988			Death.

બનામે યઝદ.

શાહ અકબરની દરબારમાં પારસીઓ અને દસ્તુર મેહેરજી રાણા.

શાહ અકબર—અકબર, જેને કેટલાકો ઇંગ્લાંડના એડવર્ડ પહેલા સાથે અને હેનરી આઠમા સાથે સરખાવે છે(1), જેને કેટલાકો હિંદુસ્તાનના જોસેફ બીજા સમાન ગણે છે(2), અને વળી જેને કેટલાકો દાર્વીનની આગમચના દાર્વીનીઅન તરીકે ગણે છે(3), તેણે પોતાની પ્રજાને ધર્મ અને રાજ્ય બેઉમા જોડવાની કોશેશ કીધી હતી. ચોકસ હદે તેણે હિંદુસ્તાનમા તેજ ભાગ બજાવ્યો હતો, કે જે ઇરાનમા અર્દેશીર બાબેગાને અને મીસર દેશમા સોટર અથવા ટોલેમી પહેલાએ બજાવ્યો હતો.

અકબરનો નવો પથ—અકબરનો નવો પથ યા નવો ધર્મ શુ હતો, તે કેહવું જરા મુશ્કેલ છે. બ્લોખમાન(4) કહે છે તેમ, તે "એક ઇશ્વરને માનનારો પારસી હિંદુ ધર્મ" (Monotheistic–Parsi–Hinduism) હતો. કોંટ દ નોએ નામનો લખનાર એ ધર્મને એક જાતનો "પારસી—સુફી—હિંદુ ધર્મ" (Parsi-Soufi Hinduism) કહે છે. તે કહે છે કે "એ નવા ધર્મને એક જાતનો પારસી–સુફી–હિંદુ ધર્મ કહી શકીયે, કે જે ધર્મનું, ખોરશેદની અસલી ઇરાની સેતાયશ, સર્વથી સ્વચ્છ જાહેર રૂપ હતું"(5)

---

(૧) ફીનની Handbook of Agra પા ૧૩૦.

(૨) કોંટ દ નોએરની L'Empereur Akbar, મોરીનો ફ્રેંચ તરજુમો વા ૧ પા ૩૪૬ (3) ઉપલુંજ પુસ્તક. (૪) Ain i Akbari by Blochmann, Vol I, p. 212.

(૫) L'Empereur Akbar par le Comte F A de Noer traduit de l'Allemand par G Bonet Maury, Vol I, p 343

આ બે લખનારાઓ મુજબ ત્યારે અકબરના નવા ધર્મમા પારસી તત્વ મુખ્ય હતું. એઓ ઉપરાંત બીજા ઘણાક વિદ્વાન લખનારાઓ જણાવે છે કે અકબરના ધર્મમા પારસીઓના ધર્મનું ઘણુંક તત્વ હતું.

પ્રોફેસર મેક્ષમુલર કહેછે કે "આ સારી રીતે જણાયલું છે કે શાહનશાહ અકબર (ઈ સ. ૧૫૪૨ થી ૧૬૦૫) ને ધર્મના અભ્યાસનો અત્યત શોખ હતો અને તેણે પોતાની દરબારમા યાહુદીઓ, ખ્રિસ્તિઓ, મહોમેદનો, બ્રાહ્મણો અને જરથોશ્તીઓને બોલાવ્યા અને તેઓના જેટલા ધર્મપુસ્તકો હાથ આવ્યા તેટલાનો તેણે પોતાના અભ્યાસ માટે તરજુમો કરાવ્યો[1]"

એનસાઇક્લોપીડીઆ બ્રીટાનીકાની છેલ્લી આવૃત્તિ[2] નો લખનાર કહેછે કે "આ પુછપરછના પરિણામ તરીકે તેણે એક ખોદાની રવચ્છ સેતાયશ અને જરથોશ્તના ધર્મ ઉપર રચેલી ક્રિયાઓ કબૂલ રાખી"

કેપટન વેન્સ કેનેડી કહેછે કે "તે સર્વોપરી સાહેબના ખુદ પોતાના ચિંતન પરથી માણસોના મનને બનતા સુધી થોડા ખીસાડવા માટે તેણે (ખોદા અને માણસની) વચ્ચેના ઇજતને લાયકના પદાર્થો તરીકે આફતાબ અને સેતારાઓને અને તેઓના પ્રતિનિધિ તરીકે પવિત્ર આતશને કબૂલ ગણ્યા ... .જે ક્રિયાઓ કબૂલ રાખવામાં આવી હતી તે ફક્ત જરથોશ્તીઓના મુખ્ય વાર્ષિક જશનોની ક્રિયાઓ હતી .... કોઈ એમ ધારે કે ખોરશેદ અને પવિત્ર આતશની સેતાયશ હિંદુઓ ઉપરથી લેવામા આવી હતી, પણ વધારે સભવિક આ દેખાય છે કે તે જરથોશ્તીઓ ઉપરથી લેવામા આવી હતી, કારણ કે અકબરે ફક્ત તેઓનું વર્ષજ નહીં પણ તેઓનાં જશનો પણ અખત્યાર કર્યાં હતાં."[3]

બ્લોખમાન કહેછે કે "મનગમતો ધર્મ પાળવાની છૂટના નિયમો, જે અકબરની આગમચ કોઇપણ પાદશાહે જાહેર રીતે કબૂલ રાખવાની હિમ્મત કીધી હતી નહીં, તે નિયમોએ પાદશાહની પ્રજાના તે પુરૂષો, કે જેઓ શબ્દ-ઉત્પત્તી બાબે ખોળ કરતા હતા, તેઓનાં મન ઉપર પણ અસર કીધી હતી, અને જે આતશ મહમદે બુજાવી નાખ્યો હતો, તે આતશની સેતાયશ

---

(૧) Introdutcion to the Science of Religion પા ૧૭ (૨) Vol I, p 434
(3) Transactions of the Literary Society of Bombay, Vol. II., p 285, Reprint of 1876.

કરનારાઓના શબ્દો પહેલવેહેલી વાર એક શબ્દકોષમાં[1] જગ્યા પામ્યા, કે જે શબ્દકોષનો રચનાર વળી એક સ્વચ્છ લોહીનો સઈયદ હતો. અકબર, જે, જોકે દેલથી એક સુન્ની હતો, પણ ક્રિયાઓથી એક પારસી હતો, તેની ફક્ત ખુશામદ કરવી, એ કાંઈ તે (શબ્દકોષ) રચનારની મુખ્ય મતલબ હોય નહીં"[2]

પ્રોફેસર રેહાતઝેક કહે છે કે "તેણે અસલી જરથોશ્તી જશનો તાજા કીધા, હીજરી મહિનાઓને બદલે તેઓના મહિનાઓ અખત્યાર કીધા અને વળી પવિત્ર આતશોને જારી રાખ્યા પારસીઓની સંખ્યા ઘણી નાની હતી, તેથી આ બાબતો કાંઈ રાજદ્વારી નેમથી દાખલ કીધી નહીં હતી.[3]

સોલમી સદીના પારસીઓ ફક્ત અકબર ઉપરજ અસર કરી શક્યા હતા, એમ નહીં, પણ તેઓએ પોતાના જમાનાના ઘણાકો ઉપર અસર કરી હતી. કોઉંટ દ નોએ કહેછે કે "વળી ગબર અથવા પારસીઓનો પણ ધર્મ હતો કે જેનું મધ્યબિંદુ પશ્ચિમ ભણી હતું અને મુખ્ય કરી ગુજરાતમાં હતું. ત્યા તેઓ પોતાનો પવિત્ર આતશ અને પોતાનાં પવિત્ર પુસ્તકો, કે જેમા જરથોશ્તનો માનવત ધર્મ સમાયલો હતો, તેનો કેટલોક ભાગ લઈ ગયા હતા. ....તેઓની નાની સંખ્યા છતા અને તેઓની રાજદ્વારી અગત્યતા થોડી હોવા છતાં પારસીઓએ ૧૬ મી સદીની સેવટે હિંદુસ્તાનના ઘણા મોટા માણસો ઉપર મોટી અસર કરી હતી."[4]

---

(૧) અકબરની દરબારમા વપરાતા જરથોશ્તી શબ્દોના એક દાખલા તરીકે આપણને અબુલ્ફજલનો નીચલો ફકરો મળેછે (આઈને અકબરી બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા I પા. ૨ લીટી ૨૨-૨૩.)

پادشاهي فروغيست از دادار بيهمتا و پرتوى از آفتاب عالم افروز

... نوبان روزگار فر ايزدى خوانند و بباستانى زبان كيان خورة

અર્થ.—"પાદશાહી એ નહીં બરાબરી કરી શકાય એવા દાદારની રોશની છે અને આલમને રોશની આપનાર આફતાબનું કીરણ છે... ...હાલની જબાનમાં તેને 'ફર્રે યજદી' કહેછે અને પુરાણી જબાનમાં 'કીઆની ખોરેહ' કહેછે" એ શબ્દ અવસ્તાનો 'કવએમ ખરેનો' છે

(૨) "Contributions to Persian Lexicography," an article in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol XXXVII, Part I, No. 1, 1868, p 14.

(3) The Emperor Akbar's Repudiation of Eslâm, Preface, p II.

(૪) L' Empereur Akbar I પા ૨૩

આ સઘળા વિદ્વાનો મુજબ ત્યારે શાહ અકબર ઉપર તેના નવા પંથની બાબતમાં જરથોશતી ધર્મે કેટલીક અસર કીધી હતી. એવું દિસે છે કે અકબરના પોતાના ધર્મવાળાઓ આતસની સેતાયશની તરફેણની તેની વળાણ સારી પેઠે જાણતા હતા આપણે અબુ ફજલને તેની આઇને અકબરી (દફતર ૧ આઇન ૭૨ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા I પા ૧૫૪ લીટી ૯ થી ૧૯) માં પોતાના પાદશાહનો એ બાબે બચાવ કરતો જોઈએ છીએ સવાર, બપોર, સાંજ અને રાત, જ્યારે સૂર્ય જૂદી જૂદી જગ્યાએ બદલે છે, ત્યારે અકબર ખોદાની સ્તુતિ કરતો હતો, તે બાબે બોલતાં તે તેની સ્તુતિની રીતનો બચાવ કરે છે (જુઓ પછવાડે પા ૧૯૨)

બદઓની મુજબ અકબરના નવા પંથના એતેકાદમાં દાખલ થયલાં ચાર જરથોશતી તત્વો—બદઓની, જેનું લખાણ આપણે હેઠે વીગતે તપાસીશું, અને જેને અબુ ફજલ પણ પોતાની આઇને અકબરીમા ટેકો આપે છે, તે મુજબ શાહ અકબરે પારસીઓ પાસેથી પોતાના નવા ધર્મમા અને તેને લગતા રિવાજોમા નીચલા મુખ્ય ચાર તત્વો દાખલ કીધા હતા ૧ ઓરસોદની સેતાયશ. ૨. આતશની સેતાયશ ૩. પારસી રોજમાહ ૪ પારસી જશનો

જરથોશતી તત્વો સમજાવનારા પારસીઓ કોણ હતા?—હવે સવાલ આ છે, કે શાહ અકબરને તેના નવા પંથમા દાખલ થયલા પારસી તત્વો સમજાવનાર પારસીઓ કોણ હતા? ખુદ તવારીખને આધારે અને ગાયનો, દસ્તાવેજો, હસ્તલેખ પુસ્તકો વિગેરેને આધારે, અને વળી એમ સર્વ મારફતે ઉતરી આવેલી એક પછી એક મોહોડે બોલાતી વાતો, જેઓએ ગાયન વિગેરેમા રૂપ લીધુ છે, તે આધારે જણાયલું છે, કે શાહ અકબરને જરથોશતી ધર્મના મૂળ તત્વો સમજાવનારા નૌસારીના પારસીઓ હતા અને તે પારસીઓના વડા દસ્તુર મેહેરજી રાણા હતા. પણ એ સામે હાલ કેટલુંક થયુ એકાદ બાજુ તરફથી કહેવામા આવ્યુ છે, કે શાહ અકબરને જરથોશતી ધર્મના તત્વો સમજાવનાર નૌસારીના પારસીઓ નહીં, પણ ઈરાનના પારસીઓ હતા, જેઓના વડા તરીકે અરદેશર નામના કેરમાની દસ્તુર હતા માઠા ભાગ્યે દસ્તુર મેહેરજી રાણા પછી કેટલેક વર્ષે નૌસારીના મોબેદોમા મતફેરથી બે ટોળા થઈ ગયા છે એક ટોળો મેહેરજી રાણા કુટુંબ અને તેની સાથેવાળાઓથી વેગળો સામી બાજુનો છે તેઓએ અત્યાર આગમચ કોઈક ગુજરાતી પત્રમાં આવા વાંધાઓ અને શકો દેખાડયા હતા. પણ હાલ પેહેલી વખતે આ મંડળી હજુર આ સવાલ મી રૂ પે કરકરીઆ લાવ્યા છે

આ સવાલ, જ્યારે મંડળી સનમુખ લાવવામાં આવ્યો, ત્યારે તે ઉપર મુંબઇનાં પત્રોમાં કેટલીક ગરમી સાથે તકરાર ચાલી હતી. તે વખતે મેં તે સવાલમા કાંઇ પણ ચપળ ભાગ લીધો હતો નહીં, પણ હાલમાં યુરોપથી આવેલાં એક મિત્ર, જેવણ આ બાબતમા કાળજી ધરાવે છે, તેવણે આ બાબતમા મારૂ મત પુછવાથી એ સવાલ મેં હાથ ધર્યો છે, અને તેનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ વિષયમા ત્યારે હુ થોડીક હકીકતો રજુ કરવા માગુ છુ, કે જે હકીકતો મને આ મડળી સનમુખ આગળ વચાયલા ઊપર ઇસારો કરેલા વિષયના સેવટથી જુદા સેવટ ઊપર લાવી છે. સારા નસીબે હુ કેટલાક દસ્તાવેજો અને હાથના લખેલા પુસ્તકો મેળવવા પામ્યો છુ જે હુ અતરે રજુ કરીશ

વિષયના મુખ્ય ભાગો—હુ મારા વિષયને ત્રણ ભાગોમાં હાથ ધરીશ

I પેહેલે હુ સાબિત કરવાની કોશેશ કરીશ કે શાહ અકબર ઉપર અસર કરનારા નોસારીના પારસીઓ હતા.

II બીજુ હુ સાબિત કરવાની કોશેશ કરીશ કે નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે દસ્તુર મેહેરજી રાણા હતા, અને તેવણે શાહ અકબર ઉપર અસર કરી હતી

III ત્રીજુ આ બે બાબતો સામે જે વાધાઓ ઉઠાવવામા આવ્યા છે તે હુ તપાસીશ

પછી હુ સેવટે વધારા તરીકે, આ વિષયમાં ઇસારો કરેલા દસ્તાવેજોની નકલો મારા તરજુમા અને ખુલ્લાસા સાથે આપીશ

શાહ અકબરના રાજ્યના બનાવોનો કોઠો—મારો વિષય સરૂ કરવા આગમચ હુ શાહ અકબરના રાજ્યના વખતના બનાવો અને તેની આગમચના બનાવો, જેઓને આપણા વિષયસાથે મુખ્ય સબધ છે, તેનો વર્ષના અનુક્રમે એક કોઠો આપીશ, કે તેથી વાંચનારને આ વિષયમાં આવેલી બાબતોના સનેનો એક સાંમટી નજરે ખ્યાલ આવે

---

(૧) મી ખરશેદજી માણેકજી શાસ્ત્રીએ એ બાબતની તકરારના વર્તમાન પત્રના વાચવા જોગ ઉતારાઓની પોતાની ફાઈલ મને વાંચવા આપી છે, તે માટે તેવણનો હુ ઉપકાર માનું છું

બનાવો.	અંગ્રેજી સને	હીજરી સને.
મેહેરજી રાણાના બાવા રાણા જેશગે પાજંદ જામાસ્પી લખી (રોજ મેહેર માહ અર્દીબેહેશ્ત સને ૮૭૩ યજદજર્દી સવત ૧૫૬૦)	૧૫૦૪	
રાણા જેશગને નોસારીના બેહેદીનાએ વાડી ધર્મખાતે આપી (રોજ બહમન માહ બહમન સને ૮૮૯ યજદજર્દી સવત ૧૫૭૬)	૧૫૨૦	
શાપુર આસાની રેવાયતનો સને, જેમા રાણા જેશગનુ નામ પેહેલુ છે (રોજ ૮ માહ ૧૧ સને ૮૯૬ યજદજરદી,)	૧૫૨૭	
અકબરનો જનમ	તા ૧૪ અકટોબર ૧૫૪૨	૯૪૯
રાણા જેશગે લખેલા ફારસી બમનનામાનો સને (સવત ૧૬૦૨ રોજ ૨૬ મા ૯ સને ૯૧૫ યજદજર્દી)	૧૫૪૬	
અબુ ફ઼જલનો બાપ ધર્મ સબધી તે હીલચાલ સાથે જોડાયો, કે જે હીલચાલની ઇસલામી ધર્મનો પેહેલો હજારો આવી પહોંચવાના બનાવથી સૂચના થઈ હતી, કે જે હજારામાં માહડી જાહેર પડનાર હતો એ હીલચાલ હીજરી ૯૦૦ મા શરૂ થઇ હતી	૧૫૪૯	૯૫૬
શેખ આલાઈનુ માહાડી તરીકે જાહેર પડવુ	,,	,,
અબુ ફ઼જલનો જનમ[1]	તા ૧૪ જાનેવારી ૧૫૫૧	૬ મોહરમ ૯૫૮
અકબર ગાદી ઉપર આવ્યો[2]	તા ૧૦ માર્ચ ૧૫૫૬	૯૬૩
અકબરે બેહેરામખાનના હાથમાથી રાજ્યની સત્તા પોતાના હાથમા લીધી ..	માર્ચ ૧૫૬૦	

૧ બ્લોખ્માનની આઇને અકબરીનુ વાલ્યમ ૧ દિબાચો પાનુ ૧

૨ એલીએટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ (ડાઉસન) વા૰ ૫ પાનું ૨૪૬

બનાવો.	અંગ્રેજી સને	હીજરી સને.
ધર્મ ક્રિયા બરાબર કરવા બાબે નોસારીના મોબેદોનો માહો માહેનો એક લેખ, જેમાં મેહેરજી રાણા પેહેલી સહી કરેછે (રોજ આદર માહ અસપંદાદ સને ૯૩૫ યજદજર્દી સંવત ૧૯૨૨) એ દસ્તાવેજપર એવણના બેટા કએકોબાદ પણ સહી કરેછે .. .	૧૫૬૬	
આતશ બેહરામની બોય વિગેરે ક્રિયા કરનારા મોબેદોએ તાડી નહીં પીવા બાબે માહોમાહેનો લેખ, જેમાં મેહેરજી રાણા પેહેલી સહી કરેછે અને જે ખુદ મેહેરજી રાણાને પોતાને હાથે લખેલોછે (રોજ અર્દીબેહેશત માહ અસપંદાદ સને ૯૩૯ યજદજર્દી સવત ૧૯૨૬) એ દસ્તાવેજપર એવણના બેટા કએકોબાદ પણ સહી કરેછે.	૧૫૭૦	
ઈરાનથી ફરેદુન મર્જબાન એક કાગળ લાવ્યો, તેમા દસ્તુર મેહેરજી રાણાનુ નામછે	૧૫૭૦ આસરે	
નોસારીના બેહેદીનોએ મેહેરજી રાણાને "પીપલીઆ વાડી" આગળ જમીન ધર્મ ખાતે આપી (રોજ ઓહરમજદ માહ શેહેરેવર સને ૯૪૨ યજદજરદી સવત ૧૯૨૯)	૧૫૭૩	
અબુ ફજલ અકબરની દરબારમા દાખલ થયો તે અકબરનામામાં એ વખતની આગમચ માટે બોલે છે કે "કોઈ વખત પારસીઓના મોબેદોની સબત અને જદ અવસ્તાના ભેદ ભરમોનુ જ્ઞાન મારા મનની સબુરી છીનવી લેતુ[1]"	૧૫૭૩-૭૪	૯૮૧
બદઓની અકબરની દરબારમા દાખલ થયો	૧૫૭૪	૯૮૧

(૧) બ્લોખ્માનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો વા. I દિબાચો પાનુ ૧૨. મોલવી અબદુલ રહીમની અકબરનામાની કલકત્તાની આવૃત્તિ વા. III પા. ૮૪ લીટી ૧૩

બનાવો.	અંગ્રેજી સને	હીજરી સને
બદઓની દરબારનો ઇમામ નેમાયો...	૧૫૭૫	૯૮૨
ધર્મ સબંધી મિજલસો અને વાદવિવાદો જેની બદઓની હકીકત આપેછે તેની શરૂઆત	૧૫૭૬	૯૮૩
એક પુછડીઆ તારાનું આકાશમા દેખાવુ (રોજ અશીશાગ માહા આવા સને ૯૪૬ યજદજર્દી)	૧૫૭૭	૯૮૫
બદઓની[1] હીજરી ૯૮૬ ના વર્ષના બનાવોમા નોમારીના મોબેદોના અકબરની દરબારમા આવવા માટે બોલેછે તે એક બની ગયલા બનાવ તરીકે ("આમદે બુદન્દ" એટલે "આવ્યા હતા" એમ) બોલેછે. દબેસ્તાન[2] પણ રજબ ૯૮૭ ની આગમચના વર્ષના બનાવમા એક બની ગયલા બનાવ તરીકે (આમદે બુદન્દ) બોલેછે ત્યારે તેઓ એ વખતની આગમચ આવેલા હોવા જોઇએ અબુલફજલ[3] પણ એજ વર્ષના બનાવમા અકબરની દરબારમા પારસીઓની હાજરી માટે બોલેછે.	૧૫૭૮–૭૯	૯૮૬
અબુલફજલ ધર્મ સબધી મિજલસોમા આ મવાલ લાવ્યો કે શાહ અકબર જેમ સસારિક તેમ ધર્મ સબંધી બાબતોમા વડો હતો	૧૫૭૯	૯૮૬
નોસારીના મોબેદોનો દસ્તાવેજ, જેમાં તેઓ મેહેરજી રાણાને વડા ગણી તેઓની		

(૧) બ્લોક અને આમદઅલીનો તેક્સ્ટ વા II પાનુ ૨૬૧ લાઉનો તરજુમો વા II પા. ૨૬૮

(૨) મુબઈની લીથોગ્રાફ થયલી ૧૨૭૭ હીજરીની આવૃત્તિ પા ૨૬૬ લી ૪.

(૩) અકબરનામુ ઉપર કહેલુ કલકત્તા એડીશન III પા ૨૫૨–૫૩. એલીઅટ VI પા ૫૯

બનાવો.	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સને.
પરવાનગીથી ક્રિયા કામ કરવા કબૂલે છે. (રોજ ગુઆદ માહ તીર સને ૯૪૮ યજદ જર્દી સવત ૧૯૩૫)[1]	૧૫૭૯	
બ્લોખ્માન, જે દસ્તાવેજને ઇસલામી ધર્મની તવારીખમાં અસાધારણ દસ્તાવેજ કહેછે, અને જે દસ્તાવેજમા અકબરની દરબારના ઓલમાઓ એને 'મુજતહીદ' એટલે ધર્મ સબંધી બાબતમાં અચુક કબૂલેછે, તે દસ્તાવેજનો સને[2]	સપટેમ્બર ૧૫૭૯	રજબ ૯૮૭
મીર જમાલુદ્દીને તેનો ફરહંગે જેહાંગીરી નામથી જણાયલો શબ્દકોષ શરૂ કીધો[3]	૧૫૭૯	૯૮૭
અકબરની દરબારમાં ચાલતી મુખ્ય તકરારો, જે સાથે પારસીઓને લાગતું વળગતું હતું, તે તમામ થઇ, કારણ કે ઉપલા અસાધારણ દસ્તાવેજ (મેહેજર) ઉપર સહી થઇ, અને આ શાલના રજબ મહિનાની ૧૬ મી તારીખે (રેહાતઝેકના તરજુમાની નકલ પ્રમાણે ૧૫ મી તારીખે) શાહ અજમેર જવા નીકળ્યો[4] અને નવા જલાલી વર્ષથી		

(૧) પારસીપ્રકાશ I પા ૮ જુઓ અસલ લેખ માટે આગળ પા ૧૪૭

(૨) બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ લીઝ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા II પા ૨૭૨ લીટી ૭ રેહાતઝેકનો તરજુમો પા. ૩૨ આ વખત માટે અબુલ્ફજલ કહેછે કે "દરબાર સઘળા ધર્મોના ડાહ્યા અને ભણેલા પુરૂષોના જમા થવાની જગ્યા થઈ પડી સઘળા ધર્મોના સારાં મતોને કબૂલ રાખવામા આવ્યા, અને તેઓની ખામીઓથી તેઓની ખરી ખુબીઓને ઝાખ લાગવા દેવામા આવ્યો નહીં," (બ્લોખ્માન, આઈને અકબરીનો તરજુમો, વા I દિબાચો પા ૧૪)

(૩) બેંગોલ એશિઆટીક સોસાએટીનુ જર્નલ ૧૮૬૮ ભાગ ૧ ના ૧ પા. ૧૨

(૪) બદઓની, મુનતખબ અલ તવારીખ, લીઝ અને આમદઅલીનો તેક્ષ્ટ II પા. ૨૭૨ લીટી ૧૭ રેહાતઝેકનો તરજુમો પા ૩૩

બનાવો	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સન
પાદશાહે જાહેર રીતે ખોરશેદ અને આતશની સેતાયશ અખત્યાર કીધી . .	૧૫૭૯	૯૮૭
નોસારીના મોબેદ મેહેરજી રાણાને પોતાના વડા તરીકે કબૂલ રાખે છે, તે બાબેના બીજા દસ્તાવેજનો સને[1] (રોજ મેહેર માહ દેહ સને ૯૪૯ યજદજર્દી સંવત ૧૬૩૬) .	૧૫૮૦	
શાહ અકબરે નવા જલાલી વર્ષથી ખોરશેદ અને આતશની જાહેર રીતે સેતાયશ કરવા માંડી[2]	૧૫૮૦-૮૧	૯૮૮
શાહ અકબરે જરથોશતીઓના તરીકા પ્રમાણે ૧૪ જશનો યા તેહવારો મુકરર કીધા[3]	૧૫૮૨	૯૯૦
અબુલફજલની માતા ગુજરી ગઈ અને શાહ અકબર પોતે તેને દિલાસો દેવા ગયો (એમ અરસામા બ્લોખમાન કહે છે તેમ "ધર્મ મજબની બાબતો આગળ વધી ગઈ હતી. પછી ઇસ્લામી બંદગીઓ દરબારમાથી બંદ થઈ હતી અને ઇસ્લામના અનુગ્રહીત નુરમહેદાની સેતાયશ પારસી સેતાયશના પાયા ઉપર અને થોડીક હિંદુઓની ક્રિયા ઉપર રચવામા આવી નવો સને (તારીખે ઇલાહી), જે મજકુર સરકારી દફતરોમા દાખલ કરવામા આવ્યો હતો, તે અને શાહનશાહે પાળવા માંડેલા જશનો તદ્દન પારસી હતા ")[4]	૧૫૮૯	

(૧) જુઓ અસલ દસ્તાવેજની નકલ માટે આગળ પા ૧૪૮ જુઓ પારસીપ્રકાશ I પા ૯

(૨) બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ II પા ૨૬૧ લીટી ૧૬ લોનો તરજુમો II પા ૨૬૯ બ્લોખમાનના આઈને અકબરીના તરજુમામા એ ભાગનો તરજુમો I પા ૧૮૪ રેહાતસેક પા ૨૭

(3) જુઓ પછવાડે પાનુ ૧૯૪ જુઓ બદઓની, રેહાતસેકનો તરજુમો પા ૫૩

(૪) બ્લોખમાન આઈને અકબરીનો તરજુમો I દિબાચો પા ૧૬

બનાવો.	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સને.
નોસારીથી આસદીન કાકાએ દીવ ખાતે લખેલો કાગળ, જેમાં મેહેરજી રાણાને મોબેદોના વડા તરીકે ગણ્યાછે (રોજ ગુઆદ માહા આદર સને ૯૫૯ યજદજર્દી સવંત ૧૬૪૬)	૧૫૯૦	
મેહેરજી રાણા મરણ પામ્યા (રોજ ૮ મા ૧૨ સને ૯૬૦ યજદજર્દી) .	૧૫૯૧	
મીર જમાલુદદીનને શાહ અકબર તરફથી તેનો શબ્દકોષ, જે પછવાડેથી "ફરહગે જેહાનગીરી" ને નામે ઓળખાયો, તે તમામ કરવાનો હુકમ મળ્યો[1] અકબરે તે બાબે હસ્તલેખ પુસ્તકો ખરીદવા રકમ આપી અને દગનથી અર્દેશરને મીર જમાલુદદીનને એ કામમા મદદ કરવા બોલાવ્યો	૧૫૯૨ ૮ સપટેમબર	૧૦૦૦
શેખ મુબારકનુ મરણ	૧૫૯૩	૧૦૦૧
શાહ અકબરે દસ્તુર કેકોબાદને પોતાના રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષ આપેલું ૩૦૦ વીઘા જમીનનું પેહેલુ ફરમાન, જેમા જણાવ્યું છે કે તેમાની ૨૦૦ વીઘા જમીન એ વખત આગમચ મેહેરજી રાણાને આપેલી હતી એ ફરમાનનો સને (રોજ ૧૦ માહા અસફન્દારમદ ૯૬૮ યજદજર્દી)[2] . ..	૧૫૯૫	૧૦૦૩
બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ આ વર્ષના બનાવ સાથે તમામ થાયછે[3] .	૧૫૯૫-૯૬	૧૦૦૪

(૧) બેંગાલ એશિઆટીક સોસાઈટીનુ જર્નલ ભાગ I ના I (૧૮૬૮) પા ૧૨ જુઓ ફરહગે જેહાંગીરીનો દિબાચો જુઓ પછવાડે પાના ૨૦૩-૫

(૨) જુઓ અસલ દસ્તાવેજનો ફોટો લીથોફેક સીમીલા, અને નકલ પા. ૯૩ જુઓ પારસી પ્રકાશ I પા. ૯

(૩) એલીઅટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ વા. V પા. ૪૭૯.

બનાવો.	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સને.
નવાબ નામદાર સાદીક મહમદખાને બહાર પાડેલો મેહેજર. એ ઘણો અગત્યનો દસ્તાવેજ છે. એમાં દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન બાબે તેહેકીક ફરમાવેછે		૨૬ માહા રબીઉલ સાની ૧૦૦૫
અબુલફજલે આઇને અકબરી તમામ કીધી....	૧૫૯૬	૧૦૦૫
ફરમાનથી આવેલા દસ્તુર અર્દશીરે ભરૂચના દસ્તુર કામદીન પદમ ઉપર લખેલુ કાગળ[1] (રોજ ૨૪ મા. ૧ સને ૯૬૭ યજદજરદી)...	૧૫૯૭	
અબુલફજલને જેહાંગીરે મારી નાખ્યો.	૧૨ ઓગસ્ટ ૧૬૦૨	૪ થી રજબ ૧૦૧૧
શાહ અકબરે દસ્તુર કેકોબાદને ૩૦૦ વીઘા જમીન માટે આપેલુ બીજુ ફરમાન, જેમા પણ ૨૦૦ વીઘા જમીન મેહેરજી રાણાને આપેલી જણાવેછે (રોજ બહમન માહા મેહેર સને ૯૭૨ યજદજરદી). ...	૧૬૦૩	૧૦૧૧
ખાન ખાનાન મીરજાખાન બહાદુર સેપેહ સાલારે દસ્તુર કેકોબાદને ૩૦૦ વીઘા જમીન બાબે આપેલો પરવાનો (પરવાન્ચે) (રોજ ૧ માહ અસફનદારમદ) એમા પણ ૨૦૦ વીઘા જમીન દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આપેલી જણાવી છે	૧૬૦૩	૨૧ રમજાન ૧૦૧૨
અકબરનું મરણ	૧૩ અકટોબર ૧૬૦૫	૧૦૧૪

(૧) પારશીપ્રકાશ વા I પા ૧૦ જુઓ એ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની બીયોગ્રાફીથી પ્રગટ થતી રેવાયત II પા ૪૫૮ લાટી ૭ જુઓ પા ૨૦૮.

બનાવો	અંગ્રેજી સને.	હીજરી સને
ફરહંગે જેહાંગીરી નામનો શબ્દ કોષ, જે માટે મદદ કરવા દસ્તુર અર્દેશર ઈરાનથી આવ્યા હતા, તે તમામ થયો	૧૬૦૮	૧૦૧૭
દબેસ્તાનના કર્તાનો જનમ આસરે ...	૧૬૧૫	૧૦૨૬
દબેસ્તાનમા જણુવેલા છેલ્લા બનાવનો સને દબેસ્તાન ત્યારે એ સને પછી લખાયલી હોવી જોઇએ	૧૬૫૩	૧૦૬૩

I.

જરથોશ્તી ધર્મનાં તત્વો શાહ અકબરને સમજાવનારા નૌસારીના પારસીઓ.

હવે આપણે આપણા વિષયની મુળ બાબત ઉપર અને તેના પેહલા ભાગ ઉપર આવીએ અને જોઇએ કે શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મના મુળ તત્વો સમજાવનારા હિંદુસ્તાનના પારસીઓ હતા અને તે નૌસારી કસબાના પારસીઓ હતા

તવારીખનાં ચાર પુસ્તકો છે, જેમાના બે સિધી રીતે અને બે આડકતરી રીતે દેખાડે છે, કે શાહઅકબરને જરથોશ્તી દીનના તત્વો સમજાવનારા હિંદુસ્તાનના પારસીઓ હતા અને નહીં કે ઈરાનના

I **બદઓની**—આ બાબે પેહેલુ અને સર્વથી અગત્યનુ પુસ્તક અકબરના રાજ્યના તવારીખ નવેશોમાના અબદુલ કાદર મલુકશાહ બદઓનીનુ (૧)

(૧) બદઓનીની જીંદગીના વિગતવાર એહેવાલ માટે જુઓ, Journal of the Asiatic Society of Bengal, No III (1869) p 117 એની ટુંક હકીકત માટે જુઓ, Elliot's History of India, Vol. V., p 477. Blockmann's Translation of the Ain-i-Akbari, Vol. I., p. 104, note. 2.

છે. એ પુસ્તક મુનતખબ અલ તવારીખને નામે મશહુર છે તેના પુસ્તકમાં નીચલો ફકરો આ બાબે મળેછે

"આતશપરસ્તો, કે જેઓ ગુજરાતના મુલકમાથી નોસારી શાહેરથી આવ્યા હતા, તેઓએ જરથોશતની દીનની સચ્ચાઈ દેખાડી અને આતશની તાજીમ કરવી, એ મોટી સેતાયશ જણાવી તેઓએ (શાહને) પોતાના (બોલવા) તરફ ખેંચીને ક્યાનીઓની ઇશરેલાહ અને રાહ અને રવેશથી વાકેફ કીધો તેથી (શાહે) ફરમાવ્યુ કે ઇરાનના પાદશાહો, જેઓના આતશ કદેહો હમેશા બરપા રહેતા, તેઓની રીત મુજબ, આતશને મેહેલમાં, શેખ અબુ ફજલની મબાળ હેઠળ, શુ રાત કે શુ દિવસ, જારી તપાસેલો રાખવામા આવે, કારણ કે તે ખોદાતાલાની નિશાણીઓમાનો એક નિશાણી છે, અને તેના નુરોમાનુ એક નુર છે . . અને પાદશાહીના ૨૫) મા સાલના નરોજને વખતે જાહેર રીતે ઓગરોદને અને વળી આતશને સેજદો કીધો, અને બતી અને ચેરાગ સળગાવતી વખતે દરબારીઓએ પણ ઉભુ થવાનુ જરૂરનુ ધાર્યું[1]

આતશની સેતાયશની તરફેણમાં આઇને અકબરીમા અબુફજલનુ મત—ઉપલા ફરમા મુજબ પાદશાહે અખત્યાર કરેલી આતશની સેતાયશની હીમાયત અબુફજલ પોતાની આઇને અકબરીમા નીચે મુજબ કરેછે

"જેહાનને રોશન કરનાર રોશન દેલ પાદશાહ, રોશન નુર તરફના ભાવને યજદ પરસ્તી ગણેછે, અને ખોદાની સેતાયશ ધારેછે અજ્ઞાન મોહા મગજનાઓ તેને દાદારને વીસરવુ અને આતશ પરસ્તી ધારેછે, પણ બારીકીથી જોનાર અક્કલમંદો તેને નેક કામ સમજે છે જ્યારે ચુનંદા માણસોમા એક નજરે પડતા પદાર્થની સેતાયશ એક લાયક રીત ગણાય છે, અને તેમ નહીં કરવુ ખોટુ ગણાય છે, ત્યારે આ બુલંદ (નુરી) તત્વ, કે જે ઉપર માણસ જાતની હસ્તી અને પાયદારીનો આધાર છે, તેને બુઝર્ગી આપવી, તે કેમ મજાવાર ન ગણાય? અને તેમા હલકા વિચારો કેમ દાખલ થઈ શકે? શેખશરફુદ્દીન મુનયરીએ કેવુ ખુશ રીતે કહ્યુ છે કે 'આફતાબ અસ્ત પામે ત્યારે કોઈ વણી ચેરાગ માથે કામ નહી પાડે તો શુ કરે?' (આતશનો) શોલો તે ઇશ્વિરી નુરના મુળમાથી (એટલે

(૧) મુનતખબ અલ તવારીખ Lees and Ahmad Ali s Text, Vol II, p. 261. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ પા ૯ ગુજરાતી તરજુમા મુખ્ય કરી અસલ ફારસી પરથી કીધા છે

સૂર્યમાંથી નીકળ્યો) છે, અને તે પવિત્ર ગોહરની નિશાણી છે અગર જો ખોરશેદ અને આતશ નહીં હોતે તો ખોરાક અને દવા ક્યાથી બની શકતે? અને જોવાની આખ શુ કામ આવતે? આ નેક બખ્ત ચેરાગનો આતશ આસમાની છે" (આઇને અકબરી, પેહેલુ દફતર, ૧૮ મી આઇન, બ્લોખ્માનનો તેર્જુ વાલમ ૧ પાનુ ૪૩ અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ પા ૧૦ નોટ ૧)

એજ મુજબ 'શબારૂજી એ અફસરે બદીવ' એટલે 'તાજના માલિકની રાત અને દહાડો ગુજારવાની રીત' યાને 'પાદશાહ પોતાનો વખત કેમ ગુજારે છે' તેના વર્ણન બાબેની દફતર પેહેલાની ૧૨ મી આઇનમા પણ અબુલફજલ પોતાના પાદશાહની ખોરશેદ અને આતશની સેતાયશ તરફની વળાણનો બચાવ કરેછે તે કહેછે કે (બ્લોખ્માનની આઇને અકબરીની આવૃત્તિ વા I પા ૧૫૪ લીટી ૮)

"(પાદશાહની) એબાદતો વર્ણનની શક્તિની બહાર ગયલી છે (એટલે તેનુ વર્ણન થાઇ શકે નહી). તેની એક પણ ઘડી, આત્માના ચીંતનવીનાની[૨] અને દાદાર, જેની બરાબરીઓ કોઈ નથી, તેની નીઆએશ કરવા વીનાની ખાલી હોતી નથી ખાસ કરીને (તેની એબાદતોના વખતો નીચલા છે) સવારનો પોહોર, જે સારો દહાડો પસાર કરવા માટે દિબાચા સમાન છે, અને રોશની પાથરવા માટેનો ખીલતા બહારનો વખત છે, અને બપોર, કે જ્યારે આલમને ચળકાટ આપનાર આફતાબની રોશની દુનિયામા પથરાઈ જાયછે, અને માણસ જાતની તરેહવાર ખુશીઓનુ મૂળ થઈ પડેછે; અને સાંજ, જ્યારે રોશનીઓને મૂળ આપનાર (એટલે સૂર્ય) બાકી માણસોની નજરથી છુપો થાયછે, અને નુરને પમદ કરનારાઓના સર ગભરાટમા પડેછે, અને મધ્યરાત, જ્યારે પેલો હસ્તીની અનજુમન (એટલે કુલે હૈયાત પેદાયશ) નો રોશનીની વૃદ્ધિ કરનાર (એટલે સૂર્ય, પોતાનો) ચેહેરો ઉંચે ચહડવા (એટલે ઊગવા) તરફ ધરેછે, અને અંધારી રાતના ગમથી દુખી થયલા લોકોને ખુશ દેલીની ખબર પહોંચાડે છે એ સઘળી (ઉપર મુજબની ગેહેગેહની) નીગ્ગો (યા ભેદી ભણતરો અને એબાદતો) એક યજદ (ખોદાતાલા) ની બુજોરગી જાળવવા

(૧) આ ફકરામા ખોરશેદની ની સેતાયશની તરફેણમા જે તકરાર રજુ કરવામા આવી છે, તે તકરારની ઢપ ખોરશેદની નીઆએશની ઢપની યાદ આપેછે ત્યા પણ એવીજ ઢપ છે કે "યેઘ જી હ્વરે નોઈત ઉજ્જુશ્યેઈતિ અધ દએવ વીસ્પાઓ મૈરેનચિન્તિ" એટલે "અગરજો ખોરશેદ ઊગે નહીં તો દેવો તમામ ચીજોનો નાશ કરે..."

(૨) تامّل considering attentively

માટે અને જેહાનને પેદા કરનાર ખોદાવદની પરસ્તેશ માટે છે. અગર જો વાગલાંની તબઆવાળા (એટલે અંધકારનો ખવાશ ધરાવનારા) નાદાનો એનો ભેદ ભરમ નહીં પામે, તો તેમા કોણનો વાંક હોય અને નુકસાન કોણને થાય? દરેક ધણી કબૂલે છે કે આપણા ભલું ઇચ્છનારની સેપાસ ગુજારી અને નીઆએશ કરવી એ જરૂરનું છે (ત્યારે) તે નુરોના નુર (એટલે આફ્તાબ) ની ખખશેશ માટે શુકર ગુજારી કેઈ શક્તિથી થઈ શકે? અને તેની નેઆમતોની ગણત્રી કેમ થઈ શકે? (એટલે આપણાથી તેનો ઉપકાર પુરતો જાહેર થઈ શકે નહીં.) ખાસ કરી બુલંદ દરજાના પાદશાહોએ (એમ કરવું જરૂરનું છે), કારણ કે સઘળા દાનેશમંદોના કહેવા મુજબ, આસમાની તખત ઉપરનો તે પાદશાહ (એટલે ખોરશેદ) પોતાની ખાસ નજર એ ટોળા (એટલે પાદશાહો) ની તરબીઅત ઉપર રાખેછે, અને દુનિયાના માલેક (એટલે પાદશાહ અકબર) ની આતશની તાજીમ કરવામા અને ચેરાગને બુજોરગી આપવામા એજ મતલબ છે તે, તે (આતશ)ની ખુબીઓ ઉપર નીગર (યાને ભેદી બદગીઓ) લખેછે, અને તે બુલંદ નુર (આફતાબ) તરફથી જે રોશની કબૂલે છે, તે બાબે બોલે છે [૧] ખૂશ ફેગારાથી આ જમાનાના વગર અક્કલનાઓ તેને ખોટુ રૂપ આપેછે તેઓ તેને આફતાબને ખોદા તરીકે ગણવુ અને આતશ પરસ્તી ગણેછે, તે ઉપર હોઠમા હસવું આવેછે."

ખોરશેદની સેતાયશની તરેફ્ણમાં બદ્યોની પ્રમાણે બીરબલના વિચારો—જેમ અબુ ફજલ આઇને અકબરીમાં આતશની સેતાયશની ભીફારસ કરેછે, અને શાહ અકબરનો આતશ પરસ્તી માએ બચાવ કરે છે, તેમ બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ પ્રમાણે બીરબલ, ખોરશેદની સેતાયશની શાહ અકબરને ભીફારસ કરેછે તે બાબે બદઓનીનો ફકરો નીચે મુજબ છે

"હયાનતી ભર્યા બીરબલે ખાતર નિશાણ કીધી, કે જ્યારે આફતાબ સપુર્ણ દેખાવનું મુળ છે (એટલે સર્વને જોવાને શક્તિવાન કરેછે), અને જ્યારે ખેતીના પાકનું, મેવાનું, અને તરકારીનું પુખ્ત થવુ તેની અસરથી છે, અને જ્યારે આલમની રોશણી અને આલમના લોકોની હૈયાતીનો આધાર તેના ઉપર છે, ત્યારે તે (આફતાબ) એબાદત અને માનને લાયકનો હોવો જોઇએ, અને આપણે મોહ તેના તખુ થવા તરફ (એટલે પુર્વ દિશા

(૧) આ પાદશાહ અકબરને લાગુ પડે અથવા તો અલંકારિક રીતે આતશને લાગુ પડે. કે આતશ કાંઇ નહીં પણ ખોરશેદના તે ખુબીઓ જાહેર પાડેછે

તરફ) કરવું જોઈએ, અને નહીં કે તેના અસ્ત થવા તરફ (એટલે પશ્ચિમ તરફ)..................દરબારના દાબેલા રાખવા જોગ (અથવા હીનપસ્તી લાયકના) ઓલમાઓ અને દાનાવાએ ટેકો આપ્યો કે 'આફતાબ તમામ આલમનું મોટું નુર (નઇરે આઝમ) અને બક્ષીસનો કરનાર છે, અને પાદશાહોનો મુરબ્બી છે, અને પાદશાહો તેનાથી હકુમત ચલાવનારા છે.' આ સબબ, પાદશાહી નવરોજ મરતબા સાથે પાળવાનું કારણ થઈ પડ્યુ અને પાદશાહીએ આવવાને લગતા વખતનું એ (નવરોજના) રોજે દરસાલ જશન કરવામાં આવતુ[1]"

બદઆેાની ચુસ્ત ઇસલામી હતો, તેથી તે ઉપલા ફકરામાં ખોરશેદની સેતાયશની સીફત કરનાર બીરબલને લ્યાનતી ભર્યો (મોઅલુન) અને તેને ટેકો આપનાર દરબારના માનીતાઓને 'હીનપસ્તી લાયકના અથવા દાબેલા રાખવા જોગ (મકહુર)' એવા વિશેષણો લગાડે છે

બદઆેાની પ્રમાણે જરથોશ્તી રોજ માહ અને જશનો શાહ અકબરે અખત્યાર કર્યાં—હવે એજ તવારીખ નવેશ બદઆેાની ઉપરથી આપણે આગળ ચાલતા જોઈએ છીએ કે ખોરશેદ અને આતશની જાહેરમાં સેતાયશ કરવા પછી બે વર્ષે (હીજરી ૯૯૦ ઈ ૧૫૮૨) અકબરે જરથોશ્તીઓનુ પચાગ અને જરથોશ્તીઓનાં જશનો દાખલ કીધા. બદઆેાની આ બાબે નીચે પ્રમાણે કહે છે.

"હીજરી અરબી સનને ફેરવી નાખીને તે (નવા સને)ની શરૂઆત, પોતાનું જલુસી સાલ (એટલે પાદશાહીએ બેસવાનો વખત), જે ૯૬૩ નું હતું, તેથી કીધી. મહિનાઓને ઇરાનના પાદશાહોની રસમ મુજબ, જેમ નિશાબની[2] કેતાબમા જણાવેલું છે તેમ, અખત્યાર કીધા, અને જશનો પણ, જરથોશ્તીઓના જશનની માફક, વર્ષના ૧૪ મુકરર થયાં ..... અને આ (નવા સને) ને ઇલાહી સાલ અને માહનુ નામ આપ્યુ[3]"

અબુ ફજલે આઈને અકબરીમાં આપેલુ પારસી જશનોનુ વર્ણન—શાહ અકબરે બદઆેાની પ્રમાણે પારસીઓના જે જશનો અખત્યાર કીધા હતાં, તેનું અબુ ફજલ પોતાની આઇને અકબરી (દફતર બીજુ આઇન

(૧) મુનતખબ અલ તવારીખ, લીઝ અને આહમદ અલીનો કલકત્તાનો તેહ્રુ, વાલમ બીજું, પાનુ ૨૯૦ લીટી ૧૪

(૨) એક ચોપડીનું નામ, જે અબુ નસર નામના શખસે લખી હતી (બ્લોખમાન, આઈને અકબરી, વાલમ ૧, પાનુ ૪૧, નોટ).

(૩) મુનતખબ અલ તવારીખ, વાલમ ૨) જું પાનું ૩૦૬ લીટી ૧૪ થી.

૨૨) માં "આઇને જશન આશ્રએ" નામના જશનોના ખાસ બાબમાં નીચે મુજબ વર્ણન આપેછે.

" કદરદાન શેહેરયાર પેહેલે આગલા લોકોના સરસ રિવાજો શોધેછે, અને તેઓમે ફેલાવવાને ઘણી કોશેશ કરેછે. અને (તે રિવાજ પાળનાર) ધણીઓ તરફ નહીં જોઈ, જે લાયક હોય તે મોટી કીમતે અખત્યાર કરેછે. બીજુ, જૂદા જૂદા માણસોની પરવરશ માટે મેહેરબાની કરેછે, અને (તેઓને) બક્ષેશ આપવા માટે બાહના (એટલે જોગવાઈઓ) શોધેછે. તેટલા માટે જ્યારે જમશેદના જશનો અને મોબેદોનાં જશનો તે નામદારના સાંભળવામાં આવ્યા, ત્યારે તે કબૂલ રાખવામાં આવ્યા, અને બક્ષેશનો સામન લાવવામા આવ્યો ૧) લુ નરોજનુ જશન જ્યારે રોશન ખોરશેદ મેષ રાશિમા પોતાનો ખાસ ચળકાટ બક્ષેછે, ત્યારથી ૧૯ મા[૧] દહાડા સુધી ખુશી ખુશાલી કરવામા આવેછે એ (૧૯ દિવસના) અરસામા બે દહાડા મોટા જશનો થાયછે, અને ઘણો ખજાનો અને તરેહવાર નેઆમતો બક્ષેશ આપવામા આવેછે.(૧) ફરવર્દીન મહિનાની શરૂઆત, અને(૨) ૧૯મો દહાડો, જે વડીલોના માનનો[૨] વખત. જે રોજ મહિનાનુ નામ ધરાવેછે, તે રોજ કદીમ લોકો ખુશાલીથી પાળતા અને જશન કરતા પાદશાહ પણ એમ પાળેછે (તેવા જશનના દિવસો નીચે મુજબ છે) ફરવર્દીન મહિનાનો ૧૯ મો રોજ (એટલે ફરવર્દીઆનનુ જશન) અર્દીબેહેસ્ત મહિનાનો ત્રીજો રોજ (અર્દીબેહેસ્ત મહિનો ને અર્દીબેહેસ્ત રોજનું જશન) ખોરદાદ મહિનાનો ૬ ઠો રોજ (ખોરદાદનું જશન) તીરનો ૧૩ મો રોજ (તીરંગાનનું જશન) અમરદદનો સાતમો રોજ (અમરદાદનું જશન). શેહેરેવરનો ચોથો રોજ (શેહેરેવર માહનું જશન) મેહેરનો ૧૬ મો રોજ (મેહેરગાનનુ જશન) આવાંનો દસમો રોજ (આંવા અર્દવીસુરનુ જશન). આઝરનો નવમો રોજ (આદર મહિનાનું જશન) દેહનો આઠમો, પદરમો, અને તેવીસમો રોજ. (દેહ મહિનાના દેપાદર, દેપમહેર, અને દેપદીન રોજનાં જશનો). બહમનનો બીજો રોજ (બહમનથાનનુ જશન) અસ્ફન્દાર મજનો પાંચમો રોજ (અસ્પન્દાદ મદનું જશન) દરેક જશનમા 'સુરત' અને 'માઅની' તરેહવાર રીતે શીંગાર લેછે (એટલે એ જશનો જેમ જાહેર રીતે સીંગાર

---

(૧) એટલે ફરવર્દીન મહિનો ને ફરવર્દીન રોજના ફરવર્દીઆનના જશન સુધી.

(૨) شرف શર્ફ The honour derived from ancestors ગુજરી ગયલા વડીલોના અશો ફરોહરોની યાદનો એ ફરવર્દીઆનનો દિવસ છે, માટે તેનો એ ઈસારોછે

અને એરા આસમથી પાળવામા આવેછે, તેમ તેનો અસલ ભેદ બસ્મ પાળવામા આવે છે.)(૧)"

ત્યારે બદએોનીનો ઊપલો પેહલો ફકરો, જેના વિચારોને તેના બીજા ફકરાઓ ટેકો આપે છે, તે ફકરા ઊપરથી આપણને શુ હકીકત મળે છે? આપણે નીચલી હકીકતો જાણીએ છીએ

૧ નોસારીના પારસીઓએ "જરથોશ્તી દીનની સચ્ચાઈ દેખાડી."

૨. તેઓએ શાહને "કયાનીઓની રાહ અને રવેશથી વાકેફ કીધો"

૩ શાહે ફરમાવ્યુ કે "ઈરાનના પાદશાહો, જેઓના આતશકદેહો હમેશાં બરપા રેહતાં, તેઓની રીત મુજબ આતશને મેહેલમા શેખ અબુ ફજલની સભાળ હેઠળ, શુ રાત કે શુ દિવસ, જારી તપાસેલો રાખવામા આવે"

૪. હીજરી ૯૮૮ (ઈ સ. ૧૫૮૧) મા, એટલે નોસારીના પારસીઓ દરબારમા આવ્યા પછી બે વર્ષમાં, શાહે "જાહેર રીતે ખોરશેદને અને વળી આતશને સેજદો કીધો, અને બતી અને ચેરાગ સળગાવતી વખતે દરબારીઓએ પણ ઊભુ થવાનુ જરૂરનુ ધાર્યું"

બદઓની પોતાના લખાણુમાં ઈરાનના જરથોશ્તીઓ માટે કાઈ કહેતો નથી. જો ઈરાનથી કોઈ જરથોશ્તીઓ એ વખતે આવ્યા હતે તો તે બાબે તે ઈસારો કરતે. એ તો ફક્ત નોસારીનાજ પારસીઓ માટે બોલેછે બદએોનીના એ ફકરાનો છુટો અર્થ આપતા પ્રોફેસર વીલસન જેવો જાણીતો ઊગમણુ ભાષાનો અભ્યાસી પોતાના એ બાબેના વિષય(૨)મા ખુલ્લું કહેછે કે "કેટલાક આતશની સેતાયશ કરનારાઓ, જેઓ ગુજરાતના નોસારીથી આવ્યા હતા, તેઓએ જરથોશતના ધર્મમા ઘણાકોને વટળાવ્યા. શાહનશાહ ચોકસ હદ તેઓમાનો એક હતો."

આપણે યાદ રાખવુ જોઈએ કે બદએોનીના લખાણની સત્તા, તે એક એવા તવારીખ નવેશની સત્તા છે, કે જે એક ચુસ્ત મુસલમાન હતો, અને જેને દરબારમાં ચાલતી ધર્મસબધી તકરાર સામે, અને શાહ અકબર ધર્મસંબધી બાબતોમાં જે સહનશીલતા દેખાડતો હતો તે સામે અભાવ હતો.

---

(૧) આઈને અકબરી, બ્લોખ્માને પ્રગટ કરેલુ પુસ્તક, વાલમ ૧, પાનું ૨૦૦ વસાયામાંનો ભાગ મેં સમજ માટે આપ્યોછે.

(૨) Account of the Religious Innovations attempted by Akbar, જુઓ ડા રોસ્ટે પ્રગટ કરેલાં એનાં લખાણો, વા. II—પા. ૩૮૯.

પ્રોફેસર મેક્ષમુલર કહેછે તેમ, બદાઓની "અકબરના ધર્મસબંધી વિચારો બાબે ખુલ્લો ધિક્કાર ધરાવી લખાણ કરતો[1] હતો." તેની "ચોપડી છુપી રાખવામાં આવી હતી અને મીરાત ઊલ આલમના એક લખાણ મુજબ તે જેહાંનગીરના રાજ્યમા જાહેરમા લાવવામા આવી હતી[2]". તેથી જો નોસારીના પારસીઓ પોતાના કામમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા હતે તો બદાઓની એમ કહેવાને અચકતે નહીં. ત્યારે એના જેવા ખુદ અકબરના જમાનાના તવારીખ ન્વેશની સત્તા ઊપર ઊવીલસન પોતાના બોલવાનો આધાર બાંધે છે. તે બદાઓનીને ખુલ્લે ખુલ્લુ એમ કહેતો સમજે છે, કે નોસારીના આતશપરસ્તોએ જરથોશતી ધર્મની બાબતમા શાહનશાહ ઊપર અસર કીધી હતી અકબરની દરબારમા આવેલા પારસીઓની મુલાકાતનું પરિણામ વર્ણવવાની બાબતમાં બદાઓની કરતા કોઈ પણ લખાણ વધારે સત્તાભર્યું ન ગણાય, અને નોસારીના પારસીઓ બાબેના બદાઓનીના ફકરાને બરાબર સમજવાની બાબતમા ઊવીલસન કરતા કોઈ પણ લખનાર વધારે સત્તાભર્યો નહીં ગણાય.

એક બીજો પણ લખનાર છે, કે જે પણ બદાઓનીને બરાબર સહમજ્યો છે. તેના કેહેવા મુજબ નોસારીના પારસીઓએ જરથોશતી ધર્મની બાબતમા અકબરને સમજણ આપી હતી. તે કોટ દ નોયે છે (૧૮૩૦ થી ૧૮૮૨). તેના જર્મન પુસ્તકનો બોને મોરી નામના ગ્રંથકર્તાએ ફ્રેંચમા તરજુમો[3] કર્યોછે. તે તરજુમાને આધારે હું તેના શબ્દો જણાવું છુ તે કહે છે કે "ગુજરાતમા આવેલા નોસારી ખાતે જરથોશતના ધર્મને માનનારા કેટલાકો હતા. તેઓ ઇરાનથી નાસી આવેલા પુરૂષો, કે જેઓને ધર્મને ખાતર હેરાન કરવામા આવ્યા હતા, અને જેઓને હિંદુસ્તાનમા એક નવુ વતન મળ્યુ હતું, તેઓના વારેસો હતા તેઓને પારસી એટલે કે આતશની સેતાયશ કરનારાઓ કહે છે તેઓના ધર્મગુરૂઓમાના કેટલાકોને સીકરી ખાતે બોલાવવામા આવ્યા હતા અને તેઓએ શાહનશાહને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કર્યો (યા ધર્મ શિખવ્યો) હતો."

II **બદાઓનીને દબેસ્તાનનો ટેકો**[4] —આપણી બાબતના સબંધમા

(૧) Introduction to the Science of Religion ૧૮૮૨ની આવૃત્તિ પાનું. ૨૦૯.

(૨) બ્લોખમાન. આઈને અકબરી I પા ૧૦૪ નોટ ૨.

(૩) L' Empereur Akbar par le Comte de Noer, traduit par G. B. Maury. વા. I પા. ૩૧૪–૩૧૫.

(૪) દબેસ્તાનના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઊપર પા. ૧૩.

બહદીનોની મુનતખબ અલ તવારીખ પછી બીજું અગતનું પુસ્તક દબેસ્તાન છે. આ ફારસી ધર્મસંબંધી કેતાબ, જે બદાઉનીની પછી થોડાંક (આશરે ૫૭) વર્ષે લખાઇ હતી, અને જેમાં અકબરની દરબારમાં આવેલા પારસીઓની હકીકત, એકાદ બાબત સિવાય, મુખ્ય કરીને બદાઉનીને આધારે લખાઇ છે, તેમાં પણ ઉપલી બાબતની નોંધ લીધી છે, કે ગુજરાતના મુલકમાંથી નોસારી કસબામાંથી આવેલા આતશ પરસ્તોએ શાહ અકબરને જરથોશ્તી દીન, આતશની સેતાયશ અને અસલી કેઆનીઓની રાહ રસમો સમજાવી. એ પુસ્તકમાં કહેછે કે “ એજ મુજબ આતશ પરસ્તો, કે જેઓ, નોસારી કસબો, જે ગુજરાતના મુલકમાં છે, ત્યાથી આવ્યા હતા, તેઓએ જરથોશ્તી દીનની સચ્ચાઇ અને આતશની તાજીમને મોટી એબાદત તરીકે જણાવી. પાદશાહે તેઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કયાનીઓની રાહ રવેશથી વાકેફી મેળવી, અને વળી અરદેશર નામના જરથોશ્તી દાનાવ ઉપર પૈસા મોકલ્યા, અને ઇરાનથી બોલાવ્યો, અને આતશને તમામ સંભાળથી દાનાવ નવાબ શેખ અબુ ફઝલને સોંપ્યો અને મુકરર કર્યું કે ઓર્બદોની રીત મુજબ, જેમ ઇરાનના મુલકના આતશ કદેહો હમેશા બરપા રહેતાં, તે તરીકા મુજબ, હમેશાં શું રાતે કે દિવસે, મેહેલના ખાનગી અન્દરના ભાગમા તેની તપાસ રાખે, કારણ કે તે ખોદાતાલાની નિશાણીઓમાંની એક નિશાણી છે, અને તે બુલદ ઇજદના નુરોમાંનું એક નુર છે. અને તેજ માફક ફેરમાનથી આતશ પરસ્તોને તેડાવ્યા, અને જરથોશ્તી દીનના ભેદો માટે તેઓને પુછયું અને આજર કએવાન, જે યજદાનીઆન અને આબાદાનીઆન (પંથવાળાઓ) નો સરદાર હતો, તેના ઉપર કાગળો લખ્યા અને તેને હિંદુસ્તાન તેડાવ્યો. ” (૧)

દબેસ્તાનના ઉપલા ફકરા ઉપરથી આપણને નીચલી હકીકતો મળેછે

૧ “ આતશ પરસ્તો, કે જેઓ, નોસારી કસબો, જે ગુજરાતના મુલકમાં છે, ત્યાથી આવ્યા હતા, તેઓએ જરથોશ્તી દીનની સચ્ચાઈ અને આતશની તાજીમને મોટી એબાદત તરીકે જણાવી ”

૨ “ પાદશાહે તેઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કયાનીઓની રાહ રવેશથી વાકેફી મેળવી.”

૩. “ આતશને તમામ સંભાળથી દાનાવ નવાબ શેખ અબુફજલને

---

(૧) હીજરી ૧૨૭૭ માં મુંબાઇમા છપાયલી ફારસી આવૃત્તિ પા ૨૯૬, નજર બીજી, દસમી તાલીમ.

સોંપ્યો, અને મુકરર કર્યું કે ઓફીસાની રીત મુજબ, જેમ ઇરાનના મુલકના આતશ કદેહો હમેશા બરપા રહેતાં, તે તરીકા મુજબ, હમેશાં શું રાતે કે દિવસે, મેહલના ખાનગી અન્દરના ભાગમા તેની તપાસ રાખે."

ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ, કે બદઓનીના આગળ આપેલા ફકરામાં જે ત્રણ બાબતો જણાવીછે, તે દબેસ્તાનના ઉપલા ફકરામાં પણ મળે છે.

પણ દબેસ્તાનના ઉપલા ફકરામા એક બાબત વધારે છે કે જે બદઓ-નીમાં નથી મળતી. તે આ છે કે "અને વળી અરદેશર નામના જરથોશ્તી દાનાવ ઉપર પૈસા મોકલ્યા અને ઇરાનથી બોલાવ્યો ... અને તેજ માફક ફેરમાનથી આતશ પરસ્તોને તેડાવ્યા અને જરથોશ્તી દીનના બેદો માટે તેઓને પુછ્યું અને આજર કએવાન ઉપર .... કાગળો લખ્યા અને તેને હિંદુસ્તાન તેડાવ્યો."

દબેસ્તાનના લખનારે બદઓની ઉપરથી લીધુછે—હવે દબેસ્તાનમા જણાવેલી આ એક નવી બાબત ઉપરથી એમ અટકળ કરવામાં આવેછે કે "બદઓનીએ જણાવેલા નોસારીના પારસીઓથી અકબર સંતોષ નહીં પામેલો હોવો જોઈએ તેઓ તેને ઘણું નહીં શીખવી શક્યા હોય, તેથી તેણે દુર નજર કરવાનો ઠરાવ કીધો અને ફેરમાનથી અરદેશરને અને બીજા પારસીઓને તેડાવ્યા" દબેસ્તાન ઉપરથી મુદલ એવું અનુમાન નીકળી શકતું નથી. પેહલું તો દબેસ્તાનમા ફકત ઊપલી એક બાબત વધારે આવી છે, તે ઊપરથી એમ કહેવામા આવેછે કે દબેસ્તાન "વધારે સપૂર્ણ અને વિગત વાર એહેવાલ આપે છે" બદઓનીની મુન્તખબ અલ તવારીખ અને દબેસ્તાનના આ બાબતના અસલ ફારસી ફકરાઓ ઊપરથી માલુમ પડેછે કે બદઓના કરતા દબેસ્તાનનો કર્તા કોઈ વધુ સપૂર્ણ યા વિગતવાર એહવાલ આપતો • થી. દબેસતાનનો ફકરો બદઓનીની મુન્તખબ અલ તવારીખના આ બાબેના ફકરાનો લગભગ બોલેબોલ ઊતારો છે બદઓનીની મુન્તખબ અલ તવારીખ ઉપરથી અને દબેસ્તાન ઊપરથી આ બાબતના અસલ ફારસી ફકરાઓ હું સામાસામી આપુછુ, જે ઊપરથી એકી નજરે એકદમ નજરે પડશે કે ફેરમાનથી અરદેશર અને બીજા આતશાની સેતાયશ કરનારાઓ આવવાની બાબત સિવાય. દબેસ્તાનનો ફકરો બોલેબોલ બદઓનીની તવારીખ ઊપરથી લીધેલો છે.

બદઓની.

વ આતશ પરસ્તાંન કે અઝ રોહરે નઓસારી અઝ વેલાયતે ગુજરાત આમદે બુદન્દ દીને જરતુસ્તરા હક નમુદન્દ વ તાઝી-મે આતશરા એબાદતે અઝીમ ગોફ્તન્દ વ બ જાનેબે ખુદ કશીદ અઝ એસ્ટેલાહ વ રાહ વ રવેશ કીઆનીઆંન વાકેફ સાખ્તન્દ તા ફરમુદન્દ કે આતશ રા બ એહતમામે શેખ અબુલ ફજલ બ રવેશ મુલુકે અજમ કે આતશ કદેહે ઈશાન હમીશે બર પાએ બુદ દાયમ અલ અવકાત ચે દર શબ ચે દર રોઝ દર મેહલ નેગાહ મી દાશ્તે બાશન્દ કે આયતી અસ્ત અઝ આયાતે ખુદા વ નુરીસ્ત અઝ અનવારે વએ

દબેસ્તાનનો લખનાર.

વ હમ ચુનીન આતશપરસ્તાન કે અઝ કસ્બે એ નઓસારી કે અઝ વેલાયતે ગુજરાત અસ્ત આમદે બુદન્દ દીને જરથુસ્ત રા હક વ તાઝીમે આતશ રા એબાદતે અઝીમ મી ગોફ્તન્દ હઝરત ઈશાનરા બ જાનેબે ખુદ ખાન્દ અઝ રાહ વ રવેશ કેઆં-નીઆન વકુફ હાસેલ નમુદન્દ વ હમ અરદશીર નામ જરદુશતી દાનારા ઝર ફીરેસ્તાદ વ અઝ ઈરાંન આવુર-દન્દ વ આતશરા બ એહતેમામે તમામ બ નવાબ એલામી શેખ અબુલ ફજલ સેપુરદન્દ વ મુકરર સાખ્તન્દ કે બર આઇને મોબેદાંન બ તરીકી કે આતશ કદેહે મુલુકે અજમ હમીશે બરપા બુદ દા-યમ અલ અવકાત ચે દર શબ વ ચે દર રોઝ દર અનદરૂને શબ-સ્તાન નેગેહ દારન્દ કે આયતી અસ્ત અઝ આયાતે ખુદા વ નુરીસ્ત અઝ અન્વારે ઈઝદ બુલદ

ઉપલા સામા સામી મુકેલા ફકરાઓમા જે શબ્દો દબેસ્તાનવાળાએ બદઓનીમાંથી બોલબોલ લીના છે, તે કાળા હર્ફે આપ્યા છે. તે ઉપર નજર ફેંકતા એકદમ દિસે છે કે બદઓની ઉપરથી દબેસ્તાનમાં ઘણું ઉતારી લીધુ છે એ તો અસલી ફારસી લખનારાઓની વાત છે કે જેઓમા એવી ઘણીક રીતો ચાલી જતી હતી, પણ જો હાલની રીતી જોઈએ, અને હાલના શબ્દોમાં બોલીએ, તો દબેસ્તાનવાળાએ બદઓનીની મુન્ત-ખબ અલ તવારીખમાંથી ખુલ્લી ચોરી કીધી છે, એમ કહેવાય

દબેસ્તાનનો આધાર બદઓનીનાં પુસ્તક ઉપર છે, તે બાબે બીજા દાખલા—હવે ફક્ત આજ બાબતમાં દબેસ્તાનવાળાએ બદઓની ઉપરથી

ફકરાઓ આબેહુબ માટે ભાગે લીધા છે, એમ નથી, પણ બીજી બાબતોમાં પણ લીધા છે. દાખલા તરીકે—

(ક) રાજા બીર્બલે ઓરશેદની કરેલી સીફત. (સરખાવો હીજરી ૧૨૭૭ મા મુંબઇમા પ્રગટ થયલો દબેસ્તાનનો ફારસી તેક્ષ્ટ, પાનું ૨૯૫ લીટી ૧૨, અને મુન્તખબ અલ તવારીખનો લીઝ અને અહમદઅલીનો તેક્ષ્ટ, વાલમ II પાનું ૨૯૦ લીટી ૧૪ શીઆ અને ત્રોયેરનો દબેસ્તાનનો અંગ્રેજી તરજુમો વાલમ III પા ૯૩ અને રેહાતઝેકનો મુન્તખબ અલ તવારીખનો તરજુમો The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm. પાનું ૨૫.)

(ખ) આગલા લખનારાઓએ કદીમ પેગમ્બરોને પુરતો ઇનસાફ આપ્યો નથી, તે બાબત ઉપર અબુલ્ફજ઼લની બદઓોની સાથે તકરાર (સરખાવો ફારસી દબેસ્તાનની ઉપલી આવૃત્તિ, પાનુ ૨૯૯ લીટી ૧૪ અને લીઝ અને અહમદઅલીની બદઓનીની મુન્તખબ અલ તવારીખની આવૃત્તિ, વાલમ II, પાનું ૨૯૨, લીટી ૭ સરખાવો ઉપલા તરજુમાઓ, શીઆ અને ત્રોયેર III પાનું ૯૯, રેહાતઝેક પા. ૨૭)

એ મુજબ કેટલાક ફકરાઓ દબેસ્તાન વાળાએ બદઓનીની ઉપરથી, થોડાક શબ્દોના આઘી ત્યા ફેરફાર સાથે, લીધા છે. આ બે લખનારાઓ વચ્ચે ફરક આ છે, કે જ્યારે બદઓની ચુસ્ત ઇસ્લામી હોવાથી કોઇ વેળા પોતાનું ઝનુન દેખાડે છે ત્યારે દબેસ્તાનનો લખનાર તેવા ઝનુનથી નિરાળો છે

આ બાબતમાં બદઓની વધારે સત્તાદાર.—એ ઉપરથી ત્યારે દિસેછે કે દબેસ્તાનના લખનાર કરતા બદઓની આ બાબતમા વધારે સત્તાદાર અને સાહી છે. દબેસ્તાનવાળાએ બદઓની ઊપરથી ઘણુક લીધુ છે. વધારે સત્તાદાર પુસ્તક કયું? બદઓનીની મુન્તખબ અલ તવારીખનું કે કર્તા તરીકે ધારવામા આવતા મોહસન ફાનીની દબેસ્તાનનું?

એ બાબે પ્રોફેસર વીલસન કહેછે કે "અકબરની હાજરીમાં ચાલેલી ધર્મ સબંધી તકરારનો એહવાલ દબેસ્તાન આપેછે, અને એવું ધારી શકાય, કે એક ફીલસુફના રૂપમા તે પાદશાહના મતોને સ્વરૂપ આપેછે. પણ આ પુસ્તક પાદશાહે સ્થાપેલા પંથના ચોકસ કૃતવાઓ આપતું નથી, અને તે ડાહ્યા માણસના જે વિચારો જણાવેછે તે હા-કારના કરતાં ન-કાર રૂપી વર્ણનમાં વધારેછે, કે જે એક પંથના નવા પુસ્તકનાં મૂળ તત્વો કરતાં હેયાતી ભોગવતી દીનોને ઉખેડી નાખનાર વધારેછે પણ આવા અ-ચોકસપણા સામે

સંતોષકારક અરજ કરવાનું આપણુ પાસે એક સાધન છે, અને તે આપણને અકબરના રાજ્યની સેવટે લખાયલા એક પુસ્તકમાં મળેછે, કે જે પુસ્તક મોહમદના ધર્મ ઉપરથી શાહનશાહના વિચારો આસ્તે આસ્તે કેમ ફરતા ગયા તેનો, અને જે નવા કાનુનો અને રિવાજો દાખલ કરવાને તેણુ મેહેનત કીધી હતી તેનો ઘણો વિગતવાર સાર આપેછે."(૧)

પ્રોફેસર બ્લોખ્માન(૨) પણુ આવોજ વિચાર આપેછે અકબરના ધર્મ સંબધી વિચારો બાબે બદએોની ઉપરથી ફકરા આપીને કહેછે કે "બદએોનીના ઉપલા ફકરાએો એક **ખાસ અગત્ય** ધરાવેછે, કારણુ કે તેઓ ઇસલામના ધર્મ બાબેના તેના પેહેલ વહેલા શકની શરૂઆતથી તે તેને એકદમ તજી દેવાના તબક્કા સુધીના અકબરના વિચારોનું શરૂ થવુ અને વધારો દેખાડેછે, અને એક નવો ધર્મ, જેમાં હિંદુ ધર્મની મુખ્ય બાબતો અને પારસીઓની આતશની સેતાયશ ભેગાં મળેલાં છે, તે ધર્મની રફતે રફતે થયલી સ્થાપના દેખાડેછે **આ કીમત જેમ આઈન (આઇને અકબરી) માં આવેલા છુટા વીખરાયલા વિચારોને તેમ દબેસ્તાનના વધારે લાંબા લખાણુને લાગુ પડતી નથી** પાછલા પુસ્તક (દબેસ્તાન) ના લખનારે બદએોનીનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેથી તેના જે **થોડાક ટીકાઓ નવા છે** તે એકઠા કરવાની જરૂર છે."

દબેસ્તાનમા ધર્મ સબધી મિજલસોની તકરારનું જે વર્ણુન આપ્યુ છે, તે બાબે એલ્ફીનસ્ટન(૩) ધારેછે, કે તે કલ્પિત હોય એ સભવિક છે

અરદેશર બાબે ખરો ખુલ્લાસો.—હવે આપણે વિગતે તપાસીએ, કે દબેસ્તાનમાં બદએોનીના લખાણુ ઉપરાંત અરદેશર કેરમાની માટે જે વધારે હકીકત જણાવી છે, તેનો ખરો ખુલાસો શુ છે.

અરદેશર નામનો એક ભણેલો ધર્મગુરૂ ઇરાનથી અકબરની દરબારમાં આવ્યો હતો, એ વાત તો ચોક્કસ છે. તે ફરહગે જેહાગીરી ઊપરથી ચોક્કસ માલૂમ પડે છે. પણુ તેને માટે આ બે બાબતો પણુ કાંઈ પણુ શક વગર ચોક્કસ સાબિત થાય છે. તે આ કે—

(ક) તે એબાદતખાનામા ચાલેલી ધર્મસબધી તકરારો, કે જે ઉપરથી

(૧) ડા. રોસ્ટે (૧૮૬૨ મા) પ્રગટ કરેલાં પ્રોફેસર ભીલીસનનાં પુસ્તકો વોલ્યમ II પાના ૩૭૯-૩૮૦,

(૨) બ્લોખમાન આઈને અકબરી વાલ્યમ I પા ૨૦૯ અગત્યના શબ્દો ઉપર ધ્યાન ખેચવાને મેં તે કાળા કર્યા છે

(૩) એલ્ફીનસ્ટનની હિંદુસ્તાનની તવારીખ, પુસ્તક IX બાબ III, કોવેલની આવૃત્તિ પા. ૫૩૫

અકબરે જરથોશતી સેતાયશના કેટલાક તરીકાઓ અખતાર કર્યા હતા, તેમાં ભાગ લેવા માટે આવ્યો નહીં હતો

(બ) અને તે ૧૫૮૧-૮૨ જ્યારે અકબરે જરથોશતી સેતાયશની રાહ રીતીઓ અખતાર કીધી હતી, તે પછી લાબે વખતે આવ્યો હતો.

(ક) અર્દેશરના આવવાનો ખરો સબબ ફરહગે જેહાંગીરી પુસ્તકના કામમા મદદ કરવી.—હવે પહેલી બાબત, કે અર્દેશર ધર્મ-સબધી મજલસોમા ભાગ લેવાને નહીં, પણ બીજા સબબો માટે આવ્યો હતો, તેના ટેકામા આપણને ખુદ અકબરના વખતનાજ લખનાર મીર જમાલુદદીનના લખાણની સત્તા મળે છે. આ ધણી જાણીતા ફારસી શબ્દકોષ "ફરહગે જેહાગીરી"નો લખનાર હતો. આ શબ્દકોષ, અકબર, જેણે તેની મુરબ્બીગીરી કરી તેને ટેકો આપ્યો હતો, તેના વખતમા શરૂ થયો હતો, અને તેના બેટા જેહાગીર, જે ઉપરથી તેણે 'ફરહંગે જેહાગીરી' નામ લીધુ હતું, તેના વખતમા તમામ થયો હતો આ પુસ્તકનો લખનાર આ શબ્દકોષમા અકબરના તેની સાથેના સબધની જે હકીકત આપે છે, તેનો તરજુમો હુ નીચે આપુ છુ

ફરહગે જેહાંગીરીના દિબાચાના અગત્યના ભાગનો તરજુમો.—[1] 'જવાનીના બહારના વખતથી મારી તમામ મરજી અને ઇચ્છા કદીમ લોકોની કવિતા વાચવા અને સમજવા ઉપર હતી, અને મિત્રો અને દોસ્તોની સંગતમા મારો ઘણો વખત પુરાણા ઉસ્તાદોના લખાણો અને કવિતાના સગ્રહો વાચવામાં જતો, અને જ્યારે તેઓની કવિતાઓમાંની કેટલીકોમા ફારસી, પેહેલવી અને દરી શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહો વિગેરે આવતા, ત્યારે નાચારીએ ફારસી શબ્દકોષો, કે જેને ફરહગ કહેછે, તે મને જોવી પડતી, અને ઘણાક શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહો પુરાણી કવિતાઓમા એવા મળતા, કે જે કોઇ શબ્દકોષમા નહી મળતા, અને જે મળતા તેમા ઘણુ ઉજાટાપણુ અને ગુચવણ હતા દાનેશ અને એલમની દોરીના શરાફોએ લાગતો અને ઇસ્ટેલાહોનું મૂળ સમજવા માટે અને તે ખોળી કહાડવા માટે ઘણુ લખ્યું હતુ, પણ ફારસી અને અરબી શબ્દનો વચ્ચે ફરક નહીં રાખ્યો હતો. તેથી મક-

---

(૧) હીજરી ૧૨૯૩ ની લખનોની લીથોગ્રાફ આવૃત્તિ, પાનુ ૩ લીટી ૫ થી દિબાચો. અરવદ માનેકજી રૂસ્તમજી ઊનવાળાની ફરહગે જેહાગીરીની જુની હાથની લખેલી આવૃત્તિ પા ૧ લીટી ૧૬ આ દિબાચાનો આજસુધી, જ્યાં સુધી હુ જાણુ છુ ત્યા સુધી, તરજુમો થયો નથી, માટે મારો તરજુમો હુ આપુછુ

સદ પાર પડી નહીં અને જરૂરી સવાલો વગર તપાસવે પડી રહ્યા. તેથી એલમનો આ ઉંડી શાખામા એક કેતાબ તૈયાર કરવાની ઇચ્છા મારા કમીના મગજમાં ઉત્પન્ન થઇ.

ગદ્ય અને કવિતાની ચોપડીઓમાં નહીં જણાયલા જે શબ્દો મારી નજરે આવ્યા, તે મેં કેટલાક ભાગોમાં એકઠા કીધા. ટુકમા આ કે નજદીક એક જમાનો, કે જે ૩૦ વર્ષનો થાય તે, (એટલે) મારો ઘણો વખત અને મારી ઉમ્મરનો ઘણો વખત ફારસી અને પહેલવી અને દરી શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહ વિગેરેની તેહેકીક કરવામા મેં ગુજાર્યો

"આ ૩૦ વર્ષ મેં ઘણી રજ ખેંચી અને આ ફારસીથી મેં ઇરાનને જીવતું કીધું."[1] સુભાષિતપણાનો હાથ મારાથી મજબુત થયો. પહેલવીનું દફતર મે તમામ કર્યું. ઘણીક શોધ અને ખોળ પછી એટલા બધાતો શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહો એકઠા થયા કે જેટલા કોઇપણ શબ્દકોષ રચનારને હાથ લાગ્યા હતા નહીં પણ તેની ગોઠવણ, (કેટલીક) મુશ્કેલીઓ, કે જે મળવાનુ વર્ણન ઘણા ફાયદાનુ નથી, તેને લીધે ઢીલના ચક્કરમા પડી હતી, અને મારી પુછપરછની જીઆદતીને લીધે આ (શબ્દકોષ રચવાના) હુનરની મારી સરસાઇ એટલી હદે પહોંચી કે થોડાજ શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહો એવા રહી ગયા, કે જે હુ બદાની તપાસમા આતશી દલીલ હેઠળ નહીં આવ્યા. તેથી ઘણાક ઇનસાફી વિચારના મિત્રો, આ એલમની બાબતમાં મને વિ-શ્વાસ લાયક (એટલે સત્તાદાર) સમજીને, દરેક મુશ્કેલી, કે જે તેઓને ગદ્યના અભ્યાસમાં અને શબ્દોના એલમમા પડતી, તે મારી આગળ લાવતા.... ટુકામા, હુ બદાની આ એલમની બાબતની સરસાઇ પુરતી રીતે મશાહુર થયાથી હીજરી ૧૦૦૦ ના ઝી-અલ-કદા (એટલે ઇસ્લામી ૧૧ મા મહિના) મા, જે વખતે કે જલાલુદદીન અકબર બાદશાહ ગાજી, જે ઉમરાવોનો આફતાબ છે,....... તેનો વાવટો શ્રીનગર શહેર, કે જે કેશમી-રની રાજધાની છે, તેમા ઉડવાનું માન પામ્યો (એટલે કે જ્યારે અકબર પાદશાહ શ્રીનગરમા આવ્યો), તે વખતે મારા એક મિત્રએ ફારસી લો-ગતો અને ઇસ્ટેલાહોની તેહેકીક, જે કરવાનું હુ બદાના નસીબમા હતું, તે બાબે સખુનો તેની બેહેશતના તરીકા વાળી મિજલસમા કહ્યા નામદાર

(૧) "બસી રન્જ બુર્દેમ દર ઈન સાલ સી
અજમ જીન્દે કર્દેમ બદીન પારસી"

આ લીટીઓ ફીરદોસીમાથી મીર જમાલુદદીને લીધીછે જુઓ મોહલનું શાહનામુ વાલમ I દિબાચો પાનુ ૯૦ લીટી ૨૦. મેકનવાળુ કલકત્તાનુ શાહનામું વાલમ I પાનુ ૬૫ લીટી ૧૮

પાદશાહના દરબારીઓએ આ બાબત સાંભળતાને વાર, હું કમીના ખાસ મિત્રને પાદશાહની માનવતી અને પવિત્ર હાજરીમા બોલાવ્યો. પાદશાહે મોતીના દાણા ફેંકનાર અને ગોહરનો નેસાર કરનાર જબાનથી (એટલે નરમાશથી અને સુંદર રીતે) કહ્યું કે 'જયારથી આરબોને ઇરાનના મુલકોમાં સત્તાનો હાથ મળ્યો, ત્યારથી ફારસી જબાનમા આરબી શબ્દો ભેળાયાથી, ઘણાક ફારસી અને દરી અને પહેલવી શબ્દો વ્યવહારમાંથી નીકળી ગયા, બલકે તદ્દન નાબુદ થયા એ સબબને લીધે કદીમ વખતની ફારસી જબાનોમા લખાયલા પુસ્તકોના ખુલ્લાસા, અને કવિતાઓ, કે જે અસલી સાએરોએ સાએરીના જહવેરથી સીંગારી છે, તેના અર્થો છૂપા પડદા પાછળ અને ખાનગી બુર્ખા પાછળ, છૂપાયલા અને ભરાયલા રહ્યા છે. એ સબબે, અત્યાર આગમચ, આલિમોને પનાહ આપનારી આ દરબારના કેટલાકોને, મેં સર્વે ફારસી પુરાણા શબ્દો અને ઇસ્ટેલાહોનુ પુસ્તક રચવાને ફરમાન આપ્યુ હતું. કોઈ પણ ઘણી જેવું જોઈએ તેવી રીતે તે કામ બજાવી શક્યો નહીં (તેટલા માટે) જરૂરનુ છે, કે એલમની આ ઉમદા બાબતમા તું સારી વીખ્યાતીનું અને બુલદ નામનુ પુસ્તક બનાવે, કે મારા સારા નસીબ સાથે હમેશા જોડાવાના નતીજાને લીધે, જમાનાના સફા ઉપર રાત અને દહાડો તેની અસર કાયમ રહે (એટલે કે તે પુસ્તક મારા નામ સાથે જોડાયલું રહે અને હમેશા ઉપયોગી નિવડે)”

આટલું લખવા પછી મીર જમાલુદદીન પોતાના દિબાચામા વધુ કહેછે, કે તેને ૪૪ ફરહગો, જદ અને પાજદ ચોપડીઓ, અને બીજા ફારસી પુસ્તકો એકઠા કીધા હતા, પણ તે સઘળુ કામ તમામ કરે તેની આગમચ હીજરી ૧૦૧૪ (ઈ. સ ૧૬૦૫) મા શાહ અકબર મરણ પામ્યો, અને તેનો છોકરો જેહાગીર ગાદી ઉપર આવ્યો, અને આ શબ્દકોષ સેવટે તેના રાજ્યમા, હીજરી ૧૦૧૭ (ઈ સ ૧૬૦૮-૯) મા, એટલે અકબરના મરણ પછી ત્રણ વર્ષે તમામ થયો. તેથી કર્તાએ તે શબ્દકોષનું નામ ફરહંગે જેહાગીરી આપ્યું. (૧)

ફરહગે જેહાંગીરી પરથી અરદેશર બાબે મળતી હકીકત—મીર જમાલુદદીનના આ લાબા દિબાચા ઉપરથી આપણને કેટલીક હકીકતો મળે છે

૧) પહેલું તો આપણે આ જાણીએ છીએ, કે શા સબબે શાહ અકબરે આ પુસ્તકની મુરબ્બીગીરી કરી તેને મદદ આપી

(૧) એ બાબેના બેત માટે જુઓ ઉપર પાનુ ૨૦

અને ૨) બીજુ આ, કે એ દિબાચામાં (ક) આપણને આ ફરહંગે જેહાંગીરીની શરૂઆતની, (ખ) અકબરે તેને માટે મદદ આપવાની, (ગ) અને તેના તમામ થવાની તારીખો મળે છે. તારીખો માટે આપણે પાછ-ળથી વિચાર કરીશું

૧ પહેલુ આ પુસ્તકને અકબરે મદદ આપી હતી, તેના સબંધમા આ-પણે આ જોઇએ છીએ, કે આ પુસ્તકનું ખાસપણું, કે જેને જેમ તેના કર્તાએ તેમ શાહ અકબરે પોતે ઘણું વજન આપ્યું હતું, તે આ છે, કે તેમા ઘણા પુરાણા ફારસી શબ્દો આવ્યા છે, અને ખાસ કરી જંદ અને પાજંદ મૂળના શબ્દો આવ્યા છે એ સબબ કાજે કર્તાએ ઘણાક જંદ અને પાજંદ પુસ્તકો એકઠા કીધા હતાં. હવે મીર જમાલુદદીનને ફરહગના આ ખાસ કામમાં મદદ કરવા માટે શાહ અકબરે અરદેશર નામનો એક ભણેલો ઇરાની, જેનો દબેસ્તાન ઇસારો કરે છે, તેને કેરમાન ખાતેથી બોલાવ્યો હતો. બ્લોખમાન આ બાબે કહે છે, કે "શબ્દ કોષના દિબાચા ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તેના રચનારની મહેનત ૩૦ વર્ષ સુધી જારી રહી હતી હીજરી ૧૦૦૦ માં, એટલે તે શરૂ કરવા પછી ૧૩ વર્ષે, જ્યારે અકબર શ્રીનગર ખાતે હતો, ત્યારે મીર જમાલુદદીનને તેનો શબ્દકોષ તમામ કરવાનો હુકમ મળ્યો અકબરે હસ્તલેખો ખરીદવા માટે મોટી રકમો આપી, એટલુંજ નહીં, પણ મીર જમાલુદદીનને તે રચવાના કામમા મદદ કરવા માટે ઇરાનથી ભણેલા પુરૂષોને તેડયા તવારીખનવેશ બદએોની કહે છે કે અકબરના 'મજલીસે ખાસ'મા ઘણાક શબ્દોની તેહેકીક કરવામાં આવતી. અકબર પોતે શબ્દોના અભ્યાસનો શોખ, જે મુસલમાનો સરસ રીતિ ધરાવે છે, તે દેખાડતો..... જંદ અને પાજંદ શબ્દો તે (શબ્દકોષ)નું ખાસ સ્વરૂપ હતું (૧)

અરદેશરને શબ્દકોષ માટે તેડાવ્યો હતો, તે બાબે ફરહગે જેહાંગીરીનો ફકરો.—હવે અરદેશરને ઇરાનથી એ શબ્દકોષ માટે તેડાવ્યો હતો, તે આપણને ખુદ ફરહગે જેહાગીરી ઉપરથીજ માલૂમ પડે છે બ્લોખમાન એ ફકરો પોતાના ઉપલા લખાણમાં આપેછે ફરહગે જેહાંગીરીમાં બરસમ શબ્દના ખુલ્લાસામાં તેનો લખનાર કહેછે કે—

"**બર્સમ**—આ લોગતનો ખુલ્લાસો, એક મજુસ (માગી), કે જે પોતા-ની દીનમા ઘણો કાબેલ હતો અને અરદેશર નામ ધરાવતો, અને જેને મજુસીઓ મોબેદ તરીકે જાણતા, અને જેને પાદશાહે ખાસ કરી ફારસી

(1) Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol. XXXVII, Part I, No I, p 12-14 (1868).

શબ્દોની તેહેકીક કરવા માટે, તેને માટે પૈસા મોકલીને કેરમાનથી બો-લાવ્યો હતો, તેનાથી તેહેકીક કીધીછે," (૧)

બર્સમ શબ્દ સાધારણ ફારસી શબ્દ નહીં હોવાથી, અને કદીમ હોવાને લીધે ખાસ અર્થ ધરાવતો હોવાથી, કર્તા તે માટે પોતાની સત્તા જણાવે છે કે કોણને આધારે તેણે એ અર્થ આપ્યો છે.(૨) તે આઝર શબ્દના સબંધમા પણ પોતાની સત્તા નીચે મુજબ જણાવે છે.

"આ હરફોનો લખનાર હુ બંદો, પારસીઓનો એક બુજોર્ગ માણસ, કે જે જરથોશતની દીનનો હતો, અને જેની પાસે જદ અવસ્તાની જુજ કેતાબો હતી, તેને મળ્યો ફારસીના શબ્દો તમામ એકઠા કરવાની મારી મરજી અને ઈચ્છા હતી, અને ફારસી માટે જદ અવસ્તા કરતા કોઈ વધારે એતિબાર કેતાબ નથી, તેથી શબ્દોની તેહેકીક કરવા માટે હુ તેની સાથે મિત્રાચારી રાખતો, અને ઘણાક શબ્દો જે આ ચોપડીની સેવટે (એટલે વધારા તરીકે) જદ અને પાજદ અને અવસ્તામાથી આપ્યા છે, તે એ જરથોશતીએ આપેલી સમજણ ઉપરથી છે જદ વાચતા જ્યારે તે આ શબ્દ (આજર) ઉપર આવતો, ત્યારે તે આદર, નુકતા વગરના 'દાલ' ઉપર 'જમે' સાથે વાચતો, અને કહેતો, કે જન્દ અવસ્તાની કેતાબમા આ શબ્દ નુકતા સાથેના 'દાલ' થી નથી આવતો"(૩)

---

(૧) જુઓ ઉપલુજ પુસ્તક પાનુ ૧૪ એ બાબેના અસલ ફારસી ફકરા બાબે જુઓ ઊપર પા ૨૧

(૨) આ બર્સમ શબ્દ ઘણો પુરાણો હોવાથી, અને ફારસીમાં સાધારણ ઉપયોગમાં નહી આવવાથી, ફરહંગે જેહાગીરીની પાછલી લીથોગ્રાફ થયલી આવૃત્તિઓ તે આપતી નથી બ્લોખ્માન પાસેની હાથની નકલમા તે આપ્યો છે જે ઉપરથી તેણે ઊપર પ્રમાણે ઊતાર્યો છે એ૦ માનેકજી રૂસતમજી ઉનવાળાની જુની હાથની લખેલી નકલમાં તે આપ્યો છે ફરહંગે જેહાગીરીનો કર્તા ફીરદોસીના શાહ નામાની કેટલીક લીટીઓ પણ દાખલા તરીકે આપેછે કે જેમા 'બર્સમ' શબ્દ તેણે વાપર્યો છે એ લીટીઓ માટે જુઓ પા ૨૨ નોટ ૧ એ લીટીઓમા પેહેલી બેત બેહરામગોરના રાજ્યની છે (મોહલનુ શાહ નામુ વાલમ VI પા ૬૪, બેતની કલી ૭૦૫ મેકનની કલકત્તાની આવૃત્તિ III પાનુ ૧૫૭૯) બીજી બેત ખુશરૂ પરવેજના રાજ્યની છે (મોહલ VII પા ૧૮૬ કલી ૨૨૦૫ કલકત્તાની મેકનની આવૃત્તિ IV પાનુ ૧૯૪૯)

(૩) અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનુ ૨૨, જેમા તે એ. માને-કજી રૂ ઊનવાળાની હાથની લખેલી નકલમાથી આપ્યો છે બ્લોખ્માને પણ એ ફકરો ઉતાર્યો છે (જુઓ, બેંગોલ એશિઆટીક સોસાએટીનુ જર્નલ વા. XXXVII. ભાગ ૧ ના ૧ (૧૮૬૮) પા ૧૪)

આ બે ફકરાઓમાંથી પેહેલો ફકરો ખુલ્લો છે. તે ખુલ્લું કહેછે કે **અરદેશરને "ખાસ કરી (خاص) ફારસી શબ્દોની તેહેકીક કરવા માટે,** તેને માટે પૈસા મોકલીને કેરમાનથી બોલાવ્યો હતો".

ભરૂચના દસ્તુર અસ્પંદીઆર કામદીન, જેવણ ઈ સ ૧૭૫૧ થી ૧૮૨૬ સુધીમા થઈ ગયા છે, તેવણ પોતાની "કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર' (પા ૫૦-૫૧) નામની ઈસ્વી ૧૮૨૬ મા પ્રગટ કરેલી ચોપડીમા આ બાબતનો ઈસારો કરે છે, કે અરદેશારને ફરહગે જેહાગીરીને માટે તેડવામા આવ્યો હતો.

૨ અરદેશરનો હિંદુસ્તાન આવવાનો સને.—પણ કદાચ કોઈ તકરાર કરે કે અરદેશારને ખાસ કરીને ફરહગે જેહાગીરી નામના શબ્દકોષ માટે તેડાવ્યો હોય, પણ તે છતા તેણે શાહ અકબરને પારસી ધર્મ તરફ ઢળતો કરવાના કામમા ભાગ લીધો હોય તે દલીલનુ ખડણ કરવા માટે અરદેરારનો હિંદુસ્તાન આવવાનો વખત આપણે મુકરર કરવો જોઈએ

ફારસી રેવાયતોમાં, ભરૂચના દસ્તુર કામદીન પદમ ઉપર, આ અરદેશારે આતશ કદેહોની બાબત ઉપર લખેલુ એક કાગળ મળેછે તે કાગળની સેવટે ફારસીમાજ તે કાગળની તારીખ આપેછે ત્યા લખેછે કે "રોજ દીન માહ ફરવર્દીન કદીમ યજદજર્દ શાહનશાહનો સને ૯૬૭ ને દિને લખ્યુ છે"(૧) એ કાગળ માટે ફારસી રેવાયતમા લખેછે કે "જે વખતે દસ્તુર અરદેશાર નોશેરવાન કેરમાની ઈરાન જમીનથી હિંદુસ્તાનના મુલકમા શાહ અકબર આગળ આવ્યા હતા, તે વખતે આ કાગળ દસ્તુર કામદીન પદમ ઉપર લખ્યું હતું."

એ કાગળ ઉપરથી દિસેછે કે અરદેશારે ઈરાન પાછા જતી વખતે કામદીન દસ્તુર ઉપર એ કાગળ મુલતાનથી લખ્યુ હતું તેવણ લખેછે કે "જ્યારે હુ મુલતાન આવી પહોંચ્યો ત્યારે બેહેદીન કાઉસ માહીઆરને મેં જોયો .. ..અગર જો હુ બદાએ બેહેદીન કાઉસ માહીઆરને લાહોરમાં જોયો હતે તો અલબતે તમારી ખીદમતમા આવતે "(૨)

---

(૧) એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની છપાતી રેવાયત વોલમ II પાનુ ૪૫૮ લીટી ૭. ખાનબાહાદુર બમનજી બેરામજી પટેલ (પારસી પ્રકાશ વાલમ I પા ૧૦) રોજ દીન (૨૪) ને બદલે દેપદીન (રોજ ૨૩) આપેછે આગલા અક્ષરો 'દેપ' કોઈ નકલમા ભુલથી રહી ગયા હોય એ કદીમ (કદમી) રોજ છે, ત્યારે શાહનશાહી રોજ, રોજ ૨૯ મા ૧૨ સને ૯૬૬ (ઈ ૧૫૯૭) થાય

(૨) આ અને આગલા બે ફકરાના અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પાનુ ૨૪-૨૫.

એ ફકરાઓ ઉપરથી ત્યારે દિસે છે કે અરદેશાર હિંદુસ્તાનથી યજદ-જર્દી ૯૬૭ (ઇસ્વી ૧૫૯૭-૯૮) મા પાછો ફર્યો

એ અરદેશારની હિંદુસ્તાનથી પાછા ફરવાની તારીખ થઈ હવે આપણે જોઈએ કે તેની આવવાની તારીખ આપણે મુકરર કરી શકયે છીએ કે. ફરહંગે જેહાગીરીમાથી ઉતારેલો ઊપલો લાબો ફકરો આપણને તે તારીખ મુકરર કરવાને શક્તિવાન કરે છે.

તેના દિબાચાના આ ફકરા ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે મીર જમાલુદદીને ફરહંગે જેહાગીરી પાછળ ૩૦ વર્ષ રોકયા હતા, અને પોતાની શ્રીનગર ખાતેની મુલાકાત વેળાએ, હીજરી ૧૦૦૦ (ઈ સ ૧૫૯૨) ના વર્ષમા, શાહ અકબરે એ ચોપડીની મુરબ્બીગીરી કરી તેને મદદ આપી હતી હવે આપણે ઉપર જોયું કે અરદેશારને ખાસ કરી એ શબ્દકોષ માટે અકબરે તેડાવ્યો હતો હવે જ્યારે અકબરે ઈ સ ૧૫૯૨ માં એ ફરહગે જેહાગીરીને મદદ આપવા કહ્યું હતું, ત્યારે ખુલ્લુ દિસેછે કે અરદેશાર એ કામ માટે ઈ સ. ૧૫૯૨ **પછી** આવ્યો હતો એટલે ત્યારે અકબરના ઇબાદત ખાનાની તકરારો (ઈ સ ૧૫૭૯), જેથી અકબર ઉપર પારસી ધર્મ બાબે અસર થઈ, તે તકરારો **પછી ૧૩ વર્ષે**, અને અકબરે (ઈ. સ ૧૫૮૧ મા) પારસીઓની સેતાયશાની જાહેર રીતીઓ અખત્યાર કીધી, તેની **પછી ૧૧ વર્ષે**, અને ઇસ્વી ૧૫૯૧ મા દસ્તુર મહેરજી રાણાનું મરણ નિપજ્યુ, તે **પછી એક વર્ષે** દસ્તુર અરદેશાર કેરમાની ઇરાનથી આવ્યો હતો

આ તપાસ ઉપરથી આપણે જોયુ કે ફરહગે જેહાગીરી ઉપરથી ખુલ્લુ માલિમ થાય છે કે ૧) પહેલુ તો અરદેશાર ઇરાનથી આવ્યો, તે **શબ્દ-કોષ માટે આવ્યો હતો**, અને ૨) **બીજુ** આ કે અરદેશાર ઈ. સ **૧૫૯૨ ની પછી**, અકબરે પારસીઓની સેતાયશોની જાહેર રીતીઓ અખત્યાર કીધી ત્યાર પછી આવ્યો હતો ત્યારે એ ખુલ્લુ દેખાડે છે, કે અકબરને જરથોશતી દીન સમજાવનારા નોસારીના પારસીઓ હતા, અને નહીં કે ઇરાનનો અરદેશાર અને તેની સાથિવાળાઓ

અરદેશાર આવ્યો ત્યારે તો અકબર ઉપર જરથોશતી શાહ રીતીઓની અસર થઈ ચુકેલી—બ્લોખમાન [1] કહે છે તેમ, ઈ. સ ૧૫૭૯ માં

---

(૧) બલોખમાનની આઈને અકબરી, વાલમ I દિબાચો પા XV.

તો ઇબાદત ખાનાની(૧) ધર્મ સબંધી "તકરારો તમામ થઈ હતી, અને કૂઇત્રી અને અબુ ફૂજલે શાહનશાહની જાથુકની મિત્રાચારી મેળવી હતી." કોઈ કહેશે કે ઈ સ ૧૫૭૯ મા ધર્મ સબંધી તકરારો તમામ થઈ ન હતી, કારણ કે એ વર્ષ પછી પણ ખ્રિસ્તિ મીશનરીઓ અકબરની દરબારમાં આવતા જતા રહ્યા હતા.(૨) પણ યાદ રાખવું કે એ મીશનરીઓને એબાદતખાનામાં ચાલેલી ધર્મ સંબંધી શરૂઆતની તકરારો સાથે થોડો સબંધ હતો ગમે તેમ હોય, પણ જ્યાં સુધી પારસીઓ અને તેઓએ શાહ અકબર ઉપર કરેલી અસરને લાગતું વલગતુ છે ત્યા સુધી તો એ તકરારો બધ થયલી હતી. બદઔનીએ જણાવેલી નીચલી બાબતોને આધારે એ સાબિત થાય છે.

૧. હીજરી ૯૮૮ (ઈ. સ ૧૫૮૦—૮૧) થી પાદશાહ ઓરશેદ અને આતરાની સેતાયશ ખુલ્લી રીતે અખત્યાર કરી ચુકયો હતો.

૨ હીજરી ૯૯૦ (ઈ સ. ૧૫૮૨) મા તે જરથોશતીઓના ૧૪ જશનો અખત્યાર કરી ચુકયો હતો

૩ હીજરી ૯૯૦ (ઈ સ ૧૫૮૨) માં (આઈને અકબરી મુજબ હીજરી ૯૯૨ ઈ સ ૧૫૮૪ મા) તે પારસીઓના રોજ માહો અખત્યાર કરી ચુકયો હતો

૪ ઈબાદતખાનામાં ચાલેલી તકરારોના પરિણામ તરીકે, હીજરી ૯૮૭ (ઈ સ. ૧૫૭૯) મા, ઓલમાઓ એક લેખ, જેને બ્લોખમાન "ઇસ્લામના ધર્મની તવારીખમા અસાધારણ (unique in the History of Islam) ગણે છે, તે ઉપર સહી કરી ચુકયા હતા તે મુજબ અકબર અસલી વિચારના ઇસ્લામી ધર્મથી છુટો પડી ચુકયો હતો.

૫ એ દસ્તાવેજ ઉપર સહી થતા, ૯૮૭ (ઈ. સ. ૧૫૭૯) મા, અકબરે દીલ્લી શેહેર અજમેર માટે છોડયુ હતું.

અરદેશર આવ્યો ત્યારે પારસીઓના ધર્મની અસર બાબેની તકરાર ખલાસ—ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ, જોકે અવાર નવાર ઇ સ ૧૫૯૫ સુધી

---

(૧) અકબરના ઈબાદતખાનાને "તબકાતે અકબરી" માં "નશીમને કદસ કાશાને એ આતશ" એટલે "પવિત્ર બેઠક, આતશની જગ્યા" કહેછે (જુઓ મુનશી નવલ કીશોરની લખનોની સને ૧૮૭૫ ની આવૃત્તિ પા ૩૨૮ લીટી ૪)

(૨) ખ્રિસ્તિ મીશનરીઓની ત્રણ ટુકડીઓ એક પછી એક આવી હતી તેઓની આવવા અને જવાની તારીખ બાબે જૂદા જૂદા લખનારાઓ-માનુશીની સત્તા ઉપરથી લખનાર ફાધર કાતું, દયુ જારીકની સત્તા ઉપરથી લખનાર કોટ દ નોયે અને મરે-વચ્ચે હેરફેર છે

આવતા ગયા, તોપણ તેઓને ઈબાદતખાનાની પેહેલી ધર્મની તકરારો સાથે કાંઈ સબધ ન હતો ઈબાદતખાનાની તકરારમા તો ફકત પહેલા મીશનના પાદરીઓએ ભાગ લીધો હતો ખ્રિસ્તિઓના ત્રણ મીશનો યા ટુકડીઓ એક પછી એક આવ્યા હતા (૧) પણ તેઓને તો, જ્યા સુધી શાહ સાથે લાગતુ વળગતુ હતુ ત્યા સુધી, નામુરાદ થઈ અકબરની દરબાર છોડવી પડી હતી જ્યારે ઓજ્માન કહે છે તેમ ઈબાદતખાનાની તકરારો તો ઈ સ ૧૫૭૯ મા તમામ થઈ હતી, અને પાછલા ખ્રિસ્તિ મીશનોએ તેવી તકરારોમા કાંઈ ભાગ લીધો ન હતો, ત્યારે અર્દેશીર, જે આપણે આગળ જોયુ તેમ કાંઈ નહીં તો ઓછામા ઓછો ૧૫૯૨ મા અને તે પછી આવ્યો હતો, તે તો ઈબાદતખાનાની તકરારો પછી આવ્યો હતો તે તો અકબરે પારસીઓના સેતાયશની નજરે પડતી રૂઢીઓ અખત્યાર કીધી તે પછી ઘણા લાંબે વખતે આવ્યો હતો

(૧) ખ્રિસ્તિ પાદરીઓના જે ત્રણ ટુકડીઓ શાહ અકબરની દરબારમા એક પછી એક આવી હતી, તેઓના આવજાવની તારીખોમા જુદા જુદા લખનારાઓ પ્રમાણે હેરફેર છે જુદા જુદા લખનારાઓ—ખ્રિસ્તિ લખનારાઓ અને ખુદ અકબરના વખતના તેના તવારીખનવેશો મુજબ હુ તે તારીખો નીચે આપુછુ

	માનુશીની સત્તા ઉપરથી પાદરી કાત્રુનુ લખાણ	દયુ જારીકની સત્તા ઉપરથી કોટ દ નોયેરનુ લખાણ	મરેનુ લખાણ
પહેલી ટુકડી	દરબારમા આવવાનો વખત આસરે ઈ સ ૧૫૭૮ યા ૧૫૭૯ (ચોકસ તારીખ આપતો નથી, પણ ઈસારા ઓથી તે ગણી શકાય)	આવવાનો વખત ઈ સ ૧૫૮૦	આવવાનો વખત ૧૫૭૦
	દરબાર છોડી જવાનો વખત ઈ સ ૧૫૭૯ યા ૧૫૮૦ (પાદરી રયુદોલ્ફ એકુએવીવા ૧૫૮૨ યા ૧૫૮૩ મા છોડી ગયો)	‘દરબાર છોડી જવાનો વખત સભવિત ૧૫૮૨’ (પાદરી રયુદોલ્ફ અકુઅવીવા ૧૫૮૫મા છોડી ગયો)	છોડી જવાનો વખત ૧૫૮૩
બીજી ટુકડી	આવવાનો વખત ૧૫૮૯ (આ વખતે ગોઆ છોડ્યુ)	આવવાનો વખત ૧૫૯૧	આવવાનો વખત ૧૫૯૧
	છોડી જવાનો વખત આપ્યો નથી પણ આ ટુકડી લાંબો વખત રહેલી દિસતી નથી	જવાનો વખત આપ્યો નથી. પણ તેઓ થોડોજ વખત રહેલા દિસેછે	જવાનો વખત આપ્યો નથી. પણ તેઓ થોડોજ વખત રહેલા દિસેછે

પાદરીઓની પેહેલી ટુકડી માટે પાદરી કાર્તુ કહેછે કે " ફક્ત જીગ્નાસાને ખાતર અકબરે એક મોસમ સુધી ખ્રિસ્તિ ધર્મના કામને વજન આપેલુ દિસતુ હતુ " (૧) કોટ દ નોયે એને મળતુજ કાંઈ કહેછે. તે કહે છે કે " પણ તેઓના શાહાસની ખરી મતલબ, કે જે અકબરને વટળાવવાની હતી, તે નહીં પાર પડવાથી પાદરીઓ ગોવે-પાછા ફર્યા(૨) મરે પણ એમજ કહેછે કે " પણ દરબારીઓમા એકે એમ જાહેર પડવા દીધુ કે . . . . તેના (એટલે અકબરની) મુખ્ય મતલબ જીગ્નાસા અને મજા તૃપ્ત કરવાની હતી "(૩)

	માનુશીની સત્તા ઉપરથી પાદરી કાત્રુનુ લખાણ	દયુ જારીકની સત્તા ઉપરથી કોટ દ નોએરનુ લખાણ	મરેનુ લખાણ
પેહેલી ટુકડી	આવવાનો સને આપ્યો નથી, પણ તે ઈ સ ૧૫૯૬ ના આગમચ હોવો જોઇએ, કારણ કે એક મોટો આગ ઈ સ ૧૫૯૭ મા લાગી હતી તે લાગવા વખતે આ ટુકડી આવેલી હતી	આવવાનો વખત ૧૫૯૫	આવવાનો વખત ૧૫૯૫
	જવાનો વખત શાહ અકબરના મરણ સુધી તેઓ રહ્યા	જવાનો વખત આપ્યો નથી	જવાનો વખત આપ્યો નથી, પણ જણાવે છે કે જયારે અકબર દકનમા લડાઈ કરવા ગયો ત્યારે તેઓ ગયા આ લડાઈ ૧૫૯૯ મા હતી (એલીઅટની તવારીખ વા VI પા ૯૨)

અબલફજલ પ્રમાણે પાદરી રયુદોલ્ફ (પાદરી રદીફ) વાળા પેહલા ખ્રિસ્તિ મડળે ૯૮૯ હીજરી (૧૫૭૮-૭૯ ઈ સ) મા ઈબાદતખાનામા ચાલેલી તકરારમા ભાગ લીધો હતો (અકબરનામુ કલકત્તાની એશિઆટીક સોસાએટીની આવૃત્તિ વા III પા ૨૫૪ લીટી ૨૦ એલીઅટની તવારીખ VI પા ૬૦)

બદઓની હીજરી ૯૮૬ (ઇ સ ૧૫૭૮-૭૯) ના વર્ષના બનાવોમા જણાવે છે, કે અકબરે " શાહજાદા મોરાદને ખ્રિસ્તી ધર્મના થોડાક પાયો લેવાને ' ફરમાવ્યુ હતુ (બદઓની, આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા II પા ૨૬૦ લીટી ૬ લાઉનો તરજુમો વા II પા ૨૬૭ બ્લોખમાનનો આઈને અકબરનો તરજુમો વા I પા ૧૮૨ રેહાતજેક પા ૨૫) હવે પેહેલા ટુકડીવાળા પાદરી મોનસેરાટે શાહજાદા મોરાદને એ ખ્રિસ્તિ પાયો આપ્યા હતા (કલકત્તા રીવ્યુ, જાનેવારી ૧૮૮૬ વા LXXXII No CLXIII પાના ૨ અને ૪) ત્યારે બદઓની મુજબ પણ પેહેલી ટુકડીનો સને હીજરી ૯૮૬ (ઈ સ ૧૫૭૮ ૭૯) હતો

(૧) મોગલવશની તવારીખ પા ૧૧૩ (૨) શાહનશાહ અકબર વા I પા ૩૩૦ (૩) મરેના પસ્તકો વા II પા ૮૦

પાદરીઓની બીજી ટુકડીના સંબંધમાં તો, તેઓ શાહની દરબારમાં આવ્યા તેની બાબુ આગમચ, એબાદતખાનાની તકરારો તમામ થઈ હતી. પાદરી કાર્તુ મુજબ તેઓને દરબારીઓ સાથે કોઈ "ભણેલી યા ફીલસુફી ભરી તકરારો" ચલાવતા આપણે જોતા નથી તેઓ અકબરને ખ્રિસ્તિ થવાની આશા રાખતા હતા "તે પાદરીઓની વારે ઘડીએ મુલાકત લેતો અને આપણા પવિત્ર ભેદ ભરમો સામે ઘણાક નજીવા વાંધા લેતો અને ભેદ ભરમોનો જે ખુલ્લાસો મળતો તેથી સંતોષ પામતો દેખાતો." બીજું કંઇ બન્યું નહીં. તેઓને હુકમો મળેલા હતા કે "જ્યારે પણ તેઓની ખાતરી થાય કે જે કામ માટે તેઓ આવ્યા હતા તે નિષ્ફળ નિવડ્યું છે," ત્યારે તેઓએ શાહની દરબાર છોડી પાછું ફરવું તેઓની નેમ નિષ્ફળ નિવડી અને તેઓ ગોઆ ખાતે પાછા ફર્યા (૧)

કોંટ દ નોયે મુજબ પણ પાદરીઓની બીજી ટુકડી કાંઇપણ પરિણામ નિપજાવવા વિના પાછી ફરી તે કહેછે કે "તેઓએ કોઇપણ ધર્મ સંબંધી પરિણામ નિપજાવવા વગર (અકબરનો) શાહનશાહી મુલક છોડ્યો "(૨)

મરેના લખાણ ઉપરથી આપણે જોઇએ છીએ કે "તેઓ આગળી ટુકડીની માફકનીજ હાલતમાંથી પસાર થયા જ્યાં સુધી તેઓ તેની (અકબરની) દરબારનો દબદબો વધારવાને ખુશી હતા અને તેને ધર્મ સંબંધી બાકી રહેલી જુની ચીજો અને પુતળીઓ દેખાડી તેને રાજી કરવાને ખુશી હતા, ત્યા સુધી તે તેઓને પોતાની પાસે રાખવાને ખુશી હતો . .. તેઓને માલુમ પડ્યુ કે તેઓની મરજીને શરણ થવાની તેની ગંભીર મતલબ હમેશ માફક ઘણી થોડી હતી."(૩)

ત્રીજી ટુકડીની બાબત ઉપર આવતા આપણે એવોજ મામલો જોઈએ છીએ. પાદરી કાત્રુના લખાણ ઉપરથી આપણે તેઓને તકરારોમાં કાંઇ પણ ભાગ લેતા જોતા નથી તેઓએ કેટલાક લોકોને વટલાવ્યા અકબર કોઇ વખતે તેઓ તરફ અને તેઓના ધર્મ તરફ માગી વખાણ દેખાડતો. પણ તે છતા કાત્રુ કહેછે કે "તેના આગળા વેહેમોની કાંઈ નિશાણીઓ અવાર નવાર તેનાથી જાહેર પડતી . . ખોદાએ આ શાહની મગરૂરી અને અધર્મીપણા માટે અજબ રીતે સજા કીધી (૪)

---

(૧) પાદરી કાર્તુની મોગલ વંશની તવારીખ પા. ૧૨૬—૨૭

(૨) શાહનશાહ અકબર વા I પા. ૩૩૦.

(૩) મરેની એશિઆની શોધો અને મુસાફરીઓ વા૦ II પા. ૯૨—૯૩.

(૪) પાદરી કાત્રુની મોગલ વંશની તવારીખ. પા ૧૨૮

ત્રીજી ટુકડીની બાબત માટે કોંટ દ નોએ ઉપરથી દિસેછે કે તેની મતલબ ધર્મ સંબંધી કરતાં રાજદ્વારી વધારે હતી. તે કહેછે કે " આ (પાદરીઓના) પંથે બીજાઓની દરબારની માફક બુલંદ દરજ્જાના મોગલની દરબારમાં રાજદરબારી કરતા કાવરતાઓ રાખવાનું ફાયદા ભર્યું ધાર્યું "(૧)

મરેના લખાણ ઉપરથી પણ આપણે એવોજ મામલો જોઈએ છીએ " પાદશાહની છાતીમા મુર્ત્તિ પુંજાએ મજબુત ઘર ઘાલ્યુ હતુ કે જે ઉપર તેઓ કાંઈ અસર કરી શક્યા નહીં. "

આ મુજબ ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે બ્લોખમાન કહેછે તેમ ઈબાદતખાનાની તકરારો ઈ. સ. ૧૫૭૯ માં તમામ થઈ હતી અને પાછલાં ખ્રિસ્તિ મીશનોએ તેમાં ભાગ લીધો ન હતો

પણ એક બારગી તકરારને, ખાતર કબૂલ રાખ્યે, કે ખ્રિસ્તિ ટુકડીઓ તરફની તકરારો ઈ સ. ૧૫૭૯ પછી પણ ચાલુ રહી પણ તેથી આપણી બાબતના મુખ્ય મુદ્દા ઉપર મુદલ અસર થતી નથી તે મુદ્દો આ કે ઈ સ ૧૫૮૨ આગમચતો અકબર પારસીઓની બદગીના રૂપો અને પારસી રોજમાહ અને પારસી જશનો જાહેર રીતે અખત્યાર કરી ચુકયો હતો, અને અરદેશર તો તે પછી લાબે વખતે છેક ઈ. સ ૧૫૯૨ મા આવ્યો.

III ત્રીજુ અગત્યનુ પુસ્તક અબુફ્જલનુ અકબરનામુ—ઈ. સ ૧૫૭૮-૭૯ ના શાલની ઈબાદત ખાનાની તકરારોમાં અને શાહ અકબરને જરથોશતી ધર્મના મૂળ તત્વો સમજાવવામા ભાગ લેનારા હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ હતા કે ઈરાનના જરથોશતીઓ હતા, તે બાબે, જો કે આડકતરી રીતે તો પણ અચુક રીતે ઈસારો કરનારૂ ત્રીજુ પુસ્તક અબુ ફ્જલનુ અકબરનામુ છે. અરદેશર ઈરાનથી ઈ સ ૧૫૯૨ મા યા ત્યાર પછી આવ્યો. તેની આગમચ શાહ અકબરની ધર્મસબંધી તકરારોની મિજલસમા જરથોશતીઓ હાજર હતા, તે અબુ ફ્જલના આ પુસ્તક ઉપરથી પણ માલૂમ પડે છે તે કહેછે(૨) કે "ઈલાહી મેહેર (મહોના) ના ૨૦ મા રોજે એબાદતખાનામા . . સુની, સીહા, બ્રામ્હણ,... ખ્રિસ્તિ, યાહુદી, સાબી જરદોશતીઓ. એ શાતાની ખુશી દેખાડી (એટલે ભેગા મળ્યા) અબુ ફ્જલ આ મિજલસ માટે શાહના રાજ્યના ૨૩ મા વર્ષ-

(૧) કોંટ દ નોએની " શાહનશાહ અકબર " નામની ચોપડી I પા ૩૩૧.

(૨) આ બાબેના અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પાનુ ૩૦ અકબરનામાની અબદુલ રહીમની કલકત્તાની આવૃત્તિ વા III પા ૨૫૬-૫૩ એલીઅટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ (ડાઉસન) વા VI પા ૫૯.

(હીજરી ૯૮૬, ઈ. સ. ૧૫૭૮) ના બનાવોમાં આપેલ છે. એ વખત પણ ત્યારે બદાઓનીના પુસ્તકમાં અને દબેસ્તાનમાં અને તારીખે મમાલીકે હિંદ, જે માટે આપણે હવે પછી બોલશું, તેમાં જણાવેલા વખતને નજદીક મળતો વખત છે. એ વખત નૌસારીના પારસીઓની અકબરની દરબારની મુલાકાતનો વખત છે. અરદેશર તો, આગળ નક્કી કર્યું તેમ, ઈ. સ. ૧૫૯૨ માં યા ત્યાર પછી આવ્યો. ત્યારે અબુલફજલ પોતાના અકબરનામામાં ઈ. સ. ૧૫૭૮ માં દાનાવોની મિજલસમાં જે જરથોસ્તીઓને હાજર થયેલા જણાવે છે તે કોણ જરથોસ્તીઓ હતા? અલબત તે હિંદુસ્તાનના જરથોસ્તીઓ હતા, કે જેઓ બદાઓની અને દબેસ્તાનના લખનાર પ્રમાણે નૌસારી કરબાથી ગયા હતા.

અલબત્તે અરદેશર એક કાબેલ દસ્તુર—ફરહંગે જેહાંગીરીનો કર્તા કહે છે તેમ અલબત્ત અરદેશર એક કાબેલ દસ્તુર હતો. તેથી અકબર જેવો પાદશાહ, જેને જુદાજુદા ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાની ઘણી જીજ્ઞાસા હતી, તે તેના હિંદુસ્તાન આવવાની તકનો લાભ લઈ, ઈરાનમાં જરથોસ્તી ધર્મ જેવી રીતથી પાળવામાં આવતો હતો તેવી રીત માટે પૂછપરછ કરે એમ કુદરતી છે. દબેસ્તાન જેવું આ બાબતનું ન માનુ મોટું માન બદાઓનીના મુન્તખબ અલ તવારીખમાંથી લીધેલું છે. તે અરદેશરના આવવાની અને શાહે તેને જરથોસ્તી ધર્મ સમન્ધી બાબતો પુછવાની જે વધુ નવી હકીકતો જણાવે છે, તે આ બાબતની છે. કાટ ક નોંધે (I પા ૩૪૦) પણ દબેસ્તાનને આધારે જે કહે છે કે, "અકબરે એક પારસી ધર્મગુરૂ અર્દશેર (અરદેશર) ને મોટે ખરચે ઈરાનથી બોલાવ્યો, કે જેણે શાહનશાહને તેના ધર્મની પુરાણી ક્રિયાઓથી વાકેફ કીધો", તે પણ આજ બાબતનો ઈસારો છે. અરદેશર તો ફરહંગે જેહાંગીરી લખવામાં મીર જમાલુદ્દીનને મદદ કરવા માટે આવ્યો હતો. તેના આવવા આગમચ તો શાહે કેટલીક પારસી ગહ રીતીઓ અને પારસી રોજ, માહ અને જશનો અખત્યાર કીધા હતા. તો પણ શાહે તેના હિંદુસ્તાન આવવાનો લાભ લઈ તેના ઈરાનના જરથોસ્તીઓની રાહ રસમો માટે કેટલીક વધુ પુછપરછ કીધી (૧) પણ એક લગ

---

(૧) આવી રીતની હકીકત હાલમાં પણ બને. હિંદુસ્તાનના પારસીઓની કેટલીક ક્રિયાઓ હજુ પણ ઇરાનના તેઓના હમદીન ભાઈઓથી જુદી છે. દાખલા તરીકે, જોકે મેં પોતે મુબઈમાં ઘણાક પારસીઓના લગન ક્રિયામાં જાતે ભાગ લીધો છે. તો પણ થોડુક વખત ઉપર ડીસેમ્બર ૧૯૦૧ માજ મને એક ઈરાની જરથોસ્તી ભાઈના લગનની ક્રિયા જોવાની તક મળી અને મેં જોયું કે ઈરાનના જરથોસ્તીઓની અને અત્રેના જરથોસ્તીઓની લગન ક્રિયામાં ઘણો ફેર છે.

બાર પણ એવી દલીલ આપણને મળતી નથી કે શાહ અકબરે જરથોશ્તી રોજ માહ, જરથોશ્તી જશનો, અને જરથોશ્તના સેતાયશની રાહ રીતીઓ અખત્યાર કીધી, તેમા અરદેશરનો કઈ પણ હાથ હતો આપણે અમુક રીતે તવારીખોના પુસ્તકોમાથી તારીખોને આધારે જોયુ કે અરદેશર તો શાહ અકબરે એ મજકુર અખત્યાર કર્યું તેની ઘણું પછી આવ્યો

તારીખનો સવાલ બાજુ મેલતા પણ દબેસ્તાનમા નોસારીના પારસીઓ વિરૂદ્ધ એક હરફ નથી—મુખ્ય જે સવાલ છે, કે શાહ અકબરને જરથોશ્તી દીન સમજાવવામા નોસારીના જરથોસ્તીઓનો મુખ્ય હાથ હતો કે નહી, તે સવાલના સબંધમા, આપણે ઉપર જોયુ તેમ, તારીખની દલીલ મુખ્ય છે પણ તારીખનો સવાલ એક બારગી બાજુએ રાખતા પણ, દબેસ્તાનમા એક હર્ફ પણ એવો નથી, કે જે નોસારીના પારસીઓની સેવાની કિંમત ઓછી કરે દબેસ્તાનમા કેથે એમ નથી કહ્યું કે નોસારીના પારસીઓ અકબર ઉપર અસર કરી શક્યા હતા નહીં કેથે એમ કહ્યુ નથી કે નાસારીના પારસીઓ અકબરને પોતાની દીન સમજાવવામા નિષ્ફળ નિવડયા, તેથી અકબરે અરદેશરને ઈરાનથી તેડાવ્યો એવુ કાંઈ પણ લખાણ દબેસ્તાનમા નથી તેથી ઉલટુ દબેસ્તાનમા તો એમ બાબતની શરૂઆતમાજ ખુલ્લુ કહેછે કે નોસારીના પારસીઓએ (ક) "જરથોશ્તી દીનની સચ્ચાઈ અને આતશની તાજીમને મોટી એબાદત તરીકે જણાવી," અને (ખ) "પાદશાહે તેઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા, અને ક્યાનીઓની રાહ રવેશથી વાકેફી મેળવી"

અકબર નોસારીના પારસીઓથી સંતોષ નહીં પામ્યો હોય એવા વાંધાની તપાસ—દબેસ્તાનમા અરદેશર, જે આ બનાવ પછી આવ્યો હતો, તેને માટે જે જણાવે છે કે શાહે "વળી અરદેશર નામના જરથોશ્તી દાનાવ ઉપર પૈસા મોકલ્યા અને ઇરાનથી બોલાવ્યો," તે ઉપરથી જો એમ સાર ખેંચવામા આવે—કે જેમ સાર ખેંચવા માટે દબેસ્તાનના લખાણમા એક રતીભાર પણ દલીલ નથી—કે નોસારીના પારસીઓએ શાહ અકબરને સંતોષ નહીં આપ્યો હશે, તેથીજ તેણે અરદેશરને ઇરાનવેરથી તેડાવ્યો, તો બીજી નીચલી કેટલીક હકીકતો છે, કે જેનો ખુલ્લાસો એ સાર ઉપર આવવા આગમચ થવો જોઈએ.

૧) પહેલું તો દબેસ્તાનમા આગળ ચાલતા વધુ કહેછે કે "તેજ માફક કેરમાનથી આતશ પરસ્તોને તેડાવ્યા અને જરથોશ્તી દીનના ભેદો માટે તેઓને પુછ્યુ" હવે જો નોસારીના પારસીઓએ શાહને સંતોષ આપ્યો નહીં હોય, પણ અરદેશરે જરથોશ્તી દીનના સબંધમાં અકબર ઉપર અસર કીધી હોય,

તો વળી અરદેશર પછી પણ ઈરાનથી કેરમાન શાહેરમાથી બીજા જરથોશતીઓને અકબરે શું કરવા તેડાવ્યા ? તેઓને તેડાવવાની શુ જરૂર પડી ? ઉપલી વાંધા ભરી તકરાર મુજબ તો અરદેશરથી પણ શાહ અકબર અસંતોષ થયલો હોવો જોઇએ.

૨) બીજુ વળી આગળ ચાલતા આપણે દબેસ્તાનમા વાંચીએ છીએ કે " આજર કએવાન, કે જે યજદાનીઅન અને આબાદાનીઅન (પંથવાળાઓ) નો સરદાર હતો, તેની ઉપર કાગળો લખ્યા અને તેને હિંદુસ્તાન તેડાવ્યો " હવે જો અરદેશરેજ શાહ અકબરને જરથોશતી દીન સમજાવી હોય તો વળી કેરમાનના જરથોશતીઓ ઉપરાંત અકબરે આજર કએવાનને શુ કરવા તેડાવ્યો ?

૩) ત્રીજુ વળી એક બીજા ટોળાની—ખ્રિસ્તિઓની—હકીકત લેઓ આપણે જાણીએ છીએ કે અકબરે ગોવાથી ભણેલા પોર્ટુગીઝ પાદરીઓને તેડયા હતા તેઓ રોદોલ્ફ એકુએવિવા, એન્ટોનીઓ દ મોનસેરાત, અને ફ્રેનસીસ્કો આનરીક નામે હતા (૧) જે પુસ્તકો એઓના નામો આપે છે, તેજ પુસ્તકો ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ, કે અકબરે એઓ પછી બીજા ખ્રિસ્તિ પાદરીઓને તેડયા હતા. તેઓ એદુઅર્ડ લેઓટોન, ક્રીસ્ટોફ દ વેગા, અને એક બીજો ખ્રિસ્તિ, જે ધર્મગુરૂ નહીં હતો, તે હતા. વળી ત્યારપછી પાદરીઓની ત્રીજી ટુકડી અકબરની દરબારમા આવી હતી. તેમા જેરોમ જેવીઅર, ઇમેન્યુએલ પીનેરો, અને બેનોઆ દ ગોએ નામના ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ હતા (૨)

હવે અકબરે ખ્રિસ્તિ પાદરીઓની એક પછી એક ત્રણ ટુકડીઓ તેડાવી, તે ઉપરથી શુ આપણે એમ સાર કાઢીએ, કે પહેલી ટુકડીના પાદરીઓના જ્ઞાન અને શિક્ષણથી તે સંતોષ નહીં પામ્યો હતો અને તેથી તેણે બીજી ટુકડીને તેડાવી ? ના એમ હતુજ નહીં. પછીની ટુકડીઓએ ઇબાદતખાનાની તકરારોમા ભાગ લીધો હતો નહીં પહેલી ટુકડીથી તે અસંતોષી થયો હતો એમ નહીં, પણ બીજાજ સબબોએ તેણે બીજી ટુકડીઓને તેડાવી હતી

વળી યાદ રાખવું જોઇએ કે દબેસ્તાનમા આ બાબતના સબધમાં 'હમ' અને 'હમચુનીન' એટલે કે 'એજ મુજબ' શબ્દો (ક) અરદેશરના મબ-

(૧) જુઓ કૉંટ દ નોએ I પા ૩૨૬ અહીં દયુ જારીકની સત્તા ઉપરથી નામો આપ્યા છે. જુઓ પાદરી કાટ્રુનુ મોગલ વંશની તવારીખનુ પુસ્તક, પા ૧૦૫ મરેનુ પુસ્તક II પા ૮૩

(૨) જુઓ ઉપલાજ પુસ્તકો

-ધમાં અને (ખ) કેરમાનથી આવેલા બીજા જરથોશ્તીઓના સંબંધમાં વાપરેલા છે. તેથી એક બારગીર તકરારને ખાતર, જે ખરેખર ન હતું તે, કબૂલ કરીએ, કે અકબરે અરદેશરને ઇરાનથી બેઉ સબબને માટે તેડાવ્યો હતો—એક ફરહંગે જેહાંગીરી બનાવવામાં મીર જમાલુદ્દીનને મદદ કરવાને, અને બીજું જરથોસ્તી ધર્મ બાબે તેની તરફથી વાકેફી મેળવવા—તોપણ તે ઉપરથી એમ મુદ્દલ માલુમ નથી પડતું, કે નોસારીના પારસીઓથી તે સંતોષ પામ્યો હતો નહીં સચ્ચાઇને શોધનાર એક પુરૂષ, જો દુનિયાના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી કોઈ ખાસ અભ્યાસીઓને એક પછી એક તેડાવતો જાય, તો તેથી એમ નથી માલુમ પડતું કે તે પુરૂષ પેહેલે આવેલા ખાસ અભ્યાસીઓથી નારાજ યા અસંતોષી થયો હતો. તેનું જીગ્નાસુ બર્ચું મગજ જૂદા જૂદા ધણીઓથી વાકેફી શોધતું રહે, એ સંભવિત છે.

આ હકીકતો ઉપરથી ત્યારે આપણે જોયું કે બદઓની પ્રમાણે અને વળી દબેસ્તાન પ્રમાણે નોસારીના પારસીઓએ શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મની મુખ્ય બાબતો સમજાવી હતી, અને તેની ઉપર અસર કરી હતી, અને નહીં કે અરદેશર અને તેની સાથવાળા ઇરાનના જરથોશ્તીઓએ. અરદેશર તો ઈ સ. ૧૫૯૨ ની આગમચ હિંદુસ્તાન આવ્યોજ નહીં હતો, અને તેની આગમચ તો ઇબાદતખાનામાની ધર્મસંબંધી તકરાર, જેમાં પારસીઓએ ભાગ લીધો હતો, તે તો ખલાસ થઈ હતી. ખુદ અકબરના વખતના તવારીખનવેશ બદઓની પ્રમાણે ઈ. સ ૧૫૮૧ માં, એટલે અરદેશર ઇરાનથી આવ્યો તેની ઓછામાં ઓછા બાર વર્ષ આગમચ તો અકબર પારસીઓની સેતાયરાની નજરે પડતી રૂઢીઓ અખત્યાર કરી ચુક્યો હતો. એ બાબે બદઓનીનું બોલવું ખુલ્લું છે. તે કહેછે કે[1] "અને પાદશાહીના ૨૫ મા સાલ (હીજરી ૯૮૮ ઈ સ. ૧૫૮૦–૮૧) ના નરોજને વખતે જાહેર રીતે ખોરશેદ અને વળી આતશને સેજદો કીધો અને બતી અને ચેરાગ સળગાવતી વખતે દરબારીઓએ પણ ઉભું થવાનું જરૂરનું धार्युं."

IV **ચોથું અગત્યનું પુસ્તક તારીખે મઆસીરે રહીમી. આ પુસ્તકને આધારે તપાસ, કે શાહ ઉપર નોસારીના પારસીઓની અસર.—** તવારીખનું એક બીજું પુસ્તક છે, કે જે પણ ખુલ્લું કહેછે, કે તેના રાજ્યના ૨૪) મા વર્ષે (ઇ સ. ૧૫૭૯ મા) અકબરનું કેટલાક ઓલમાઓએ ઇસલામી ધર્મ ઉપરથી મન ફેરવ્યું હતું. એવા ઓલમાઓમાં તે "ખાસ કરી કાફર અને અધર્મી પારસીઓ, જેઓ માજીના ધર્મ ઉપર

(૧) જુઓ ઉપર પા.૧૯૧

કીધા છે" તેઓને ગણેછે. આ લખનાર અંહી પારસીઓએ શાહ અકબર ઉપર અસર કીધેલી તેનો ખુલ્લો સને જણાવે છે કે તે તેના રાજ્યનું ૨૪ મું વર્ષ (એટલે ઈ સ. ૧૫૭૯) હતું. એ ત્યારે તેજ સાલ હતુ કે, જે સાલના બનાવોમાં બદઓની નોસારીના પારસીઓને અકબરની દરબારમા આવેલા જણાવેછે. અગેદરાર તો એ લખનારે આપેલા સને પછી ઓછામાં ઓછાં ફક્ક ૧૩ વર્ષે આવ્યો હતો. આ પુસ્તક ત્યારે આપણી ખાત્રી કરેછે કે નોસારીના પારસીઓએ, અને નહીં કે ઇરાનના પારસીઓએ, અકબર ઉપર જરથોશતી ધર્મના સંબધમા અસર કીધી હતી આ પુસ્તક જો કે થોડાક પાછલા વખતનું છે, તો પણ તેના ઉપલા લખાણને બદઓની અને દબેસ્તાનના કર્તાથી ટેકો મળેછે એ પુસ્તક " તારીખે મમાલીકે હીંદ " એટલે "હિંદુસ્તાનના મુલકોની તવારીખ" એવે નામે જણાયલું છે.(૧) એ લખનારના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે

"જલુસી ૨૪ મા સાલમા કેટલાક દીનને વેચનાર અને સ્વાર્થી આલમાઓ-જેવા કે અબુલફજલ અને ફઇજી-અને ઉલટા એકાનના બ્રાહ્મણો -જેવા કે બીરબલ અને મુખ્ય કરી કાફૂર અને અધર્મી પારસીઓ, કે જેઓ માજીના ધર્મ ઉપર રીદા છે, અને ઘણાક જોગીઓ, એઓની સગતથી પાદશાહના મનમા ફેરફાર ઉત્પન્ન થયો તે સબબે –ખોદા આપણને એવા બૂરા પરિણામથી બચાવે—દીનના મૂળ નિયમો ઉપર તેનું આકીન રહ્યુ નહીં"(૨)

તારીખે મમાલીકે હીંદને બદઓનીના પુસ્તકનો ટેકો—હવે જોકે આ એક પાછલા તવારીખનવેશના શબ્દો છે, તોપણ તેને બદઓની અને દબેસ્તાનના લખનારનો ટેકો છે બીરબર અથવા બીરબલ અકબરનો માનીતો દરબારી હતો. બદઓની તેને 'મલઉન' એટલે

(૧) આ પુસ્તક ગુલામ બાસીત નામના લખનારે હીજરી ૧૧૯૬ (આસરે ઈ. સ ૧૭૮૨) મા એક અગ્રેજી અમલદાર નામે જેનરલ જાઈલ્સ ઈસ્ટેબટની મરજી ઉપરથી લખ્યુ છે. આ પુસ્તકની એક નકલ મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રરીમા છે તેમાં જેમ નામ લખ્યુ છે તેમ મેં વાચ્યુ છે એલીઅટ ઉપલા અગ્રેજી અમલદારનુ નામ જેનરલ ચાર્લસ બર્ટ વાચે છે રેહાતઝેક એ નામ જનરલ જેઈલ્સ એસ્ટબેટ વાંચેછે. પ્રોફેસર રેહાતઝેક મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રરીના કેટલોગમા એ પુસ્તકના કર્તા તરીકે કુહમાનસીંગનુ નામ આપ્યુ છે તે ભૂલ છે. એ ધણી કાઈ કર્તા નથી પણ મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રરીમાની નકલનો નકલનવેશ છે. વળી રેહાતઝેક તે લખવાના સને તરીકે હીજરી ૧૨૪૦ આપે છે, તે પણ ભૂલ છે એતો નકલ કરવાની તારીખ છે.

(૨) આ બાબેના અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પા ૩૪

'દયાનતી ભરેલા '[1] કહે છે, કારણ કે પાદશાહને ઇસ્લામી ધર્મ ઉપરથી ખોરશેદ અને આતશની સેતાયશ ઉપર લઈ જનારાઓમાં, તેને એક ગણવામાં આવતો. બદઓની કહે છે કે, "દયાનતી ભર્યા બીરબલે ખાતર નિશાણ કીધી, કે જ્યારે આફતાબ સંપૂર્ણ દેખાવનું મૂળ છે, અને જ્યારે ખેતીના પાકનું, મેવાનું અને તરકારીનું પુખ્ત થવું, તેની અસરથી છે, અને જ્યારે આલમની રોશનીનો અને આલમના લોકોની હૈયાતીનો આધાર તેના ઉપર છે, ત્યારે તે (આફતાબ) એબાદત અને માનને લાયકનો હોવો જોઇએ, અને આપણે (બંદગી વખતે) મોહ તેના તલુ થવા તરફ કરવું જોઇએ, અને નહીં કે તેના અસ્ત થવા તરફ... . ... ..દરબારના દાખેલા ગણવા જોગ (મકહુર) ઓલમાઓ અને દાનાવોએ ટેકો આપ્યો કે 'આફતાબ તમામ આલમનું મોટું નુર અને બક્ષેશનો કરનાર છે, અને પાદશાહોનો મુરબ્બી છે, અને પાદશાહો તેનાથી હકુમત ચલાવનાર છે' આ સબબ પાદશાહી નઓરોજ મરતબા સાથે પાળવાનું કારણ થઈ પડયો અને પાદશાહીએ આવવાને લગતા વખતનું એ (નઓરોજના) રોજે દર સાલ જશન કરવામા આવતું. "[2]

---

(૧) બદઓની એવા કેટલાક અપમાન ભર્યા શબ્દો બીરબલને લગાડે છે. એક જગ્યાએ તે તેને "સગે જેહનમી' એટલે "જેહાનમ અથવા દોજખનો કુતરો' કહેછે. (લીજ અને આહમદ અલીની આવૃત્તિ II પા ૨૭૪ લીટી ૬) બીજી જગ્યાએ તેને 'હરામજાદો' કહેછે (એજ પુસ્તક પા ૨૧૧ લીટી ૧૧) ત્રીજી જગ્યાએ તેને 'બદ બખ્ત' કહેછે (પા ૩૧૭ લીટી ૨) બીરબલના મરણ માટે તે કહેછે કે "તેને મારી નાખવામા આવ્યો અને તે જેહાનમના કુતરાઓની સફમા દાખલ થયો અને તેણે પોતાના નીચ કરતુકોનો બદલો મેળવ્યો (પા ૩૫૦ લીટી ૧૬-૧૭)

(૨) આ બાબતનો અસલ ફારસી ફકરો નીચે મુજબ છે

بیربر ملعون خاطر نشان ساخت که چون آفتاب مظهر تام است و بخشنده زراعت و میوه و سبزه از تأثیر او است و روشني عالم و حیات عالمیان وابسته باو پس لایق عبادت و تعظیم او باشد و روی بجانب طلوع او باید کرد نه بجانب غروب .... و حکما و فضلای مقرب مقرر مقوی آوردند که آفتاب نیر اعظم و عطیه بخش تمام عالم و مربي پادشاهان و پادشاهان مروج اویند و این معني باعث تعظیم نوروز جلالي شد که از زمان جلوس هرسال دران روز جشن میشدند

(લીજ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા ૨૬૦ લીટી ૧૪ થી ૨૨)

'આ ફકરામાં બીરબલને ટેકો આપનારા દરબારીઓને બદઓની 'મકફુર' કહે છે, જેનો આપણે 'દાબેલા રાખવા જોગ' અર્થ કીધો છે. એ શબ્દ બદઓની ધિક્કાર બતાવવાની મતલબથી વાપરે છે. એ શબ્દનો અર્થ રેહાતસેક 'તાબે થયલા' અને બ્લોખ્માન 'નામોશી ભર્યા' કરે છે. લો પોતાના તરજુમામાં એ શબ્દનો અર્થ કરતો નથી. સ્ટાઇનગાસ પોતાના શબ્દકોષમા એના જુદાજુદા અર્થો આપેછ, જે ઘણા ખરા એકમેકને મળતા છે, તેનો એક અર્થ 'કાફરોના લશ્કરની માફક દાબેલા રાખવા જોગ' છે. ત્યારે માલુમ પડેછે કે બદઓની બીરબલને મદદ કરનારા તરીકે જેઓને 'મકફુર' એટલે "કાફરોની માફક દાબેલા રાખવા જોગ" જણાવે છે, તે 'તારીખે મમાલીકે હીંદ'માં જણાવેલા "કાફર પારસીઓ" છે. એ 'મકફુર' શબ્દને ગમે તે અર્થે લેઓ, તોપણ આ ફકરો દેખાડે છે, કે જ્યારે બીરબલ અકબર આગળ આતશની સેતાયશ માટે બોલતો, ત્યારે તેને તેની દરબારના કેટલાક ભણેલા પુરૂષો ટેકો આપતા, કે જેઓ માટે બદઓની ધિક્કારથી બોલે છે બીરબલને ટેકો આપનાર આ ભણેલા આસામીઓ, જેઓને બદઓની ધિક્કારે છે, તેઓ તારીખે મમાલીકે હીંદના પારસીઓ છે, કે જેઓને તે પુસ્તકમા પણ બીરબલની સાથે પાદશાહના મન ઉપર અસર કરનારા જણાવ્યા છે

તારીખે મમાલીકે હીંદને દબેસ્તાનનો ટેકો.—દબેસ્તાન, જે બદઓનીના પુસ્તકને આધારે ચાલે છે, તે પણ એવોજ ખુલાસો આપે છે, શેઆ અને ટ્રોયેર, જે નકલને આધારે તેઓ દબેસ્તાનનો તરજુમો કરે છે, તે નકલને આધારે બીરબલને ઓરશેદની સેતાયશની બાબતમા ટેકો આપનારા તરીકે "આતશ પરસ્તોના એક તાયફા' (a sect of fire worshippers vol. III પા ૯૩, ૯૪) ને જણાવેછે. એ ઉપરથી દિસે છે, કે દબેસ્તાનનો લખનાર, બદઓનીના ઉપલા ફકરાનો ઇસારો બરાબર સમજ્યો છે, અને બીરબલને ઓરશેદની સેતાયશની બાબતનો ટેકો આપનાર તરીકે પારસીઓને સમજ્યો છે. દબેસ્તાનની બીજી નકલો—દાખલા તરીકે હીજરી ૧૨૭૭ મા મુબઇમા પ્રગટ થયલી શીલા છાપની દબેસ્તાન,-શેઆ અને ટ્રોયેરની નકલ મુજબ, 'તાયફેઈ અજ આતશ પરસ્તાન' ને બદલે "તાયફેઈ અજ. આફતાબ પરસ્તાન" આપે છે એ પણ પારસીઓનો ઇસારો છે. ત્યારે જેમ તારીખે મમાલીકે હીંદ, તેમ બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ અને દબેસ્તાન ઉપરથી આપણે જોઇએ છીએ, કે ઓરશેદની સેતાયશની સીફતમા અકબરની દરબારમાં બીરબલને ટેકો આપનારા પારસીઓ હતા.

તારીખે મમાલીકે હીંદમાં જણાવેલા બનાવની તારીખ બીરબલના મરણની તારીખ.—હવે આપણે જોયું કે તારીખે મમાલીકે હીંદ આ બનાવ અકબરના રાજ્યના ૨૪ મા વર્ષમા એટલે ઈ. સ ૧૫૭૯ માં મેલે છે, કે જે વર્ષ ઇબાદત ખાનામાં ચાલતી ધર્મ સંબંધી તકરારનું વર્ષ છે, અને જે અકબરની દરબારમાં નોસારીના પારસીઓની મુલાકાતનું વર્ષ છે તારીખે મમાલીકમા સારે ભાગ્યે આ બનાવની તારીખ આપીછે. પણ એક બારગી તે નહીં પણ આપી હતે, તો આપણે બીરબલના નામ ઉપરથી, અને એના નામનો આ કામમાં સબંધ દેખાડ્યો છે તે ઉપરથી, આ બનાવ ક્યારે બન્યો, તે કેટલીક હદે મુકરર કરી શકતે બદઓની,[1] અબુ ફૂજલ,[2] અને બીજા લખનારાઓ[3] પ્રમાણે આપણે જાણીએ છીએ કે બીરબલ હીજરી ૯૯૪ (ઈ. સ ૧૫૮૬) માં યુસુફજાઈ અફગાનો સાથેની લડાઇમા માર્યો ગયો હતો[4] એટલે ત્યારે ઈરાનથી આ દેશાર ૧૫૯૨

(૧) લીજ અને અહમદ અલીના આવૃત્તિ II પા. ૩૫૦ લીટી ૧૫

(૨) અકબરનામું, એલીઅટની તવારીખ VI પા ૯૪. અબદુર રેહમાનની કલકત્તાની આવૃત્તિ વા III પા ૪૮૫ લીટી ૮.

(૩) જુબદત ઊત તવારીખ, એલીઅટની તવારીખ VI પા ૧૯૧.

(૪) દૂર દેશમા બીરબલનું મોત નિપજ્યું હતું તેની ખબર સાભળી, જે ખ્યાલથી અકબરને દિલાસો આપવામા આવ્યો હતો, તે જાણવા જોગ અને સુચક છે બદઓની કહેછે કે--

"બીરબલના મરણથી જેટલુ તેને દુઃખ લાગ્યુ, તેટલુ કોઈ અમીરના મરણથી નહીં લાગ્યું હતુ તે કહેતો કે 'અફસોસ! કે તેઓ તેની લાસને તે ખીનમાંથી લાવી શક્યા નહી કે તેને આતશપર બાળવામા આવતે.' પણ પાછળથી, તેઓએ તેને આ શબ્દોથી દિલાસો દીધો કે 'જ્યારે તે સઘલા બંદોથી આજાદ અને નિરાળો અને છુટો થયો છે, ત્યારે તેને માટે તે મોટા નુર (નઈરે આજમ એટલે ખોરશેદ)ની ગરમી પાક કરનાર તરીકે બસ છે (
قیود آزاد و وارسته و مجرد بود هیں تابش نیر اعظم پاک سازندهٔ
او بس است

લીજ અને આહમદ અલીના આવૃત્તિ વા II પા. ૩૫૧ લીટી ૬ ને ૭.)

આપણે જોયું કે બીરબલ ખોરશેદ અને આતશની સેતાયશનો, શાહ અકબર આગળ, મજબુત હીમાયતી હતો, કે જે હીમાયતમા તારીખે મમાલીકે હીંદ, અને બદઓની અને દબેસ્તાનનો ટેકો છે, તે મુજબ, તેને પારસીઓથી ટેકો મળ્યો હતો. ત્યારે પાદશાહને દેવામા આવેલો દિલાસો, કે તેનું શરીર ખોરશેદની ગરમીથી જંગલમા પડ્યું પડ્યું પાક થશે, તે ધ્યાન આપવા જોગ છે. ખોરશેદ માટે અહીં જે શબ્દો "નઈરે આજમ" વાપર્યાં છે, તેજ શબ્દો બદઓની મુજબ બીરબલે શાહ અકબર આગળ ખોરશેદની સીફારશની સીફતમાં વાપર્યા છે (જુઓ આગળ પાનું ૧૯૪). અબુલફજલ પણ કહેછે કે બીરબલના મરણથી શાહ ઘણો દલગીર થયો હતો. અકબરનામુ કલકત્તાની આવૃત્તિ III પા ૪૮૫ લીટી ૧૦–૧૧

માં યા તે પછી આવ્યો, તેની ઓછામાં ઓછા ૬ વર્ષે આગમચ બીરબલ મરણ પામ્યો હતો. ત્યારે ખુલ્લું દિસે છે કે અકબરની દરબારમાં ઓરશીદની સેતાયશની તરફેણમાં બીરબલને ટેકો આપનાગ પારસીઓ નોસારીના પારસીઓ હતા, અને નહીં કે ઈરાનનો અરદેશર તારીખે મમાલીકે હીંદે તો ખુલ્લી તારીખ આપીછે. ત્યારે સીધી રીતે, જેમ તે તારીખ મુજબ, તેમ આડકતરી રીતે બીરબલના મરણની તારીખ મુજબ ખુલ્લું માલમ પડેછે, કે શાહ અકબરને જરથોશ્તી દીન સમજાવનારા અને તેની ઉપર અસર કરનારા નોસારીના પારસીઓ હતા.

ત્યારે હાલ સુધીમા તવારીખના ચાર પુસ્તકોની તપાસમા આપણે જોયું, કે ૧) બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ અને ૨) દબેસ્તાન સીધી રીતે, અને ૩) અબુલ ફજલનું અકબરનામું અને ૪) ગુલામ બાસીતની તારીખે મમાલિકે હીંદ આડકત્રી રીતે દેખાડે છે, કે અકબરને પારસી ધર્મ સમજાવનારા અને તે તરફ ઢળતો કરનારા હિંદુસ્તાનના નોસારી કસબાના પારસીઓ હતા. ફરહંગે જેહાંગીરી મુજબતો અરદેશર ઈ સ ૧૫૯૨ પછી આવ્યો હતો. તેથી ઉપલુ પરિણામ નિપજાવવામા તેનો હાથ ન હતો તેના આવવા આગમચ તો શાહ અકબરે જાહેર રીતિ નવા જલાલી વર્ષથી, હીજરી ૯૮૮ (ઈ સ ૧૫૮૦ ૮૧) થી ઓરશીદ અને આતશની સેતાયશ કરવા માંડી હતી, અને જરથોશ્તી રોજ માહો અને જરથોશ્તી જશનો અખત્યાર કર્યાં હતા.

II

શાહ અકબરને ધર્મ સમજાવનાર નોસારીના પારસીઓના વડા દસ્તુર મેહેરજી રાણા.

હવે આપણે આપણા વિષયના બીજા ભાગ ઉપર આવીએ છીએ. આ ભાગમાં આપણે તપાસીશું, કે નોસારી ખાતેથી શાહ અકબરની દરબારમા ગયલા પારસીઓના વડા તરીકે કોણ પુરૂષ હતા. લખેલા દસ્તાવેજોની શાહાદત સાથે બાપદાદેથી ઉતરી આવેલી આ વાત છે, કે નોસારીથી ગયલા પારસીઓના વડા દસ્તુર મેહેરજીરાણા હતા. તેવણે શાહ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મના મૂળતત્વો સમજાવ્યા હતા અગર જો નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે દસ્તુર મેહેરજીરાણા નહીં હતા તો બીજુ કોણ હતું? જેઓ એવણના કામ બાબે શક ધરાવતા હોય, તેઓએ કહેવાનું છે, કે નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે જો મેહેરજીરાણા નહીં હતા તે

બીજું કોણ હતું ? દસ્તુર મેહેરજીરાણા નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે અકબરની દરબારમાં ગયા હતા તેને ઘણીક હકીકતોથી ટેકો મળેછે.

I દલીલ પહેલી. તેવણને શાહઅકબર તરફથી "મદદે મઆશ" તરીકે ૨૦૦ વીઘા જમીન મળી હતી.

દસ્તુર મેહેરજી રાણા શાહ અકબરની દરબારમા ગયા હતા અને શાહને જરથોસ્તી દીન સમજાવી હતી, તેની મજબુત દલીલ આ છે, કે તેવણને શાહ અકબર તરફથી નવસારી ખાતે ૨૦૦ વીઘા જમીન ભેટ મળી હતી

એ બાબેનાં ફુર્માનો અને બીજા દસ્તાવેજો—એ બાબે ચાર દસ્તાવેજો છે. દસ્તુર મેહેરજી રાણાને મળેલી જમીનનું એવણને પોતાને મળેલું ફુર્માન જળવાઈ રહ્યું નથી. તે યાતો ગેરવલે ગયું હોય, યાતો તેવણના બેટા કેકોબાદને એ બાબે ફુર્માન આપતી વેળા તે પાછું લેવામા આવ્યું હોય, યા તો દસ્તુર મેહેરજી રાણા ગુજર્યા ત્યા સુધી તે પહોંચાડવામા નહીં આવ્યું હોય. પણ તેવણના બેટા દસ્તુર કેકોબાદને એજ દસ્તુર મેહેરજી રાણાવાળી ૨૦૦ વીઘા જમીન અને તે ઉપરાત વધુ ૧૦૦ વીઘા જમીન આપેલી તેના અસલ ફુર્માનો અને બીજા અસલ દસ્તાવેજો બચી રહ્યા છે, કે જેમાં દસ્તુર મેહેરજી રાણાને મળેલી ૨૦૦ વીઘા જમીનની બાબત ચોખ્ખી જણાવીછે.

૧ પેહેલુ ફુર્માન.—આ જમીન બાબેના ચાર દસ્તાવેજોમા પેહેલું એક પાદશાહી ફુર્માન છે, જે શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૦) મા વર્ષમાં મળ્યું હતું. તે હુ રજુ કરૂ છુ એ ફુર્માનમા ૩૦૦ વીઘા જમીન જણાવે છે. તેમાની ૨૦૦ વીઘા જમીન દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આગળ આપેલી હતી, તે બાબે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

"કસ્બે નોસારી કે જમીને મજકુર કબલ અજ ઇન દર વજેએ મદદ મઆશી માહીઆર બુદ"

અર્થ—નવસારી કસ્બો કે જ્યા મજકુર જમીન અત્યાર આગમચ માહીઆર[1] ના ગુજરાનના અર્થે આપવામા આવી હતી.

એ ફુર્માન ઉપર શાહ અકબરની મોહોર શરૂઆતમાં છે અબુ ફજલ આઇને અકબરીમાં "આઇને નગીને શાહાનશાહી" નામના ૨૦ મા આઇનમા પાદશાહની મોહોરની જે હકીકત આપેછે, તે હકીકતને મળતી એ મોહોર

(૧) માહીયાર એ અસલ ફારસી નામનો ઈમલો છે. જે ઉપરથી માહીયારજી અને પછી મેહેરજી નામો બનેલા છે..

છે. મોહોરના વચલા ભાગમાં કુદ્રતિ શાહ અકબરનું પોતાનું નામ છે અને તેની આજુબાજુ ચહડતી પેહેડીએ તૈમુરલેન સુધીનાં એના વડવાઓનાં નામો છે. એ ફર્માનની અને તે ઊપરની સઘળી મોહોરોની વિગતવાર તપાસ આપણુ સેવટે વધારામા કરીશુ

દસ્તુર કૈકોબાદને મળેલાં આ ફર્માન મુજબ તેવાણુના પિતા આહીયારને ૨૦૦ વીઘા જગ્યા શાહ અકબર તરફથી ભેટ મળી હતી ત્યારે તે શા કાજે હતી ! તે કોઈ ચોક્કસ સેવાઓ માટે હોવી જોઈએ. તે સેવાઓ ત્યારે શાહની દરબારમા જવાની અને ત્યા જરથોસ્તી દીન સમજાવવાની સેવાઓ છે. તે બાબે ઈસ્વી ૧૭૬૫ માં લખેલા પોતાના એક પુસ્તકમાં દસ્તુર શાપુરજી સજાના ઈસારો કર્યા ગયા છે, જે બાબે આપણુ હવે પછી બોલીશુ.

મેહેરજી રાણાને મળેલી જમીન “ મદદે મઆશ ” તરીકે—આ ભેટ મળેલી જમીનના સંબંધમા આ યાદ રાખવાનું છે, કે તે ઉપલા ફર્માનમાં જણાવવા મુજબ “ મદદે મઆશ ” તરીકે મળી છે, નહીં કે સાધારણ જાગીર તરીકે. એ “ મદદે મઆશ ” તરીકે જે જમીન ભેટ આપવામા આવતી, તે એવા પ્રકારની સેવાઓ માટે હતી, કે જે માટે બ્લોખ્માન કહેછે કે તે લેનારને ખાસ દરબારમાં રહેવાની જરૂર ન હતી [1] સાદી જાગીર અને મદદે મઆશમા આ ફેર હતો, કે જાગીર માટે દરબારમા યા દરબારને લગતી જગ્યાઓમાં રહી સેવા આપવી પડતી હતી, પણ ‘ મદદે મઆશ ’ દરબારની કોઈપણ પ્રકારે સેવા બજાવી હોય તે માટે મળતી વધારીખનવેશ બદઆનીને આ મુજબ ૧૦૦૦ વીઘા જમીન મદદે મઆશ તરીકે મળી હતી.

જમીનની ભેટ માટે અબુલફજલ કહે છે કે “ આગાહ દેલનો પાદશાહ ઘણાક મરેહા માટે તરેહવાર બખશેશોથી કાળજી સુએછે, અને ખોદાતાલાએ બખશેલી ઉમદા અક્કલની બરકતથી એમ કરવું, તે ખોદાતાલાની પરસ્તેશ કરવા (ઈજદ પરસ્તશ) બરાબર ગણેછે......રોકડ નાણાની બખશેશને વકફની ભાષામાં વજીફે કહેછે અને જમીનની ભેટને મીલ્ક અથવા મદદે મઆશ કહેછે ’[2]

બ્લોખ્માન એ મદદે મઆશ માટે નીચે મુજબ ખુલ્લાસો આપેછે. મદદે મઆશ શબ્દ “ ગુજરાન માટેની ”મદદનો અર્થ દરશાવેછે અને અબુલફજલે દેખાડવા મુજબ એને મળતા ‘ મીલ્ક ’ અથવા મિલકત શબ્દની

---

(1) Journal Asiatic Society of Bengal Vol. XXXVII, Pt I, p 128.

(૨) બ્લોખ્માનની આઈને અકબરીની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૮ લીટી ૨—૩ અને ૭, દફતર બીજુ આઈન ૧૯

મદદે તે ભલી મકસદ માટે આપેલી જમીનને લાગુ પડે છે. આવી જમીનો વંશાપરંપરા ઉતરતી આવેછે, અને એ સબબે એની વચ્ચે અને જાગીર અથવા તુયુલ જમીનો, જે ચોક્કસ વખત માટે આપવામાં આવતી હતી અને મનસબદારોને પગારના બદલામાં આપવામાં આવતી હતી, તેની વચ્ચે ફેર છે.''(૧)

આ બાબત ત્યારે દેખાડે છે, કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આપેલી જમીનની ભેટ સાધારણ જાગીરની ભેટ કરતાં ચહડતા પ્રકારની હતી ત્યારે મેહેરજી રાણાની કાંઈ ખાસ કીમતી સેવાઓના બદલામાંજ તે હોવી જોઈએ.

દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આ જમીન ૧૫૭૮-૭૯ માં મળેલી જણાવવામાં આવેછે, કે જે વખતે તેઓ અકબરની દરબારમાં ગયા હતા. હવે બદઓની[૨] પ્રમાણે આ તેજ વર્ષ હતું (હીજરી ૯૮૭) કે જ્યારે શાહ કેટલાક આગલા ઇસલામી ઓલમાઓ પાસે મદદે મઆશ તરીકે આપેલી જમીનો છીનવી લેતો હતો અને બીજા લાયક પુરૂષોને તપાસ કરીને આપતો હતો. બદઓની આ બાબે કહે છે કે—

و علما و مشایخ مقتدای اطراف را فرامین فرستاده بدرگاه می طلبیدند و مدد معاش و اوقاف را خود تحقیق می نمودند و همه را موافق توره تسلیم و تعظیم فرموده و صحبت با او در خلوت باجلوت داشته بتفضلی رای هوس قدری زمین مقرر میداشتند

અર્થ—જૂદા જૂદા મુલકોના આગેવાન ઓલમા અને શેખોને હુકમો મોકલી પોતાની દરગાહે તેડાવ્યા, અને તેઓની મદદે મઆશની અને ગુજરાનના સાધનોની પોતે તેહકીક કીધી, અને સઘળાઓને તેઓને લાયકનું ઇજત અને માન આપી અને ખાનગી રીતે માનભરી રીતે તેઓ સાથે સોહબત રાખી પોતાના વિચાર મુજબ થોડી થોડી જમીન તેઓને મુકરર કરી આપી."

આગળ ચાલતાં બદઓની કહેછે કે કેટલાક ઓલમાઓ, જેઓ ચેલા રાખતા અને મિજલસો ભરતા અને એવી રીતો કરતા, તેઓની જમીન છીનવી લઇ કેટલાકોને બંગાળના મુલકમાં મોકલી દીધા. ત્યારે જે વર્ષમાં અકબર બીજા ઓલમાઓ પાસે તેઓની જાગીરો છીનવી લેતો હતો, તેજ વર્ષમાં તેણે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને જાગીર આપી, તે બાબત દેખાડે છે, કે તે કોઈ ખાસ સેવાઓ માટે હોવી જોઈએ. એ સેવા ત્યારે શાહને જરથોસ્તી દીન સમજાવવાની હતી.

---

(૧) બ્લોકમાન આઈને અકબરી વા. I પા. ૨૭૦.

(૨) લીજ અને આહામદ અલીની આવૃત્તિ વા. II પા ૨૭૮ લીટી ૧૯.

જમીનની બક્ષીસોના ખાતાં માટે અબુલફજ.લ કહેછે કે "પાદશાહ ઉમાપણુ શીખવવાની મકસદથી અને ખરી પરહેજગારી (રયાજ.ત મનશી) ને મદદ કરવાના હેતુથી આ કામ ઉપર ઘણુ ધ્યાન આપે છે."(1) જ્યારે પાદશાહ પોતે આ જમીનની ભેટોની બાબતમાં આ વર્ષમાં તેહકીક કરતો, અને તેહકીક બાદ તેણે જ્યારે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આ શાલમા જમીન ભેટ આપી, અને તે પણ સાધારણ જાગીર તરીકે નહીં, પણ વંશાપરંપરા "મદદે મઆશ" તરીકે, ત્યારે તે માટે ખાસ સબબ હોવો જોઈએ.

૨. બીજુ ફરમાન શાહના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષમાં—શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૦)મા વર્ષના ઉપલા ફરમાન ઉપરાંત તેનું બીજુ ૪૮) મા રાજ્યનું પણ ફરમાન છે. તે અસલ ફરમાન હું રજુ કરૂં છું. એ ઉપર પણ પેહેલા ફરમાનની માફક પાદશાહની મોહોર છે એ ફરમાનમા પણ જણાવે છે કે કૈકોબાદને આપેલી ૩૦૦ વીઘા જમીનમા ૨૦૦ વીઘા દસ્તુર માહીઆર (મેહેરજી રાણા)ને આપેલી જગ્યા છે. કૈકોબાદની જગ્યા માટે પહેલાં ફરમાનમાં જે જગ્યા જણાવી છે તેમાં, અને આ બીજા ફરમાનમાં જે જગ્યા જણાવી છે તેમા ફરક છે પહેલાં ફરમાનમા કૈકોબાદની જગ્યા માટે કહે છે કે તે 'પારચોલ'ના પરગણામા 'એરૂ'મા છે બીજાં ફરમાનમાં તે તલારીના(2) પરગણામાં તવરીમાં જણાવી છે.

પેહેલાં ફરમાન વાળી જગ્યા બીજા ફરમાનમા ફેરવવાનો સબબ કદાચ આ હોય, કે પાછળથી કૈકોબાદને જગ્યા બદલી આપી હોય. એમ જગ્યાનો ફેરફાર શું કરવા કરવામાં આવતો, તે બાબે આઈને અકબરીનો નીચલો ફકરો કારણ સૂચવે છે(3)

---

(1) બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા ૧૯૯ લીટી ૧૩ આઈન ૧૯ ની સેવટે

(2) તલારી અને પારચોળના પ્રગણાઓ માટે આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઈન ૧૫) માં જણાવે છે કે તેઓ સુરતની સરકારમાં છે. (આઈને અકબરી બ્લોખમાનનો તેક્ષ્ટ વા. I પા ૪૯૭, કાલમ બીજી લીટી ૧ અને ૧૪ અંગ્રેજી તરજુમો જેરેતનો વા II પા. ૨૫૬-૫૭) પારચોળની કુલ જગ્યા એ પુસ્તકમાં ૫૫૯૨૦ વીઘા જણાવી છે અને તલારીની ૩૫૦૬૧ પારચોળની આ- એપત ૧૫૦૮૦૦૦ દામ અને તલારીની ૬૧૭૮૯૦ દામ જણાવી છે આઈને અકબરીના પેહેલા દફતરના ૧૦ માં આઈન પ્રમાણે ૧ દામનુ વજન પાંચ ટાંક એટલે કે ૧ તોલો ૮ માસા અને ૭ સુર્ક છે ૪૦ દામની કીમત એક રૂપીઓ થાય. (બ્લોખમાનનો તેક્ષ્ટ વા. I પા. ૨૬ લીટી ૨૫.)

(3) બ્લોખમાનની આવૃત્તિ. વા. I પા. ૧૯૮ લીટી ૧૬ થી ૧૮ દફતર બીજું આઈન ૧૯ અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૪૧.

"થોડા વખત પછી વાકેફી મળી કે એ લોકોની જમીન એક જગ્યાએ નથી હોતી, તેથી થોડી શક્તિવાળાઓ, ખાલસા જમીનની અને જાગીરદારોની પડોશમાં (પતીઆળાપણામાં) હોવાથી હેરાન થાય છે, અને પૂરી ખસલતના પુરૂષોને તેઓ ઊપર પૂરી દેઆનત ચલાવવાનું સાધન મળેછે. તેથી ફર્માન બહાર પાડવામાં આવ્યું, કે તેઓને પસંદ પડે ત્યાં એકજ ઠેકાણે જગ્યા આપવામાં આવે એના ઉપાયની બેઉ બાજુઓવાળા ગોઠવણ કરે." અકબર બીજા સબબો માટે પોતાની મરજી મુજબ પણ "મદદે મઆરા"ની જગ્યા ફેરવતો. બદઓનીની પોતાની "મદદે મઆરા"ની જગ્યા એમ ફેરવવામા આવી હતી. તે મુનતખબ અલ તવારીખમાં કહેછે કે.[1]

نام مرا بردة فرمودند که این جوان بداونی است مدد معاش او
از پساور تغیر دادة بی قصور دیدة و دانسته در بداون دادیم

અર્થ—મારૂ નામ દઈ તેવણે ફરમાવ્યુ, કે આ જવાન, જે બદઓની છે, તેની મદદે મઆશ પેશાવરથી ફેરવીને તેની કસુર જોયા યા જાણ્યા વગર (એટલે તેની કોઈ કસુરને ખાતર નહીં) મેં બદઓનમાં આપીછે "

દસ્તુર મેહેરજી રાણાની જમીનના સબધમા હીજરી ૧૦૦૫ (ઈ૦ સ૦ ૧૫૯૭) ના વર્ષનો એક દસ્તાવેજ (મેહેજર) છે, જે માટે નીચે બોલવામાં આવશે, તે ઉપરથી દિસેછે કે મેહેરજી રાણાને પેહેલે આપેલી જગ્યા છુટી છુટી જગ્યાએ હતી. તે દસ્તાવેજમાં તેના છુટા છુટા ભાગો છે ત્યારે એવું દિસેછે, કે ઉપર, જગ્યાના ફેરફાર બાબે જે સબબ આપ્યો છે, તે આ જમીનના બાબમા પણ લાગુ પડેછે, કે પેહેલે એક પરગણામા છુટી છુટી જગ્યા હોય, તે બીજા ફર્માન પ્રમાણે સામટી એકજ જગ્યાએ કરી હોય

૩ ત્રીજો દસ્તાવેજ. હીજરી ૧૦૧૨ (ઈ સ ૧૬૦૩) નો પરવાનો.—[2] જમીનની ભેટ માટેના ખુદ શાહ અકબરના એ બે ફર્માનો ઉપરાંત, સેપેહ સાલાર ખાનખાનાનનો એક અસલ દસ્તાવેજ શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષ (હીજરી ૧૦૧૨) નો છે, તે હુ રજુ કરૂ છુ. એ દસ્તાવેજ મા ફરમાવે છે, કે જો કે શાહનું સામાન્ય ફર્માન છે કે મદદે મઆશ તરીકે આપેલી મિલકતોની જમીન અડધો અડધ કરી નાંખવી, તોપણ કેકોબાદના ફર્માનવાળી ૩૦૦ વીઘા જમીનના બાબમા તેમ નહીં કરવું પણ તે સપૂર્ણ રહેવા દેવી.

---

(૧) લીજ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૩૯૮ લીટી ૬-૭.

(૨) જુઓ અસલ પરવાનાની ફેકસીમીલી અને નકલ માટે પા. ૧૩૩

૪. ચોથો દસ્તાવેજ. હીજરી ૧૦૦૫ (ઈ. સ. ૧૫૯૬) નો મેહેજર.—વળી એજ જાગીરના બાબમાં જે એક ચોથો અસલ દસ્તાવેજ છે, તે હું રજુ કરૂં છું. તે હીજરી ૧૦૦૫ ના સાલનો છે, અને નવાબ સાદીક મહમદ ખાનને હાથનો છે. તેમા કહે છે કે આગલીયાગની આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન બાબે ફરમાન આવ્યુ છે કે તે જગ્યા બરાબર સપૂર્ણ કરવી. તે માટે તે ફરમાવે છે, કે તે જગ્યા માટે બરાબર તપાસ કરવી. કેટલાક મુસલમાનો અને હિંદુઓ અને પારસીઓ તપાસ કરી તે બાબે ખાતરી આપેછે, આ ઘણો અગત્યનો દસ્તાવેજ છે, કારણ તે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીનના સબંધમાંજ છે (જુઓ પા. ૧૩૯)

II દલીલ બીજી. પુરાણા ગીતો.

દસ્તુર મેહેરજી રાણા અકબરની દરબારમાં ગયા હતા અને શાહને ધર્મ સમજાવ્યો હતો, તે બાબે બીજી લખ્ખીત સાબેતી કેટલાંક ગીતો યા બેઆલો છે. આ ગીતો બાબે એમ કહેવામાં આવે છે કે "તે એક બે પેઢીના છે અને પૈસા લઈ જોડનારા ભાડેનાં બેઆલીઓનાં છે" હું દેખાડવા માગુ છુ કે તે એક બે પેહેડીના નથી અને ભાડેના જોડનારાઓનાં નથી. આ ગીતોમાનુ એક તો ખુદ અકબર અને દસ્તુર મેહરજી રાણાના વખ્તમા થઈ ગયલા ગવૈયા તાનસેનનું છે

તાનસેનનુ ગીત—આ ગીત મેં પાના ૧૬૩ ઉપર આપ્યુ છે તે "ઈઆ હુ પારસી પધિ શો કબુલ" એવા શબ્દોથી શરૂ થાય છે. આ ગીતમાં મેહેરજી રાણાના નામને શાહ અકબર સાથે જોડ્યુ છે અને જણાવે છે, કે તેવણની બંદગી કબૂલ થાય છે

એ ગીત પુરાણુ છે તે બાબે દલીલ, કે તે ૧૧૦ વર્ષના પુરાણા પુસ્તકમાં મળે છે—એક જુનુ હાથનુ લખેલુ પુસ્તક, જેમા એ ગીત લખેલુ છે, તે હુ રજુ કરૂંછુ તે એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની માલિકીનું પુસ્તક છે. તેમા કેટલાંક ગીતો આપેલા છે અને સેવટે ચંગ્રાચનો કીસ્સો આપ્યો છે એ પુસ્તકનુ કોલોફોન(૧) મેં ઉપર પાના ૧૬૩ ઉપર આપ્યુ છે.

---

(૧) આ પુસ્તકના કુલે ૨૩૯ ફોલીઓ છે દરેક પાનામા ૧૩ લીટી છે કોલોફોન સેવટે ફોલીઓ ૨૩૭ બ-૨૩૮ ઉપર છે ફોલીઓ ૨૦૨ થી ચંગ્રગાચ નામુ શરૂ થાય છે એ ચંગ્રગાચ માટે કહેછે, કે તે એક હિંદુ ભણેલો પંડીત હતો, કે જે પેગમબર જરથોસ્ત સાથે ધર્મસંબંધી તકરાર કરવા માટે શાહ ગુસ્તાસ્પની દરબારમાં આવ્યો હતો આ પુસ્તકનો લખનાર પોતાના પુસ્તકનું નામ

એ કોલોફોન પરથી દિસે છે કે એ પુસ્તક રોજ આવાં માહ બહમન સને ૧૧૬૧ (સંવત ૧૮૪૮ ઇસ્વી ૧૭૯૨) મા લખાયું હતું. એટલે કે તે આશરે ૧૧૦ વર્ષનું જુનું પુસ્તક છે. એ પુસ્તક ઉપર એક બારગી સને નહીં હતે, તોપણ તેમાં એ પુસ્તક લખાવનાર તરીકે જે ધણીનું નામ છે, તે ધણીના નામ ઉપરથી આપણ તે લખાવાનો સને મુકરર કરી શકતે. એ કોલોફોનમા કહે છે, કે તે સુરતવાસી મોબેદ બેહેરામ વલદે મોબેદ જીજીએ બહેદીન જમશેદજી ગુરથમાન મકાની કુકાજી માટે લખ્યું હતું. ખાનબહાદુર બમનજી બેરામજી પટેલના પારસી પ્રકાશ(૧) ઉપરથી માલમ પડે છે, કે એ બેહદીન મુંબઈના એક જાણીતા વેપારી હતા. તેવણ હાલના સર દીનશાહ માણેકજી પીટીટ બારોનેટના બપાવાના બપાવા શેઠ નસરવાનજી કાવસજી પીટીટના સસરા થતા હતા, અને તેવણ ઈ સ ૧૭૪૫ થી ૧૮૧૦ સુધીમાં થઈ ગયા હતા. ત્યારે એ પુસ્તક ઉપર એક બારગી સને નહીં હતે તો તેના લખાવનારના નામ ઉપરથી પણ દિસતે, કે એ પુસ્તક એક બે પેઢીનું નથી, પણ ૧૧૦ વર્ષનું પુરાણું છે હવે જ્યારે કોલોફોનમા જણાવવા પ્રમાણેના ૧૧૦ વર્ષના પુરાણા પુસ્તકમાં એ ગીત આપ્યું છે, ત્યારે ચોક્કસ દિસેછે કે એ ગીત પોતે તો ૧૧૦ વર્ષની આગમચ જોડાયલું હોવું જોઈએ.

સાએર તાનસેન.—હવે ખુદ એ ગીત તપાસતાં તેમાં તેના જોડનાર તરીકે તાનસેનનું નામ મળેછે એ તાનસેન ખુદ શાહ અકબરના વખતનો અને તેની દરબારનો જાણીતો ગવૈયો હતો. અબુ ફજલ આઇને અ રીના બીજા દફતરની ૩૦ મી આઇનમા(૨) તેને "ગોવાળીઅરનો મીઆં તાનસેન" તરીકે જણાવેછે. તે કહેછે કે "તેના જેવો ગવૈયો હિંદુસ્તાનમા છેલ્લા ૧૦૦૦ વર્ષમાં કોઈ થઈ ગયો નથી(૩)" "કહેછે કે ભથના રાજા રામચન્દ્રે તેને એક વખત ભેટ તરીકે એક ક્રોર ટનકા ભેટ આપ્યા

"રાગ તા કબીત તા ચંબરઘાચનો કીશો" એમ આપેછે ચંગરગાચ અને શાહ ગુશ્તાસ્પની દરબારની તેની મુલાકાત બાબે જુઓ મો. જોઆકીમ મેંનાની "જરથોસ્ત, ઈરાનની ધર્મસંબંધી ફીલસુફી ઉપર વિષય," એવે નામની ઈ સ ૧૮૫૭ મા પ્રગટ થયલી ચોપડી, પા ૫૭ જુઓ પ્રોફેસર જેક્સનની "ઝરોસ્ટર તે અસલી ઈરાનનો પેગમબર" નામની ચોપડી પા. ૮૫ થી ૮૮

(૧) વાલમ I પા ૧૧૬.

(૨) બ્લોકમાનનો તેર્જુ વા. I પા. ૨૬૩ લીટી ૭ કોલમ ૧.

(૩) એના અસલ ફારસી શબ્દો માટે જુઓ ઉપર પાનું ૪૩. નોટ ૧.

હતા.[1]" બદઉની[2] એ બાબે કહેછે કે "આ રામચન્દ્ર સદ્ગુણમાં, ખાસકરી શખાવતમાં, એવો હતો કે હાલમા તેનો કોઈ બરાબરીઓ નથી. તેની કુપે બક્ષીશોમાં (એક) આ હતી કે તેણે મીઆ તાનસેનને એક દિવસમા એક કરોર સીક્કા બક્ષ્યા." એ નામિચો ગવૈયો રાજા રામચન્દ્રની દરબારમાં હતો, ત્યાંથી અકબરે તેને ખાસ કરી બોલાવ્યો હતો. રામચન્દ્ર-ને પોતાની નામરજી છતા તેને મોકલવો પડ્યો હતો કહે છે અકબરે તેના પહેલ વહેલાજ ગાયનથી ખુશ થઈ તેને રૂપીઆ બે લાખની ભેટ કીધી હતી.[3]

એ ગીત તાનસેનનુ છે તે બાબે ગાયનના હુન્નરના ઊસ્તાદ સર સુરેન્દ્ર મોહન તાગોરનુ મત.—જ્યારે તા. ૨૯ મી અક્ટોબર ૧૮૯૯ ના રાસ્ત ગોફ્તારમા મિ. રૂસતમજી હો. ખરશેદજી[4] તરફથી આ ગીત છપાયુ હતું, ત્યારે તે ઉપર મારૂ ધ્યાન ખેચાયું હતું હુ જાણુ છુ કે તે વખતે અને હાલમા પણ કેટલાકોને એ ગીત અકબરના ગવેયા તાનસેને જોડ્યુ હોય તે બાબે શક છે. તેઓ કહેછે, કે તાનસેનને નામે તે કોઈ બીજા ગવૈયાએ જોડ્યું હોય. આ ગીતની એક નકલ મેં કલકતાવાળા સર સુરેન્દ્ર મોહન તાગોર, જેવણ ગાયનની બાબતમાં આખા હિંદુસ્તાનમા એક સત્તા સમાન ગણાય છે, અને જેવણ ઓક્ષફર્ડ યુનીવરસીટી તરફથી ગાયન વિદ્યામા ડાકટરની પદવી ધરાવે-છે, તેવણ ઉપર મોકલી હતી, અને જાણવા માગ્યુ હતુ, કે એ ગીત તાનસેનનું છે તે બાબે શક લાવવાને કાઈ કારણ છે કે? તેવણ જણાવે છે કે "આ ગીતની ઈબારત અને ગાયન ઉપરથી તે મને તાનસેને જોડેલુ દિસેછે"[5] સર સુરેન્દ્ર મોહન તાગોર જેવા સત્તાધારીનું આ મત દેખાડે છે કે આ ખુદ તાનસેનનુ ગીત છે એક બારગી સત્તાધારીઓમા મત ફેર હોય, તો પણ જે પુરાણા પુસ્તકમા તે પ્રગટ થયુ છે, તે દેખાડે છે, કે આ કાંઈ

---

(૧) બ્લોખમાનનો આઈને અકબરીનો તરજુમો વા ૧ પાનુ ૬૧૨ નોટ ૧

(૨) લોજ અને આહમદઅલીનુ આવૃત્તિ વા II પા. ૩૩૫ લીટી ૧૦ ૧૨.

(૩) બ્લોખમાનનો આઈને અકબરીનો તરજુમો I પા ૪૦૬ નોટ

(૪) મી રૂસતમજી હો ખરશેદજી કહેછેકે તાનસેનનું આ ગીત ૧૮૬૨ મા નીતિ પ્રકાશ છાપખાનામા છપાયલી "કબીરી ગાયન નામની ચોપડી" મા છપાયુ છે (જુઓ રાસ્ત ગોફ્તારમા છપાયલો એવણનો ઉપલો પત્ર)

(૫) એવણે તેલીગ્રામથી પોતાનો વિચાર જણાવ્યો હતો (એ બાબેના અંગ્રેજી તેલીગ્રામ માટે જુઓ પા. ૪૪). ત્યાર પછી એવણે પોતાનું મત આપનારો પત્ર વિગતે લખ્યો છે તે પાના ૧૯૫ ઉપર છાપ્યોછે

એક એ પેઢીનું જોડાયલું ગીત નથી, પણ પુરાણું ગીત છે. તેમાં જ્યારે મેહરજી રાણાના નામને શાહ અકબર સાથે જોડ્યું છે, ત્યારે દસ્તુર મેહરજી રાણા અકબરની દરબારમાં ગયા હતા અને ત્યાં શાહ ઉપર અસર કીધી હતી, તે વાતને આ પુરાણા ગીતથી મજબુત ટેકો મળેછે

એક બીજું ગીત.—પણ તાનસેનના ઉપલા ગીત ઉપરાંત બીજા પણ હિંદુસ્તાની મરાઠી ગીતો અને ખ્યાલો છે કે જેઓ મેહરજી રાણા અકબરની દરબારમાં ગયા હતા તે બાબે નોધ લેછે. એવું એક ગીત આ છે કે જેમાં મેહરજીરાણાના નામને અકબર સાથે નીચે મુજબ જોડ્યુ છે.

મહેરજીરાણા બરા નેક થા, પુરા બંદા શાહેબકા,
પાદશાહા અકબર શુધરા પેહેના, દેખ તમારા મજહબકા

૧૮૬૭ ના સાલમાં પ્રગટ થયલી એક ચોપડી નામે "ગાએને દેલચમન"માં[1] એ પ્રગટ થયું છે. ત્યારે તે એ વર્ષ આગમજ જોડાયલુ હોવુ જોઈએ. આ ગીત અને તાનસેનનુ ગીત ત્યારે દેખાડેછે, કે કહેવામા આવેછે તેમ, આ કોઈ બાજુતી ગવૈયાઓથી જોડાયલાં ગીતો નથી

ગીતો અને ખ્યાલોનો તવારીખ સાથે સબંધ.—એક પ્રજા અથવા ટોળાની તવારીખ લખનારાઓએ આવા ગીતો અને ખ્યાલો તરફ ધિક્કારથી જોવાનું નથી. તેઓ તવારીખ માટે ઘણીક વાર અગત્યના સાધનો પુરા પાડેછે મો. મોહલ શાહનામાના સબંધમાં કહેછે કે "સઘળી પ્રજાઓની તવારીખ ગાયનથી શરૂ થાયછે, કારણ કે (એક બાબતપર) લખવાની આગમજ લોકો વાત કરવા માંડેછે અને ગાવા માંડે છે, અને અસલી તવારીખનવેશો પોતાની હકીકતો આવા સાધનોના આધાર ઉપરજ રચવાને

---

(૧) "ગાએને દેલચમન એવે નામની શરવે જાતના ગાએનોના રાગરાહની ચોપડી, અગરેજી તથા ગુજરાતી જાબપરીનટીંગ છાપાખાનામા છાપીછે, ૧૮૬૭" પા ૫૭૪. આ ગીત એક બીજી ચોપડીમાં પણ છપાયુ છે તે ચોપડી મારા જોવામા આવીછે તે નોસારીની મેહેરજીરાણા લાયબરીની છે (જુઓ સને ૧૮૯૪ ના કેટેલોગમાં પછવાડે ગુજરાતી ટીપનું પાનુ ૩, ચોપડી ના ૭૪, શરોદ શરા હીન (શરોદે શરાહીદન.) એ પુસ્તકમા શરૂઆતના ૧૯૦ પાના "શરોદે સરાઈદન" ના છે. તેનુ ટાઈટલપેજ નીકળી ગયુછે પણ કહેછે કે તે ૧૮૬૨મા છપાઈ છે તેની સાથે બીજુ ૪૬ પાનાનુ ગીતોનું ચોપાનીઊં બાંધી લીધેલુ છે તેના ૩૧ મા પાના ઉપર આ ગીત છે આ ચોપાનીઊ પણ "શરોદેશરાઈદન" નાજ કોઈ અકનુ છે કે તે ચોકસ કહેવાઈ શકાતુ નથી કારણ તે ઉપર પણ મથાળુ નથી. પણ શરૂઆતમા કોઈએ "કવિતા એ શાગલ" એવુ લુખડપેને નામ લખેલુ છે.

શાહિતવાન આપશે.(૧) ફીરદુસીને પોતાના શાહનામા માટે કેટલીક હકીકતો આવાં બાપદાદેથી ઉતરી આવેલાં ઇરાની ગીતો અને ખ્યાલો ઉપરથી મળી હતી

III દલીલ ત્રીજી. ૧૭૬૫-૬૬ માં એટલે ૧૩૬ વર્ષ ઊપર લખાયલી દસ્તુર શાપુરજી સંજાણાની ચોપડી.

હવે ફક્ત પુરાણા ગીતોજ મેહેરજીરાણાની શાહ અકબરની દરબારની મોલાકતની નોધ લેછે એમ નથી, પણ આપણી પાસે ૧૩૬ વર્ષ ઉપર થઈ ગયલા એક ભણેલા દસ્તુરના લખાણની પણ નોધ છે. તેવણ પણ કહે છે કે દસ્તુર મેહેરજીરાણાએ શાહ અકબરને જરથોશતી ધર્મ સમજાવ્યો હતો દસ્તુર મેહેરજીરાણાએ અકબરની દરબારમા જઈને બાદશાહને જરથોશતી દીન સમજાવી હતી, એવી જે બાપદાદેથી ઉતરતી આવેલી વાત છે, તેના પહેલ વહેલા લખાણમા નોધ લેનાર, દસ્તુર શાપુરજી માણેકજી સંજાણા હતા, જેવણ ઈસ્વી સન ૧૭૩૫ થી ૧૮૦૫(૨) સુધીમાં થઈ ગયા છે. "કીસ્સે-એ આતશ બહેરામે નવસારી" નામના પોતાના પુસ્તકમાં એવણ એ બાબેની નોધ લે છે. નોસારીનું આતશ બહેરામ રોજ સરોશ માહ અર્દીબેહેશ્ત સને ૧૧૩૫ યજદજર્દીને દીને પધરાવામા આવ્યુ હતું તે વર્ષ (ઇસ્વી સને ૧૭૬૫-૬૬) માં એ દસ્તુરજીએ આતશ બહેરામના વર્ણન માટે ઉપલે નામનું પુસ્તક લખ્યુ હતું ત્યારે એ પુસ્તક લખાયાને આજે ૧૩૬ વર્ષ થયા છે આ પુસ્તકના ખુદ કર્તા દસ્તુર શાપુરજીને હાથની લખેલી ૨) નકલો મારે હાથ આવી છે તે રજુ કરૂ છુ એક નવસારીના મહેરજીરાણા લાયબ્રેરીની નકલ છે. બીજી નોસારીવાળા શેઠ સોરાબજી મંચેરજી દેસાઈની છે (૩) આ પુસ્તકમા દસ્તુર શાપુરજી

---

(૧) મો. મોહલનુ શાહનામુ વા 1 દિબાચો પા ૪ -૫

(૨) પારસી પ્રકાશ વાલમ ૧ પાનુ ૧૦૧

(૩) કર્તાએ પોતાનાં ફારસી પુસ્તકને જે નામ આપ્યુ છે તે આ છેઃ "કીસ્સે એ આતશ વરહરામ કે દર શહેરે નોસારી નઓ સાખ્તે," એટલે "નોસારીમા નવાં પરથવામાં આવેલાં આતશ બેહેરામની વાર્તા." (જુઓ, શેઠ સોરાબજી મ દેસાઈની નકલ પાનું ૧ લીટી ૧). કર્તાના પોતાના હાથની બે નકલો છે એક શેઠ સોરાબજી મનચેરજી દેસાઈની માલેકીની છે. એ નકલોમાંની બીજી મરહુમ દસ્તુર એરચજી સોરાબજી મેહેરજીરાણા તરફથી નોસારીની મેહેરજીરાણા લાઈબ્રેરીને ભેટ મળીછે (જુઓ "દસ્તુર એરચજી સોરાબજી મેહેરજીરાણાએ પેહલા દસ્તુર મેહેરજી રાણા લાઈબ્રેરીને ઈ. સ.

મજાણા દસ્તુર શેરાબજી માટે બોલતા તેવણનો વશ જણાવતા દસ્તુર મેહ- રજી રાણા માટે નીચે પ્રમાણે બોલેછે

૧૮૯૭ મા પોતાનુ કેતાબખાનુ ભેટ આપ્યુ, તે માહેલા કેતાબોનુ લીસ્ટ," જે ૧૮૯૮ માં છપાયુ છે, તેનું પાનું ૧૮ ના ૭ એ લીસ્ટમાં લખેલુ છે કે આ કીસ્સે "શાપુરજી માણેકજી સંજાણાને પોતાને હાથનો લખેલો છે") શેઠ સોરાબજી મનચેરજી દેસાઈવાળી નકલ આ કવિતારૂપી લખાણનો પેહેલો અસલ ખરડો દિસેછે, કે જે ઉપરથી તેના કર્તા દસ્તુર શાપુરજી સજાણાએ પોતે પાછળથી એક સોજી નકલ તૈયાર કીધેલી, કે જે ઉપર કહેલી મેહેરજીરાણા લાઈબ્રરીની નકલ છે શેઠ સો મ દેસાઈ, એક મીત્ર, ભાઈ રૂસ્તમજી બેજનજી રાનજી, જેવણ મારફતે એવણે મને પોતા પાસેની અસલ નકલ વાપરવા આપી છે, તેવણ ઉપરના એક પત્રમા લખેછે કે "એ શાપુરદારૂ સજાણાને હાથે લખેલી અને વળી પેહેલો કરેલો ખરડોજ એ છે" મને મેહેરબાની કરી આપવામા આવેલી ઉપલી બેઉ અસલ નકલોની સરખામણી કરતા માલૂમ પડે છે કે તે બેઉ એકજ હાથની લખેલી છે. કોઈને કોઈક હરફોની વળાણમાં જરા ફરક માલૂમ પડે, પણ આવા ફરકની આપણે એક શરૂઆતના (rough) ખરડામાં અને ત્યાર પછીની તેની સ્વચ્છ (fair) નકલમા આશા રાખવી જોઈએ મેહેરજીરાણા લાઈબ્રરીની ઉપલી સાફ નકલમા કાંઈ છેકછાક યા સુધારા (corrections) નથી પણ શેઠ સો મ દેસાઈવાળી નકલમા લગભગ સઘળા પાનામા લીટીઓ ઉપર, તેમ હાસીઆ ઉપર, ઘણીક છેકછાક અને સુધારા છે આ ઉપરથી ખોલ્લુ દિસેછે કે મી સો મ દેસાઈવાળી નકલ તે દસ્તુર શાપુરજી સજાણાને હાથનો અસલ ખરડો છે, અને મેહેરજીરાણા લાઈબ્રરીની નકલ તે એજ દસ્તુરજીની પોતાને હાથે કરેલી સાફ નકલ છે આ પેહલા ખરડામા, પેહેલો ભાગ, જેમા હિંદુસ્તાન ખાતેના પહલવેહેલા આતશ બહરામનુ વર્ણન છે, અને બીજો ભાગ, જેમા નાસારીના આતશ બહેરામનુ ખાસ વર્ણન છે, તે બેના વચ્ચે કર્તાએ બે પાના (પા ૩૬ અને ૩૭) ઉપર ગુજરાતીમાં કેટલાક નોંધ આપી છે. અને તેમા ચાગાશાહના અરજ ઉપરથી નૌસારી ખાને હિંદુસ્તાન ખાતેના પેહેલા આતશ બેહરામને કેમ લાવવામા આવ્યા હતા તેનુ વર્ણન છે મેહરજી રાણા લાઈબ્રરીવાળી સાફ નકલમા આતશબેહરામના વર્ણનની આગમચ ફારસી સદદર નજમ આપી છે, બેઉ હસ્ત લેખોમાં આતશબેહરામને લગતી બાબતો બે ભાગમાં વેહેંચી નાખેલી છે, જે બે ભાગો, જેમ મેહરજીરાણાના પુસ્તકખાના વાળી નકલના પેહેલા પાના ઉપર આપ્યા છે તેમ, નીચે મુજબ છે.

૧ "કીસ્સે એ જરતુશ્તીઆને હિંદુસ્તાન" એટલે "હિંદુસ્તાનના જર- થોશ્તીઓનો કિસ્સો"

દરદીન અવાંમ દસ્તુરાન દસ્તુર
કે નામે ઉ બુદ સોહોરાબ પુર નુર
કે નસલે ઉસ્ત અજ. દસતુર માહીયાર
બે દાંની બાબે આન રાણા નેકુકાર
હમીશે દીને બેહરા જળવે દાદ
ગુનેહગારાન નેગુનસર શુદ જ.યાદ
બ નજ.દીકે શાહે અકબર રફતે બુદ ઉ
બસી ઓરહાને દીન જાહેર ક્રેકર્દે ઉ
કે નામે ઉ હમે જા હસ્ત જાહેર.
મર આંન દસ્તુર બુદ ઉ પાકો તાહેર.(૧)

અર્થ—તે વખતે એક દસ્તુરાન દસ્તુર હતા. તેવણનું નામ કીર્ત્તિવંત સોહોરાબ હતું. તેવણની ઓલાદ દસ્તુર માહીઆરથી હતી. તેવણ (માહીઆર) ના પિતા (તરીકે) નેક કામવાળા રાણાને તું જાણ. વલી દીનને તેવણ હમેશ રોશાન કરતા. ગુનેહગારો (તેવણથી) ઘણાક ઉંધે મસ્તક પડતા. તેવણ શાહ અકબર આગળ ગયા હતા, અને દીનની ઘણીક

---

૨ "બીઆને આતશ બેહરામે નોસારી" એટલે "નોસારીના આતશબેહરામનું વર્ણન"

પેહલી નજરે મેહરજી રાણાના પુસ્તકખાનાવાળી સાફ નકલ કોઈને અધુરી લાગે, કારણ કે કેટલાક બેટો (દાખલા તરીકે નોસારીના આતશબેહરામ બાબના બીજા ભાગમા બેટો ૫૮ અને ૬૯ જુઓ પાનુ ૩૯ અને ૪૦) અધુરા છે પણ એમ ખરેખર નથી બેતની પેહલી કળી યાને ભાગ લખવા પછી કર્તાએ એવું ધારેલું દિસેછે કે તે બેતને પોતાની કવિતાના કોઈ બીજા ભાગ ઉપર લઈ જવી તેમ તેવણે કર્યું છે પણ પેલી અધુરી લીટી ઉપર તેને છેકી નાખવા ખાતર લીટી દોરવાનું ભૂલી ગયા છે અથવા વધુ સંભવિત આ દિસેછે કે છેક છાકથી પોતાની સાફ નકલની સુંદરતા બગડી ન જાએ તે કાજે તે એમનીએમ રેહવા દીધી છે, કે અધુરી હોવાથી વાંચનાર પોતાની મેળે તેને રદ કરેલી સમજે. એવા દાખલા માટે જુઓ અધુરી બેટો ૫૮ અને ૬૯, જેને બીજી જગ્યાએ લઈ જવામા આવી છે ત્યા તેઓ બેટો ૭૦ અને ૭૧ બંને છે (પાના ૩૯-૪૭).

(૧) જુઓ મેહરજી રાણા લાઈબ્રરીની સાફ નકલમા નોસારીના આતશ બેહરામનો કિસ્સો, લીટી ૨૦ થી ૨૪ પા ૩૯. શેઠ સો. મ. દેસાઈની અસલ ખરડાવાળી નકલ પા ૪૦. એ. ફરામજી નવરોજી કુતાર પાસેની ધોકુકની હાથની લખેલી નકલ પા. ૮

દસ્તુર[illegible] જાહેર કીધી હતી. તેવણનું નામ સઘળાં જગ્યાએ જાહેર છે. તેવણ પાક પરેહજગાર દસ્તુર હતા.

નોસારીના આતશ બેહેરામને રોજ સરોશ માહ અર્દીબેહિસ્ત ૧૧૩૫ યજદજર્દી (ઈ. સ. ૧૭૬૫) ને દીને પરથવામાં આવ્યું હતું.[1] તે વખતે આ પુસ્તક લખાયું હતું

૧૩૬ વર્ષ ઉપર લખાયલું આ પુસ્તક ત્યારે ખુલ્લું દેખાડે છે, કે દસ્તુર મહેરજી રાણા શાહ અકબરની દરબારમાં ગયા હતા, અને ત્યાં શાહને જરથોશતી દીન સમજાવી હતી. આ વાત ત્યારે કઈ પાંચ સાત દહેકાની ઉભી થઈ નથી, પણ તે વંશાપરંપરા ઉતરતી આવી છે, જેની નોધ ૧૩૯ વર્ષ પર ઊપર મુજબ એક દસ્તુરજીના પુસ્તકમાં નોંધાઈ છે.

IV ચોથી દલીલ. લેખીત રીતે નૌસારીના મોબેદોના વડા તરીકે મેહેરજીરાણા નેમાવા બાબેના દસ્તાવેજો.

હવે જે વખતે મેહેરજી રાણા અકબરની દરબારમાંથી પાછા ફર્યા તે વખતે તેવણને નોસારીના મોબેદોએ પોતાના વડા તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. એવણ બાપ દદિ નૌસારીના વડા ધર્મ ગુરૂ અને વડા અકાબર હતા. પણ તે છતાં નૌસારીના મોબેદોએ એક લેખીત દસ્તાવેજથી તેવણને પોતાના વડા તરીકે કેટલોક અખત્યાર આપ્યો, અને ઠેરવ્યું કે તેવણને પુછ્યા વગર ધર્મની કેટલીક ક્રિયાઓ નહીં કરવામા આવે તે બાબેના અસલ બે દસ્તાવેજો હું રજુ કરૂં છુ

૧) આ માંનો પહેલો દસ્તાવેજ રોજ ગુઆદ માહ તીર સંવત ૧૬૩૫ (ઈ. સ. ૧૫૭૯) નો છે.

૨) બીજો દસ્તાવેજ રોજ મેહેર માહ દે સંવત ૧૬૩૬ (ઈ સ. ૧૫૮૦) નો છે.

એ બેઉ દસ્તાવેજોથી નોસારીના ધર્મ ગુરૂઓ માંહોમાહે સલી કરી કબુલ

---

(૧) " બ રૂજે આન સરૂશ પાક રેહબર
બ માહે અર્દીબેહસ્ત નીક ખુરતર
સને ગર યજદજર્દીરા બેદાની
હજારો યક સદો સી પંજે ખાની"

મેહેરજીરાણા પુસ્તકખાનાની નકલ લીટી ૨૧૧. પા ૪૯ લીટી ૯—૧૦. શેઠ સો. મ દેસાઈની અસલ ખરડાની નકલ પા ૫૪ લીટી ૨ ને ૩ એરવદ હરામજી ન. કુતારની નકલ, પાનુ ૧૯ લીટી ૧૦—૧૧.

[illegible] છે, કે ધર્મ સંબધી કેટલીક ક્રિયાઓમા તેઓ મહેરજી રાણા[1] ને મુછબા અમલ કરે નહીં. ત્યારે આ દસ્તાવેજો[2] મુજબ તેવણને લેખીત દસ્તાવેજોથી વડા કબૂલ રાખ્યા હતા. તે ઈ. સ ૧૫૭૯—૮૦ મા હતુ. હવે યાદ રાખવુ કે શાહ અકબરની દરબારમા એબાદતખાનામા ધર્મ સબધી જે ખાસ મિજલસો મળતી હતી અને વાદવિવાદ થતો હતો, તે ઈ. સ ૧૫૭૬ થી ૧૫૭૯ સુધી હતો નોસારીના પારસીઓ શાહ અકબરની દરબારમા આવ્યા હતા, એમ પસાર થયલા અથવા બની ગયલા એક બનાવ તરીકે બદઔનીની હીજરી ૯૮૬ (ઈસ્વી ૧૫૭૮—૭૯) ના બનાવમા બોલી જાય છે. ત્યારે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને પોતાના વડા નેમવાનો નોસારીના મોબેદોનો ૧૫૭૯ નો દસ્તાવેજ બરાબર તેજ વખતનો છે, કે જે વખતની આગમચ બદઔની મુજબ નોસારીના પારસીઓ અકબરની દરબારમાં ગયા હતા ત્યારે બાપદાદેથી ઉતરતી આવેલી જે વાત એવુ કહે છે, કે શાહ અકબરની દરબારમાથી મેહેરજીરાણા પાછા ફર્યા ત્યારે નોસારીના મોબેદોએ તેવણને લેખીત દસ્તાવેજથી પોતાના વડા નેમ્યા, તે વાતને તે દસ્તાવેજોની તારીખોથી અને બદઔનીની તારીખથી ટેકો મળે છે શાહ અકબરની દરબારમા તેવણ પોતાનુ કામ મનમાનતી રીતે કરી આવ્યા હતા, અને શાહને જરથોશતી દીન સમજાવવાનુ કામ શાહને સંતોષ મળે તેમ કરી આવ્યા હતા તે ઉપરથી નોસારીના મોબેદોએ આભારી લાગણીથી તેવણને લખીત દસ્તાવેજોથી વડા તરીકે કેટલીક સત્તા આપી.

તારીખે મમાલીકે હીન્દ પણ જે જણાવે છે, કે પારસીઓએ શાહના મન ઉપર અસર કીધી, તે પણ હીજરી ૯૮૬ (ઈ. સ. ૧૫૭૯) ના વર્ષ માટેજ છે. અબુફ્જલ પણ અકબરનામામા જે જણાવે છે, કે શાહ અકબરની દરબારમા જરથોશતીઓ હાજર હતા, તે પણ એજ વખત માટે છે ત્યારે બાપદાદેથી ઉતરી આવેલી વાત, કે મેહેરજી રાણાને નોસારીના મોબેદોએ તેવણ શાહ અકબરની દરબારમાથી આવ્યા પછી પોતાના વડા નેમ્યા, તેને આ બે દસ્તાવેજોની તારીખોથી, અને બદઔનીની મુનતખબ અલ તવારીખમા, અબુલ્ફ્જલના અકબરનામામા, અને ગુલામ બાસીતની તારીખે મમાલીકે હીંદમા આપેલી તારીખોથી ટેકો મળેછે

(૧) દસ્તુર મેહેરજી રાણાને તેવણના એક ખેશી એરવદ વાછાએ પાળક કરી લીધેલા હતા, તેથી તેવણનુ નામ તેવણના બાપ રાણા જેસગને બદલે લખાણમા અને ભણતરમા કરી લીધેલા બાપ વાછા સાથે બોલાય છે

(૨) આ દસ્તાવેજોની નકલ બાબે જુઓ આગળ પાના ૧૪૭ થી ૧૫૦. જુઓ ફોટો લીધો ફેકસીમીલી

મેહેરજીરાણાએ શાહ અકબરની દરબારમાં બજાવેલી સેવા બાબે અને તેવણને વડા નેમાવા બાબે કેટલાક લખનારાઓના વિચારો.—(ક) મરહુમ પ્રોફેસર દાર્મેસ્ટેટર આ બનાવની પોતાના જંદ અવસ્તા(૧) ના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે નોંધ લે છે

"નોસારીના અસલી મોબેદો એટલે કે ધર્મગુરૂઓના કુટુંબનો મોટો ભાગ એક દસ્તુરાન દસ્તુરને કબૂલ રાખે છે, કે જે અસલી વખતના મોબેદાન મોબેદનું નબળું સ્વરૂપ છે. મેહેરજીરાણા, જેવણ અકબરના વખતના એક જાણીતા મોબેદ હતા, અને જેવણે શાહનશાહ આગળ ઘણો વગલાગ મેળવ્યો હતો, અને તેને પારસીઓના ધર્મના ફરમાનો સમજાવ્યા હતા, તેવણના કુટુંબમાં ઇસ્વી ૧૫૭૯ ના વર્ષથી એ ઓહ્દો વશાપરંપરા ઉતરતો આવ્યો છે."

(ખ) શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી પોતાની પારસીઓની તવારીખમાં(૨) આ બાબતની નીચે મુજબ નોંધ લે છે "પોતાની પહરેજગારી, એલમ અને દોષરહીત વર્તણુકથી તેવણે પોતાના જાતભાઈઓનું માન મેળવ્યું, એટલુંજ નહીં, પણ તેવણની કીર્તિ દુર બહોળા વિસ્તારમા ફેલાઈ અને મોટા શાહનશાહ અકબરના કાને પણ પહોચી, અને તેવણને તે ડાહ્યા રાજ્યકર્તાએ દીલ્લી બોલાવ્યા, કે તેવણ તેને જરથોશ્તી ધર્મના ફરમાન સમજાવે. કહેછે કે શાહનશાહ ઉપર જરથોશ્તી દીનની સારી અસર થઈ, અને તેણે પોતાની બાદશાહી મેહેરબાનીની એક નિશાની તરીકે, તે દસ્તુરને નોસારીખાતે ૨૦૦ એકર જમીનની કરોથી નિરાળી એક જાગીર એનાયત કીધી"

(ગ) શેઠ બેરામજી મેહેરવાનજી મલબારી પોતાની "ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ"(૩) નામની ચોપડીમાં નીચે પ્રમાણે નોંધ લેછે. "અકબરના વખતમા પણ હિંદુસ્તાનમા દસ્તુર એક ભલુ કામ કરનાર બળ સમાન હતો જેઓએ મહેરજીરાણા બાબે વાચ્યું છે, તેઓએ તે વર્ણનને ફક્ત સંબંધ વિનાના લખાણ તરીકે નહીં સમજવું."

---

(૧) Le Zend Avesta par Darmesteter, Vol. I, Introduction III, p LVI

(૨) History of the Parsees, by Dosabhoy Framji Karaka, C. S. I, Vol. II., p. 8.

(3) Gujarat and the Gujaratis, by Mr B M. Malabari, 2nd edition, p 177

(૩) એક ત્રીજો પણ દસ્તાવેજ [1] છે, જે દેખાડે છે કે મેહેરજી રાણા શાહ અકબરની દરબારમાંથી જે કીર્તિ સાથે આવ્યા, તે કીર્તિની બાબુક આ રેશાનીની જુમમાંજ નોસારીના મોબેદોએ તેવણને વડા તરીકે ફિક્કરમાં એમ નથી પણ તેવણના મરણના વખત સુધી તેવણને વડા તરીકે ગણવાનું ચાલુ રહ્યું હતું એ દસ્તાવેજ ખુદ અસલ ગુમ થયોછે, પણ તેની પુસણી એક નકલ જળવાઈ રહેલી છે. એ સંવત ૧૬૪૬ (ઈ૦ સ૦ ૧૫૯૦) નો દસ્તાવેજ છે. એ નોસારીના આશાદીન કાકા નામના એક જાણીતા ધર્મ ગુરૂએ કાઠિઆવાડમાં આવેલા દીવ ખાતે લખેલો કાગળ છે. તેમાં ઈસારો કર્યા પ્રમાણે મેહેરજીરાણા તે વખતે પણ નોસારીના ધર્મ ગુરૂઓના વડા ગણાતા હતા, અને તેથી બહાર ગામ મોબેદો મોકલવા માટે તેવણની સમતી લેવામાં આવતી.

V પાંચમી દલીલ. નજદીક ૨૦૦ વર્ષના પુસ્તકમાં એક નામાંકિત ભલા પુરૂષ તરીકે ધુપનીરંગમાં દેવાતું દસ્તુર મેહેરજી રાણાનુ નામ.

એક બીજી અગત્યની બાબત દેખાડે છે, કે મેહેરજી રાણાને નોસારીના જરથોશતીઓ તેવણની કોઈ ખાસ સેવા માટે આભારી થયા હતા. પારસીઓમા રિવાજ છે કે ટોળાના ગુજર પામેલા કીર્તિવંત મહાન પુરૂષોનાં નામ ધુપ નીરંગના ભણતરમા દાખલ કરી તે યાદ કરવા. યજદજર્દી ૧૦૭૮ (ઈસ્વી ૧૭૦૯) માં અવસ્તા હર્ફે લખાયલી એક પુરાણી અવસ્તાની ચોપડી હુ રજુ કરૂ છુ.[2] તે હોરમઝદ જમશેદ બીન કેકોબાદ બીન જમશેદ દીન રોજ અરદીબહેશ્ત માહ મહિનો અને ૧૦૭૮ મે દિને લખીછે, તેમા 'નીરંગે ધુઈ દાદન' (અથવા ધુપનીરંગ) નામના ભણતરમા ઈરાનના ગુજરી ગયલા મહાન પુરૂષોનાં નામોને યાદ કરીને દસ્તુર મેહેરજી રાણાના નામને નીચે મુજબ યાદ કર્યું

---

(૧) આ દસ્તાવેજ માટે જુઓ ઉપર પાના૧૬૧—૬૨ જુઓ ફેટો લાથો ફ્રેક સીમીલી

(૨) આ એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાના માલકીની છે. તેના ૪૩૮ કાલીઓ અથવા ૮૭૬ પાના છે. એનું કોલોફોન ફોલીઓ ૩૬૩ ક લીટી ૧૨ ઉપર છે. એના ફારસી કોલોફોન માટે જુઓ ઉપર પાનું ૪૯ નોટ ૧.

છે.[1] " દસ્તુર મેહેરજી એરવદ વાછા એદરીયાદ બાદ અનોશેહ રવાંન રવાનશી. "[2]

---

(૧) જુઓ ઉપલુ પુસ્તક ફોલીઆ ૬૦ ખ લીટી ૪

(૨) આવાં બીજા પણ જુનાં હસ્તલેખ અવસ્તાનાં પુસ્તકો છે, કે જેમા ખુપ નીરંગમાં દસ્તુર મેહેરજીરાણાનુ નામ સન્માનમા યાદ કરવામા આવ્યુ છે. એવા બીજાં બે પુસ્તકો મેહેરબાની કરી મને વાપરવા આપવામા આવ્યાં છે

૧ એમાનું એક એરવદ દસ્તમશોજ નવરોજી કુતારનું છે, જે પણ તેવણ તરફથી એ માનેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળા મારફતે મને મળ્યું છે. તે અવસ્તા હરફે લખેલું જુનું પુસ્તક છે પણ તેના સેવટના થોડાક ફોલીઓ ગુમ થવાથી તેની સાથે તેનુ કોલોફોન પણ ગુમ થયું છે. એ પુસ્તકમાં ફોલીઓ ૧૨૧ ખ (લીટ ૩ થી ૫) માં દસ્તુર મેહેરજીરાણાના નામને ખુપ નીરંગમા યાદ કર્યુંછે. આ પુસ્તક ૧૫૨ ફોલીઓનું છે, જેમાંથી ૬૮ અને ૬૯ મા ફોલીઓ અને ૭૩ થી ૮૬ મા ફોલીઓ ગુમ થયાછે. તે જંદ અક્ષરો અને યથા-અહોમથી શરૂ થાયછે. અને તેમાં પાચ નીઆએશ, થોડીક યશ્તો અને આ-ફરગાનો અને આફ્રીનો આપેલી છે છેલ્લા બચી રહેલા ફોલીઓમાં પાનાના સેવટે આફ્રીનનું નીચલુ મથાળું છે " આફ્રીને શસ ગહમબાર નવીસેમ. હમા-જોર." હમાજોર શબ્દ એક રેકાબ (Catch-word) તરીકે નીચે આપ્યો છે એ આફ્રીનથી શરૂ થતા સેવટના કેટલાક ફોલીઓ ગુમ થયાછે. તેના સાથે એ ચોપડીનુ કોલોફોન ગુમ થયુ છે. તેથી આ પુરાણા અવસ્તાના હાથના લખેલા પુસ્તકનો સને આપણે ચોકસ આપી શકતા નથી. તોપણ એરવદ તેહમુરસ દીનશા અંકલેસરીઆ, જેવણને આવા પુરાણા પુસ્તકોનો અનુભવ છે, તેવણ તેના હરફો અને કાગળ ઉપરથી તેને ઓછામા ઓછુ ૭૫ વર્ષ જુનુ ધારેછે

૨ બીજુ હાથનુ લખેલુ જુનુ પુસ્તક, જે મને આપવામાં આવ્યુ છે તે ગુજરાતી હરફે લખેલુ અવસ્તાનુ ભણવાનું પુસ્તક છે તે મુંબાઈવાળા મરહુમ શેઠ નાનાભાઈ ધનજીભાઈ બનાજીની માલેકીનું છે અને તે એરવદ નસરૂવાનજી બરજોરજી દેસાઈ તરફથી મને મેહેરબાનીની રાહે મળ્યું છે. તે ૭૭ વર્ષ જુનુ છે, કારણ કે મોબેદ સોરાબજી પેસતનજી કાલાભાઈ સોરાબજી, જેવણ સુરતના પડોશના સુવાલી ગામના એક મોબેદ હતા, તેવણે ભરૂચના એક બેહેદીન, બેહેદીન કેરબાદજી સોરાબજી કડલાજીની ખાહેશથી તે ઈ સ ૧૮૨૪ મા લખ્યુ હતુ. તે ૪૦૭ ફોલ્યોનુ એક મોટુ પુસ્તક છે આગળ અને પાછળ કોઈ બીજા લખનારે થોડાક ફોલીઓ એ પુસ્તક બંધાવતી વખતે ઉમેર્યા છે એ પુસ્તકના કોલોફોન માટે જુઓ આગળ પા. ૫૦ અને ૫૧ એ કોલોફોનમાં લખનાર કહેછે કે " તે કરવા અસલ માફક નકલ

હવે ત્યારે આસરે ૨૦૦ વર્ષ ઉપર લખાયલાં જુના અવસ્તાના દફતરમા આપણે દસ્તુર મહેરજી ગણાનું નામ ધુપનીરંગમા ભણાતું જોઇએ છીએ, તે શા કાજે? તે તેવણની કોઈ નામિચી સેવા માટે હોવું જોઈએ

કીધાછે" ત્યારે ૧૮૨૪ મા આ ચોપડીની નકલ થઈ તેની આગમચની કોઈ પુરાણી નકલ, જે ઉપરથી આ નકલ કીધી છે, તેમા પણ દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામ ધુપનીરગમા હોવુ જોઈએ એ પુસ્તકમા ફોલીઓ ૪૦ થી ૪૩ માં ધુપનીરગ આપાછે અને દસ્તુર મેહેરજીરાણાનુ નામ (ફોલીઓ ૪૩ ક લીટી ૨ મા) "દસ્તુર મેરજી એરવદ વાછા એદરીઆદ બાદ અનુશેહ રૂવા રૂવાની" એમ યાદ કર્યું છે

હવે દસ્તુર મેહેરજીરાણાનુ નામ સુરતના એક મોબેદે લખેલા પોણોસો વર્ષ ઉપરની એક ચોપડી, જે વળી તેના કોલોફોનમા લખવા મુજબ, એક બીજી જુની ચોપડી ઉપરથી બરાબર ઉતારેલી, અને જે ભરૂચના એક બેહેદીન માટે લખાયલી, તેની ધુપનીરગમાં મળેછે, તે એક ધ્યાન ખેંચનારી બાબત છે તે દેખાડે છે કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાનુ નામ અને કામ ફક્ત નૌસારીમાંજ જણાયલા હતા એમ નહીં, પણ નૌસારીની બહાર પણ દૂર વેર જણાયલા હતા

વળી આ ચોપડી ભરૂચના એક બેહેદીન માટે લખાઈ હતી, તેના સબંધમા આ જાણવા જોગ છે, કે ભરૂચમા હજુપણ દસ્તુર મેહેરજી રાણાનુ નામ ધુપ નારગના ભણતરમાં યાદ કરવામા આવેછે ખાનબાહાદુર આદરજી મનચેરજી દલાલ બી એ જેવણ ભરૂચની પારસી પચાએતના એક તરસતી છે, તેવણ તા ૧૭ મી નવેમબર ૧૯૦૧ ના પોતાના પત્રમા, મારી પુછપરછના જવાબમા લખેછે કે (એવણના અંગ્રેજી પત્રના અસલ ફકરાઓ માટે જુઆ પા ૫૧) 'મેહેરજી રાણાનુ નામ આપણી આફ્રીન અને ધુપનીરગના બદગીઓમા દસ્તુર અસપદીઆર દસ્તુર કામદીનજીના નામની આગમચ નીચે પ્રમાણે લેવામા આવે છે 'દસ્તુર મેહેરજી અરવદ વાછા'" (દસ્તુર અસપદયાર કામદીનજી ભરૂચના એક ભણલા દસ્તુર હતા તેવણ "કદીમ તારીખ પારસીઆની કસર" એ નામના ચોપડી, જેનો ઉપર ઈસારો કર્યો છે, તેના કર્તા હતા) ભરૂચમા ધુપ નીરગમા દસ્તુર મેહરજી રાણાનુ નામ શુ કરવા લેવામા આવે છે, તે બાબે ખાનબાહાદુર આદરજી દલાલ કહેછે કે તે બાબે કાઈ સત્તાદાર રીતે જણાયલુ નથી પણ મોબેદો કહેછે કે 'તે તેવણની મોટા કાબેલીઅતને લીધે અને શાહનશાહ અકબરના દરબારમાની તેવણની કીર્તિને લીધે હતુ" ખાનબાહાદુર આદરજી વધુ ઉમેરેછે કે "આએ નોધવાનુ છે કે તેવણનું નામ અરદેશર બાબેગાનના નામની પછી અને દસ્તુર અસપદીઆરજી દસ્તુર કામદીનજીના નામની આગમચ લેવામા આવેછે"

તે સેવા તે અકબરની દરબારમા બજાવેલી જરથોશતી દીનની બાબતની સેવા હતી કોઈ પણ રીતે આ પુરાણુ હાથનુ લખેલુ આવસ્તાનું પુસ્તક દેખાડે છે કે, જેમ કોઈ તરફથી કહેવામા આવે છે તેમ, દસ્તુર મેહરજી રાણા કોઈ ખુણે પડેલા અથવા નહીં જણાયલા મોબેદ ન હતા

હાલ સુધીની તપાસનુ તાતપર્ય—હાલ સુધીની તપાસમા ત્યારે ૧) બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખની અને ૨) દબેસ્તાનની સીધી શાહદતો ઉપરથી, અને ૩) અબુલફજલના અકબરનામાની અને ૪) તારીખે મમાલીકે હીંદની આડકતરી શાહાદતો ઉપરથી, ૫) અને તે શાહદતોને ટેકો આપનાર ફરહગે જેહાંગીરીની શાહદત ઉપરથી આપણે જોયુ, કે શાહ અકબરને જરથોશતી દીન સમજાવનાર અને તેની ઉપર અસર કરનાર નોસારીના પારસીઓ હતા, અને અરદેશર તો ઇરાનથી આબનાવ પછી લાબે વખતે આવ્યો હતો આપણે વધુ જોયુ કે ૧) શાહઅકબરે દસ્તુર મેહેરજીરાણાને ભેટ આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન, જે માટે બે ફર્માનો, એક પરવાનો અને એક મેહેજરમા જણાવ્યુ છે, તે ઉપરથી, ૨) અકબરના વખતમા થઈ ગયલા તેના ગવૈયા તાનસેનના ગીત ઉપરથી, ૩) દસ્તુર શાપુરજી સજાણાએ ઈ સ ૧૭૬૫ માં લખેલી 'કીસ્સેએ આતશ બેહરામે નોસારી' નામની ફારસી ચોપડી ઉપરથી, ૪) મેહેરજીરાણાનુ વડપણ કબૂલ રાખનાર નોસારીના મોબેદોના ત્રણ દસ્તાવેજો ઉપરથી, અને ૫) ઈ સ ૧૭૧૦ મા લખાયલું અવસ્તાનુ એક પુરાણુ પુસ્તક, જેને બીજા ત્યાર પછી લખાયલાં બે પુસ્તકો ટેકો આપેછે, તે ઉપરથી, માલુમ પડેછે કે નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે દસ્તુર મેહેરજી રાણા ગયા હતા, અને તેવણે શાહ અકબરને જરથોશતી ધર્મ સમજાવ્યો હતો

III

નોસારીના પારસીઓ અને દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે લેવાયલા વાંધાની તપાસ.

હવે આપણે આપણા વિષયના ત્રીજા ભાગ ઊપર આવીએ અને (I) નોસારીના મોબેદો સામે સામાન્ય રીતે, અને (II) દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે ખાસ કરી, જે વાંધાઓ લેવામાં આવ્યા છે તે તપાસીએ.

(I) પેહેલે તો નોસારીના પારસીઓની લાયકાત સામે બે વાંધા લેવામા આવ્યા છે. ૧) એક આ, કે તે વખતે ગુજરાતના પારસીઓ અજ્ઞાન હતા અને તેથી તેઓ અકબરની દરબારમાં ચાલતી તકરારમા ભાગ લેવાને

શક્તિવાન હતા નહીં. ૨) બીજું આ કે નોસારી પોતે ગુજરાતના ખુણામાં પડેલું એક ગામ હતું અને શાહઅકબરને જરથોશતી ધર્મ સમજાવવાની લાયકાત ધરાવનાર કોઈ પુરૂષ ઊત્પન્ન કરે એવી હાલતમા ન હતું.

I ૧ નોસારીના પારસીઓ સામેનો પેહેલો વાંધો, કે ગુજરાતના પારસી અજ્ઞાન હતા.— નોસારીના પારસીઓએ અકબરને દીન સમજાવી હતી, તે સામે વાંધો આ ઉઠાવવામાં આવે છે કે અકબરના વખતમાં ગુજરાતના પારસીઓમા અજ્ઞાનપણુ હતું, તેથી તેઓમાથી કોઈ અકબરની દરબારની ધર્મ સબંધી તકરારમા ભાગ લઈ શકે નહીં અને અકબરને દીન સમજાવી શકે નહીં.

(ક) ધારવામાં આવે છે તેવુ અજ્ઞાનપણુ ગુજરાતમાં ન હતુ, તે બાબે વિચારો— હવે ડા. ઉવેસ્ટ ડા ગેલ્ડનર, અને પ્રોફેસર હોડીવાળા, એઓએ બીજે ઠેકાણે દેખાડયુ છે કે જેવું ધારવામાં આવે છે તેવુ અજ્ઞાનપણુ[1] એ વખતે ગુજરાતમા ન હતું

(ખ) ઇરાનના જરથોશતીઓની હાલત હિંદુસ્તાનના જરથોસ્તીઓ જેવીજ—બીજુ એવું માલમ પડેછે કે આ વખતે ઇરાનના જરથોશતીઓની પોતાની હાલત હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ કરતા સામટી રીતે વધારે સારી ન હતી એવું કહેવામા આવે છે કે "હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ દીલસોજી નહીં ધરાવે એવા લોકો વચ્ચે રહી કચડાયલી હાલતમાં રહેતા હતા, અને તેથી પોતાનું ગુજરાન મેળવવામાજ ગુતાયલા રહેતા હતા, અને તેથી તેઓનું જ્ઞાન ઘણુ થોડું હતુ" હવે જો હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ માટે આ હકીકત ખરી હોય તો ઇરાનના જરથોશતીઓ માટે તે ઓછી ખરી ન હતી હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ જો દીલસોજી નહીં ધરાવે એવા જુદદીનો વચ્ચે વસતા, તો ઇરાનના જરથોશતીઓ તેઓ કરતાં વધુ અ-દીલસોજ જુદદીનો વચ્ચે વસતા આ દીલસોજીની ઘેર હાજરીને લીધે ઇરાનના જરથોશતીઓની સંખ્યા ઘટતી જતી હતી, જ્યારે ગુજરાતના જરથોશતીઓની વસતી વધતી જતી હતી

નરીમાન હોશંગ મારફતે ઈ સ. ૧૪૭૮ માં ઇરાનખાતેથી જે કાગળ આવ્યો હતો, અને જે કાગળના આધાર ઉપર ગુજરાતના પારસીઓના

---

(૧) જુઓ તા ૨૪ સપ્ટેમબર ૧૮૯૮ નુ જામેજમશેદ જુઓ બોંબે ગેઝેટ ૧૮૯૬ ના અકટોબર નવેમબરના આંકો એઓનાં અંગ્રેજી કાગળોમાંથી ઉતારેલા ફકરાઓ માટે જુઓ આગળ પાના ૧૬૫ થી ૧૬૮.

અગ્ગાનપગ્ગુનો આધાર બાધવામા આવે છે, તેજ કાગળમા આપણુને એક ફકરો મળે છે કે જેમાં ઇરાનના જરથોશ્તીઓ, જેમ હિંદુસ્તાનના જરથોશ્તીઓની ધર્મસંબધી પડતી માટે, તેમ પોતાની ધર્મસબંધી પડતી માટે વિલાપ કરેછે. તેઓ કહેછે[૧] કે—

"તેઓએ જાણવું, કે ગયોમર્દથી તે આજ સુધી જે જમાનો ગુજર્યોછે, તે જમાનામાં—નહીં જોહાક તાજી કે નહીં અફ્રાસીઆબ કે નહીં જાદુગર તુર કે નહીં યુનાની સિકંદર, કે જેઓ માટે દાદાર ઓહરમજ઼દ કહેછે કે તેઓ મોટા ગુનેહગારો હતા, તેઓના વખતમા—કોઇપણ વખત, એશામ (દેવ) ના હજારાની સેવટના આ જમાના કરતાં વધારે સખત અને મુશ્કેલ પસાર થયો નથી. આ હજારો, કે જેનાં ૮૪૭ વર્ષ[૨] પસાર થયા છે, તેના કરતાં આગલા વખતો, જે માટે ઓહરમજ઼દે જણાવ્યુ છે, તે વધારે ખરાબ નિવડ્યા નથી. પણ ભલી દીનવાળાઓ (બેહેદીનો એટલે જરથોશ્તીઓ) આ જમાનામાં સવાબનાં કામમા અને ઓહરમજદના માર્ગમાં થોડા દાખલ થાયછે, અને નીરગ અને બર્સમ અને યોજદાસ્રગીરી અને પાકી પલીદી (ના કાયદાઓ) ઘણાક થોડા બાકી રહ્યા છે બાકીના—શુ ઇરાનમા કે શુ હિંદુસ્તાનમા—આપણા હાથમાંથી જતા રહ્યાછે પાકી પલીદીની ઘણી રાહ રસમો ચાલુછે"

આ ફકરામાં ત્યારે ઇરાનના જરથોશ્તીઓ ફર્યાદ કરેછે, કે તે જમાનાના બેહેદીનો સવાબનાં કામો થોડાં કરેછે અને નીરંગ બર્સમ અને યોજદાસ્રગીરીના કામો થોડા થાયછે. તેઓ ખોલ્લુ કહેછે, કે જેમ હિંદુસ્તાનમા તેમ ઇરાનમાં મામલો એક સરખો છે. ઇરાનની રેવાયતના આ ફકરા ઉપરથી આપણે જોઇએ છીએ કે ઇરાનના જરથોશ્તીઓની હાલત હિંદુસ્તાનના જરથોશ્તીઓ કરતા કોઇપણ રીતે, વધારે સારી ન હતી.

એજ મુજબ નરીમાન હોશગની બીજી રેવાયત, જે યજદજરદી ૮૫૦ મા લાવવામાં આવી હતી, તેમાં પણ તેઓ પોતાની હાલત માટે વિલાપ કરેછે

---

(૧) અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ આગળ પાનું ૫૩. જુઓ દારાબ હોરમજદયારની રેવાયત, મુબાઇની યુનીવરસીટીની નકલ વા. I ફોલીઓ ૧૧ બ. લીટી ૧ થી ૭, નરીમાન હોસંગનું લાવેલુ પત્ર બર્જો કામદિનની રેવાયત, મુલ્લા ફીરોજ લાયબરીની નકલ પા. ૩૩૬ લીટી ૭ થી ૧૬ (એ પુસ્તકખાનાનો રેહાતઝેકનો કેટલોગ પા ૧૭૮ માં જણાવેલી ચોપડી VII ના ૨)

(૨) આ સંખ્યા આ કાગળનો સને આપેછે કે નરીમાન હોશંગ તે યજદજરદી ૮૪૭ ના વર્ષમાં લાવ્યો હતો.

તેઓ કહેછે કે,(૧) " અમો ગરીબો વચ્ચે ચાર પાંચ શખ્સો છે, કે જેઓ પેહેલવી લખાણ જાણેછે, પણ અસલ શુ છે તે જાણી શકાતું નથી, કારણ કે જુલમ અને જારતીથી અમારો રોજગાર અને(૨) શરીર અને પોષાક સઘળાં આલુદ થઇ ગયાંછે "

ઇરાનની રેવાયતના આ લખાણ ઊપરથી આપણે જોઇએ છીએ, કે તે વખતે ઇરાનના જરથોશતીઓની હાલત કાંઈ વધારે સારી ન હતી અલબતે પોતાના અસલ વતનમાં હોવાથી તેઓના લાભમા આ હતુ, કે તેઓ પાસે કોઈ પુરાણા જરથોશ્તી પુસ્તકો હતા અને તેઓમા બાપદાદેથી ઊતરી આવેલી ટોળાની અસલી વાતો ચાલુ હતી પણ તેમ બીજા હાથ ઉપર તેઓને ગેરલાભ આ હતો, કે તેઓ હજુર ઇસલામી રાજ્ય કરનારાઓના લાખડી કાબુ તળે હતા, કે જેથી તેઓની સખ્યા આસતે આસતે વટળવાથી ઓછી થઈ ગઈ. ખરૂ છે કે હિંદુસ્તાનના જરથોશતીઓ ઇરાનથી પોતાના કેટલાક સવાલોના ખોલાસાઓ મેળવતા હતા પણ તેઓ ઇરાનથી કેટલીક બાબતોની વાકેફી મેળવતા હતા, તે હકીકત ઉપરથી એમ નથી સાબેત થતુ કે, જેમ કહેવામા આવેછે તેમ, તેઓ પોતાના ધર્મના મૂળતત્વોથી અજ્ઞાન હતા, અને પોતાના રાજકર્તા પાદશાહને પોતાનો ધર્મ સમજાવવાને શક્તિવાન ન હતા

હાલમા પણ કેટલાક પારસીઓ મતફેરની વખતે, અથવા તકરારી સવાલોની વખતે, અથવા કોઈ સાધારણ બાબતોમા વટીક યુરોપ અને અમેરીકાના ખ્રિસ્તિ વિધ્વાનોને સવાલો પુછેછે પણ તેથી, આજ પછી થોડીક સદીઓ બાદ, કોઈ ધણીએ આ સેવટ ઉપર નહી આવવું જોઈએ, કે ૧૯ મી અને ૨૦ મી સદીના હિંદુસ્તાનના પારસીઓ પોતાના ધર્મ બાબે તદન અજ્ઞાન હતા, અને પોતાનો ધર્મ સમજવાને અને બીજાઓને સમજાવવાને સામર્થવાન ન હતા. ૧૬ મી અને ૧૭ મી સદીઓમા ઇરાનના જરથોશતીઓ ઊપર અતરેથી જે સવાલો મોકલવામા આવતા, તે બાબે સર જેમસ કેમ્પબેલ એવોજ વિચાર લે છે. તે કહેછે કે ઇરાનતરફ મોકલવામા આવતા

---

(૧) અસલ ફારશી ફકરા માટે જુઆ ઉપર પાનુ ૫૪ દારાબ હોરમજદ-યારની રેવાયત, મુબઈની યુનીવરસીટીના પુસ્તક ખાનાની નકલ, વાલમ I ફોલીઓ ૧૩ બ સીટી ૬—૭

(૨) જો આ ' અને ' મેસીદઇએ તો અર્થ થાય કે " જમાનાના જુલમ અને જારિતથી આમારા શરીર અને પોષાક આલુદે થયાછે "

સવાલો "ધર્મસંબંધી બાબતોની શકમદ બાબતો ઉપર" હતા[૧] ડા ઊવેસ્ટ પણ એવોજ વિચાર ધરાવે છે.[૨]

(ગ) **અબુ ફૂજલના અકબરનામા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં જદ અવસ્તાનુ જ્ઞાન આપનાર મોબેદો હતા**—વળી આપણને ખુદ અકબરના વખતના એક તવારીખનવેશના લખાણનો ટેકો મળેછે, એવું દેખાડવાને, કે જરથોશ્તી ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાને માટે કોઈ શોખીનને છેક ઇરાનવેર જવાની જરૂર ન હતી. ખુદ હિંદુસ્તાનમાજ મોબેદો એવા હતા, કે જેઓ જરથોશ્તી ધર્મની બાબતમા સચ્ચાઇ શોધનારાઓને જ્ઞાન આપી શકે. એ લખાણ કરનારો શાહ અકબરનો વજીર અબુ ફૂજલ હતો અબુ ફૂજલ પોતાના અકબરનામામા પોતાની જવાન ઉમર માટે કહેછે કે—

"મારા વેરાન દેખાતા મનને કોઈ ઇલાજ ફાયદા ભર્યો નહીં લાગ્યો કોઈ વખતે મારૂ દીલ ખતાના હદના દાનાવોની સોહોબત એંચતુ, તો કોઈ વખત લેબેનોનના પહાડના અનુભવિ પુરૂષો તરફ માગ મનની પસદગી જાહેર પડતી કોઈ વખતે તીબેટના જોગીઓ સાથેની વાતચીતનો શોખ મારા આરામમા ખલલ નાખતો, તો કોઈ વખત પોર્ટુગીઝ પાદરીઓની સગત મારા ડગવની દામન પકડતી, તો કોઈ વખત પારસીઓના મોબેદોની સગત અને જદ અવસ્તાના ભેદ ભરમોનું જ્ઞાન મારા મનની સબુરી છીનવી લેતુ"[૩]

ઈ. સ ૧૫૭૪ માં અબુ ફૂજલ શાહની દરબારમા દાખલ થયો હતો, તે આગમચના વખત માટે તે એમ બોલે છે. હવે જો હિંદુસ્તાનમાં એટલું બધુ સામાન્ય અજ્ઞાનપણુ હોય, કે અકબરને કોઈ પણ પારસી પોતાની દીન સમજાવી શકે નહીં, અને તેથી તેને ઇરાનવેરથી જરથોશ્તીઓને બોલાવવા પડે, તો અબુ ફૂજલ સાથે વાત કરનારા એ ભણેલા મોબેદો

---

(૧) બોંબે ગેજટીઅર, વાલમ XIII, 'થાના' ભાગ I પા ૨૫૪

(૨) જુઓ અસલ અંગ્રેજી લખાણ માટે પાનુ ૧૬૬.

(૩) અબદુલ રહીમની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિ, વા III પા ૮૪ લાટી ૧૦ - ૧૩ એના અસલ ફકરા બાબે જુઓ. પા. ૫૬ નોટ ૧. બ્લોખમાનના તરજુમા માટે જુઓ આઇને અબકરીનો એનો તરજુમો વા I દિબાચો પા ૧૨ કોટ ૬ નોએ વા. I પા ૩૦૫ તેનીસન પોતાની "અકબરનો સ્વપનો" નામની કવિતામા નોટમા આ ફકરો બ્લોખમાન પરથી ઉતારેછે. જુઓ ૧૮૯૪ મા પ્રગટ થયલુ તેનીસનના લખાણો નુ મેકમીલન કુ. નું પુસ્તક પા ૮૪૫.

કોણ હતા ? શું તેણે પણ જંદ અવસ્તાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ઇરાનથી જ-રથોશતીઓને તેડાવ્યા હતા ?

(૫) સામાન્ય અજ્ઞાનપણા વચ્ચે પણ થોડાક જ્ઞાનીઓ હોય.— પણ એક બારગી તકરારને ખાતર આપણે કબૂલ રાખીએ, કે તે વખતના ગુજરાતના પારસીઓનું ધર્મ સંબધી જ્ઞાન સામાન્ય રીતિ સારૂ ન હતું. પણ તેથી એમ નથી સાબિત થતું, કે આમ લોકો કરતા છુટા છવાયા કોઇ પણ ઓલમાઓ નહીં હતા, કે જેઓ બીજાઓ કરતાં જરાક પણ હુશિઆર નહીં હોય, અને પોતાના ધર્મ પોતાના પાદશાહને સમજાવી શકે નહીં સામાન્ય આમ લોકો અજ્ઞાન હોય, પણ છુટા છવાયા જરથોશતીઓ એવા હોય કે જેઓ શાહ અકબરને ધર્મ સમજાવી શકે

૨ નાૈસારીના પારસીઓસામે બીજો વાંધો, કે નાૈસારી ખુણામાં પડેલું ગામ—બીજો વાંધો નાૈસારીના પારસીઓ સામે આ લેવામા આવે છે, કે નાૈસારી તો ગુજરાતના ખુણામાં આવેલું એક ગામ છે તેથી ત્યાના પારસીઓનું જ્ઞાન એવું નહીં હોય કે તેથી તેઓ અકબરને પોતાની દીન સમજાવી શકે.

(૬) તવારીખનવેશો મુજબ નાૈસારી એક જણાયલો કસબો— નીઝામુદદીન અહમદની તબકાતે અકબરી અને અબુફ્જલના અકબરનામા ઉપરથી માલૂમ પડેછે, કે નાૈસારી તે વખતે થોડીક અગત્યતાનું શહેર હતું અને તે જાણમા આવેલું હતું અકબરના બાપ હુમાયુનના વખતમાં ગુજરાતનો સુલતાન બાહાદુર જે હુમાયુન સામે લડતો હતો, તેના અમીરોમાના એકે " નાૈસારીની પડોશમા એક કિલ્લો બાધ્યો હતો ....તેણે નાૈસારીને પોતાના કબજામા લઇ ભરૂચ તરફ કુચ કીધી "[૧] અબુલ ફ્જલ પણ કહે છે કે " ખાન જહાન શીરાજી અને રૂમીખાન, જેનું નામ સફર હતું અને જે સુરતનો કિલ્લો બાંધનાર હતો, તેઓએ સાથે કામ કર્યું. તેઓએ નાૈસારી, જે હુશેનખાનના એક અમલદાર અબદુલ્લા ખાનના સવાધિનમા હતું, તેનો કબજો લીધો અને તે પછી ભરૂચ ગયો ".[૨] ગુજરાતના એક

(૧) તબકાતે અકબરી મુનશી નવલ કીશોરની ૧૮૭૫ ની આવૃત્તિ, પા ૧૯૮ લીટી ૨૧-૨૩. એલીઅટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ, વા V પા ૧૯૭.

(૨) અકબરનામુ, કલકત્તાની એશિઆટીક સોસાએટીની અબ્દુલ રહીમ વાળી આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૪૨, લીટી ૨૦—૨૧. એલીઅટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ વા. VI પા.૧૫.

જાણીતાં શેહેર સુરતની ઘણીક નજદીકમાં હોવાથી, નોસારી લાંબો વખત સુધી અજાણ્યું પડી રહે નહીં. અકબર પોતે સુરત આવ્યો હતો. તેથી તેનું પોતાનું ધ્યાન પડોશના નોસારી ઉપર ખેચાયલું હોવું જોઇએ.

આઈને અકબરી (૧)ઉપરથી આપણે જોઇએ છીએ કે સુરતની સરકારના ૩૧ મહાલમાથી નોસારી મહાલ વિસ્તારની બાબતમાં ૧૯ મો મહાલ હતો ગન્યની તીજોરીની આએપતની બાબતમાં પણ નોસારી મહાલ ૧૯ મો મહાલ હતો તેનો વિસ્તાર ૧૭૩૫૩ વીઘા હતો અને તેની મેહેસુલ ૨૯૭૭૨૦ દામ[2] હતો તે સુગંધી તેલની બનાવટ માટે મશહુર હતું. અબુ ફ્જલ તેને માટે કહેછે કે "રોગની ખુશબુ આન જા સાજન્દ કે દર હીચ જા ન શવદ" એટલે "ત્યાં એવું સુગધી તેલ બનાવવામાં આવેછે કે જેવુ બીજી કોઇ જગ્યાએ થતું નથી "

(ખ) નોસારી એક બારગી ખુણામાં પડેલું હોવા છતાં પોતાના પારસીઓ માટે જાણીતું—એક બારગી તકરારને ખાતર કાબૂલ રાખ્યે, કે નોસારી ગુજરાતના એક ખૂણામા આવ્યુ હતું અને નાનું ન જણાયલું ગામ હતું પણ આ બાબત, કે અકબરના વખતનો તવારીખનવેશ બદઓની, ધર્મ સબધી તકરારમા ભાગ લેવા આવનારા જરથોશતીઓ માટે બોલતા, એ ગામનું નામ દે છે, અને કહેછે, કે નોસારીના જરથોશ્તીઓએ શાહને જરથોશતી દીનની સચ્ચાઈ સમજાવી, તે દેખાડે છે કે તેણે નોસારીને અગત્ય આપી હતી. કાઈ નહીં તો અકબરના ઇબાદતખાનાની તકરારમાં ભાગ લેવા માટે લાયક જરથોશતીઓ પુરા પાડનારા એક ગામ તરીકે તેણે એ ગામને અગત્ય આપી હતી. સુરત, રાંદેર, ભરૂચ, અકલેશ્વર અને ખબાયત, પારસી ગામો તરીકે તે વખતે જણાયલાં હતાં એ મધળાં ગામોમાંથી અકબરની દરબારમા પારસીઓ મોકલનાર તરીકે બદઓની નોસારી ગામને જણાવે છે. જો આ બનાવને વખતે ઇરાનના જરથોશતીઓ આવ્યા હતે તો બદઓની ઇરાનનુ નામ જણાવતે

ઊપલા પારસી ગામોમાં રાનેર અથવા રાંદેર, જે સુરતની ઘણી નજદીકમાં આવ્યું છે, તેનું એક પારસી ગામ તરીકે અબુ ફ્જલ આઇને અકબરીમાં ખાસ નામ લે છે. તે કહેછે, કે "ફારસથી આવી જરથોશ્તી તરીકાવાળાઓએ અહીં મથક કર્યું છે. તેઓ જદ અને પાજદ ભણે છે, અને

---

(૧) બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વાલમ I પા. ૪૯૮ લિટી ૧૩ કોલમ ૧.
(૨) દામની કીમત માટે જુઓ પા ૨૨૭

દોખમાંઓ બનાવે છે".(૧) એમુજબ અબુલફ્જલ પ્રમાણે જોકે પારસીઓના સ્વસ્થાન તરીકે રાંદેર જણાયલું હતું, તોપણ બદઓની પ્રમાણે અને દબેસ્તાનના કર્તા પ્રમાણે, નોસારીના પારસીઓને એબાદતખાનાની તકરાર માટે બોલાવવામાં આવ્યા હતા આ બાબત ત્યારે અગત્યની છે અને દેખાડે છે, કે પારસીઓના ધર્મસબંધી જ્ઞાનના સબંધમા નોસારી તરફ એમ અગત્યના ગામ તરીકે જોવામાં આવતું.

(ગ) રેવાયતો મુજબ પણ નોસારી પારસીઓનુ અગત્યનુ જાણીતુ શહેર.

પણ એક બીજી ઘણી અગત્યની બાબત છે, કે જે દેખાડે છે, કે અકબરના જમાનામા અને તેની આગળ પાછળના જમાનામા પણ નોસારી પારસી ધર્મ ગુરૂઓના મુખ્ય મથક તરીકે જણાયલું હતું તે બાબત આ છે, કે જ્યારે પણ ઇરાનના દસ્તુરો હિંદુસ્તાનથી ગયલા સવાલોનો જવાબો લખતા, ત્યારે નોસારીનુ નામ પહેલુ લખતા, અને ત્યાના દસ્તુર મોબેદોના નામ પહેલે લખતા, અને ત્યાર પછી બીજા ગામોના નામો અને ત્યાના દસ્તુર મોબેદ સાહેબોના નામો લખતા કેટલીક રેવાયતો ઉપરથી આપણને એ માલમ પડેછે હુ એવી કેટલીક રેવાયતોની પુરાણી નકલો રજુ કરૂંછુ.

૧ **નરીમાન હોશગની રેવાયત**—એવી એક પહેલી રેવાયત નરીમાન હોશગની રેવાયત છે, જે રોજ ખોરશેદ માહ આવા સને ૮૪૭ યજદજરદી (ઇ૦ ૧૪૭૮) ને દીને ઇરાનથી લખાઈ હતી એ નોસારીના ચાગા શાહ નામના જાણીતા પુરૂષ ઉપર લખાયલી છે એ રેવાયતમા નોસારીનું નામ પહેલુ લખાયલુ છે, અને પછી સુરત, અકલેશ્વર, ભરૂચ અને ખંબાતના નામો છે એ રેવાયત માટે હુ દારાબ હોરમજદીઆરની રેવાયત રજુ કરૂ છુ, જે ખુદ દારાબ હોરમજદીઆરને પોતાને હાથની લખાયલી છે.(૨) દારાબ હોરમજદીઆરે પોતાના સગ્રહમા આ નરીમાન હોશગની રેવાયત રોજ મેહે (મોહોર) માહ દે સને ૧૦૪૮ યજદજર્દી

---

(૧) કલકત્તા ટેક્ષ્ટ, વા I પાનુ ૪૮૮, લીટી ૨ અને ૩ અસલ ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા ૫૭-૫૮

(૨) બોમ્બે યુનાવરસીટીની લાયબ્રેરીની રેવાયત, જે ડા ઉવેસ્ટ તારીખ ૨૦ એપ્રેલથી તા ૨૧ નવેમ્બર ૧૬૭૯ સુધીમા લખાયલી ધારેછે, તેનો વા I ફોલીઓ ૧૩ ક લીટી ૨ જુઓ એ નકલની શરૂઆતમા ડા. ઉવેસ્ટના પોતાના વિચારો અને સાકળીઆનો જોડેલો ભાગ પાનુ ૧ લીટી ૧૫ થી ૧૮ જુઓ મુલ્લા ફીરોજ લાઇબ્રરીની બર્જો કામદીનની રેવાયત, પા ૩૩૫. એ માટેના અસલ ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનુ ૫૮ નોટ ૩ જુઓ પારશી પ્રકાશ વા. I પા ૬

(ઇ૦ ૧૬૭૯) ને દિને ઉતારેલી જણાવી છે એ રેવાયતમા નીચે મુજબ શરૂઆત કીધી છે.

" દાદાર અહુરમજદના નામ, સેતાયશ અને યારી (થી) ....ખુશી અને ક્રીત્તિ અને છાયો (અને) ખુશાલી અને (લાંબી) જીદગાની અને શીરોજી અને ભલી રોજી, હિંદુસ્તાનના માહેબો અને બેહેદીનોને અને નોસારી શેહેરના સરદાર જગે શાહ (૧) (ચાગા શાહ) ને અને બીજા નોસારીના અથોરનાનો, સરદારો અને હેરબદો અને અને બીજા સુરત, અંકલેશ્વર, ભરૂચ અને ખબાયત, (ના સાહેબોને હોજો) (૨)

૨ **નરીમાન હોશગની બીજી રેવાયત.**—નરીમાન હોશંગની બીજી રેવાયત (૩), એવે નામની એક બીજી રેવાયત છે. તેનો અસલ ઇરાનમાં શર્ફાબાદમા લખાવાનો દિવસ રોજ દેપદીન માહ દે સને ૮૫૦(૪) યજદજર્દી (ઇસ્વી ૧૪૮૧) છે તે પણ હિંદુસ્તાનના પારસીઓને નામે છે, અને તેમાં નોસારીના પારસીઓનુ નામ ખાસ પડેલવહેલુ દીધુ છે (૫)

---

(૧) બર્જો કામદીનની રેવાયતમા આ નામ બરાબર ચાગાશાહ છે જુઆ મુલ્લા ફીરોજ લાઇબ્રેરીની નકલ રેહાટસેકનો કેટલોગ VII ૨) પા. ૩૩૫, લીટી ૧૮

(૨) એના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા ૫૮

(૩) બોબે યુનીવરસીટીની લાઇબ્રરીની દારાબ હોરમજદયારની રેવાયતની નકલમા જુઓ ડા ઉવેસ્ટનુ સાકબ્યુ, પા ૬ લીટી ૫ પારસીપ્રકાશ વા I પા ૬

(૪) બોબે યુનીવરસીટી લાઇબ્રેરીની દારાબ હોરમજદીઆરની રેવાયતના મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ વાલમ I ફોલીઓ ૧૩ બ લીટી ૧૭-૧૮ મુલ્લા ફીરોજ લાઇબ્રરીની નકલ વા II પા ૫૦૪ લીટી ૩ એમા યજદજર્દી સાલ ડા ઉવેસ્ટ અને બા બા બમનજી પટેલ ૮૫૫ આપેછે ડા ઉવેસ્ટ, જેણે બોબે યુનીવરસીટીની લાઇબ્રરીની નકલનો ઉપયોગ કીધો છે, તે ૮૫૦ ને બદલે ૮૫૫ આપેછે, તે અજબ દિસેછે, કારણ તેમા તે ખુલ્લો ૮૫૦ છે. કોઇ નકલોમા તે ૮૫૫ છે એના સનેના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૫૯ નોટ ૨ કદાચ બોબે યુનીવરસીટી વાળી નકલ ઉપરથી કરેલી કોઇ નકલમા "હશ્ત સંદોપન્જાહ" પછી "પન્જ" શબ્દ ભુલમા લખાઇ ગયો હોય (I ફોલીઓ ૧૩ બ લીટી ૧૭-૧૮)

(૫) બોબે યુનીવરસીટીની નકલ ફોલીઓ ૧૩ બ. લીટી ૧૬-૧૭. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ આગળ પાનુ ૫૯ નોટ ૪ પારસીપ્રકાશ વા. I પા ૬

૩. **ત્રીજી વગરનામની રેવાયત.**—એક ત્રીજી રેવાયત અસલ ઈરાનમાં રોજ હોરમઝ્દ માહ ઓરદાદ સને ૮૮૦ યજદજર્દી (ઈ. સ ૧૫૧૧)ને દીનની લખાયલી છે.[1] એમાં પણ નોસારીના પારસીઓનાં નામ ખંબાત, ભરૂચ, સુરત અને અકલેશ્વરના પારસીઓની આગમચ[2] છે આ રેવાયત લાવનારનુ નામ આપણને મળતું નથી.

૪. **શાપુર આસાની રેવાયત.**—એક ચોથી રેવાયત શાપુર આસાને નામની છે તે રોજ દેપાદર માહ બહમન સને ૮૯૬ યજદજર્દી (ઇસવી ૧૫૨૭)ને દિવસની લખાયલી છે. તેમા પણ નોસારીના મોબેદોનુ નામ પેહલે લખી પછી ખંબાએતના મોબેદોનું નામ લખ્યુ છે આ રેવાયતની હુ ત્રણ પુરાણી નકલ રજુ કરૂ છુ, કે જેઓમાના નામ અને સનેના ફકરા પછવાડે (પાના ૨૬૧-૬૩) વિગતે આપ્યાછે

૧ પેહેલી નકલ ઘણી પુરાણી છે, તે નોસારીના દસ્તુર મહેરજી રાણા કેતાબખાનાની છે[3] (જુઓ આ પુસ્તકખાનાનો છપાયલો સને ૧૮૯૮ નો કેટેલોગ ગુજરાતી ટીપ પા ૬૪ના ૨૮ એમ ૨૩૬ ફોલીઓનુ પુસ્તક છે)

૨ બીજી જુની નકલ હુ એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની રજુ કરૂ છુ, જે પેહલી નકલ કરતા થોડીક પાછળની છે[4]

૩ એ રેવાયતની એક ત્રીજી જુની નકલ હુ એરવદ તેહેમુરસ દીનશાહ અકલેસરીઆની રજુ કરૂ છુ તેનુ કોલોફોન જતુ રહ્યુ છે[5]

૫ **અસ્પદીઆર યજદયારની રેવાયત**—પાચમી રેવાયત અસ્પદીઆર યજદયાર અને રૂસ્તમ નામના શખસોની લાવેલી છે તે રોજ ઓર-

---

(૧) બાબે યુનીવરસીટી લાઇબ્રેરીના રેવાયત વા I ફોલીઓ ૧૬ ક લીટી ૧ અને ૨ મારજીન ઉપર પારસીપ્રકાશ વા I પા. ૬

(૨) જુઓ ઉપલીજ નકલ ફોલીઓ ૧૫ ક લીટી ૯ અને ૧૦ મુલ્લાફીરોજ લાઈબ્રેરીની નકલ વા II પા. ૫૦૮ લીટી ૬ ને ૭.

(૩) પારસી પ્રકાશ (વા I પા ૭) મા એ રેવાયતને 'કામા આસાના રેવાયત' તરીકે ઓળખી છે 'શાબોર આસા' (શાપુર આસા)ના નામ માટે જુઆ ફોલીઓ ૧૦૧ ખ લીટી ૧૦ નોસારીના મોબેદો માટે ફોલીઆ ૧ ક લીટી ૧૨ ખબાતના મોબેદો માટે જુઓ ફોલીઓ ૧ ખ લીટી ૩

(૪) 'શાબોર આસા'ના નામ માટે જુઓ ફોલીઓ ૧૧૯ ખ લીટી ૧૧ આ પુસ્તક ૨૪૧ ફોલીઓનુ છે નોસારીના મોબેદો માટે જુઓ ફોલીઓ ૨ ક લીટી ૧ ખબાતના મોબેદો માટે ફોલીઓ ૨ ક લીટી ૯

(૫) એ ૭૯ ફોલીઓનુ પુસ્તક છે નોસારીના મોબેદો માટે જુઓ ફોલીઓ ૧ ખ લીટી ૧૪ ખંબાતના મોબેદો માટે ફોલીઓ ૧ ખ લીટી ૨૧

દાદ માહ અરદીબેહેશ્ત સને ૯૦૪ યજદજરદીં (ઈ ૧૫૩૫) ની ઇરાનની લખેલી છે. તેમા પણ નૌસારીના મોબેદોનું નામ પહેલ છે, અને પછી સુરત અને ખંભાતનાનું છે. (૧)

૬ **કાઉસ કામદીનની રેવાયત**—છઠી રેવાયત કાઉસ કામદીનની રેવાયત નામે જણાયલી છે તે રોજ બહમન માહ બહમન સને ૯૨૨ યજદજર્દી (ઇ. ૧૫૫૩) મા લખાયલી છે તેમા પણ નૌસારીના દસ્તુરોના નામ પહેલા છે, અને પછી સુરત, અકલેશ્વર, ભરૂચ અને ખભાતના દસ્તુરોના છે(૨)

૭ **બહમન અસપદીયારની રેવાયત**.—સાતમી રેવાયત તુર્કાબાદથી(૩) બહમન અસપદયાર નામના પુરૂષની લાવેલીછે તે રોજ શેહરેવર માહ ફરવરદીન સને ૯૯૬ (૪) (ઇસવી ૧૬૨૬) ની લખેલીછે એમા પણ નૌસારીના મોબેદોનું નામ પેહેલું છે અને પછી સુરત અને ભરૂચનાનુ છે

એ રેવાયતના લાવનાર માટે એમા નીચલી(૫) હકીકત છે

"હિંદુસ્તાનના મુલકના દસ્તુરો અને હેરબેદો અને મોબેદો અને બેહદીનોને માલુમ થાય કે બેહેદીન બહમન બીન અસફન્દયાર ઈરાન દેશમા તુર્કાબાદના મુલકમા આવ્યો હતો કેટલાક દીવસ ખીદમતમાં રહ્યો હતો

---

(૧) પારસી પ્રકાશ વોલ્યુમ I પા. ૮

(૨) વધારે વિગત માટે જુઓ પછવાડે પાના ૨૫૮–૫૯.

(૩) બોમ્બે યુનીવરસીટી લાઈબ્રરીની દારાબ હોરમજદયાર વાળી નકલ વાલ્યુમ I ફોલીઓ ૬૯ ક લીટી ૧ મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રરીની નકલ વા II પા ૪૫૩ અ મુલ્લા ફીરોજ લાઈબ્રરીની નકલમા નૌસારીના મોબેદો અને પછી સુરત અને ભરૂચના મોબેદો માટે જુઓ વાલ્યુમ II પા. ૪૫૩ લીટીઓ ૨ અને ૪ અને ૬ એમાં સને માટે જુઓ ઉપલેજ સફે લીટી ૧૩. રેવાયત લાવનારના નામ માટે જુઓ લીટી ૧૬ જુઓ પારસી પ્રકાશ વા I પા ૧૧

(૪) એ સને માટે જુઓ બોમ્બે યુનીવરસીટી લાયબ્રરીની નકલ I ફોલીઓ ૬૯ ખ લીટી ૨૧ "ઈન નામે દર રૂજે શેહરીવર માહ ફરવરદાન સને નોહ સદ વ નોહદ વ શશ યજદજર્દી નવીશ્તે શુદ" એ રેવાયત લાવનારના નામ માટે જુઓ ફોલીઓ ૬૯ ક લીટી ૧૯ અને ફોલીઓ ૭૦ ક લીટી ૨ અને ૪

(૫) એ બાબેના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનુ ૬૦, નોટ ૬. જુઓ બોમ્બે યુનીવરસીટીની નકલ ફોલીઓ ૬૯ ક લીટી ૧૮ થી ફોલીઓ ૬૯ ખ લીટી ૧

અને દર્યાની ફીરાતી અને વહાણ (તર) ને માર્ગે (1) આવ્યો હતો. તેને તોજેશ કરવી લાજેમ હતી, અને જેમ જરથોશ્તી દીનનો કાયદો હતો તેમ, તેને તોજેશ અમોએ ફરમાવી, અને તે તેણે કબૂલ કીધી, અને તમામ બજા લાવ્યો તેને અમોએ બરશનુમ આપ્યુ, અને તેણે નવરાત (નવશો) રાખી (એટલે નવરાતનુ બરશનુમ લીધુ), અને જેમ દીનનો કાયદો હતો તેમ, પાણી અને આતશ અને આતશ બેહરામની ખીદમત કીધી કે જે રોશન હોય તે બને. બીજુ માલુમ થાય કે પારસની ખાતુનબાનુ જે જીઆરતગા છે, તેની પણ ખીદમત કીધી "

ઈરાનના જરથોશ્તીઓ મુસલમાનોની માફક જીઆરતગાહે જાએ, એ આપણને અજબ લાગેછે પણ એ દેખાડે છે કે ઈરાનના જરથોશ્તીઓ-અને તે પણ વળી રેવાયતના લખનારા ભણેલા ગણાતા જરથોશ્તીઓ-ઇસલામી રિવાજો અને રાહરસમોની અસરને કેવા શરણ થયા હતા એ દેખાડે છે, કે ધર્મસબંધી બાબતમા ઈરાનના જરથોશ્તીઓનો મામલો, પારકી સખત જુસરી હેઠળ, હિંદુસ્તાનના જરથોશ્તીઓ કરતા કોઈ પણ રીતે વધારે મગસ ન હતો (2)

---

(1) અહીં જે ઈસારો છે, કે મોબેદો, જેઓ દર્યા માર્ગે સફર કરે, તેઓએ કાઈ તોજેશની ક્રિયા કરવી, યા બરશનુમ લેવુ, તે રિવાજ પુરાણો છે ટેસીટસ (Works of Tacitus I the Annals Bk XV 24) મુજબ પાર્થીઅન વશના ઈરાની પાદશાહ વલ્ખશ (રોમનો પ્રમાણે વોલોજીસ પેહેલા) ના ભાઈ તીરદાતે (Tiridates) એજ સબબે રોમ શેહર ખાતે નીરો પાદશાહના દરબારમા જવાને આચકી ખાધી હતી, કારણ તેને દર્યામાર્ગે જવાનુ હતુ, અસલ અટકાવ મીઠા પાણીની નદી માટે હતો, કે તે ઉપર લાંબી સફર કરતા મીઠા પાણીમા નજીસાત પડે પણ પછી તે ખારા પાણીને પણ લાગો

(2) ખાતુનબાનુ, જેની જીઆરતગાહ (હજની જગ્યા) માટે બોલવામા આવેછે, તે ઈરાનના છેલ્લા પાદશાહ યજદજર્દની બેટી ગણાતી એ બાનુની જીઆરત ગાહની વાત માટે જુઓ પારસીપ્રકાશ વા I પા ૧૨ જુઓ A literary History of Persia by E G Browne પા ૧૩૦ થી ૧૩૩ એણીનુ નામ "બીબી શેહરબાનુ" હતુ આ લખનાર કહેછે કે પેગમબર મહમદની બેટી ફટીમાનો બેટો હુસઈન યજદજર્દના આ બેટી સાથે પરણ્યો હતો તેણીને એ માટે પેહેલેથી સ્વપનો આવ્યો હતો એણી જાણીતા ૯ ઇમામો (ચોથાથી બારમા સુધીના) ની માતા થઇ હતી. બ્રાઉન કહેછે કે "તાજીઆ એ મઍન શુદને શેહરબાનુ" એટલે "શેહેરબાનુ ના ગેબ થવાનો તાજીઓ" એવે નામનો એક નાટક તેહરાનમા હીજરી ૧૩૧૪ માં બહાર પડયો છે

૮ **બહમન પુજીઆની રેવાયત**—આઠમી રેવાયત સુરતવાળા બહમન પુજીઆની રેવાયતને નામે જણાયલી છે [૧] તે રોજ આદર માહ બહમન સને ૯૯૬[૨] યજદજરદી (ઇસ્વી ૧૬૨૬) ને દીને લખાયલી છે તેમા પહેલાં નોસારીના [૩] દસ્તુરોના અને પછી સુરત [૪] અને ભરૂચના [૫] દસ્તુરોનાં નામ છે

ઉપર મુજબ આઠ જૂદી જૂદી રેવાયતો, જે ઇસ્વી ૧૫ મી ૧૬ મી અને ૧૭ મી સદીઓમા લખાયલી છે, તે દેખાડે છે કે તે જમાનામા નોસારી ગુજરાતના ખુણામા પડેલું એક ગામ હતુ નહીં, પણ તે જેમ અહી તેમ ઇરાનમા પણ પારસીઓના મુખ્ય મથક તરીકે જણાયલું હતું, અને તેના પારસીઓ ધર્મસબંધી બાબતમાં ઘણે ભાગ લેતા હતા

II દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામેના વાંધાની તપાસ.—

હવે ખુદ દસ્તુર મેહેરજી રાણાની પોતાની સામે જે વાંધાઓ લેવામા આવે છે, તે આપણે તપાસીએ તેવણ સામે નીચલા ૪ વાંધાઓ લેવામા આવે છે.

૧) તેવણ એક નહીં જણાયલા ધર્મગુરૂ હતા

૨) તેવણનું નામ અકબરના વખતની તવારીખોમા લખેલુ નથી

૩) દતકથા તેવણના નામ સાથે મોજેજા જોડે છે, કે જે વિષે અકબરના વખતની તવારીખોના લખેલું નથી.

---

(૧) બોબે યુનીવરસીટીની દારાબ હોરમજદીઆરની રેવાયત વા I ફોલીઓ ૬૫ ક લીટી ૩ " ઈન કેતાબ અજ કેરમાન જમીન બેહદીન બહમન પુજીએ સુરતીએ આવુરદે અસ્ત" પારસી પ્રકાશ વા I પા ૧૨ આ બહમન પુજીએ તે ઉપલી સાતમી રેવાયત લાવનાર પુરૂષ બહમન અસ્પદયારજ છે આ રેવાયતમા પણ તેને એક ઠેકાણે બહમન અસ્પદયાર કહયો છે. એલ્તેમાસે ફકીરાને ઈન જાનેબ આન અસ્ત કે ગુઘ્રે એ ખાતર અજ બહમન બીન અસફન્દયાર દરીગ નફરમાયન્દ" (ફોલીઓ ૬૫ ખ લીટી ૬) આ માટે જુઓ મુલ્લા ફીરોજ લાયબ્રેરીની દારાબ હોરમજદીઆરની રેવાયતની નકલ વા. II પા ૪૪૯. નોસારીના અને પછી સુરત અને ભરૂચના મોબેદોના ઈસારા માટે, જુઓ ઉપલુજ પાનુ લીટી ૭,૧૦ ૧૧ અને ૧૩ રેવાયત લાવનારના નામ માટે જુઓ ફોલીઓ ૪૪૯ ખ લીટી ૨

(૨) જુઓ બોંબે યુનીવરસીટીની નકલ ફોલીઓ ૬૮ ખ લીટી ૨૦

(૩) ફોલીઓ ૬૫ ખ લીટી ૯. (૪) એજ સફો, લીટી ૧૨ અને ૧૪.

(૫) એજ સફો, લીટી ૧૬.

જી દંતકથા અને ગીતોમાં જે જણાવેલુ છે, કે તેવણે અકબરને સુદરો કુસ્તી પહેરાવ્યો હતો, તે નહીં બનીશકે એવું છે.

એ વાંધાઓ આપણે જરા વિગતે તપાસીએ

II ૧ પેહેલો વાંધો કે દસ્તુર મેહેરજી રાણા એક નહીં જણાયલ ધર્મ ગુરૂ હતા, તેની તપાસ.—દસ્તુર મેહેરજી રાણા સામે એક મુખ્ય વાંધે આ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે, કે તેવણ એક નહીં જણાયલા ધર્મગુરૂ હત અને તેથી અકબરની દરબારમા ચાલેલી ધર્મસબધી તકરારમા ભા લેવાને અને શાહ અકબરને દીન સમજાવવાને શક્તિવાન નહીં હતા

હુ (ક) પેહેલે કેટલાક દસ્તાવેજો રજુ કરૂ છુ અને (ખ) પછી કેટલી જુની હાથની લખેલી ચોપડીઓ રજુ કરીશ કે જે દેખાડે છે, કે દસ્તુ મેહેરજીરાણા, તેવણ અકબરની દરબારમા ગયા તેની આગમચ પણ, નહી જણાયલા ધર્મગુરૂ નહીં પણ જાણીતા પુરૂષ હતા તેવણ નોસારીના એ આગેવાન અકાબર હતા.

(ક) પેહેલે હુ પુરાણા દસ્તાવેજો રજુ કરીશ.[1]

૧ મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ હતા તે બાબે પેહેલો દસ્તાવેજ ક્રિયાના સબધમાં—જે પેહેલો દસ્તાવેજ હુ રજુ કરૂ છુ, તે અસલ દસ્તાવેજ નથી, પણ તેની એક પુરાણી નકલ છે એ નકલ રોજ આદર માહ અ ૨૫દાદમદ સવત ૧૬૨૨ (ઇસ્વી ૧૫૬૫-૬૬)ના એક દસ્તાવેજની પુરાણી નક છે એ દસ્તાવેજ નોસારીના મોબેદોનો માહો માહેનો એક દસ્તાવેજ છે તે રૂએ તેઓ કબૂલ થાય છે, કે તેઓએ ધર્મ સબધી ક્રિયાઓ બરાબ પ્રમાણિકપણે કરવી, તે માટે હક મુજબજ દામ લેવું, વધુ નહી, અને માટે બરાબર હિસાબ રજુ કરવો એ દસ્તાવેજ ઉપર મેહેરજીરાણા પહેલ સહી કરે છે જો એવણ એક નહીં જણાયલા ધર્મગુરૂ હતે, તો સર્વથ પહેલે સહી કરતે નહીં એ દસ્તાવેજનો સને દેખાડે છે, કે તેવણ અકબરન દરબારમા ગયા તેની દસ બાર વર્ષ આગમચ પણ તેવણ નોસારીન અનજુમનમા આગેવાન દરજ્જો ભોગવતા દસ્તુર મેહેરજી રાણા અ અને બીજી જગ્યાએ માહીયાર વાછા તરીકે સહી કરે છે મેહેરજી એ માહીયાર યા માહયારજી પરથી બનેલુ નામ છે પોતાના કાકા એરવ વાછાના એવણ પાલક થયા હતા તેથી એમ સહી કરે છે

---

૧ આ દસ્તાવેજો માટે જુઓ ફોટોલીથો નકલ માટે જુઓ પાના ૧૫ થી ૧૫૬

૨. મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ હતા, તેબાબે બીજો દસ્તાવે તાડીના સબંધમાં—ઉપલા દસ્તાવેજ પછી ચાર વર્ષનો એક અ દસ્તાવેજ[1] હું રજુ કરૂં છુ, એટલે એ આશરે ૩૩૧ વર્ષનો જુનો દસ્તા છે. તે લખાવાની તારીખ રોજ અર્દીબેહેશત, માહ અસ્પદાદ મદ સ ૧૬૨૬ (ઇસ્વી ૧૫૭૦) છે એ પણ નોસારીના પારસી ધર્મ ગુરૂઓ વચ્ચે માહો માહેના એક કરારનો દસ્તાવેજ છે. નોસારીની તાડી, જેમ જરાતમા આજે મશાહુર છે, તેમ તે વખત ઉપર પણ મશાહુર હોય દિસે છે. તે નોસારીના લોકોનું જેમ આજે તેમ ત્રણસો યા ચારસો ઉપર પણ માનીતું પીણું હતું જેમ આજે યુરોપમાં મ્યુનીખનો બીર મશ છે, તેમ ગુજરાતમા નોસારીની તાડી મશાહુર છે પણ તે જરા કેફ પીણું છે તેથી આ દસ્તાવેજથી નોસારીના તે વખતના મોબેદ સાહે એકમેક સાથે બધાય છે, કે આતરા બેહેરામમાં બોઓ દેવાની યા એવી ક્રિયામા રોકાયલા હોય, તેવી વેળાએ તેઓએ તાડી પીવી નહીં દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરનારાઓમા પણ દસ્તુર મેહેરજી રાણાની પહેલી છે જો તેવણ ખરેખર એક નહીં જણાયલા ધર્મગુરૂ હતે, તો તેવણની સહી પેહેલી નહીં આવતે. એ દસ્તાવેજ ત્યારે દેખાડે છે એવણ નોસારીના એક આગેવાન અકાબર હતા

૩ મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ હતા તે બાબે ત્રીજો દસ્તાવે નોસારીની બેહેદીન અનજુમન તરફથી એવણને ધર્મખાતે વ આપવા સબધમાં.—ઉપલા બીજા દસ્તાવેજ પછી ત્રણ વર્ષનો ત્રીજો દસ્તાવેજ[2] હુ રજુ કરૂ છુ, એટલે એ આશરે ૩૨૮ વર્ષનો જ દસ્તાવેજ છે. આ દસ્તાવેજ ઉપર નોસારીના થોડાક આગેવાન બેહે

---

(૧) એ દસ્તાવેજ માટે જુઓ ફોટોલીથો ફેકસીમીલી અને પાનુ ૧ આ દસ્તાવેજ ઉપર મેહેરજીરાણા પેહેલી સહી કરેછે તે આખો મે જીરાણાને પોતાને હાથે લખાયલો દસ્તાવેજ દિસેછે આ મરહુમ દસ્તુરજ પોતાના દસ્તખત કોઈ જોવા માગે તો તે આ દસ્તાવેજ પુરા પાડેછે ણની પેહેલી સહીના દસ્તખત અને આખા દસ્તાવેજના દસ્તખત ખાવતા માલૂમ પડેછે કે તે બેઉ એકજ છે, અને તે ઉપરથી માલૂમ પડે આખો દસ્તાવેજ તેવણે લખી કહાડયો હતો. આ બાબત વધુ દેખાડે તેવણ કેટલો આગેવાન ભાગ લેતા આ દસ્તાવેજની પેહેલી સહીના અને આ દસ્તાવેજના દસ્તખતના સરખાપણા ઉપર મારૂં પેહેલુ ધ્યાન પેલા જાણ ફ્રેંચ બાનુ મીસ મેનાએ, તેવણ ઉપર ફોટો-લીથો મોકલતા ખેચ્યુ છે.

(૨) જુઓ ફોટો-લીથો ફેકસીમીલી અને પાના ૧૫૫ અને ૧૫૬

કોમ તરફથી સહી કરી દસ્તુર મેહેરજીરાણાને પીપલીઆ વાડી નામની એક જગ્યામાં જમીન સપુરદ કરે છે. તે વિસ્તારમા ૧૦ વીઘા છે, અને તેમા ૫૦ તાડ અને ૧૦૦ ખજુરીના ઝાડ છે. નોસારીના પારસીઓના વડા તરીકે એ જગ્યા એવણને ધર્મખાતે આપેલી દિસે છે તેઓ માથે લે છે કે એ જગ્યા તેઓ સરકારી કરોથી નિરાળી રાખશે

આ ત્રણ દસ્તાવેજો ત્યારે દેખાડે છે કે દસ્તુર મેહેરજી રાણા શાહ અકબરની દરબારમાં ગયા તેની આગમચ એક જાણીતા પુરૂષ હતા, અને નોસારીમાં વડા અકાબર હતા. અને નહીં કે, જેમ જણાવવામાં આવે છે તેમ, એક નહીં-જણાયલા ધર્મગુરૂ હતા

(ખ) મેહેરજીરાણા એક જાણીતા પુરૂષ હતા તે બાબે જુની હાથની લખેલી ચોપડીઓ—હવે ફક્ત એ પુરાણા દસ્તાવેજોજ નહીં, પણ જુની રેવાયતો પણ દેખાડે છે, કે મેહેરજી રાણા નોસારીના એક જાણીતા અકાબર હતા એ રેવાયતોના દાખલા નીચે મુજબ છે

૧ ફ્રેદુન મર્જબાનનુ કાગળ—દારાબ હોરમજદયારની રેવાયતમા ઇરાનથી ફ્રેદુન મર્જબાનનુ લાવેલુ એક કાગળ છે તે બે દસ્તુરો ઉપર લખેલુ છે. તેમા પેહેલુ દસતુર માહયાર (મેહરજીરાણા) નુ નામ[1] છે એમા દીધેલા નામો ઉપરથી ડા ઉવેસ્ટ તે ઈ સ ૧૫૭૦ મા લખાયલુ ધારે છે.[2]

---

(૧) બોમ્બે યુનીવરસીટી લાઈબ્રરીના નકલ વા I ફાર્સીઓ ૧૬ ખ લીટી ૧૦ લીટી ૧૭ મા આ કાગળ લાવનારનુ ફરેદુન મર્જબાન તરીકે અને લીટી ૧૯ મા ફક્ત ફરેદુન તરીકે નામ છે પેહેલી જગ્યાએ 'ફરેદુન વ મર્જબાન' એટલે "ફરેદુન અને મર્જબાન" એમ નામ છે, તે જાણે એવુ દેખાડે છે કે એ પત્ર બે ધણીઓ લાવ્યા હતા પણ ફારસી 'વાવ' એટલે 'અને' અહીં લખનારથી ભૂલમા લખાયલો દિસેછે, કારણ કે પછવાડે એ લાવનાર માટે એક વચનમાં બોલવામા આવેછે તેમા કહેછે કે "એલતેમાસ અસ્ત કે અજ હમે તોર ઉરા અજ ગુશે ખાતર દરીગ ન ફરમાયન્દ" (લીટી ૧૯), એટલે "એલતેમાસ એ છે કે સઘળી રીતે તેની ખાતરદારી કરવામા આચકી ખાવી નહીં" વળી આગળ ચાલતા તેનુ નામ એકલુ ફરેદુન તરીકે લેવામા આવેછે (લીટી ૨૦) આ કાગળનો હવાલો આપતા 'ફરેદુન મર્જબાન' એમ આખુ નામ ભૂલમા જાણે બે શખસો યા ભાઈઓ હોય તેમ ગણવામા આવ્યુ છે (જુઓ ડા ઉવેસ્ટનો યુનીવરસીટી લાઈબ્રેરીની નકલ વા I ની શરૂઆતમા લખેલો ભાગ પા ૩ લીટી ૬)

(૨) જુઓ ઉપલોજ ડા ઉવેસ્ટનો શરૂઆતમા લખેલો ભાગ, પાનુ ૩ લીટી ૮, પાનુ ૬ લીટી ૧૪-૧૫

આ ફકરો જેમા દસ્તુર મેહરજીરાણા (માહીઆર) નું નામ છે, તે નીચે મુજબ છે.

"દસ્તુરો, ધીનદારો, દીન શીખવનારાઓ, દીન ચાશીદારો, દીનના કલામ ભણનારાઓ, પતેત ભણનારાઓ, નીઆએશ કરનારાઓ, રાસ્ત અવસ્તા બરાબર જાણનારાઓ, આદરબાદ ખીન મારેસફન્દના વડીલોથી ઉતરી આવેલા દાવરો, જરથોશતી દીન ઉપર ઉસ્તવાર રેહેનારાઓ, જેવા કે દસ્તુર માહીઆર અને દસ્તુર હોશંગને (અમારી) એક સો હજાર દુઆઓ પહોંચજો"[1]

ઓબે યુનીવરસીટીની દારાબ હોરમજદયારની રેવાયતની નકલ, જેમાં આ કાગળ છે, તે ઘણી જુની છે. તે દારાબ હોરમજદયારની પોતાની લખેલી નકલ છે ડા० ઉવેસ્ટ કહેછે કે "સભવિત છે કે તે દારાબ હોરમજયાર ફરામરોજ કયામ ઉદદીન (અથવા કવામ ઉદદીન) કેકોબાદ હમજ્યાર પદમ સજાનાનું અસલ સંગ્રહ પુસ્તક છે. તેના ૧૧ કોલોફોન છે, જેમાં તેનું નામ છે અને જૂદી જૂદી તારીખો તા. ૨૦ મી એપ્રીલથી તા. ૨૧ નવેમ્બર ૧૬૭૯ સુધીની છે પાછલી તારીખે એ સગ્રહનું પુસ્તક તમામ થયું હતું" ત્યારે આ નકલ આશરે ૨૨૨ વર્ષ પુરાણી છે [૨]

૨ કૌસ કામદીનની રેવાયત તેમાં મેહેરજીરાણાનું નામ પેહેલું.

એક રેવાયત "કાઉસ કામદીનની રેવાયત" ને [૩] નામે જણાયલી છે. તે રોજ બહમન માહ બહમન સને ૯૨૨ યજદજરદી[૪] (ઇસ્વી ૧૫૫૩) માં યજદમાં લખેલી હતી તેમાં નોસારીના દસ્તુરોમા મેહેરજીરાણાનું નામ પહેલુ છે એનો શરૂઆતનો ભાગ નીચે મુજબ છે.

---

(૧) એ બાબેનો અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનુ ૬૪

(૨) સેવટના ગુજરાતી કોલોફોન સાથે તેના ૧૨ કોલોફોન છે એ નકલ રોજ ખોરદાદ માહ મેહેર ૧૦૪૭ યજદજરદી (તા ૧૧ મેહ ૧૬૭૮) ને દીને શરૂ કરી રોજ દેપમેહેર માહ ફરવર્દીન ૧૦૪૯ યજદજરદી (તા. ૨૧ નવેમબર ૧૬૭૯) ને દિને તમામ કરેલી દિસેછે. એના ફોલીઓ બરાબર બાંધેલા દિસતા નથી તેથી ડા ઉવેસ્ટે એની શરૂઆતના સનેની બાબતમાં જરા ભૂલ કરેલી દિસે છે.

(૩) જુઓ બોબે યુનીવરસીટીની નકલ વા I માં ડા. ઉવેસ્ટે શરૂઆતમાં લખેલો સાંકળ્યાનો ભાગ પા. ૩ લીટી ૧૪. જુઓ એ રેવાયતની એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની નકલ પા ૨૦૧ લીટી ૧૨.

(૪) તારીખ માટેના અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પા ૬૪. એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની નકલ પાનું ૧૯૦ લીટી ૯

' અ દસ્તુરાન વ હેરબદાન પોશ્વાબાન વ કદ ઓદાંયાન વ બેહેદીનાન વ મીનો નેકીદારાન માસનીદારાન અશાઈ વજીદારાન ચુન દસ્તુરાન્ વ કદ-'ઓદાયાન બેહેદીનાને કસ્બે એ નોસારી ચુન દસ્તુર માણીયાર બીન વાછા દસ્તુર બહમન બીન ચાંદા દસ્તુર ખુરશીદ બેહેરામ ....(૧)

આ રેવાયતની એક જુની નકલ, જે નોસારીના મહેરજીરાણા કેતાબખાનાની છે, તે હું રજુ કઇંછુ.(૨)

ત્યારે રેવાયતમાં જળવાયલા ઉપલા કાગળ પ્રમાણે અને કાઉસ કામદીનની રેવાયત પ્રમાણે આપણે ઇરાનથી આવતાં લખાણોમાં દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામ પહેલું જોઈએ છીએ, જે દેખાડે છે કે તેવણ અકબરની દરબારમા ગયા તેની આગમચ નોસારીના એક જાણીતા અકાબર હતા

૩ દારાબ પાહલણની ૨૧૧ વર્ષ પર લખાયલી ખોલાસે એ દીન મુજબ મેહેરજીરાણા જાણીતા પુરૂષ—વળી ઇ સ. ૧૬૯૦ મા એટલે આશરે ૨૧૧ વર્ષ ઉપર લખાયલી એક ચોપડીના લખાણની આપણને સત્તા છે, એવું દેખાડવાને કે દસ્તુર મેહેરજીરાણા એક જાણીતા મોટા દસ્તુર થઈ ગયા છે દસ્તુર દારાબ પાહલણ નોસારીના એક જાણીતા દસ્તુર ઇસ્વી ૧૬૬૮ થી ૧૭૩૫ સુધીમાં થઈ ગયા છે તેવણે ખુલાસે એ દીન અને ફરજીઆત નામું એવે નામના બે પુસ્તકો લખેલા છે(૩) પોતાની ખુલાસે એ દીન કેતાબ જે ઇ. સ ૧૬૯૦(૪) મા એવણે લખી હતી, તેમા

---

(૧) એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાના રેવાયત પાનુ ૧૭૭ લીટી ૧૩ થી ૧૫. અસલ ફારસી હરેફ લખાણ માટે જુઓ ઉપર પા ૬૪.

(૨) એ લાઈબ્રરીના સને ૧૮૯૪ ના કેટલોગમાં ગુજરાતીમા કેટલોગ છે તેના પા. ૬૫ માં નંબર ૩૦ થી જે ચોપડી જણાવી છે, અને જે ૭૬ પાનાની ચોપડી છે, તે ચોપડીના પાના ૧૫ થી ૨૨ મા એ રેવાયતનો ભાગ છે પાના ૧૫ મા ઉપલો સરનામા વાળો ફારસી ભાગ લીટી ૭ થી શરૂ થાય છે. એ ચોપડી બરાબર બાંધી નથી. એના કેટલાક સફા જતા રહ્યા છે. પાના ૧૫ થી એ રેવાયત શરૂ થાય છે પણ તેની શરૂઆતની લીટીઓનું પાનું જે પાના ૧૫ ના આગમચ હોવુ જોઈએ તે જતું રહ્યુ છે. એ લીટીઓ એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની આ રેવાયતની નકલમાં છે એ કેતાબના પાના ૨૨ માં પછીની બાબતનો એક ફોર્મો ગુમ થઈ ગયો છે ત્યારપછી આ ચોપડીમાં જે પેહેલું પાનુ છે, તે આવવું જોઈએ. (૩) પારસીપ્રકાશ વો I પા ૩૧

(૪) એ ચોપડીની ૭૩૭ મી બેતમાં એનો સને રોજ ૬ માહ ૬ સને ૧૦૫૯ યજદજર્દી આપ્યો છે

દસ્તુર માણેક મેહેરનોશાની પેહેડી જણાવતાં તેવણ દસ્તુર મહેરજીરાણા માટે એક જાણીતા મોટા દસ્તુર તરીકે બોલે છે. તેવણ કહે છે કે—

"જે નસલે પાક તન મેહરયાર રાણા
કે દસ્તુરે મેહીન બુદ ઉ બ દુન્યા."(૧)

એટલે "તેવણ પાક તન વાળા મેહરયાર રાણાની નસલના હતા, કે જેવણ દુનિયામાં મોટા દસ્તુર થઈ ગયા છે" ત્યારે આપણને ૨૧૧ વર્ષ ઉપર થઈ ગયલા એક કાબેલ દસ્તુરના બખાણ પરથી માલુમ પડે છે, કે મેહેરજીરાણા એક જાણીતા પુરૂષ થઈ ગયા છે

એ મુજબ આપણે ૧) પેહલે ત્રણ પુરાણા દસ્તાવેજોને આધારે, ૨)પછી રેવાયતોના બે ઇસાગઓને આધારે, ૩) અને પછી ૨૧૧ વર્ષ ઉપર લખાયલા એક પુસ્તકને આધારે જોયું, કે મેહેરજીરાણા, જેમ વાધો ઉઠાવવા આવેછે તેમ, એક અજાણ્યા પુરૂષ નહીં હતા, પણ એક જાણીતા પુરૂષ થઈ ગયા છે.

મેહેજીરાણાના પિતા રાણા જેશગ પણ નોસારીના જાણીતા પુરૂષ તે માટે દલીલો—પણ મેહેરજીરાણા પોતે એક જાણીતા પુરૂષ હતા, એટલુંજ નહીં, પણ તેવણ એક જાણીતા પિતાના બેટા થતા હતા તેવણના પિતા રાણા જેશગ પોતે નોસારીના એક જાણીતા અકાબર હતા. હુ એ માટે દલીલ તરીકે દસ્તાવેજો રજુ કરૂછુ.

૧ રાણા જેશગને બેહેદીન અનજુમન તરફથી ધર્મખાતે મળેલી જમીન બાબેનો દસ્તાવેજ—એ બાબે પેહેલો દસ્તાવેજ,(૨) જે હુ રજુ કરૂ છુ તે ૩૮૨ વર્ષનો પુરાણો છે. તે રોજ બહમન માહા બહમન સંવત ૧૫૭૬ (ઇસ્વી ૧૫૧૯-૨૦) નો છે આપણે ખુદ મેહેરજીરાણાના સબધમાં એક દસ્તાવેજ માટે આગળ બોલ્યા તે પ્રકારનો એ દસ્તાવેજ છે. તે દસ્તાવેજથી નોસારીના બેહેદીનો દસ્તુર મેહેરજી રાણાના બાવા રાણા જેશગને ધર્મખાતે ૧૦ વીઘા જમીન તે ઉપરના ૧૦૦ તાડના ઝાડ સાથે આપે છે.

એ દસ્તાવેજ ત્યારે દેખાડે છે, કે જ્યારે નોસારીની બેહેદીન અનજુમન

---

(૧) એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની હાથની લખેલી નકલ ફોલીઓ ૧૮ બ લીટી ૧૧. એ ૬૫ વર્ષની જુની નકલ છે. તે જમશેદ બીન માનક બીન રૂસ્તમે રોજ રશ્ને માહ અમરદાદ સને ૧૨૦૬ યજદજરદી (ઇ સ ૧૮૩૭) ને દિને લખેલી છે. જુઓ એ નકલની છેવટે કોલોફોન.

(૨) જુઓ ફોટો લીથો ફેકસીમીલી અને પાના ૧૫૮ થી ૧૬૧.

રાણા જેશંગને ધર્મ ખાતે "દીનને ખાતર" એક જગ્યા આપેછે, ત્યારે રાણા જેશંગ અનજુમનના એક વડા અકાબર હોવા જોઈએ.

૨. શાપુર આસાની રેવાયતમાં તેજણનુ નામ પેહેલુ મળેછે તે બાબે પુરાણુ પુસ્તક.—ય૦ સ૦ ૧૧૨૭ માં શાપુર આસા[1] નામના એક બેહેદીન ઇરાનથી એક રેવાયત લાવ્યા હતા તેમાં રાણા જેશગનું નામ સર્વથી પેહેલુ છે એ રેવાયતની ત્રણ નકલ મેં આગળ કહ્યુ તેમ [2] હુ રજુ કરૂ છુ

પેહેલી નકલ મેહેરજીરાણા લાયબ્રરીની છે. એ રેવાયતની શરૂઆતનો ભાગ નીચે મુજબ[3] છે

"અજ. ઇરાંન જમીન બ કેશ્વરે હિંદુસ્તાન બ દસ્તુરાંન વ હેરવદાન વ દહયોવદાન અથઉરનાન અર્થએશતારાન વ વાસ્ત્રયોશાન વ હુતોખ્શાન દીનદારાન વ દીન આશીદારાંન દીન પરવરતારાન દીન રોબાઈનીદારાન દીન યએોજદાશ્રનીદારાન ચુન દસ્તોરાને દીને માજદયસ્નાન અજ. કસબએ નવસારી ચુન હેરવદ ગણોણ (રાણા) બીન હોશગ . ..."[4]

અર્થ—ઇરાન જમીનથી હિંદુસ્તાનના મુલકમા દસ્તુરો અને એરવદો અને ગામના વડાઓ, આથોરનાનો, રથેશતારો અને વાસત્રયશો અને હુતોખ્શો, દીનદારો, દીનઆશીદારો, દીનની પરવરશ કરનારાઓ, દીનનો ફેલાવો કરનારાઓ, દીનનુ યોજદાશ્રનું કામ કરનારાઓ, જેવા કે નોસારી કસબાના માજદયશ્ની દીનના દસ્તુરો, જેવા કે એરવદ રાણા બીન જેશગને .

---

(૧) "બેહેદીન શાબોર આસા" એ મુજબ એ નામ મેહેરજીરાણા લાયબ્રરીની નકલમા લખેલુ છે જુઓ તેનો ફોલીઓ ૧૦૧ ખ લીટી ૯ ને ૧૦ જુઓ એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની નકલ ફોલીઓ ૧૧૯ ખ લીટી ૧૧

(૨) જુઓ ઉપર પા ૨૫૧

(૩) એ અવસ્તા હરફે છે, તે માટે જુઓ ઉપર પાનુ ૬૬.

(૪) આ રેવાયતમા રાણાના બાવાનું નામ જેશગને બદલે હોશંગ લખેલું છે તેનો ખુલાસો સેહેલો છે. જેસગ جیسنگ નામના 'જીમ'ની હેઠનુ નુકતુ નહીં લખાય કે વચાય તો હોશગ થઇ જાય. તે મુજબ આ ભૂલ થયલી છે. ઈરાનવાળાઓમાં હીન્દી નામ જેશગ જણાયલુ નહીં પણ ઈરાની હોશંગ જણાયલું હતું તેથી તેઓએ જેશગને હોશગ વાંચ્યુ. એરવદ તેહમુરસના નકલમાં બરાબર જેશગ છે.

એ રેવાયત યજદ શાહેરમાં રોજ દેપાદર માહ બહમન સને ૮૯૬ યજદ જરદી (૧૫૨૭ ઈ.) માં લખી હતી તે નીચલા ફકરા ઉપરથી માલૂમ પડેછે.

"પેરજ પેત વ દરોદ શાદી ઓ રોમેશ્ન અન્દર રોજે દય પ આધર વ માહ વહમેન વ સાલ હશ્ત સદ નવદ શશ.........અન્દર પરખાન શાહરે યજદ."[1]

આ રેવાયતની બીજી જુની નકલ જે હું રજુ કરૂ છુ તે એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાની[2] છે. તે રોજ ખોરશેદ માહ સ્પનદારમદ સને ૯૨૭ યજદજરદી (ઈસ્વી ૧૫૫૮-૫૯) મા નોસારી ખાતે લખેલી છે, અને તે યજદ શેહેરની નકલ ઉપરથી લીધીછે તેમાંનો નીચલો[3] ફકરો તેની તારીખ આપેછે

પેરજ પેત ૫ દરોદ શાદી ઓ રોમેશ્ન અન્દર રોજે ખરશએત માહ સ્પેન-દારમદ સાલ અવર નોહ સદ બીસ્તો હફ્ત...અન્દર પરખાન ફરખએ નવસારી અજ નસ્ખએ શાહરે યજદ.

અર્થ—દરૂદ શાદી અને રામશ્ની સાથે ખોરશેદ રોજ અશ્પંદાદ મદ મહિનો સાલ ૯૨૭.. .. ..ને દિને મુબારક નવસારી કસ્બામાં યજદ શાહેરની નકલ ઉપરથી તમામ કર્યું.

એજ રેવાયતની ત્રીજી જુની નકલ હુ રજુ કરૂ છુ. તે એરવદ તેહેમુરસ દીનશાહ અંકલેસરીઆની છે[4] તે એક પુરાણી નકલ છે, પણ કમનસીબે

---

(૧) એના અસલ અવસ્તા હરફના લખાણમાટે જુઓ ઉપર પાનુ ૬૭ જુએ મેહેરજીરાણા લાયબ્રેરીની શાપુર આસાની રેવાયતની નકલ, ફોલીઓ ૯૯ ક લીટી ૫ થી ૧૧

(૨) એ ૨૪૧ ફોલીઓનુ જૂદી જૂદી બાબતોનુ પુસ્તક છે એમા ઉપલા સરનામા માટે જુઓ ફોલીઓ ૧ લીટી ૭ થી ફોલીઓ ૨ લીટી ૨

(૩) જુઓ એજ પુસ્તક ફોલીઓ ૧૧૬ બ લીટી ૪ થી ૧૧.

(૪) એરવદ તેહેમુરસનુ પુસ્તક ૮૦ ફોલીઓનુ એક પુસ્તક છે. તેમા ફક્ત આ રેવાયતજ છે. આ નકલને ઉપલી એરવદ માણેકજી ઉનવાળાની નકલ સાથે સરખાવતાં માલૂમ પડેછે કે તેનો એકાદ ફોલીઓ જતો રહેલોછે એ પુસ્તકમાં પણ સરનામુ (ફોલીઓ ૧ લીટી ૭ થી ૧૫ મા) ઉપર મુજબ ઉપલી બે નકલો માફકજ છે. પણ ફરક આ છે ક આ નકલ લખનારે દસ્તુર મેહેરજી રાણાના બાવા રાણાના બાવાનુ નામ જેશંગ બરાબર લખ્યુ છે, અને હોશંગ' તરીકે નથી લખ્યુ

છેલ્લા ફ્રાલાઓ જતા રહેવાથી તારીખ માટે તેનું કોલોફ્રાન મળતું નથી. પણ એરવદ તેહેમુરસ, જેવણ ઘણા જુના હસ્તલેખોના ભાગ્યશાળી માલિક છે, અને જેવણને એ બાબેનો અનુભવ છે, તેવણ હરફોની વળાણ અને રીતી ઉપરથી અને કાગળ ઉપરથી માનેછે, કે એ એક પુરાણી નકલ છે.[1]

૩. રાણા જેશંગને હાથે લખાયલી પાજંદ અને ફારસી પુસ્તકોની નકલો.—રાણા જેશંગ પોતે એક ભણેલા ધર્મ ગુરૂ હતા અને પાજંદ અને

---

(૧) આ બાબત લખાયા પછી મારૂં ધ્યાન એક બીજા લેખ ઉપર ખેંચાયછે, જે પણ દેખાડે છે કે રાણા જેશંગ નોસારીમા એક આગેવાન દરજ્જો ભોગવતા હતા. એ લેખ રોજ બેહરામ માહ અસપદારમદ સવત ૧૫૯૯ (ઈસવી ૧૫૪૩) નો છે. એ લેખ નોસારીખાતે સજાનનાં પથકવાળા જે મોબેદો આતશબેહરામ સાથે ગયા હતા તેઓ વચ્ચે અને નોસારીના ખુદ અસલ ભગર સાથ મોબેદો વચ્ચેનો લેખ છે ઈસવી સને ૧૮૮૧ ના સાલમા બાઈ મોતીબાઈ તે શેઠ બમનજી જમશેદજી મુલ્લાના વિધવાએ ખેરગામ ખાતે એક દખમુ અને અગીઆરી બાધવાનો વિચાર કર્યો, તે વખતે ત્યા ક્રિયા કરવાનો, કોણનો હક છે, ઉદવાડાવાળા મોબેદ સાહેબોનો કે નોસારીવાળા સાહેબોનો, તે બાબે વાધો ઉઠયો વલસાડના સબોરડીનેટ જજ આગળ તે બાબેનો મુકદમો નીકળતા તે બાબદ શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીના લવાદી ઉપર સોંપવામાં આવી તે મુજબ સને ૧૮૮૩ ના એપ્રીલમા તેવણે એ મુકદમો હાથમા લીધો તે વેળાએ બેઉ બાજુથી એ દસ્તાવેજ રજુ થયો. એ દસ્તાવેજની બેઉ બાજુવાળાઓની અસલ નકલો ગુમ થઈ છે પણ તેની નકલો બેઉ બાજુઓએ રજુ કીધી હતી એ બેઉ નકલોના પાછલા ભાગમા હેરફેર છે. "નવસારીની ભગરસાથ અનજુમનના પથકના ખેરગામ બાબત ઊદવાડેના અજુમને વલસાડના કોરટમાં માંડેલી ફરીઆદનો એહેવાલ" એરે નામનું જે ચોપાનીઉ ફોર્ટ પ્રીનટીંગ પ્રેસમાં ૧૮૮૬ મા પ્રગટ થયુ છે, તેમા એ બેઉ બાજુની નકલો છપાઈછે ઉદવાડાવાળા સાહેબોની નકલ પાના ૧૧૩ ઉપર દસ્તાવેજ ના ૨૧ તરીકે છપાઈ છે નોસારીવાળા સાહેબોની નકલ પાના ૮૫ ઉપર દસ્તાવેજ ના. ૧ તરીકે છપાઈ છે. એ બેઉ નકલોમા શુ ફેરફાર છે, તે લવાદ શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીએ દેખાડ્યુ છે (પાના ૬૬–૬૭). હવે એ લેખમાં બેઉ નકલો પ્રમાણે ડાહબા હાથ ઉપર સજાનાવાળા મોબેદ સાહેબોનુ મતું છે અને જમણા હાથ ઉપર નોસારીવાળા સાહેબોની શાખ છે. એ શાખોમાં રાણા જેશંગની શાખ પેહેલી છે. એ દેખાડેછે કે તેવણ તે વખતે નોસારીમાં આગેવાન દરજ્જો ભોગવતા હતા.

ફારસીમાં માહીતગાર હતા., એમ એવણુને પોતાને હાથે, લખાયલી પાઝંદ અને ફારસી પુસ્તકોની બે નકલો ઉપરથી માલૂમ પડે છે.

(ક) રાણા જેશંગને હાથની લખેલી પાજન્દ જામાસ્પી.— એવું પેહેલું એક પુસ્તક પાજંદ જામાસ્પી છે. એવણુને હાથની લખેલી આ જામાસ્પી નોસારીની મેહેરજીરાણા લાયબ્રીરીમાં છે (૧). તેની સેવટે જે ફારસી કોલોફોન છે તે મુજબ એ નકલ રાણા જેશંગે રોજ મેહેર માહ અર્દીબેહેશ્ત સને ૮૭૩ યજદજર્દી (સંવત ૧૫૬૦) એટલે ઈ. સ. ૧૫૦૪ ને દિને લખી હતી આ કોલોફોન, રાણા જેશંગની હરમજદયાર રામયાર સુધીની વશાવળી માટે, એક પુરાણી સત્તા તરીકે ઘણુ ઉપયોગી છે. એ કોલોફોન(૨) નો તરજુમો નીચે મુજબ છે.

"આ (પુસ્તક) તમામ થયું છે. આ જામાસ્પીનો લખનાર હું દીનનો બંદો કમતરીન ખાકસાર રાણા બીન હેરબદ જેશંગ બીન હેરબદ દાદા બીન હેરબદ જેસંગ બીન હેરબદ મુબદ બીન હેરબદ કયામદીન બીન હેરબદ મુબદ બીન હેરબદ કામદીન બીન હેરબદ જરતુશ્ત બીન મોબેદ હરમજદ-યાર બીન હેરબદ રામ્યાર છું. હેરબદ કર્વા બીન બીકજીવ (૩) ભરૂચી, જેવણુની લાંબી જીદગી હોજો, તેવણુની નકલ ઉપરથી મેં નવા અભ્યાસીઓની વાકેફી માટે અને બેહેદીનોના સવાબના વધારા માટે લખ્યું છે. તનદુરસ્તી દેરજી-વની તેઓને, જેઓ આ ગેથીમાં અરી હોય. મીનોમાં તેઓના રવાનને ગરોથમાન હોજો. રોજ મેહેર માહ અર્દીબેહેશ્ત સાલ ૮૭૩. હિંદી સાલમા સવત ૧૫૬૦ વર્ષે રોજ મેહેર માહ અર્દબહિશ્ત. પારસી સવત ૮૭૩ વર્ષે"

આ પુસ્તક પાજંદમા છે અને કોલોફોન ફારસી ભાષામાં છે. સેવટે તારીખ બાળબોધ હરફે છે. આ દેખાડે છે કે રાણાજેશંગ પોતાના ગુજરાત દેશની ગુજરાતી ભાષા ઉપરાંત પાજંદ અને ફારસી પણ જાણુતા હતા.

---

(૧) ૧૮૯૪ માં આ લાયબ્રરીનો જે કેટેલોગ છપાયોછે, તેમાં ગુજરાતી ટીપમાં પેહેલવી પાજન્દ ફારસી પુસ્તકોના લીસ્ટમાં પા. ૬૨ ઉપર આ પુસ્તક ના. ૯ તરીકે જણાવ્યું છે. આ લાયબ્રરીની કમીટીની પરવાનગીથી મારી "જા-માસ્પી" માં રાણા જેસંગની આ પાજદ જામાસ્પી મેં છપાવી છે.

(૨) એ કોલોફોનના ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પાનું ૧૬૯

(૩) એ નામ યાતો ભીખાજી યાતો વીકાજી માટે છે.

(આ) રાણા જેશગને હાથનું ફારસી બહમન નામુ[1]—રાણા જેશગને હાથનું લખેલું બીજું પુસ્તક જે બચી રહ્યું છે, તે ફારસી બહમન નામાની નકલ છે. તે એરવદ મીનોચેહેર બરજોરજી પાવરીની માલેકીમા છે. તેના ૩૭૮ ફોલીઓ એટલે ૭૫૬ પાના છે, જે દરેક પાનામાં ૧૩ બેતો છે.[2] તેનું કોલોફોન, જે પુસ્તકની સેવટે છે અને જેમાં લખનારનું નામ અને સને છે, તેનો તરજુમો નીચે મુજબ છે.[3]

"બહમન નામાની આએ કેતાબ તમામ થઇ. 'એકજ ખરો માર્ગ છે જે અશોઇ નો છે'[4]. ઇરાનના શાહોના શાહ, શાહ બહમન બીન અસફન્દેયારનું આ દાસ્તાન તમામ થયુ. યજદાનની મરજી માફક થજો. દરૂદ શાદી અને રામશાની અને દેરજીવશની સાથે તમામ થયું. આ હરફનો લખનાર હુ દીનનો બંદો હેરબદ રાણા બીન હેરબદ જેસંગ બીન હેરબદ દાદા, મોબેદ હોરમજ્યાર હેરબદ રામ્યારની નસલનો છુ નોસારી કસબાની અંદર, મહમુદશાહ સુલતાન જે લતીફખાનનો છોકરો અને બાહાદુરશાહ સુલતાનના ભાઇનો છોકરો,[5] તેના વખતમાં રોજ આસ્તાદ માહ આદર

---

(૧) બહમન નામાની વિગત માટે જુઓ મો મોહલનુ શાહનામુ વાલમ ૧ દિબાચો પા. ૬૮.

(૨) એટલે ૭૫૬ પાનામા કુલે (૭૫૬×૧૩=) ૯૮૨૮ બેતો છે મોં મોહલ બહમન નામાના પોતાના વર્ણનમા જે જણાવે છે કે "બહમન નામાની નજદીક ૧૦ હજાર બેતો છે" તેને મળતી આ સંખ્યા છે.

(૩) ખુદ ફારસી કોલોફોન માટે જુઓ પા ૧૭૦.

(૪) જુના ફારસી પુસ્તકોની સેવટે ઘણી ખરી નીચલી અવસ્તા ભાષામા એક કહેવત આવેછે, તેનો આ પેહેલો ભાગ છે

"અએવો પન્તાઓ, યો અષહે,
વીસ્પે અન્યેષામ અપથનામ"

અર્થ—એકજ (ખરો) માર્ગ છે જે અશોઇનો છે બીજા સઘળા માર્ગો નહીં—માર્ગો (એટલે) આડા અથવા ખોટા માર્ગો છે

એનો પેહેલવી તરજુમો નીચે મુજબ કેટલાક પુસ્તકોમા આવેછે

"અયોકી અએત રાસે આહલાયશ
હરવેસ્પ વલમનશાન અવી-રાસ"

(૫) આ મહમુદશાહ તે ગુજરાતનો મહમુદ ત્રીજો છે કે જેણે ઈ સ ૧૫૩૮ (હીજરી ૯૪૪) થી ૧૫૫૩-૫૪ (હીજરી ૯૬૧) સુધી ૧૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. એલફીનસ્ટન પોતાની હિંદુસ્તાનની તવારીખ (૧૮૬૬ ની કોવેલની પાંચમી આવૃત્તિ પા.૭૬૭) માં એને માટે કહેછે કે "બહાદુર શાહનો હકદાર વારસ તેનો ભત્રીજો મહમુદ તે લતીફખાનનો છોકરો હતો."

મજફ્ફરે શીહેરમારનું સાલનું ૯૧૫ સુકરવાર ૯૫૫ (હીજરી). હિંદી સાલ સંવત ૧૬૦૬."

એ મહમુદશાહ કયા વર્ષમા ગાદી ઉપર આવ્યો, તે બાબ જૂદા જૂદા તવારીખનવેશોમાં જરાક ફેર છે. મીરાતે સેકંદરી મુજબ તે હીજરી ૯૪૩ (ઈ સ ૧૫૩૭) મા ગાદી ઊપર આવ્યો હતો તે કહેછે કે (બોંબે બ્રૅંચ રોયલ એશિઆટીક સોસાએટીની હાથની લખેલી નકલ પા ૩૯૯ લીટી ૮)

در سنه ثلث و اربعين و تسعمائه سلطان محمود بر تخت سلطنت جلوس فرمود درآن زمان عمر شریف سلطان و سن مبارک یازده سالگی رسیده بود

અર્થ.—ત્રણ અને ચાલીશ અને નવસો (એટલે ૯૪૩) ના વર્ષમા સુલતાન મહમુદ સલતનતના તખત ઉપર બીરાજમાન થયો અને તે વખતે સુલતાનની મુબારક ઉમર અને તેની જીંદગીની મુબારક દોરી ૧૧ વર્ષ પર પોહોંચી હતી (યાને તેની ઊમર ૧૧ વર્ષની હતી). (જુઓ Bayley's History of Gujarat (૧૮૮૬) પાનું ૪૦૬).

તબકાતે અકબરી મુજબ તે ૯૪૪ હીજરી (ઈ. સ ૧૫૩૮) મા ગાદી ઉપર આવ્યો હતો તબકાતે અકબરીમાં લખેછે કે (મુનશી નવલ કીશોરની ઈ.૧૮૭૫ ના આવૃત્તિ પાનુ ૫૧૦ લીટી ૨૪ થી પા. ૫૧૧ લીટી ૪)

چون میران محمد شاه فاروقی از خرابه دنیا بمعمورهٔ عقبی خرامید و وارثی بغیر محمود خان بن لطیف خان بن مظفر شاه نمانده بود .. .. در دهم ذیحجه سنه اربع و اربعین و تسعمائه محمود خان را بر تخت گجرات اجلاس نموده مخاطب بسلطان محمود ساختند

અર્થ—જયારે મીરાન મહમુદશાહ ફરૂકી આ દુનિયાના ખરાબામાંથી બીજી દુનિયાની સુખી જગ્યાએ કુચ કરી ગયો, અને મહમુદખાન બીન લતીફખાન બીન મુજફ્ફરશાહ સિવાય બીજો કોઈ વારસ રહ્યો નહીં. . ... ત્યારે ચાર અને ચાલીશ અને નવસો (એટલે ૯૪૪ હીજરી) ના સાલના જીલ્હજ્જે (મહિના) ની ૧૦ મી તારીખે મહમુદખાનને ગુજરાતના તખત ઉપર તખતનશીન કરી તેને સુલતાન મહમુદનો ખેતાબ આપ્યો.

તારીખે ફેરીશ્તે પણ એજ તારીખ આપેછે તે કહેછે કે

چون میران محمد شاه فاروقی از خرابه دنیا بمعمور آباد عقبی خرامید و وارثی بغیر محمود خان بن شاهزاده لطیف خان بن سلطان مظفر نمانده .. .. در دهم ذیحجه سنه اربع و اربعین و تسعمایه محمود خانرا بر تخت گجرات اجلاس دادند و مخاطب سلطان محمود شاه ساختند

રાણા જેશંગને હાથની લખેલી ઉપલી પાજંદ જામાસ્પીની અને ફારસી બહમન નામાની નકલોના ફારસી કોલિફોનમાં આપેલી તારીખો ઉપરથી માલુમ પડેછે કે પાજંદ જામાસ્પી તેવણે જવાન ઉમરે લખેલી હોવી જોઈએ તે લખવા પછી ૪૨ વર્ષે તેવણે બહમન નામું લખેલું છે. એ બેઉ પુસ્તકો ત્યારે દેખાડે છે, કે તેવણ પાજંદ અને ફારસીમાં માહિતગાર હતા.

આ કેટલીક લાંબી તપાસ ઉપરથી આપણે જોયું, કે દસ્તુર મેહેરજીરાણા શાહ અકબરની દરબારમાં ગયા, તેની આગમચ નોસારીમાં જાણીતા હતા, અને ત્યાંની અનજુમનના એક જાણીતા અકાબર હતા. એટલુંજ નહીં, પણ તેવણના પિતા રાણા જેશગ પણ, ૧) ઈ સ. ૧૫૨૦ ના એક પુરાણા દસ્તાવેજ પ્રમાણે, ૨) ઇ. સ. ૧૫૨૭ મા લખાયલી એક પુરાણી રેવાયત પ્રમાણે, અને ૩) ઈ. સ. ૧૫૪૩ મા સબાના વાળા મોબેદ સાહેબોએ નૌસારીવાળા માહેબોને લખી આપેલા એક દસ્તાવેજ પ્રમાણે, નૌસારીના એક આગેવાન અકાબર હતા, અને ૪) ઇ. સ. ૧૫૦૪ અને ૧૫૪૬ મા તેવણને પોતાને હાથની લખાયલી પાજંદ જામાસ્પી અને ફારસી બહમન નામાની પુરાણી નકલો પ્રમાણે પાજંદ અને ફારસી જબાનમા માહીતગાર હતા.

II ૨ દસ્તુર મેહેરજીરાણાનું નામ અકબરના વખતની તવારીખમાં નથી, એવા બીજા વાંધાની તપાસ. –દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે બીજો વાંધો આ ઉઠાવવામાં આવેછે, કે તેવણનું નામ અકબરના વખતની કોઈપણ તવારીખમાં નથી પણ કોઇ ચોકસ વખતની તવારીખમાં તે વખતના પુરૂષનું નામ નહીં હોય, તેથી તે ધણીના નામ, કામ યા હેયાતી ઉપર શક નખાવો નહીં જોઇએ. દાખલા તરીકે શાહ બાબર પોતાના પુસ્તકમાં પોતાની ગુલરૂખ બાયડીનું નામ એક પણ વખત દેતો નથી, જ્યારે તે બીજી બાયડીઓનું નામ દેછે. પણ જેમ મીસીસ બેવરીજ પોતાના હીમાયુન નામામાં કહેછે તેમ, એ "જે પોતાના વખતમા ખુલ્લી રીતે જાહેર હોય તે માટેની ચુપકીદી હોય"

અકબરના વખતની તવારીખોમાં તો અરદેશરનુ પણ નામ નથી. નહીં બદાઓની કે અબુલફજલ કે નીજામુદદીન, અરદેશરનું નામ દેતા બદાઓની તો ઇબાદતખાનાની તકરાર વેળાએ નૌસારીથી આવેલા જરથોશતીઓ માટે ખુલ્લું બોલી જાયછે, પણ ઇરાનથી આવેલા જરથોશતીઓ માટે તે એક

(૧૮૩૨ ઈસવી ની આવૃત્તિ વાલમ II પા. ૪૪૪ લીટી ૬ થી ૧૧.) ફેરીશ્તેનું લખાણ બરાબર તબકાતે અકબરી ઉપરથીજ લીધું છે. (Brigg's Ferishta vol IV p. 144). આ બેમાંથી તબકાતે અકબરી અને તારીખે ફેરીશ્તેની તારીખ બરાબર છે.

હરફ પણ કહેતો નથી. જો ઉપલી તકરાર વેળા ઈરાનથી અરદેશર આ બીજા જરથોસ્તીઓ આવ્યો હતે તો તેઓ માટે તે બોલતે.

પણ અકબરના વખતની તવારીખોમાં મેહેરજી રાણાનું નામ નથી, તેથી અકબરની દરબારમા મેહરજીરાણા જવાની હકીકત ઉપર શક નાંખવો જો વાજબી ગણાય, તો બીજી કોમના પ્રતિનિધીઓની હાજરીની હકીકત ઉપર પણ શક નાંખવો જોઈએ. દાખલા તરીકે આપણે આગળ કહ્યુ તેમ પાદરી કાત્રુ પ્રમાણે, ખ્રિસ્તિ પાદરીઓની ત્રણ ટુકડી એક પછી એક અકબરની દરબારમાં ગઈ હતી. એઓનાં નામ આપણે આગળ આપ્યાંછે.(૧) એ ત્રણ ટુકડીઓના સાત પાદરીઓમાંથી ફક્ત એકનુંજ અને તે પાદરી રૈદોલ્ફનું નામ દેવામાં આવેછે(૨) અકબર નામામાં એ પાદરી

---

(૧) જુઓ પાનુ ૨૧૭ પાદરી કાત્રુની History of the Mogal Dynasty નો તરજુમો (૧૮૨૬) પાનું ૧૦૫, ૧૨૬, ૧૨૭. જુઓ કોંટ દ નોએરના પુસ્તકનો L'Empereur Akbar નામનો ફ્રેંચ તરજુમો વો. I પાના ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૩૧

(૨) અકબરનામા (બેંગાળ એશિઆટીક સોસાએટીની કલકત્તાની આવૃત્તિ વાલમ ૩ જું પાનું ૫૭૭ લીટી ૪ અને નોટ. એલીઅટ (ડાસન) વાલમ ૬ પા ૮૫) માં એક બીજા પાદરી ફર્મોલીયુન (پادری فرماليون જે બીજી નકલમા બાદહરી ફર્મેલીયુન بادهری فرمليون અને બીજીમા પાદરા ફરમલુન پادری فرملون છે) માટે બોલેછે, પણ તે કોઈ ધર્મ સબધી વાદવિવાદ માટે આવેલા ટુકડીનો પાદરી હોય એમ દિસતુ નથી. અબુ ફજલ પાદશાહના ૩૫ મા વર્ષે (હીજરી ૯૯૮ ઈસવી ૧૫૯૦—૯૧) ની હકીકતોમા કહેછે કે

پادري فرمليون از بندرِ گووه بدرگاهِ والا رسيد و از قدرداني بلند

پايگي يافت فراوان عقلي كلام و نقلي مقال ميداشت برخي خردانِ

تيز هوش را بآموزگاري سپردند تا سرمايهٔ ترجمه كردنِ يوناني نامها

فراهم آيد و گوناگون دانش بهمه فرا رسد

અર્થ—પાદરી ફર્મેલ્યુન ગોવા બંદરથી શાહનશાહી દરબારમાં આવ્યો અને કદરદાનીથી બુલંદ દરજ્જો પામ્યો તે ઘણાં અકલમંદ સખુન અને ડહાપણ ભરી જબાન ધરાવતો. કેટલાક ચપળ હુશિઆરી વાળા જવાનોને કેળવણી માટે તેને સોંપવામા આવ્યા, કે યુનાની પુસ્તકોનો તરજુમો કરવાની ગોઠવણ રચી શકાય, અને જૂદી જૂદી જાતનું જ્ઞાન સઘળાઓને મળી શકે "

આ ફકરો દેખાડે છે કે પાદરી ફર્મોલ્યુનને એક સાહિત્ય સબંધી કામ માટે તેડ્યો હતો કે જેમ બીજે વર્ષે અરદેશરને તેડાવવામાં આવ્યો હતો

માટે ફક્ત એકજ જગ્યાએ પાદરી રદીફ ([illegible]) [1] તરીકે બોલવામાં આવેછે. જ્યારે એમ છે,ત્યારે જો કોઈ એમ કહે, કે અકબરના વખતની મહોમેદન તવારીખોમાં બીજા પાદરીઓનાં નામો આવ્યાં નથી, તેથી તેઓ અકબરની દરબારમાં ગયલા નહીં હોવા જોઈએ, તો તે શુ વાજબી ગણાય ? નહીં જેમ ઉપલા બીજા પાદરીઓ માટે ઈસ્વી ૧૭૦૮ માં લખનાર પાદરી કાતુની સત્તાનો આપણને ટેકો છે, તેમ દસ્તુર મેહેરજીરાણા અકબરની દરબારમા જરથોશતી ધર્મ સમજાવવા ગયા હતા, તે માટે આપણને ૧૭૬૫ મા લખનાર દસ્તુર શાપુરજી સજાણાનો ટેકો છે. જો ખ્રિસ્તિ પાદરીઓના સંબંધમા તમો અકબરના વખતના ઈસ્લામી તવારીખનવેશોની સત્તાની ગેરહાજરીમા એક ખ્રિસ્તિ લખનારની સત્તા કબૂલ રાખો, તો એક પારસી દસ્તુરના સબંધમા તમોએ એક પારસી લખનારની સત્તા કબૂલ રાખવી જોઈએ

III ૩ દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે ત્રીજો વાંધો એક કહેવાતો મોજેજો.—દસ્તુર મેહેરજીરાણા અકબરની દરબારમાં ગયા હતા, તે સામે ત્રીજો વાંધો આ ઉઠાવવામાં આવેછે, કે દંતકથા તેવણને એક મોજેજો લાગુ પાડેછે દંતકથા તેવણની અકબરની દરબારની મુલાકાત સાથે એક મોજેજો જોડેછે, કે જે, કહેવામા આવેછે કે, તેવણે તેની દરબારમાં કરી બતાવ્યો હતો. કહેછે કે એક બ્રાહ્મણે પોતાના જાદુના જોરે આકાશમા એક થાળી ચઢાવી હતી, કે જે એક બીજા સૂરજ જેવી લાગતી, અને જે મેહેરજીરાણાએ પોતાની બંદગી અને નીરંગોથી નીચે જમીનપર પાડી હતી

એવા એક કહેવાતા મોજેજાની વાત ઉપરથી દસ્તુર મેહેરજીરાણાની અકબરની દરબારમાની મુલાકાત ઉપર શક નાંખવામાં આવેછે પણ તવારી-

---

(૧) બેંગાળ એશિઆટીક સોસાએટીનુ મોલવી અબદુલ રહીમની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિનુ વાલમ ત્રિજુ, પા ૨૫૪ લીટી ૨૦ એમાં તેનો અધીપતિ નીચે નોટ આપી જણાવે છે કે કેટલીક નકલોમા એ નામ રવિક ([illegible]) છે એલીઅટની નકલ રડલફ નામ આપેછે (એલીઅતની હિંદુસ્તાનની તવારીખ વાલમ ૬ પા ૬૦). એલીઅટ આ ફકરાના સબધમાં એક બાબત કહેછે જે ઉપર હું ખાસ ધ્યાન ખેંચીશ તે કહેછે કે " અહી અને આ બાબના બીજા ભાગમાં હસ્ત લેખોમાં લાંબા ફકરાઓ છે કે જે લકનો એડીશનમા છાપવામા આવ્યા નથી એવા બીજા ફકરાઓમાં પાદરીને લગતો ફકરો છે " (એલીઅટની તવારીખ વાલમ ૬ઠુ પા ૬૦ નોટ ૧). પછવાડેના ઈસ્લામી નકલ કરનારાઓ કેટલીક વખતે જે ફકરાઓ બીજી કોમવાળાઓના કોઈ પુરૂષોના સારાં કામોને લગતા હોય છે તે મુકી દેછે.

બના પુરૂષો યા બનાવો સાથે પાછળા જમાનાઓ જે વાર્તાઓ યા કૃષાઓ જોડે તેથી અંચળ પુરૂષોએ તેવા તવારીખના પુરૂષો અને બનાવોની ઉપર શક નાખવો નહીં જોઈએ. જો એમ શક નાખવા દેવામાં આવે તો જૂદા જૂદા દેશોની તવારીખના ઘણાક જાણીતાં નામો પાછલા જમાનાના હાથમા સલામત રહી શકે નહીં. વર્ઝીલનો દાખલો લઓ દુનિયાના પુરાણા વખતની તવારીખમા એવો કોઈ પુરૂષ થઈ ગયો નથી, કે જેના નામ અને જેની કીર્તિ સાથે મોજેજા અને જાદુની આટલી બધી વાતો જોડાયલી હોય કે જેટલી વર્ઝીલના નામ અને કીર્તિ સાથે જોડાયલી છે તેના મરણ પછી સદીઓ બાદ, હાલમાં પણ નેપલ્સમાં મુસાફરી કરતા એક મુસાફર તેના મોજેજાઓની અને તેના નામની જાદુઈ અસરની વાતો સાભળે છે મેં પોતે ઈ. સ ૧૮૮૯મા ત્યાં મુસાફરી કરતાં એવી કેટલીક વાતો સાભળી છે. પણ તેટલા માટે આપણે કાંઈ તેના કામ અને તે જે વગ ધરાવતો હતો તેની ઉપર શક નાખતા નથી.

પણ દૂર ક્યા જાઓ છો? નજદીકનોજ દાખલો લઓ, અને તે ખુદ અકબરનાજ વખતનો, અને તેથી તેની દરબારનોજ લઓ અકબર નામા પ્રમાણે પાદરી રેડોલફે ખ્રિસ્તિ બાઈબલ ઉપર આકીન નહીં રાખનારાઓની ખાતરી કરવા માટે એક મોજેજો કરી બતાવવાની મરજી જણાવી અને તે આ કે હાથમા બાઇબલ લઈ આતશની ચેહેમાંથી ચાલી જવું અકબર નામાનો એ બાબેનો ફકરો નીચે મુજબ છે.

شبی انجمن عبادت خانہ روشنی افزای حقیقت بود پادری ردیف (کہ از دانشوران نصاری بفهم و فطرت نشان یکتائی داشت) درآن بزم آگهی نکتہ طراز شد . ...پادری دا خاطر آرامیدہ و دلی یقین پیرای بر زبان راند . . ...اگر این گروه کتاب مارا چنین اعتقاد دارند و فرقان را کلام خالص ایزدی میشمارند شایستہ آنست کہ حرمی آتش افروختہ گردد و ما انجیل بدست و علمای این دین کتاب خود بدست گرفتہ بدان عیارگاه راستی در شویم رستگاری هر کدام نشان حق طرازی باشد بی جگران سیاه دل یا لغز گشتہ در پاسخ آن بتعصب و لجاج پیچیدند(૧)

---

(૧) અકબરનામુ વાલમ ત્રીજું પાનું ૨૫૪—૨૫૫ એલીઅટની તવારીખ વાલમ ૬ પા. ૫૯-૬૦

અર્થ—એક રાત્રે એબાદત ખાનાની અનજુમન, સચ્ચાઇની રોશની વધારનાર થઇ પડી. પાદરી રદીફ, જે ખ્રિસ્તિ આલમાઓમાં, અસાધારણ સમજ અને ડહાપણ ધરાવતો હતો, તે આ ભરેલી મિજલસમાં સુંદર શબ્દો કહેનાર થયો .. ..પાદરીએ શાંત મનથી અને એકીનને સીંગાર આપનારા દીલથી બોલવા માંડયુ કે .. .." અગર જો એ લોકો અમારી કેતાબને માટે એવો એતેકાદ ધગવે છે અને કોરાનને યજદના ખાલિસ કલામો ગણતા હોય તો ધટારત આ છે, કે આતશની ચેહ સળગાવવામાં આવે અને અમો અનજીલ (એટલે બાઇબલ) હાથમા લઇને અને એ દીનના આલમાઓ પોતાની કેતાબ હાથમા લઇને રાસ્તીની તે કસોટીમાંથી પસાર થઇએ (એમાંથી) કોઇપણ બાજુની સલામતી સચ્ચાઇની નિશાણી ગણાશે." સીહા દીલના જીગર વગરનાઓ કુસડાઇ પડયા, અને તેના જવાબમાં ઝનુન અને કજીઓ દેખાડવા લાગ્યા[1]

આ ત્યારે ખુદ અકબરના વખતના એક તવારીખનવેશની શાહદત છે, કે એક ખ્રિસ્તિ પાદરીએ અકબરની દરબારમાં બાઇબલ હાથમા ધરી આતશની ચેહેમાંથી ચાલી જવાનો મોજેજો કરવા માગ્યો ત્યારે આ બાબત ઉપરથી એ પાદરીના અકબરની દરબારમા જવાના એક બનાવ ઉપર અને શાહ અકબરને પોતાની દીન સમજાવવાના બનાવ ઉપર શક નાખવાને શું આપણે વાજબી ગણાશું? અલબતે નહીં. ત્યારે દસ્તુર મેહેરજીરાણાની અકબરની દરબારની મુલાકાત અને તેવણે શાહને દીન સમજાવવાની બાબત ઉપર, તેવણના નામ સાથે કોઇ કહેવાતો મોજેજો જોડાયો હોય તેથી, શક નાખવાને આપણે કેમ વાજબી ગણાઇએ? દસ્તુર મેહેરજીરાણાનો મુકદમો તો વધારે મજબુત છે એવણના બાબમા તવારીખનો કોઇપણ લખનાર આવા કહેવાતા મોજેજાની વાત જણાવતો નથી એતો પાછલી દતકથા એવણના નામ સાથે કોઇ કહેવાતો મોજેજો જોડે છે. જો એક તવારીખનવેશે પાદરી રોડોલફના નામ સાથે જોડેલા મોજેજાની હકીકત ઉપરથી આપણે શાહ અકબરની દરબારની તેની મુલાકાત ઉપર શક નાખવામાં વાજબી નહીં ગણાઇએ, તો દસ્તુર મેહેરજીરાણાના નામ સાથે જોડાયલી કોઇ કહેવાતી મોજેજાની વાત, જેનો કોઇપણ તવારીખે ઇસારો કર્યો નથી, તે ઉપરથી તેવણની અકબરની દરબારની મુલાકાત ઉપર અને

(૧) બદઓનીની આ બાબત બીજી રીતે જણાવે છે તે કહે છે કે એક મહોમેદન શેખે ખ્રિસ્તિ પાદરીને હમનબર્દ તરીકે બોલાવ્યો કે આતશની ચેહેમાંથી પસાર થાય (લોવ અને આહમદ અલીના આવૃત્તિ વા II પા૦, ૨૯૯ લીટી ૧૦ થી ૧૫)

ત્યાં શાહને દીન સમજાવવાની હકીકત ઉપર શક નાખવામાં મુદલ વાજબી નહીં ગણાઇએ.

પાદરી રદુલ્ફના નામ સાથે જોડાયલા મોજેજા બાબે જૂદી જૂદી હકીકતો છે. મરે નીચલી હકીકત આપેછે. "સેવટે તેણે (અકબરે) પાદરીઓને કહેવડાવ્યું કે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ચહડતો દાવો સાબિત કરવા માટે હવે તેઓને હાથ એક તક આવીછે. એક ઇસલામી ધર્મગુરૂ હાથમાં કોરાન લઇને એક ભઠીમાં કુદવાને તૈયાર હતો તેઓ પોતાના ધર્મ માટે મજબુત આકીન ધરાવેછે, માટે તે બાબત ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ બાઇબલ સાથે તેની સાથે ભઠીમાં જવાને અચીત વાંધો ઊઠાવશે નહીં. એમ કરવાથી બેઉ ધર્મોમાં સરસ કયોછે તેની ખાતરી એવી રીતે થશે કે તે બાબે કાંઇ વાંધો ઊઠશે નહીં. પાદરીઓ આ દરખાસ્તથી વિચારમાં પડ્યા તેઓએ જણાવ્યું કે ધર્મ સબંધી બાબતનો ચુકાદો કરવાનો આએ કોઇપણ રીતે વાજબી માર્ગ ગણાય નહીં. તેઓએ જણાવ્યું કે તેઓ મુલ્લાઓ સાથે લાંબી તકરારો કરી ચુક્યા છે અને હજુ પણ રીતસર એક કરવાને તૈયાર છે એમ જણાવતા તેઓએ થોડી ઘણી આશા રખાવી હતી કે અગર જો તે (બીજી તકરાર) નિષ્ફલ જાયતો આતશની એહની તપાસ અમલમાં લાવવાનો માર્ગ અખત્યાર કરવામા આવે" (૧)

ઉપલા મોજેજા બાબે ખ્રિસ્તિઓની આ હકીકત છે અકબરના પોતાના વખતના બે જાણીતા તવારીખનવેશો અબુફ્જલ અને બદઓની, ઉપર કહ્યું તેમ, એક બીજાથી હકીકતમા જૂદા પડેછે એક કહેછે કે ખ્રિસ્તિ પાદરીએ મોજેજો કરવા માગ્યો અને મહોમેદન ધર્મ ગુરૂને તેનો મોજેજો કરવાને હરીફ તરીકે બોલાવ્યો. બીજો એથી ઉલટુ કહેછે કે મહોમેદન ધર્મ ગુરૂએ પેહેલ એ મોજેજો કરવા માગ્યો અને ખ્રિસ્તિ પાદરીને હરીફ તરીકે બોલાવ્યો

હવે જ્યારે ખુદ અકબરના વખતના બે જાણીતા તવારીખનવેશોના લખાણોમાં કોઇક ખરી યા સભવિત હકીકતો, કે જે સાથે પાદરી રોદોલ્ફનું નામ જોડાયલું હતું, તેને ખોટી રીતે દરસાવવામાં આવીછે, યા ભુલભરી રીતે સમજાવવામા આવીછે, યા સહરાગતથી જણાવવામાં આવી છે, ત્યારે અજબ થવા જેવું નથી, કે કોઇ એવીજ ખરી યા સંભવિત હકીકતો, કે જે સાથે દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું નામ જોડાયલું હતું, તેને પછવાડેની દંતકથાએ ખોટી રીતે દરસાવી હોય યા ભુલભરી રીતે સમજાવી હોય, યા સહરાગતથી જણાવી હોય. પણ જો પાદરી રદુલ્ફના નામ સાથે જોડાયલી કોઈ સંભવિત હકીકતોને ખોટી રીતે દરસાવવામાં યા ભુલ-

(૧) મરેની મુસાફરીઓ અને સોધો II પા ૯૧.

ભરી રીતે સમજાવવામા યા સહચ્યતથી જણાવવામાં આવી હોય, તે બાબત ઉપરથી શાહ અકબરની દરબારમાંની તેની હાજરી અને તેની અસર વિષે શક નાખવામાં આપણુ વાજબી નહીં ગણાઈએ, તો દસ્તુર મેહેરજીરાણાના નામ સાથે જોડાયલો કોઈ સંભવિત હકીકતને ખોટી રીતે દરસાવવામાં યા ભુલભરી રીતે સહમજાવવામાં યા સહચ્યતથી જણાવામા આવી હોય, તે બાબત ઉપરથી શાહ અકબરની દરબારમાંની તેવણની હાજરી અને તેની અસર વિષે શક નાખવામા પણ આપણ વાજબી નહીં ગણાઈએ.

એમ વાંધો લેવામા આવે છે કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાએ જો ખરેખરો મોજેજો કર્યો હતે તો કોઈ તવારીખના પુસ્તકમાં તેની નોધ મળતે. પણ અકબરના સત્તાદાર તવારીખનવેશો મેહેરજીરાણાના નામ શાથે કોઈ મોજેજો જોડતા નથી, એ બીનાનો દસ્તુર મેહેરજીરાણાની તરફેણમા જવી જોઈએ, અને નહીં કે તેવણની વિરૂધ્ધમાં કોઇ નહીં બની શકે એવી વાત યા મોજેજો એવણના નામ સાથે તવારીખમા જોડાયો નથી. એ દેખાડે છે કે અકબરની દરબારમા એવણની સેવા ખરેખરી હતી અને નહીં કે નિરજીવ.

પેહેલવી ભાષાના જાણીતા ઉસ્તાદ ડા ઉવેસ્ટ આ બાબતમાટે કહેછે કે "મેહેરજીરાણા આશરે ૧૫૭૮ માં દીલ્લી ગયા હતા, તે વાત તેવણને એ વખતે જાગીર મળી હતી, તે બાબત ઉપરથી સારીપેઠે સાબિત થયલી દિસેછે. પણ દંતકથા તેવણને જે મોજેજો લાગુ પાડેછે, તે બેશક એક કલ્પિત વાત છે, કે જે હાલના જમાનાનો કોઇપણ કેળવાયલો પારસી ખરેખર માને નહીં એટલે કે એ (કહેવાતો મોજેજો) કોઈ વધુ સંભવિત ખરા બનાવની સમજ-ભૂલ યા ભુલભર્યો ખુલ્લાસો હોય આ સમજવાનું સહેલ છે, કે ખોરશેદ માટેનું પારસીઓનું માન બીજી દીનના વાદવિવાદ કરનારાઓથી હશી કાઢવામાં આવે અને તે વધારે સભવિક રીતે હિંદુઓ કરતા મહોમેદન અને રોમીશ (એટલે કેથલીક) ધર્મ ગુરૂઓથી એક હુશિઆર હિંદુ મદારી નકલી સૂર્યોની કોઇ પણ સખ્યા સેહેલાઇથી ઉભી કરી શકે છે, એવી સૂચના કરતા હશી કાઢવાની વધારે દુખ દેનારી બીજી કોઈ રીત હોય ? મેહેરજીરાણા નોસારી પાછા ફરવા પછી થોડાક વખતમાજ એક કલ્પિત વાત ઉભી કરવા માટે એવી કોઈ સૂચના, તે પાર પાડવાની કોઈપણ કોશેશ વગર પણ પુરતી હતી"(૧)

---

(૧) જુઓ ડા ઉવેસ્ટનો બેપલ લોજ ઉવોટફોર્ડથી તા ૧૦ મી જુન ૧૮૯૮ નુ મી મેહેરજીભાઈ પાલણજી કુતાર ઉપર લખેલો કાગળ. જુઓ એ કાગળના તરજુમા માટે તા. ૨૪ સપટેમબર ૧૮૯૮ નુ જામેજમશેદ આ બાબેના અસલ અંગ્રેજી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા ૭૩

ડા. સ્મિથ કહેછે તેમ, આ વાતની તળીયે "કોઈ સંભવિત ખરો બનાવ" હોય, અને પછી તેની આજુબાજુ કોઈ કલ્પિત વાતો જોડાઈ હોય. આપણે આ દંતકથા જરા બારીકીથી તપાસીએ અને જોઈએ કે તેને તળીએ કોઈ ખરી હકીકત દિસી શકે છે કે.

(ક) હાથ ચાલાકી—જેમ ગીતમાં જણાવે છે તેમ, વાત એ દિસેછે, કે એક હિંદુ ધર્મ ગુરૂએ કોઈ હાથ ચાલાકીથી હવામાં ઉંચે થાળી ચઢાવી હતી. શાહ અકબરની પ્રજા તેને બીજો સૂર્ય સમજી[1] વાર્તાના વર્ણન મુજબ તો એ હાથ ચાલાકી અથવા તો ઠગાઈ હતી. જ્યારે વાર્તાનુ વરણન કરનાર કહેછે, કે રૈયત તેને બીજો સુરજ સમજવા લાગી, ત્યારે તેનો મતલબ આ કે તે થાળી સુરજ જેવી દેખાવા લાગી. દસ્તુર મેહેરજીરાણા એમાં હાથ ચાલાકી શું હતી, તે જોઈ શક્યા હોય, અને તેથી તે ઉઘાડી પાડી હોય.

હવે અકબરની દરબારમા મદારીઓની આવી હાથ ચાલાકી અને ઢોંગો કંઈ અસાધારણ નહીં હતા આપણે બદઓની[2] ની મુનતખબ અલ તવારીખમા વાંચીએ છીએ, કે એક વખતે અકબરે પોતે એવા એક ઠગારાનો ઢોંગ પકડી આપ્યો હતો. તે કહેતો કે તેનામાં "એવી શક્તિ હતી કે વાત કરતા કરતા આંખના એક પલકારામાં તે ગેબ થઈ જાય અને નદીને બીજે પાર નીકળી આવે" ત્યારે દસ્તુર મેહેરજીરાણાએ એવો કોઈ મદારીનો ઢોંગ પકડી આપ્યો હોય, અને પાછળથી દંતકથાએ તેને મોજેજાનુ શહરાગાત ભર્યું રૂપ આપ્યું હોય. વાર્તા તો તેને હાથચાલાકીજ જણાવેછે ત્યારે એવી કોઈ શહરાગાત ઉપરથી મેહેરજીરાણાની શાહની દરબારની મુલાકાત ઉપર અને શાહ ઉપર તેવણે કરેલી કોઈ અશર ઉપર શક નાખવો વાજબી નહીં ગણાય

આ બાબતના સબધમાં આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે તે વખતમાં આવી અસાધારણ હાથ ચાલાકી, અથવા કિસબમા કોઈ પ્રકારની હુશિઆરી, એક જાતનું જાદુ ગણાતું. દાખલા તરીકે શાહ અકબરની દરબારનો એક

(૧) સરખાવો એ ગીતની પૅહેલી કલી જે નીચે મુજબ છે.

જગતગુરૂને થાળી ઊરાઈ બીરજોરશે ગગનમે
ઊશ થાલીકા સુરજ હુવા દો શુરજ દેખે બાદલમે
દો શુરજ દેખે રઈએત શારી અચરત હુવે અપને દેસમે

(જુઓ ૧૮૯૭ મા પ્રગટ થયલી "ગાએને દેલચમન" માં (પા ૫૭૪) "મેહરજીરાણા બરા નેક થા પુરા બંદા શાહેબકા" નુ ગીત.

(૨) આહમદઅલીની કલકત્તાની એશિઆટીક સોસાએટીની આવૃત્તિ વા II પા. ૩૬૬ લીટી ૨૨ થી પા ૩૬૭ લીટી ૧૨

ઉમરાવ મીર ફતહઅલ્લા શીરાઝીએ એક વખત એક પવનચક્કી બનાવી કે જેથી પોતાની મેળે આટો દળાતો હતો. લોકો તેને જાદુ સમજ્યા આ બાબતમાં તબકાતે અકબરી કહેછે કે "જાદુ અને મંતરના છુપા હુન્નરોમા પણ તે હુશિઆર હતો, દાખલા તરીકે તેણે એક પવન ચક્કી બનાવી કે જે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થતી હીલચાલથી આટો ઉત્પન્ન કરતી હતી " (૧)

(બ) વાતા વરણનો બનાવ—વળી આ બીજો સુરજ દેખાવાની વાતની બાબતના સબધમાં યાદ રાખવું જોઇએ કે, હાથ ચાલાકીનો સવાલ બાજુ મેલતાં, વાતાવરણમા આવો બનાવ બને, એ કાંઈ અસાધારણ નથી. વાયુચક્ર શાસ્ત્ર અથવા હવા વિશેની વિદ્યા (Meteorology) ની સઘળી(૨) ચોપડીમા વાતાવરણમા બનતા એવા બનાવોનું વર્ણન આવેછે "હેલોઝ" નામના સૂર્યની રોશનીના બનાવના સબધમા, જેમ બીજા અથવા ખોટા ચદ્રના બનાવ બનેછે તેમ, બીજા અથવા ખોટા સૂર્યના બનાવ બનેછે. એ બનાવોનુ વર્ણન નીચે મુજબ છે (૩)

"હેલોઝ (Halos)—સૂર્ય અને ચદ્રની આસપાસ કોરોનાના કુડાળાથી જુદી જાતના બીજા જુદા જુદા રંગના કુડાળા કોઈ વખત બને છે જેને હેલોઝ કહેછે એ કુડાળા એક એકની આસપાસ નથી હોતાં પણ પોતાના માર્ગમા એકમેકને આડે આવી એકમેકને ઓળગે છે પણ કોરોનાના કુડાળા તો એકમેકની માહે હોય છે માહેલાના વ્યાસ કરતા બાહેરનાનો વ્યાસ બમણો હોય છે સૂર્યની રોશની જ્યારે વાતાવરણના ઉચા ભાગોમા તરતા બરફના ઝીણા રજકણામાથી કોઈ વેળા પસાર થાય છે ત્યારે તેના કીરણો મરડાઇને અને પ્રતિબીંબ થઇને એ જુદાં જુદા રગની રોશનીના કુડાળા પડેછે મુબઇમા એવો દેખાવ છેલ્લો ૧૮૮૨ ના વર્ષમા આગસ્ટની ૨૯ મી તારીખે નોધવામા આવ્યો છે

"પેરહીલીઆ (Parhelia) અને પેરેસેલીના (Paraselina) અથવા ખોટા સૂર્ય અને ચદ્ર—હેલોની રોશનીના કુડાળાઓ જ્યા એક એકને ઓળંગે છે ત્યા કેટલીક વખતે સૂર્ય અને ચદ્રના ઓળાઓ જાણે ત્યાં બીજો સૂર્ય અથવા ચદ્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તેમ દેખાય છે. એવા સૂર્યના બીજા ઓળાને પેરહીલીઆ અથવા ખોટા સૂર્ય કહે છે, અને ચંદ્રના બીજા ઓળાને પેરેસેલીના અથવા ખોટા ચદ્ર કહે છે"

---

(૧) એલીઅટની તવારીખ વા V પા ૪૯૯.

(૨) જુઓ બ્યુકનનુ વાયુચક્ર શાસ્ત્ર Introductory Text book of Meteorology by Alexander Buchan, (1871,) p. 193.

(૩) જુઓ મારી વાયુચક્રશાસ્ત્ર અથવા હવાવિષેની વિદ્યાની ચોપડી પા ૩૦૩–૩૦૪

ત્યારે સંભવિત છે કે દસ્તુર મહેરજી રાણાની મુલાકાત વખતે એવો કોઈ બોટા બીજા સૂર્યનો બનાવ શાહની દરબારવાળાં શેહેરમાં દેખાયો હોય. એ બની શકે એવું છે, કે એવી વખતે મેહેરજીરાણાએ બંદગી કીધી હોય—નહીં કે કોઈ મોજેજો કરવાના વિચારથી પણ સાધારણ રીતે-કારણ કે હાલમા પણ કેટલાક પારસીઓમાં રિવાજ છે, કે આવા કોઈ કુદરતના મોટા બનાવ-જેવા કે ગ્રહણોના બનાવ—વખતે બંદગી કરવી.[1] કોઈ હિંદુ મદારી અથવા ધર્મગુરૂએ કુદરતનો બેવડા સૂર્યનો આ બનાવ જોઈ તાલ મેલથી પોતે કીર્ત્તિ લેવા માગી હોય, કે "મેં મારા જાદુઇના જોરથી આ બીજો સૂર્ય ઉભો કીધો છે," તો તેવી વખતે દસ્તુર મેહેરજી રાણાએ તેના ઢોંગ બોટા પાડ્યા હોય.

(ગ) **પુછડ્યો તારો**—વળી અકબરના વખતની તવારીખો ઉપરથી દિસેછે, કે દસ્તુર મેહેરજીરાણા અકબરની દરબારમા ગયા, ત્યારે કુદરતનો રોશાનીના સબંધમા એક બીજો અસાધારણ બનાવ ખરેખર બન્યો હતો. એ બનાવ પુછડ્યા તારાનો હતો, અને તે સાંજના બંદગીની વખતે બન્યો હતો રોશાનીનો આ સુંદર બનાવ કદાચ કેટલાક ચંચળ અને હુશિયાર લોકો બરાબર સમજ્યા હોય પણ રૈયતનો મોટો અભણ અને અજ્ઞાન ભાગ બરાબર સમજ્યો નહીં હોય, અને તેથી તેઓએ તેને જુદુ મોટું રૂપ આપ્યુ હોય આ બનાવે અકબરની દરબારમા મોટી હોહા કરી મેલી હતી તબકાતે અકબરી એનું વર્ણન નીચે મુજબ આપેછે

ذکر ظاهر شدن ذو ذوابه

درین ایام در وقت نماز شام در طرف عرب مایل بشمال ذو ذوابه
روی آسمان ظاهر شد و حسب الحکم اهل تنجیم حاضر آمدند و رایهای
ایشان بران قرار یافت که تاثیر این در ولایت هندوستان نخواهد بود
و غالب اثر آن در خراسان و عراق ظاهر خواهد شد [2]

અર્થ—પુછડ્યો તારો જાહેર થવાની હકીકત—આ અયામમાં સાંજની નેમાજ વખતે અર્બસ્તાનની[3] દિશાએ જરા ઉત્તર તરફ ઢળતી બાજુએ

(૧) જુઓ "ગ્રહણવિષેના થોડાક અસલી આકીનો," એ બાબત ઉપરનો અનથ્રોપોલોજીકલ સોસાઈટી આગળ તા. ૨૫ એપ્રેલ ૧૮૯૪ ને દિને વાચેલો મારો વિષય જુઓ તે માટે એ મંડળીનુ ચોપાનીઊ વા. III ના ૬ પા ૩૬૦

(૨) ૧૮૭૫ નુ મુનશી નવલકીશોરનુ લખનોનુ લીથોગ્રાફ એડીશન પા ૩૩૯ લીટી ૪

(૩) عرب અરબ Arabia. જો એ શબ્દમાં 'આઇન' ને 'ગાઇન' બદલે ભૂલથી લખાયલો લઈએ તો غرب એટલે પશ્ચિમ દિશા. કોઈપણ રીતે કહેવાની મતલબ પશ્ચિમ દિશા છે, કારણ અર્બસ્તાન પણ પશ્ચિમ દિશાએ છે વળી બદઓની અને અબુ ફજલ પણ પશ્ચિમ દિશા (مغرب મગ્રેબ) જણાવે છે એલીઅતની તવારીખમા 'પૂર્વ દિશા' એમ તરજુમો કર્યો છે તે ભૂલ દિસે છે.

આશમાન ઉપર એક પુછડીઓ તારો જાહેર થયો. (શાહે) ફરમાવવા મુજબ નજુમીઓ હાજર થયા અને તેઓનો વિચાર આ મુજબ નક્કી થયો, કે તેની તાસીર હિંદુસ્તાનમાં નહીં થશે, અને મુખ્ય કરી તેની અસર ખોરાસાન અને ઇરાકમાં જાહેર થશે."

એલીઅટ જણાવે છે તેમ બદઓનીની, અને અબુલફઝલ પણ એ પુછડીઆ તારાના બનાવમાટે બોલી જાયછે બદઓનીની શાહ અકબરના રાજ્યના ૨૨) મા વર્ષમાં (એટલે ઈ સ ૧૫૭૭–૭૮)માં એ બનાવ બનેલો જણાવે છે તે કહેછે કે

" (એ વર્ષના) બનાવોમા આ, કે એ વર્ષે પશ્ચિમ દિશા તરફથી એક પુછડીઓ તારો જાહેર થયો ... .. અને તેજ વર્ષે ખબર આવી કે ઈરાનનો પાદશાહ શાહ ઈસમાઈલ, જે શાહ તેહમાસ્પનો છોકરો, તેને તેની બેહેન પરીજાન ખાનમે તેના અમીરોની મસલતથી મારી નાખ્યો .... અને પુછડીઆ તારાની તાસીર તે મુલકમા જાહેર થઈ અને ઈરાનમાં ઘણુ દુ:ખ અને વેદના આવી પડી."(૧)

નોઆમુદદીન પોતાની તબકાતે અકબરીમાં આ બનાવને અકબરના રાજ્યના ૨૩ મા વર્ષમાં મુકેછે, પણ બદઓની પોતાની મુનતખબ અલ તવારીખમા તેને અકબરના રાજ્યના ૨૨ મા વર્ષમા મેલેછે અબુ ફજલ પોતાના અકબરનામામા(૨) તેને અકબરના રાજ્યના ૨૩ મા વર્ષમા મેલેછે. સઘળાઓ એ પુછડીઓ તારો પશ્ચિમમા દિસેલો જણાવે છે

---

(૧) લીઝ અને આહમદ અલીની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિ વા II પા ૨૪૦ લીટી ૧૬ થી પા ૨૪૧ લીટી ૫ એના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા ૭૬

(૨) અબદુર રહીમની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિ વા III પા ૨૨૧ લીટી ૨૪ હવે એ તારો અકબરના ૨૨ મા કે ૨૩ મા વર્ષમા દેખાયો હતો તે બાબે જરા ફેર છે તે બાબતના સબંધમાં એલીઅટ નીચે મુજબ ખુલાસો કરેછે "૨૨ મું વર્ષ, હીજરી ૯૮૪ ના જુમ હીજરાની ૨૦ મી તારાખે શરૂ થયુ અને સૂર્યની ચાલનુ (solar) વર્ષ હોવાને લીધે તે હીજરી ૯૮૫ ના આખા સાલમાં ચાલુ રહ્યુ અને હીજરી ૯૮૬ ના વર્ષના પેહેલે દહાડે તમામ થયુ આ હકીકત ઉપરથી નજર ખસી જવાથી આ વખતની તારીખો બાબે જરાક ગુચવણ ઉભી થઈ છે, અને રાજ્યના ૨૩ મા વર્ષમા બનેલી હકીકતો તરીકે જે બનાવો નોંધાયાછે, તે અબુ ફજલે ૨૨ મા વર્ષમા મેલ્યા છે (એલીઅટની હિંદુસ્તાનની તવારીખ વા V પા. ૪૦૩ નોટ ૧.)

આ વર્ષના પુછડયા તારા બાબે બોલતા આગમમાં અબુલ ફ્જ઼લ એ બાબત ઉપર લાંબી વાતનો દિબાચો લખે છે, અને તેમાં આ પુછડ્યા તારાના બનાવ ઉપર પોતાના વિચારો જણાવે છે, અને આગલા વર્ષોમાં એવા તારાઓ દેખાયા હતા તેનું વર્ણન આપે છે. ત્યાર પછી તે શાહ અકબરના રાજ્યના વખત (હીજરી ૯૮૫ ઇસ્વી ૧૫૭૭-૭૮) માં દેખાયલા આ તારા ઉપર નીચે મુજબ કહે છે.

“ઇલાહી આવાં મહિનાના ૨૫ મા રોજ આશાદ (અરશીસંઘ)ને દિનો, તે વખતે, કે જ્યારે સુરજે વૃશ્ચિક રાશીના બુરૂજમાં પોતાનો મુબારક દેખાવ દીધો, ત્યારે ધન રાશીના બુરૂજમા પશ્ચિમ તરફ ઉત્તર દિશાની જરા વળાણમા આએ આકાશી નિશાણે (એટલે પુછડ્યા તારાએ) પોતાનો રોશન ચેહેરો પ્રકાશિત કીધો. તેની પુછડી લાંબી હતી. તે એટલી બધી હદે પહોંચી હતી કે ઘણાક શેહેરોમા લોકોએ પાંચ માસ સુધી તેને જોયો. આગાહી આપનારા સેતારેશનાસોએ અને ઉંચા (આકાશી) મંડળના ભેદ સમજનારાઓએ આ મુજબ ખુલાસો કીધો કે હિંદુસ્તાનના થોડાક વસાયલા બાગોમા[1] અનાજની મોંઘવારી થશે અને તેઓએ ચોક્કસ જગાઓની નિશાણી આપી (એટલે ચોક્કસ જગ્યાઓના નામ દીધાં કે ત્યાં એ પુછડ્યો તારો દેખાવાથી મોંઘવારી થશે યા ખરાબ પરિણામ આવશે) અને (કહ્યું કે) ઇરાનના પાદશાહનો વખત તમામ થશે, અને ઇરાક અને ખોરાસાનમાં કજીઆ કંકાસની ગેરદ ઉઠશે. જેમ તેઓએ કહ્યું હતું તેમ, કમી યા ઘટ વગર બન્યું. થોડાક વખતમાં ઇરાનથી એક કાફલો આવ્યો. તેના કેટલાક રાસ્તી વિચારના જાણકારોએ પાદશાહની દરગાહમાં શાહ તેહેમાસ્પ ગુજરવાની અને સુલતાન હેદર માર્યા જવાની અને શાહ ઇસ્માએલ સલ્તનત ઉપર આવવાની હકીકત જણાવી.”[2]

એલીઅટે જણાવવા મુજબ ફર્ગ્યુસને પોતાના ખગોળવિદ્યાના પુસ્તકમાં[3] પુછડ્યા તારાની જે ટીપ આપી છે તેમાં ઇસ્વી ૧૫૭૭ માં જાહેર થયલો એક તારો જણાવ્યો છે.

પુછડ્યા તારાઓનું અબુલફ્જ઼લ આ બાબતની શરૂઆતમાં જે વર્ણન આપે છે, તેમાં એક બાબત આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચેછે તે કહેછે કે “તે

(૧) અથવા “ગરીબો” માં અથવા “લોકો” માં.

(૨) અબ્દુર રહીમનું કલકત્તાવાળું અકબરનામું વાલ્યુમ III પા. ૨૨૪ લીટી ૩ થી ૧૨. એના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા. ७૭ નોટ ૨.

(૩) ફરગ્યુસનની ખગોળવિદ્યા ડા. બ્રુસ્ટરની આવૃત્તિ (૧૮૧૧) વા. II પા. ૧૬૦.

(પુછડીઆ તારા) જેટલો વખત ચાલુ રહેછે તે વખતના પ્રમાણ મુજબ તેના પરિણામો જાહેર પડે છે અને તેની અસર તોડનારી નીરંગો અસલી લોકોના બખાણમાં વર્ણન થઈ શકે તે કરતાં વધારે છે."[1]

અબુ ફજલ જે અસલી લોકો (પીશીનીગાન)[2]ની નીરંગ માટે બોલે છે તે અસલી ઇરાનીઓની નીરંગ દિસેછે. શીકન્દ ગુમાનીક વીજાર ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે અસલી ઇરાનીઓ એવું માનતા, કે પુછડીઆ તારાઓ દેખાવા સાથે જે દેશમાં તેઓ દેખાતા, ત્યાં જીઆંન અને નુકસાન આવી પહોંચતું.[3] તેઓ માનતા કે તે જીઆન અને નુકસાન બંદગી કરવાથી દફે થતું.

પારસીઓમાં હજુ પણ એવી એક નીરગ 'નીરંગે વનત યશત' ને નામની છે. તે નીચે મુજબ શરૂ થાયછે " કુલ બલા દફે શવદ વ દેવ વ દરૂજ વ પરી વ કફતાર વ શાહરાંન " એટલે " સઘળી બલા દફે થજો અને દેવ અને દરૂજ અને પરી અને કફતાર અને જાદુગરો (દફે થજો)"

આપણે યાદ રાખવું જોઈએ, કે પહેલું તો આ નીરગ ' શાહગાન ' એટલે જાદુગરો યા મદારીઓથી ઉપજતી હલાકી દૂર કરવાની નીરગ છે બીજું યાદ રાખવાનું છે કે અબુ ફજલે ઇસારો કરેલી નીરગો એક સેતારાના સંબંધમાં છે, અને અબુ ફજલ અને તબકાતે અકબરીનો લખનાર આ પુછડયા તારા માટે સેતારા તરીકે બોલે છે. હવે નીરંગે વનંત યશતનું નામ પણ વનંત ઉપરથી છે, કે જે વનત, એક સેતાગનું નામ છે.

પ્રોફેસર દાર્મેસ્ટેટર પોતાની જંદ અવસ્તામા[4] જણાવેછે, કે તેણે મેહેરજી-રાણા કુટુંબના એક કુટુંબી તરફથી સાભળ્યું હતું કે કહેવાતા મોજેજા વખતે દસ્તુર મેહેરજીરાણાએ વનત યશત ભણી હતી કદાચ જેમ ગ્રહણ વખતે નીઆએશ ભણવાનો હાલમાં પણ કોઇકમાં રિવાજ છે, તેમ દસ્તુર મેહેરજી રાણા આ પુછડયા તારાના બનાવ વખતે એ વનંત યશત ભણ્યા હોય, કે જે યશતને એક સેતારા ઉપરથી નામ મળ્યું છે, અને જે યશતની નીરંગથી કુલ બલાને દફે થવા માટે દુઆ ગુજારવામા આવેછે

(૧) ઉપલું અકબરનામું વા. III પા ૨૨૩ લીટી ૪ ને ૫. અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ ઉપર પા. ૭૮

(૨) પ્રોફેસર દાર્મેસ્ટેટર અરદેશર બાબેગાનના દસ્તુર તાનસરના તબરીસ્તાનના પાદશાહ ઉપરના કાગળમાં જ્યાં એ શબ્દ આવેછે ત્યાં તેને "પોર્યોતકેશ" લોકોમાટે ગણેછે. (૩) S. B. E. Vol XXIV બાબ IV ૪૭-૪૮.

(૪) Le Zend Avesta વા. II પા. ૬૪૪.

આ કહેવાતા મોજેજાનો સવાલ મેં જરા લખાણથી તપાસ્યો છે, તે એવું દેખાડવાને, કે જેમ ડા. ઉવેસ્ટે કહ્યું છે તેમ, આ બાબતની તળેટીએ "કોઈ ખરી સંભવિક બાબત" હોય, કે જેની આજુબાજુ ,પછવાડેથી એક વાર્તા જોડાઈ હોય. એ બનાવ એક મદારીની હાથ ચલાકી યા ઢોંગ હોય, અથવા તો વાયુ ચક્ર શાસ્ત્ર મુજબ હવાનો ખોટા સૂર્યનો નજરે પડતો એક કુદરતી દેખાવ હોય, અથવા ખગોળશાસ્ત્રએ વર્ણવેલો એક પુછડયા તારાનો બનાવ હોય, કે જે બનાવ ખરેખર બન્યો હતો તેની અકબરના જમાનાના બદઆોની, અબુફજલ અને નીજામુદદીન જેવા ત્રણ જાણીતા તવારીખનવેશોએ પોતાના પુસ્તકોમાં નોંધ લીધી છે, અને જે તારો દેખાવાના બનાવની હકીકતને યુરોપિયન ખગોળ શાસ્ત્રીઓએ પણ ટેકો આપ્યો છે. હું ધારૂં છું કે આ છેલ્લો પુછડયા તારાનો બનાવ તે વખતે બન્યો હોય અને તેને પછવાડે કોઇ કહેવાતા મોજેજાનું દંતકથાએ રૂપ આપ્યું હોય. વળી યાદ રાખવું જોઈએ કે સને ૧૫૭૭-૭૮નું વર્ષ, જ્યારે એ પુછડીઆ તારાનો દેખાવ આકાશમાં દેખાયો હતો, તે તેજ વર્ષ હતું, કે જે અરસામાં નોસારીના પારસીઓ બદઆોની અને દબેસ્તાનના કર્તા મુજબ શાહ અકબરની દરબારમાં આવ્યા હતા, કારણ તેઓ ૧૫૭૯ ના શાલના બનાવોમાં, તેઓનું દરબારમાં આવવું, એક બની ગયલા બનાવ તરીકે જણાવે છે.

અબુલફજલ કહે છે તેમ, તે વખતે માનવામાં આવતું, કે પુછડયો તારો નજરે પડવાના બનાવ પછી બલાઓ ઉભી થાય છે. વળી તેઓ માનતા કે અસલી લોકો (પીશીનીગાન યા પોર્યોતકએશો) માં કોઈ નીરંગો હતી, કે જે એ બલા દફે કરતી. તેથી કદાચ એવી કોઈ નીરંગ ભણવા તેઓએ દસ્તુર મેહેરજીરાણાને કહ્યું હોય અને તેવણ ભણ્યા હોય. તેઓએ માન્યું હોય કે તેથી દેશ ઉપરથી તે તારો દેખાવાથી ઉત્પન્ન થવાની બલાઓ દફે થઈ હોય. તાનસેનના ગીતના શબ્દો કે "યાહુ પારશી પઢેસો કબૂલ" કોઈ એવોજ વિચાર દેખાડે છે.

એ મુજબ કોઈ આવો ચોક્કસ સંભવિક બનાવ ખરેખર બન્યો હોય, અને પાછળથી તેને ખોટી રીતે દરશાવવામા યા ભૂલભરી રીતે સમજાવવામાં આવ્યો હોય, યા તેને સહરાગાતનું રૂપ મળ્યું હોય. પણ તેવી સહરાગાત યા ભૂલભરી સમજુતીને ખાતર અને તે બનાવ ખરેખર શું હતો, તેની બરાબર સમજણ ન હોવા ખાતર, શાહ અકબરની દરબારની મેહેરજીરાણાની મુલાકાત ઉપર અને તેવણથી શાહ અકબર ઉપર થયલી કોઈ અસર ઉપર શક નાંખવો નહીં જોઈએ. એના કરતાં પણ વધારે સહરાગાત ભરેલી ચીજો, જેને મોજેજા તરીકે માનવામાં આવતી, તે શાહ અકબરને તેના તવારીખનવેશોથી લાગુ પાડવામાં આવી છે. તેને માટે એમ કહેવાયલું છે કે તેનામાં

બિમારોને સાજા કરવાની કરામતી શક્તિ હતી. એ સબબને લીધે, અને બીજા સબબોને લીધે થોડા તેની આગળ, જેમ પોતાના ઓદા આગળ પગે પડે તેમ, પગે પડતા પણ આવી વાતોથી તેની જીંદગીના તવારીખના બનાવો અને કામો ઉપર શક પડવા દેવા નહીં જોઇએ.

II ૪. ચોથો વાંધો, સદરા કુસ્તી બાબે.—દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે ચોથો વાંધો જે ઉઠાવવામાં આવે છે, તે આ છે, કે એક ખ્યાલમાં જણાવવા મુજબ દંતકથા જણાવેછે, કે મેહેરજીરાણાની શાહની દરબારની મુલાકાત એટલી બધી ફતેહમંદ હતી કે તેવણે શાહને જરથોશ્તી ધર્મની નિશાણી તરીકે સુદરેહ અને કુશ્તી પેરાવી તેને જરથોશ્તી ધર્મમાં લીધો શાહ અકબરે પારસીઓનો સુદરેહ કુસ્તી પેહેર્યાં હોય, એ બાબત ઉપર શક અને મશ્કરીની નજરથી જોવામાં આવેછે એવું ધારવામાં આવેછે કે શાહ અકબર, જેના ધર્મ માટે ખાસ નવા ચોકસ વિચારો હતા, તેણે જરથોશ્તી ધર્મની આ જાહેર નિશાણીઓ પેહેરી નહીં હોય. હવે હું કબૂલ કરૂં છુ, કે અકબર કદી પણ ચુસ્ત જરથોશ્તી હતો નહીં, કે જેમ તે કદીપણ ચુશ્ત ખ્રિસ્તિ, હિંદુ કે મુસલમાન હતો નહીં. પણ તે છતાં આ સંભવિક છે, કે તેણે એક વખત સુદરેહ કુસ્તી, જો કશાને ખાતર નહીં તો જીગ્નાસાને ખાતર, પેહેર્યાં હોય. આપણી પાસે સત્તાદાર લખાણો છે, કે તેણે બીજા ધર્મોની—જેવાકે ખ્રિસ્તી અને હિંદુધર્મોની—જાહેર નજરે પડતી નિશાણીઓ પેહેરી હતી

ફાધર કાત્રુ, જેણે ઇસ્વી ૧૭૦૮ માં પોતાની મોગલ વંશની તવારીખ, માનુશી નામના એક વીનીશીઅન, જેણે શાહ જેહાનના વખતમાં મોગલ દરબારની મુલાકાત લીધી હતી, તેના એક પોર્ચુગીજ હસ્તલેખને આધારે લખી છે, તે કહે છે કે "અકબરે બાઇબલ લીધું, માનની નિશાણી તરીકે તેણે પોતાના માથાપર મેલ્યું, તેણે (ક્રાઇસ્ટ અને મેરીના) પુતળાંઓને બોસા લીધા, અને પોતાના છોકરાઓ પાસે બોસા દેવાડયા."[1] "તેણે કેટલીક વખતે જીસસ અને મેરીને માન આપ્યું. તે પોતાના ગળામાં ફાધર એક્વેવીવાએ આપેલી અસલના વખતની ધર્મને લગતી બાકી રહેલી ચીજ (a relic), એક ધાર્મીક નિશાણી (an Agnus Dei) અને વર્જીન મેરીનું પુતળું પેહેરી રાખતો."[2] વર્જીન મેરીના પવિત્ર (assumption ના) દિવસે તેણે એક તખત ઉભું કરાવ્યું હતું કે જેની ઉપર વર્જીનનું પુતળું મુક્યું હતું"[3] "અકબરે પાદરીઓ આગળ જીસસ ક્રાઇસ્ટના અને વર્જીન મેરીનાં પુતળાંઓ રજુ કર્યાં. તેણે તેઓને પોતાને હૈડે લગાડયાં, અને

---

(૧) ફાધર કાત્રુની મોગલ વંશની ૧૮૨૬ માં પ્રગટ થયલી તવારીખ પા. ૧૪૬. (૨) બીજા પુસ્તક પા. ૧૨૨ (૩) બીજા પુસ્તક પા. ૧૬૫

પ્રીતિ સાથે તેઓને ભાસો લીધા."(૧) "હવે વધુ વખત શક રાખવાનું આરાક્ય હતું કે અકબર પોતાના મનની વલણમાં અને આકીનમાં ખ્રિસ્તિ હતો .... પાદરીઓ પોતાના દેવલમાં જે ભક્તિ કરતા હતા, તે ભક્તિમાં તે વારે ઘડીએ હાજર થતો હતો. ગુઠણ મડી પડી બંદગી કરી તે તેઓની બંદગીમાં ભાગ લેતો."(૨)

આ સઘળા વિચારો ખ્રિસ્તિ પાદરીઓના પોતાની ખ્રિસ્તિ નજરે જોઇને જાહેર કરેલા વિચારો છે. જો કે મોહોમેદન તવારીખ નવેશો, ખ્રિસ્તિ પાદરીઓની શિખવણી તરફ અકબર ઢળ્યો હતો, એમ જાહેર કરે છે, તોપણ તેઓ ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ જે કહેછે તેટલું બધું કહેતા નથી. શાહ અકબરની ખ્રિસ્તિ ધર્મ તરફની દીલસોજીના આવા દેખાવો છતાં, ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ, ફાધર કાત્રુ કહેછે તેમ, ચિંતા રાખતા હતા કે "શાહના બોલવા ચાલવામાં ફક્ત બહારનો દેખાવ અને ફનેહ વધારે ભાગ લેતા "(૩)

હિંદુ ધર્મ ઉપર આવીએ છીએ તો મેહોમેદન તવારીખ નવેશો ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે તેણે તે ધર્મની નજરે પડતી નિશાણીઓ અખત્યાર કીધી હતી. તેણે માસને ભક્ષ કરવાનું મેલી દઈ ભાજીપાલાનો ખોરાક લેવા માંડ્યો હતો તેણે કપાળે હિંદુઓનો ટીલો કરવા અને તેઓની જનોઈ પહેરવા માંડ્યું હતું. બદઓની કહે છે કે.

و در روز عید شکم سنبله برسم اہل ہند قشقه کشیده بدولت خانه برآمدند و ریسمانی جواہر دران کشیده از دست براہمنه بتبرک بر دست بستند و امرا فرا خور حالت مروارید و جواہر دران روز پیشکش ساختند موافقت دران باب نمودند و راکھی که عبارت است از تلک پیچیده بر دست بستن در گرد شد

(લીઝ.અને આહમદ અલીની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિ વા. II પા. ૨૬૧ લીટી ૧૮ થી પા. ૨૬૨ લીટી ૧)

અર્થ—આ સાલમાં કન્યારાશીમા સૂર્ય દાખલ થવા પછીના આઠમા દહાડાના તેહેવારે તે કપાળે હિંદુની માફક ટીલો કાહાડીને મેહેલના મકાનમાં આવ્યો અને આશીર્વાદ તરીકે બ્રાહ્મણોને હાથે (પોતાના) હાથ ઉપર જહવેરો સાથેની દોરીઓ બંધાવી, અને ઉમરાવોએ પોતાની શક્તિ મુજબ, તે દહાડે મરવારીદ અને જહવેરો ભેટ આપીને તે બાબતમાં સામેલગીરી દેખાડી અને બાકડી, કે જેનો કપડું વીતાળવાનો અર્થ થાય છે તે, હાથપર બાંધવાનો રિવાજ પડ્યો."

---

(૧) એજ પુસ્તક પા. ૧૨૭. (૨) એજ પુસ્તક પા. ૧૨૮
(૩) એજ પુસ્તક પા. ૧૦૭

આ ફકરામાં જણાવેલી લાકડી અથવા રાખી તે હિંદુઓ નાળીએરી પુનમ અથવા બળેવને દહાડે તાવીજ તરીકે જે દોરી બાંધેછે તે છે. હાલમાં સાધારણ રીતે તેને "બળેવની લાકડી" કહેછે, જે લાકડી રાખીનું અપભ્રંશ છે.

હવે જ્યારે અકબરે ખ્રિસ્તિ અને હિંદુઓના ધર્મની નજરે પડતી નિશાણીઓ અખત્યાર કીધી હતી,—અને તે યાતો તે ધર્મો માટેની થોડા વખતની ખરી પ્રીતિથી હોય, અથવા તો ખોટો દેખાવ કરવા માટે હોય, અથવા તો જીગ્નાસા માટે હોય—ત્યારે તે પારસીઓનો ધર્મ, કે જે ઉપરથી તેણે, તેના જમાનાના તવારીખ નવેશો પ્રમાણે, પોતાના નવા ધર્મમા ઘણા તત્વો લીધાં હતાં, તેની જાહેર પડતી નિશાણીઓ—સદરો અને કુસ્તી—થોડા વખતને ખાતર પણ પેહેરે, તો તેમાં કાંઈ નવાઇ નથી.

સદરા અને કુસ્તીની આ બાબતમા એક ચીજ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચેછે. બદઓનીના પુસ્તકમાં અકબરના રાજ્યના ૨૪) મા વર્ષ (ઈ૦ ૧૫૭૯—૮૦) ની હકીકતમાં આપણે, આગળ ઈસારો કર્યો તેમ, વાંચીએ છીએ કે બીરબલે શાહ અકબરને ખોરશેદની સેતાયશની શીફારસ કીધી હતી ત્યા એ બાબેના ફકરાની સેવટે કહેછે કે "કીશકે વ જુનાર જબે દાદ." બ્લોખમાન એનો તરજુમો કરેછે કે "(બીરબલે કહ્યું કે આવા સબબોને લીધે માણસે) કપાળપરના ટીલાને અને બ્રાહ્મણોની જનોઈને માન આપવું જોઇએ [1]" રેહાટસેક એ ફકરાનો તરજુમો કરેછે કે "તેણે કપાળપરના ટીલાની અને જનોઈની ભલામણ કીધી.[2]" રેહાટસેક નોટમા જણાવેછે કે "આ બેઉ એઓની ન્યાત જાતની નિશાણી છે. કપાળ પરના ટીલાને આપણો ગ્રથકર્તા 'કશ્કે' કહેછે, અને દોરીને જીનાર કહેછે" લો તરજુમો કરેછે કે "તેણે કપાળપરનો ટીલો અને બ્રાહ્મણોની દોરી અખત્યાર કરવી જોઈએ"[3] હવે બદઓનીએ વાપરેલા (زنار) જુનાર અથવા જીનાર શબ્દનો અર્થ શ્ટાઇનગાસ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે. "એક પટો (ખાસ કરીને એક દોરી જે પૂર્વ ભણીના ખ્રિસ્તિઓ અને યાહુદીઓ અને વળી ઈરાનના માજીઓ (મોબેદો) કમ્મર ઉપર વીટાળે છે). બ્રાહ્મણોની દોરી."

બદઓની 'બ્રાહ્મણની' શબ્દ વાપરતો નથી. એવું દિસેછે કે પાછળથી આ શબ્દ જૂદી જૂદી કોમવાળાઓ જે પવિત્ર દોરી પ્હેરે છે તેને

---

(૧) બ્લોખમાનનુ આઈને અકબરનું વાલ્યુમ ૧ પા ૧૮૩.

(૨) The Emperor Akbar's Repudiation of Esllâm પા. ૨૫.

(૩) લોનો તરજુમો વા II પા ૨૬૮.

લગાડવામાં આવ્યો. પણ અસલમાં તો તે ઇરાની માજીઓ (મોબેદો) જે પવિત્ર દોરી વીટાળતા તેનેજ લગાડવામાં આવતો. ફીરદોશી તે અસલી ઇરાનીઓની કુસ્તીનેજ લગાડે છે. દાખલા તરીકે તે મીનોચેહેર માટે કહેછે કે

" મીનોચેહેર બેનેહાદ તાજે કેઆન.
બે બસ્તશ બ જુન્નાર ખુનીન મેઆન " (૧)

એટલે " મીનોચેહેરે કેઆની તાજ પેહેર્યું અને કીના માટે બાંધેલી કમ્મર ઉપર જુન્નાર (કુસ્તી) બાંધી "

અકબરના રાજ્યમાં લખાયલી ફરહંગે જેહાંગીરી એ શબ્દ માટે કહેછે કે " જુન્નાર—રીશતે રા ગુયન્દ કે આતશ પરસ્તાન બા ખુદ દારન્દ " (૨)એટલે " જુન્નાર એક દોરીને કહેછે કે જે આતશ પરસ્તો પોતે પેહેરે છે "

મને એવું દિસેછે, કે એ જુન્નાર અથવા જુન્નાર શબ્દને અહીં બદ-એોની અકબરે કબૂલ રાખેલી ઓરરીદની સેતાયશના સંબધમાં અને આતશ કદેહની સ્થાપનાના સબધમા વાપરે છે, તેથી તે જરથોશતીની કુસ્તીનો ઇસારો હોય એમ સમજવામા આવ્યું હોય

જુન્નાર શબ્દનો અર્થ, ઉપર કહ્યું તે મુજબ, કુસ્તી થાયછે, અને વળી એ શબ્દનો અર્થ, રીચર્ડસન પોતાના શબ્દ કોષમાં આપેછે તેમ, " ધર્મ ગુરૂનો જભ્ભો" (a priest's gown) પણ થાયછે તેથી કુદરતી દિસેછે, છે કે બદએોનીના ઉપલા ફકરાને કોઇક પારસીએો—ભૂલથી પણ—સુદરેહ અને કુસ્તીને લાગુ પડતો ગણવા લાગ્યા હોય તેથી અકબરે જેમ ખ્રિસ્તિ અને હિંદુધર્મીની નિશાણી પેહેરી હતી, તેમાં ખરેખર સુદરેહ અને કુસ્તી પહેર્યાં હતો કે નહીં,—અને તે કદાચ ફક્ત જીગ્નાશા માટે પેહેડ્યો હોય,—તે સવાલ બાજુએ મુકતાં દિસેછે કે, આ તદન સભવિક છે, કે બદએોનીના ઉપલા વાક્યએ કેટલાક પાછલા વખતના પારસીએોને આ અનુમાન ઉપર મેલ્યા હોય, કે જુન્નારનો અર્થ સુદરેહ અને કુસ્તી થાયછે. એ મુજબ ત્યારે આપણે જોઇએ છીએ, કે જો પાછલા કોઈ ગીતે જણાવ્યું હોય, કે અકબરે સુદ-રેહ કુસ્તી પેહેર્યાં હતો, તો તેઓના કહેવાને કોઈ સત્તા—પછી તે ખરી કે ભૂલ ભરેલી—નો ટેકો હતો

પણ ફક્ત હિંદી ખ્યાલીએો અને ગાનારાએો એકલાજ એમ કહેતા નથી, કે અકબરે પારસી ધર્મ અખત્યાર કર્યો હતો મોહોમેદન લખનારાએોની

(૧) મોહલનું શાહનામુ વોલમ ૧, પા ૨૧૦ લીટી ૧૧૩૯
(૨) લકનો એડીસન, જલ્દ બીજી પા ૧૨૪.

સુચના ઉપર આધાર રાખી યુરોપિયન જખનારાઓ વટીક એ સેવટ ઉપર આવેછે, કે અકબર કેટલીક હદે જરથોસ્તી થયો હતો, અને નોસારીના પારસીઓ એ પરિણામ લાવ્યા હતા. પ્રોફેસર ઉવીલસન અકબરના ધર્મ બાબેના બદઓનીના ફકરાને એમજ સમજે છે કે "કેટલાક આતશની સેતાયશ કરનારાઓ, જેઓ ગુજરાતના નોસારીથી આવ્યા હતા, તેઓએ જરથોસ્તના ધર્મમાં ઘણાકોને વટળાવ્યા. શાહાનશાહ ચોકસ હદે તેઓમાંનો એક હતો."(૧) વળી એક જર્મન ગ્રંથકાર પણ એમજ કહેછે. તે કોંટ ફ નોયેર છે, તે કહેછે કે "ગુજરાતમા આવેલા નોસારી ખાતે જરથોસ્તના ધર્મને માનનારા કેટલાકો હતા .... તેઓના ધર્મ ગુરૂઓમાના કેટલાકોને સીકરી ખાતે બોલાવવામા આવ્યા હતા અને તેઓએ શાહનશાહને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કર્યો. (યા ધર્મ શિખવ્યો હતો)" (૨)

એ મુજબ, જ્યારે આ ગ્રંથકર્તાઓ પ્રમાણે નોસારીના પારસીઓએ અકબરને ચોકસ હદે જરથોસ્તી ધર્મ તરફ ઢળતો કીધો હતો, ત્યારે કુદરતી છે કે નોસારીના એ પારસીઓના વડા દસ્તુર મેહેરજી રાણાનો આ કામમા સબળ હાથ હોવો જોઈએ.

કવિ તેનીસન પણ પોતાના "અકબરનો સ્વપ્નો" (Akbar's Dream) નામની કવિતામાં એવો વિચાર લે છે, કે અકબર જરથોસ્તી બન્યો હતો. તે અકબરને ફર્યાદ કરતો રજુ કરે છે, કે લોકો તેની સામે એક જરથોસ્તી તરીકે બખારતા હતા. તે અકબરના મોહમાં નીચલા શબ્દો મેલે છે

"ઓરરોદ! ઓરરોદ! તેઓ મારી સામે હુ જરથોસ્તી છુ, એમ બખારે છે. ઓરરોદ, જે આપણી જમીનને અનાજ અને મેવો આપતી કરવા માટે ગરમી આપેછે, અને જે જેમ તારા ખેતર ઉપર તેમ મારા ઉપર ખુશાલી પાથરે છે, અને સીહા અને સુની બેઉના લોહીને ગરમ કરે છે, તેને માટે (એમ બોલાવ્યા) દેઓ. તે હમેશાગીની નિશાણી! અને વળી શું પાદશાહો, સબળાઓ, જેઓ ઉપર તેઓ રાજ્ય કરે છે, તેઓ માટેની પોતાની મેહેરબાનીની ગરમીથી તેની ઉપમા નહીં દેખાડે? સઘળાઓ માટે એક સરખા ઇનસાફથી નહીં દેખાડે! પોતાના કામોથી માણસને રોશની નહીં દેખાડે!"(૩)

તેનીસનના આ ફકરામાં એક ચીજ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે અક-

---

(૧) ડા. રોસ્ટે પ્રગટ કરેલાં ઉવીલસનના પુસ્તકો વા II પા ૩૮૯

(૨) શાહનશાહ અકબર" પાનું ૩૧૪—૧૫

(૩) તેનીસન અકબરનું સ્વપ્નું, અસલ અંગ્રેજી ફકરા માટે જુઓ પા. ૮૩.

બરને ચોકો ચાંમે દ્દવાહ કરતો રજુ કરે છે, કે ચોકો તેની સામે જરથોશ્તી તરીકે બખારે છે અને પછી તેને ખોરશેદની સેતાયશને વાજબી સાબિત કરતો રજુ કરેછે. તે અહીં પોતાના વિચારોનો આધાર બદઆઓનીના બરાબર તેજ ફકરા ઉપર રાખે છે, કે જેમાં કુસ્તી માટેનો ઉપલો જીબાર અથવા જુબાર શબ્દ આવેછે, અને જેમાં બીર્બલ ખોરશેદની સેતાયશને વાજબી જણાવે છે, કે જે વાજબીપણાની તેની દલીલમાં તેને દરબારના કેટલાક ઓલમાઓનો ટેકો મળે છે, કે જે ઓલમાઓ દબેસ્તાન પ્રમાણે આતશની સેતાયશ કરનારાઓનો એક તાયફો હતો તેનીસનના આ શબ્દો કે 'ખોરશેદ, જે આપણી જમીનને અનાજ અને મેવો આપતી કરવા માટે ગરમી આપે છે. અને જે જેમ તારા ખેતર ઉપર તેમ મારા ઉપર ખુશાલી પાથરે છે," તે બદઓનીના નીચલા શબ્દો ઉપરથી લીધેલા છે "ખેતીના પાકનું, મેવાનું અને તરકારીનું પુખ્ત થવું તેની અસરથી છે, અને જ્યારે આલમની રોશની અને આલમના લોકોની હૈયાતીનો આધાર તે ઉપર છે, ત્યારે તે (આફતાબ), એબાદત અને માનને લાયકનો હોવો જોઇએ"

સારાંશ.

આ વિષયનો સારાંશ નીચે મુજબ છે ચાર ગ્રંથો, જેના લખનારાઓ-માના બે—બદઓની અને અબુલફજલ—શાહ અકબરના પોતાના વખતના લખનારાઓ હતા, તેઓની સત્તા આપણને મળેછે, એવું કહેવાને, કે શાહને જરથોશ્તી ધર્મ સમજાવનારા હિંદુસ્તાનના પારસીઓ હતા બદઓની કહેછે, કે તે પારસીઓ નોસારીના હતા દબેસ્તાનનો લખનાર, જેણે પોતાનું પુસ્તક બદઓની પછી ઓછામા ઓછા ૫૭ વર્ષે લખ્યું હતું, તે બદઓનીને લગભગ બદઓનીનાજ શબ્દોમા ટેકો આપેછે, અને કહેછે, કે તે નોસારીનાં પારસીઓ હતા આ લખનારઓ ઉપરથી અને તારીખે મમાલીકે હિંદના લખનાર ઉપરથી આપણે જોઇએ છીએ, કે ઈ સ ૧૫૮૨-૮૪ સુધીમાં તો શાહ અકબરે પારસીઓની બદગીની કેટલીક રીતીઓ, પારસી રોજ-માહ અને પારસી જશનો અખત્યાર કર્યા હતા દબેસ્તાનમા એક બાબત વધારે છે, કે ઈરાનથી અરદેશર પણ શાહના ખાસ આમત્રણથી આવ્યો હતો. અરદેશરનું આવવું ઈ. સ ૧૫૯૨ મા યા તે પછી થયુ હતુ, એટલે શાહ અકબરે પારસી બદગીની કેટલીક રાહ રીતીઓ વિગેરે અખત્યાર કરવા પછી બહુ લાંબે વખતે તે આવ્યો હતો. આ સબબે બદઓની તેના આવવાની કાંઈ ખબર લેતો નથી, પણ દબેસ્તાનનો લખનાર, જેણે બદઓ-ની પછી ઓછામાંઓછા ૫૭ વર્ષે પોતાનું પુસ્તક લખ્યું હતું, તે એ બનાવની

નોંધ લે છે. ફરહંગે જેહાંગીરી પરથી દિસે છે, કે અરદેશારને જે ખાસ સબબ માટે બોલાવ્યો હતો, તે તે ફરહંગના કર્તાને તેના ફરહંગના કામમાં મદદ કરવાનો હતો અને તેને ઈ. ૧૫૯૨ માં યા ત્યારપછી બોલાવ્યો હતો

દસ્તુર મેહેરજીરાણા નોસારીથી ગયલા આ પારસીઓના વડા હતા. ૧ દસ્તુર શાપુરજી સંજાણા, કીસ્સે આતરાબેહરામે નોસારી નામનું પોતાનું ફારસી પુસ્તક, જે ૧૭૬૬ મા તેવણે લખ્યું હતું, તેમા ખુલ્લું કહેછે કે "તેવણ શાહ અકબર આગળ ગયા હતા, અને દીનની ઘણીક દલીલો જાહેર કીધી હતી" તેવણના આ કહેવાને બીજી હકીકતોથી ટેકો મળે છે ૨ શાહ અકબરના બે ફર્માનો, એક પરવાનો અને સુરતની સરકારનો એક મેહેજર નામનો દસ્તાવેજ જણાવે છે, કે તેવણને શાહ અકબર તરફથી ૨૦૦ વીઘા જમીન 'મદદે મઆશ', જે એક પેહેલી પંક્તિની ઉમદા પ્રકારની ભેટ હતી, તે મળી હતી ૩ વળી ત્રણ પુરાણા દસ્તાવેજો મળેછે, કે જે ખુલ્લું દેખાડે છે, કે અકબરની દરબારમાથી પાછા ફરવા પછી તુરત તેવણને નોસારીના મોબેદોએ પોતાના વડા તરીકે સ્વિકાર્યા હતા ૪ અવસ્તાનાં ભણવાના પુરાણા દફતરો, જેમાનું એક તો ૧૯૨ વર્ષ ઉપર લખાયલું છે, તે ખાતરી આપેછે, કે અસલના વખતથી ધર્મક્રિયાના ભણતરોમા તેવણનું નામ યાદ કરવામાં આવતું હતું તે શા કાજે? દસ્તુર શાપુરજી સંજાણાએ પોતાના પુસ્તકમા જે જણાવ્યું છે, કે તેવણે શાહ અકબરની દરબારમા પારસીઓનો ધર્મ સમજાવ્યો હતો, તે મુજબની તેવણની સેવાના બદલામાં એ નામ યાદ કરવામા આવતું રહ્યું છે ૫ વળી પુરાણા ગીતો, જેમાનુ એક તો ૧૧૦ વર્ષ ઉપર લખાયલા એક પુરાણા પુસ્તકમાં નોંધાયલું છે, અને અકબરના પોતાના જાણીતા ગવૈયા તાનસેનને હાથે લખાયલું માનવામા આવેછે, તેમા દસ્તુર મેહેરજી રાણાની અકબરની દરબારની મુલાકાતની નોંધ મળેછે

હવે આ બાબતમા લેવાતા વાંધાઓ ઉપર આવતા, નોસારીના સઘળા પારસીઓ સામે કહેવામા આવેછે, કે અકબર શાહના વખતમા નોસારીના પારસીઓ સઘળા અજ્ઞાન હતા ડાકટરો ઉવેસ્ટ અને ગેલ્ડનર અને પ્રોફેસર હોડીવાળાએ બીજે ઠેકાણે દેખાડયું છે, કે કહેવામા આવે છે તેવું સામાન્ય અજ્ઞાનપણું નહીં હતું રેવાયતોમા નોંધાયલા ઈરાનથી આવેલા બે કાગળોની આપણને સત્તા છે, કે હિંદુસ્તાનના પારસીઓ કરતા ઈરાનના પારસીઓની હાલત વધારે સારી હતી નહીં. વાંધો લેવામાં આવેછે, કે તે વખતે નોસારી પોતે એક નહીં જણાયલું ગામ હતું અને તેથી લાયક ભણેલા પુરૂષો બહાર પાડી શકે તેવી હાલતમાં નહીં હતું એ વાંધા સામે આપણને એક પછી એક આઠ રેવાયતોનો ટેકો છે, કે નોસારી નહીં જણાયલું

આમ નહીં હતુ, પણ ધર્મસંબંધી માનની બાબતમાં પારસીઓનુ એક જાણીતુ ગામ હતું, અને ઇરાનના દસ્તુર દાવરો હિંદુસ્તાન તરફ ધર્મસંબંધી બાબતોના કાગળો લખતી વેળા નોસારી કસ્બાને અને ત્યાના હેરબદો અને બેહેદીનો-ને પેહેલે યાદ કરતા હતા

ખુદ દસ્તુર મેહેરજીરાણા સામે લેવામા આવતા વાંધાના સબધમાં, આપણને ત્રણ અસલ દસ્તાવેજો, બે હસ્તલેખ પુરાણા લખાણો અને ૨૦૦ વર્ષ ઊપર થઈ ગયલા એક જાણીતા લખનાર દસ્તુર દારાબ પાહાલણની સ-ત્તાનો ટેકો છે, એવું સાબિત કરવાને, કે જેમ કહેવામા આવેછે તેમ, તેવણ કોઈ નહીં જણાયલા પુરૂષ નહીં હતા, પણ નોસારીના એક જાણીતા વડા અકાબર હતા. તેવણજ નહીં પણ તેવણના પિતા રાણા જેશગ પણ નોસારીના એક જાણીતા પુરૂષ અને અકાબર હતા, એવું દેખાડવાને આપણી પાસે એક નજદીક ૩૮૦ વર્ષના પુરાણા દસ્તાવેજની અને એક પુરાણી રેવાયતની અને એક બીજા નજદીક ૪૦૦ વર્ષના પુરાણા દસ્તાવેજની સત્તા છે વળી રાણા જેશગની પોતાને હાથની લખેલી બે ચોપડીઓ-પાજદ જામાસ્પી અને ફારસી દારાબનામુ-છે જે દેખાડે છે કે એવણ પાજદ અને ફારસીમા કુશળ હતા ત્યારે દસ્તુર મેહેરજીરાણા એક ભણેલા અને જાણીતા પિતાના ભણેલા અને જાણીતા બેટા હતા

આ સવાલની બાબતમા ત્યારે એ બાબતોના જે મુખ્ય મુદ્દાઓ ચુકવવાના છે તે નીચલા છે

I A ૧ બદઓનીની ઈ સ ૧૫૭૯ ના સાલના બનાવોમા જણાવે છે કે નહીં કે (ક) " આતશ પરસ્તો, જેઓ ગુજરાતના મુલકમાથી નોસારી શાહેરથી આવ્યા હતા તેઓએ જરથોશતી દીનની મચ્ચાઈ દેખાડી, " (ખ) " તેઓએ (શાહને) પોતાના બોલવા તરફ ખેચીને કયાનીઓની ઇસ્તેલાહ અને ગહ અને રવેશથી વાકેફ કીધો," અને (ગ) " તેથી (શાહે) ફરમાવ્યુ કે ઇરાનના પાદશાહો, જેઓના આતશ કદેહો હમેશા બરપા રહેતા, તેઓની રીત મુજબ આતશને મેહેલમા અબુફજલની સભાળ હેઠળ, શુ રાત કે શુ દિવસ, જારી તપાસેલો રાખવામા આવે ?"

૨ નોસારીના પારસીઓના સબધના બદઓનીના ઊપલા લખાણને દબેસ્તાન ટેકો આપે છે કે નહીં ?

૩ અબુફજલ પોતાના અકબરનામામા અકબરના રાજ્યના ૨૩ મા વર્ષના એટલે ઈ સ ૧૫૭૮ ના વર્ષના બનાવમા ધર્મસબધી તકરારોની મિજલસોમા જરથોસ્તીઓની હાજરી જણાવે છે કે નહીં ?

૪. અને તારીખે મઆસીરે હિંદ ઈ. સ. ૧૫૭૪ ના વર્ષના બનાવ તરીકે જણાવે છે કે નહીં કે અકબરને ઈસલામી ધર્મ ઊપરથી પારસીઓએ ફેરવ્યો?

ટુંકમાં કહીએ તો ચુકાદા માટે મુખ્ય મુદ્દો આ છે કે ઈ. સ. ૧૫૮૨-૮૩ ની આગમજ અકબરે પારસીઓની બંદગીની કેટલીક નજરે પડતી રીતીઓ અને પારસી રોજ માહ અને પારસી જશનો અખત્યાર કીધાં હતાં કે નહીં?

B ઈરાનથી અકબરની દરબારમાં અરદેશર આવ્યો, તે બાબતમાં હકીકત આ છે કે નહીં, કે ફરહંગે જેહાંગીરી પ્રમાણે ૧) અરદેશર એ ફરહંગના કામમાં મદદ કરવા આવ્યો હતો અને ૨) તે ઈ સ. ૧૫૯૨ માં યા તે પછી આવ્યો હતો?

અગર જો આ મુખ્ય મુદ્દાઓ તમો હા મા ચુકવો તો તમો આ ચુકાદા ઊપર આવ્યા વિના રહો નહીં, કે શાહ અકબરને જરથોશતી દીન સમજાવનારા પારસીઓ નોસારીના પારસીઓ હતા

II હવે નોસારીના પારસીઓનો વડો કોણ હતો તે બાબે જે મુખ્ય મુદ્દા ચુકવવાના છે તે આ છે.

૧ આપણી પાસે જે ખુદ શાહ અકબરના વખતના ચાર દસ્તાવેજો છે તે એવું દેખાડે છે કે નહીં, કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને શાહ અકબરે મદદે મઆશ, જે જમીનની ઊંચા પ્રકારની બખશીશની રીત હતી, તે મુજબ ૨૦૦ વીઘા જમીન ભેટ આપી હતી?

૨ આપણી પાસે શાહ અકબરના વખતના જે ગુજરાતી દસ્તાવેજો છે, તે દેખાડે છે કે નહીં, કે જે વખતે દરબારની ધર્મ સબંધી મિજલસો ખલાસ થઈ અને દસ્તુર મેહરજીરાણા પાછા નોસારી ફર્યા, તે વખતે ત્યાના મોબેદોએ તેવણને પોતાના વડા તરીકે ગણ્યા હતા?

૩ આપણી પાસે જે ૧૯૨ વર્ષનું પુરાણું અવસ્તાનું દફતર છે, અને જેને બીજા હસ્તલેખ પુરાણા પુસ્તકો ટેકો આપેછે, તે દેખાડે છે કે નહીં, કે દસ્તુર મેહેરજીરાણાનું નામ એક મોટું માણસ, જેણે પોતાના ટોળાની સેવા બજાવી હોય, તેવા માણસ તરીકે ભણતરમા ઘણા પુરાણા વખતથી યાદ થતું આવ્યું છે?

જો આ મુદ્દાઓનો તમો હામા જવાબ આપો, તો સવાલ આ છે, કે ૧) દસ્તુર મેહેરજીરાણાને ૨૦૦વીઘા જમીન શાહ અકબર તરફથી શા કાજે મળી હતી? ૨) નોસારીના મોબેદોએ એવણને પોતાના વડા તરીકે, નિયમિત દસ્તાવેજથી, અકબરની દરબારની ધર્મ સબંધી મિજલસો ખલાસ થવા

પછી પોતાના વડા તરીકે શા કાજે કબુલ રાખ્યા હતા? ૩) તેવણનું નામ જુના વખતથી ધર્મ ક્રિયામાં શા કાજે યાદ થતું આવ્યું છે?

એ સવાલોનો જવાબ આ છે, કે એ સઘળુ તેવણની કોઈ સેવાના બદ-લામાં હતું. તે સેવાઓ શું હતી, તે એક પારસી ગ્રંથ કર્તાના લખાણ ઉપરથી માલુમ પડેછે, કે જેવણે ઈ સ ૧૭૯૫-૯૬ મા લખેલા પોતાના એક પુસ્ત-કમાં ખુલ્લું જણાવ્યું છે, કે તેવણ શાહ અકબરની દરબારમાં ગયા હતા અને તે શાહને જરથોશતી ધર્મ સમજાવ્યો હતો અકબરની દરબારની આ મુલાકાતની હકીકતને ખુદ અકબર શાહની દરબારના ગવૈયા તાનસેનના એક ગીતથી ટેકો મળેછે, કે જે ગીત ૧૧૦ વર્ષ પર લખાયલી એક જુની ચોપડીમાં નોંધાયલુ મળેછે

એ સઘળા મુદ્દાઓનો ત્યારે જો તમો હામા ચુકાદો આપો, તો આ સેવટ ઉપર આવ્યા વિના રહો નહીં, કે નોસારીના પારસીઓ, જેઓ શાહ અકબરની દરબારમાં ગયા હતા, તેઓના વડા, દસ્તુર મેહેરજી રાણા હતા આ મુખ્ય અગત્યના મુદ્દાઓ છે એનો ચુકાદો કરવા વિના ઉઠાવેલી તકરારો ફોકટની અને નિર ઉપયોગી છે

મેહેરજીરાણા કુટુંબ સામે મેલાયલુ અણઘટતુ આળ—હુ તમામ કરૂ, તેની આગમચ કહેવા માગુ છુ, કે મી કરકરીઆએ દસ્તુર મેહે-રજીરાણાના વારેસોને ઘણો ગેર ઈનસાફ કર્યો છે બોમ્બે બ્રાંચ રોયલ એશિઆટીક સોસાએટી સનમુખ પોતે આ બાબતને લગતા વાચેલા વિષય(૧) માં તેવણે જણાવ્યું છે કે "મેહેરજીરાણાના હાલના વારેસો, કે જેઓ નોસારીમા રહેછે, તેઓ તરફથી મારા હાથમાં એક કાગળ મેલવામા આવ્યો છે, કે જેમા ઉપલી દતકથાને લગતી કહેવાતી તવા-રીખની સત્તાઓ આપવામા આવેછે આ કાગળનો લખનાર કેટલાક ફક-રાઓ ઉતારે છે, કે જે અકબરના ત્રણ જાણીતા તવારીખનવેશો બદઓ-ની, અબુફજલ અને તબકાતે અકબરીના કર્તાના તરીકે ગણવામા આવેછે, અને જે દરેકમા તે દતકથા પુરેપુરી અને ભાર મુકીને જણાવવામા આવેછે. પણ અજબ વાત છે કે આ તવારીખનવેશોમા એજ ફકરાઓ મને માલૂમ પડતા નથી બદઓની અને અબુ ફજલની સરસ આવૃત્તિઓ, જે "બીબલીઓથિકા ઈનદીકા" મા બેંગોલ એશિઆટીક સોસાએટીએ છપાવી છે, તેમા એ ફકરાઓ પોતાની ગેરહાજરીથી જાણીતા થયા છે"

હવે જે કાગળો મી. કરકરીઆના હાથમા મેલવામા આવ્યા હતા, તેજ

---

(૧) વોલ્યમ ૧૯ ના પ૩ પા. ૨૯૩-૯૪

કાગળો હું અંહીં રજુ કરૂ છુ મી કરકરીઆએ તે પાછાં આપવા આગમચ, તેની ઉપર બે ત્રણ જાણીતા શેહેરીઓની ટુકમા સહી લેવાની સભાળ રાખી છે તે સહીઓમા હુ K N K. અને D. F. વિગેરે ટુકી સહીઓ જોઉં છું. આ બે મી કેખશરૂ નવરોજી કાબ્રાજી અને મી ડોસાભાઇ ફરામજી કરાકા સી એસ આઈ ની સહીઓ છે. સારા ભાગ્યે, જે મી કરકરીઆએ પોતાના બચાવ માટે જરૂરનું ધાર્યું, તે દસ્તુર મેહેરજીરાણાના વારેસોના બચાવ માટે જરૂરનુ થઈ પડ્યુ છે.

મી. કરકરીઆ ઉપલા ફકરામા કહેછે, કે જે કાગળ તેવણને આપવામા આવ્યો, તેમા બદઓનીના ફકરા આવેલા જણાવ્યા હતા એવું કાંઈપણ હુ એ **કાગળમાં જોતા નથી** આ કાગળમા જે નામ દીધુ છે તે બદઓનીનુ નથી, પણ તે તો કોઈ અબદુલ કાદર બદલાનીનુ છે, અને જે પુસ્તકનું નામ છે, તે તો “ વાકઆતે અકબરી ” છે કદાચ મી કરકરીઆ કહેગે, કે તેવણ ભૂલથી બદલાનીને બદઓની સમજ્યા પણ તેવણને આપેલા કાગળમા બદલાનીના પુસ્તકને ‘ વાકઆતે અકબરી ’ કહ્યુંછે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે બદઓનીનુ પુસ્તક તો “ મુનતખબ અલ તવારીખ ” છે

બીજુ મી કરકરીઆ કહે છે, કે તેવણને અબુફજલના ફકરાઓ તરીકે ફકરાઓ પુરા પાડવામા આવ્યા હતા, કે જે અબુફજલના પુસ્તકો (આઇને અકબરી અને અકબરનામા)ની સરસ આવ્રત્તિઓ ‘ બીબલીઓથેકા ઇન્ડીકા” માં બેંગાલ એશિઆટીક સોસાએટીએ પ્રગટ કીધી છે પણ તેવણને આપવામા આવેલા કાગળમા તો હુ જોઉંછુ કે ઉપલા પુસ્તકોના નામ **મુદલ દીધાં નથી** તેમા તો “ તવારીખે માહા નામે ” નામની ચોપડીનુ નામ છે

ત્રીજુ એવણ કહે છે, કે એવણને આપવામા આવેલા કાગળમાં તબકાતે અકબરીના ફકરાઓ આવેલા જણાવવામા આવ્યા હતા જેને તેવણ “ નીજામુદ્દીનની મરમ તબક્રાતે અકબરી” કહે છે, તેનું નામ આ કાગળમા **મુદલ દીધુ નથી** પણ જે તબક્રાતનુ નામ દીધુ છે, તે તો મોલવી અબદુલ નબી સીસ્તાનીની લખેલી જણાવવામા આવી છે

ઉપલી સઘળી ત્રણે ચોપડીના બાબમાં મી કરકરીઆએ તદન ખોટાં નામો આપ્યા છે. એવણ દસ્તુર મેહેરજી રાણાના વારેસોને ત્રણ જાણીતી ચોપડીઓ (બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ, અબુ ફજલની આઇને અકબરી, અને નીજામુદ્દીનની તબકાતે અકબરી)માથી એવા ફકરાઓ આપતા જણાવે છે, કે જેવા ફકરાઓ તે પુસ્તકોમા છેજ નહીં

પણ ખરી વાત તો આ છે કે એવણુને આપેલા કાગળમાં એ ફકરાઓ તો કોઈ બીજીજ ચોપડીઓના જણાવ્યા છે પણ ઘણુ ખરાબ તો આ છે, કે એવણુને જે ધણી તરફથી આ કાગળ પુરૂ પાડવામા આવ્યુ હતુ, તે ધણીએ ખુલ્લે ખુલ્લું કહ્યું હતું, કે તે કાગળમા જણાવેલી ચોપડીઓ તેણે ઘણી કોશેશ કીધા છતા મળી નથી, અને તેની ખાત્રી નથી કે એ ચોપડીઓ હૈયાત છે કે નહીં, અને જો હૈયાત હોય તો, તેની ખાત્રી નથી કે તેમાં તે ફકરાઓ છે કે નહીં તે છતા આવું આળ દસ્તુર મેહેરજી રાણા કુટુબ ઉપર મેલવામા આવ્યુ છે

ખરી હકીકત તો આ છે, કે આ ફકરાઓ મુલ્લા ફીરોજ પુસ્તકખાનાના કાબેલ પુસ્તક અધિકારી મરહુમ દસ્તુર એરચજી સોરાબજી મેહેરજી રાણાને પુણેથી એક મિત્રે પુરા પાડયા હતા આગ્રામા કોઈ હાથના લખેલા પુસ્તકોમા એક મુનશીને મળેલા તરીકે તે પુરા પાડવામા આવ્યા હતા પોતાના કુટુબની તવારીખને લગતી સઘળી બાબતોમા લાભ લેનાર એક ધણી તરીકે તેવણે એ ફકરાઓ પોતાના કુટુબની નોધના હસ્તલેખ પુસ્તકમા ઉતારી લીધા જે નામો જણાવ્યા છે, તે નામો ઉપલા જાણીતા પુસ્તકોના હતે, તો તેવણે મુલ્લાફીરોજ લાયબ્રેરીના પુસ્તકોમાથી તેના ફકરાઓની તુરત ખાત્રી કીધી હતે આપણા એક નાયબ સરનશીન મી ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામા, મુલ્લા ફીરોજ પુસ્તકખાનાના સરનશીન તરીકે ખાત્રી આપી શકશે, કે દસ્તુર એરચજી એક ભણેલા અને ઉદ્યોગી અસલી રીતી મુજબના વિદ્વાન હતા, અને તેવણે પોતાના પુસ્તકખાના માટે ઘણીક ચોપડીઓની નકલ કીધી હતી. તેથી તેવણે પોતાના પુસ્તકખાનામાથી ઉપલી ચોપડીઓ જોઈ ઉપલા ફકરાઓની ખાત્રી કીધી હતે પણ એ ફકરાઓના પુસ્તકો તરીકે જે નામો આપ્યા હતા, તે તદન નહીં જણાયલા હતા તેથી તેવણે એ ફકરાઓ, તેઓની જેટલો અગત્ય હોય તેટલી અગત્ય માટેનાજ ગણી, ફક્ત ઉતારી લીધા

જે ગ્રહસ્થે મી. કરકરીઆને તેવણુની ખાહેશ ઉપરથી ઉપલા ફકરા આપ્યા હતા, તેવણે તે વખતે ખુલ્લુ લખ્યુ હતું કે “એ કેતાબોની હૈયાતી છે કે નહીં તે જણાતુ નથી, કારણ માહારી મુસાફરી દરમ્યાન મેં ઘણી તજવીજ કરવા છતા એ કેતાબો મને મળી નથી, અને કદાચ કેતાબો હોય તો તેમા એ ફકરા છે કે નહીં તે પણ હુ કહી શકતો નથી. મને તો જેવા મળ્યા છે તેવાજ મેં નકલ ઉતારી લીધી છે.”

મી કરકરીઆએ ગુજરાતી વર્તમાન પત્રોમા એક ફકરો આપ્યો હતો અને મેહેરજી રાણાના સબધના કાગળોની માગણી કરી હતી. એ કુટુ-

બના એક ગ્રહસ્થે એ કાગળો મોકલ્યા, અને ખુલ્લું જણાવ્યું કે તેની મુસાફરીમાં તેણે એ નામ દીધેલી ચોપડીઓ મેળવવાની ઘણી કોશેશ કીધી હતી, અને તે તે મેળવી શક્યો હતો નહીં. તેના શબ્દો ખુલ્લું દેખાડે છે કે તેની મતલબ કાંઈ બદઓની, અબુફ્જલ, અને નીજામુદદીનનાં જાણીતાં પુસ્તકો માટે બોલવાની હતી નહીં આ સઘળુ છતા મી. કરકરીઆ કહેવાની હિમ્મત કરે છે કે ' એ ફકરાઓ નકલ કરનારની પોતાની તરફથી કદાચ ફોર્જરી હતી" નરમમા નરમ શબ્દોમાં બોલીએ તો, આમ કહેવું ઘણું ગેરઈનસાફી છે, અને હુ નમનતાઈ સાથે કહુંછુ કે મી. કરકરીઆએ જો પોતાને ખાતર નહીં, તો જે મંડળીના ચોપાન્યામાં આ લાઈબલ પ્રગટ થયું છે, તે મંડળીને ખાતર, દસ્તુર મેહેરજી રાણાના કુટુંબને ખુલ્લાસો આપવો ઘટે છે, કે જે કુટુંબે તેવણ ધારે છે કે પોતાના વડીલને માટે "એક ઢોંગી દાવો" કર્યો છે

સેવટે આ વિષયમાં જે ગ્રહસ્થોના મેં નામ દીધા છે, તેઓનો મોટો આભાર માનુંછુ, કે તેઓએ પોતાને હસ્તકના કિમતી દસ્તાવેજો અને હસ્તલેખ પુસ્તકો મને વાપરવા આપ્યાં છે નોસારીના હાલના વડા દસ્તુર દારાબજી માહીયારજીનો હુ મોટો ઉપકાર માનુંછુ, કે તેવણ સાહેબે શાહ અકબરનું પેહેલું અસલ ફર્માન મને વાપરવા આપ્યુ છે પ્રોફેસર શાપુરશા હોરમસજી હોડીવાળાનો હુ મોટો ઉપકાર માનુંછુ, કે તેવણે મેહેરબાની કરી મેહેરજી રાણાને નોસારીના મોબેદોએ વડા નેમવાને લગતા અસલી દસ્તાવેજો અને બીજા દસ્તાવેજો મને વાપરવા આપ્યા છે આ દસ્તાવેજો મોટે ભાગે નોસારી વાસી મી હોરમસજી બેહરામજી દસ્તુરના છે એ સઘળા દસ્તાવેજો પ્રોફેસર હોડીવાળા ૫૦ વર્ષ ઉપર જ્યારે આ બાબતની તકરાર ચાલતી ત્યારે નોસારીથી તેઓના માલિકો પાસેથી લાવ્યા હતા પ્રોફેસર હોડીવાળાએ આ બાબતના પોતાના અભ્યાસનું પરિણામ Edie Ochiltree Junior અને J, O. E. ના તખલ્લુસથી ૧૮૯૬ મા બોંબે ગેઝેટ જોગા પોતાના પત્રોમાં રજુ કર્યું છે તેવણના તે પત્રો મને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે આ વિષયમાના મારા ઘણાક ઈસારાઓ માટે હુ તે કાગળોને આભારી છુ આ બાબતને લગતાં કેટલાંક જુના હાથનાં લખેલા પુસ્તકો માટે હુ એરવદ માણેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાળાને આભારી છુ. સેવટે નોસારી મેહેરજી રાણા લાયબ્રેરીની કમીટીનો અને મુલ્લા ફીરોજ પુસ્તકખાનાની કમીટીનો તેઓનાં કેટલાક જુના હાથનાં લખેલા પુસ્તકો આ બાબતસર મને જોવા આપવા માટે ઉપકાર માનુંછુ

તમામ થયું તે દાદારનો ઉપકાર માનુંછુ

વધારો.

આ વિષયમાં ઊપર જે દસ્તાવેજોનો મેં ઇસારો કર્યો છે, તે દસ્તાવેજો અને તેના તરજુમા હું અતરે આપીશ. પેહેલે શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૦ મા અને ૪૮ મા વર્ષના બે ફર્માનો આપીશ, કે જે ફર્માનો દસ્તુર મેહેરજી રાણાના બેટા દસ્તુર કેકોબાદને આપવામા આવ્યાં હતાં, અને જે ફર્માનોમાં જણાવ્યુ છે, કે તે ફર્માનો આપવાની તારીખની આગમચ, તે ફર્માનોમાં જણાવેલા ૩૦૦ વીઘા જમીનમાંની ૨૦૦ વીઘા જમીન દસ્તુર મેહેરજી રાણાને "મદદે-મઆશ" તરીકે આપવામાં આવી હતી. આ બે ફર્માનોની અને આ વિષયમા જણાવેલા બીજા દસ્તાવેજોની ફોટો-લીથો ફેક-સીમીલી મેં આ પુસ્તકમા આપી છે આ બે ફર્માનોના ફોટોગ્રાફ માટે હું મી જેહાગીર રૂસ્તમજી ઊનવાળાનો અને બીજા દસ્તાવેજોના ફોટોગ્રાફ માટે ન્યુ લીથો પ્રીટીંગ પ્રેસવાળા શેઠો કુપર અને ધોડીનો ઊપકાર માનુંછુ આવા પુરાણા દસ્તાવેજોનો ફોટો લેવો એ કાંઈ સેહેલું કામ નથી, મુખ્ય કરીને તે આ સબબને લીધે, કે એ દસ્તાવેજોમાના કેટલાક દસ્તાવેજો એટલા લાબા છે, કે એકજ વખતે તેઓ 'કેમેરા'ની અસર તળે આવી શકે નહીં આ સબબે ફારસી દસ્તાવેજોમાંના કેટલાકોનો ફોટો, જૂદા જૂદા ભાગમા લઈ, પછી ગોઠવીને તેને પથ્થરપર નાખવા પડ્યા હતા વળી આવા દસ્તાવેજોને લીથોગ્રાફ કરવાનું કામ ,પણ સેહેલ નહીં હતું. લીથોગ્રાફના પથ્થરોને તેઓ ઊપરની લીટીઓ અને હરફોની વચ્ચેથી સાફ કરવાની જરૂર હતી, કે ને દસ્તાવેજો ખુલ્લા થાય અને બરાબર વંચાય. ગમે તેટલી મેહેનત લેવા છતા, અને કાળજી દેખાડવા છતાં, એ કામ કોઈ ઇચ્છે તેવું ઘણું સરસ થયું નથી. તોપણ હું એજ્યુકેશન સોસાએટી પ્રેસનો, તેઓએ આ ફોટોલીથોનુ કામ અને આ વિષય છાપવાનું કામ જે સબુરીથી કર્યું છે, તે માટે આભારી થયો છુ. આ પુરાણા દસ્તાવેજો છાપાખાનામાંથી છપાઈ બહાર પડેલા જોવાના કામમાં મને જે મદદ આપી છે તે માટે હુ મારા મિત્ર એરવદ માનેકજી રૂસ્તમજી ઊનવાળાનો ઊપકાર માનુંછું.

અભ્યાસીઓને અને સાધારણ વાંચનારાઓને મદદ કરવા માટે હુ એ પુરાણા દસ્તાવેજો બીબાંમાં છાપીને આ પુસ્તકમાં આપુંછુ આ પુરાણા

ફર્માનો બરાબર ચોકસાઇથી વાંચવા માટે કેટલાક મહાવરાની જરૂર છે, જે મને આ કામ માથે લીધું તેની આગમચ ન હતો. તેટલા માટે એ વાચવા માટે મને મદદ કરવા માટે હું મી ઓદાયાર શેહરયાર દસ્તુરનો આભારી થયોછુ. અહીં તહીં કોઇક શબ્દો હજુ મને ખુલ્લા માલુમ પડ્યા નથી અને મારાથી વચાઈ શકાયા નથી, અને વળી કોઇકિ શબ્દો, મેં વાચ્યા છે અને તરજુમો કીધો છે, તેથી જુદી રીતિ બીજા સાહેબો વાચે અને તરજુમો કરે પણ તેથી સામટી રીતે આ દસ્તાવેજોની મતલબ સમજવામા કોઈ મોટો ફરક પડતો નથી ઊપલા બે ફર્માનોનો છેલ્લો મોહર સાથેનો ભાગ છાપતા મેં તે ઊંધો, નીચેથી ઊપર છાપ્યો છે, કે જેવી રીતે તે અસલ ફર્માનોમા પણ છાપેલો છે (જુઓ ફોટો લીથો ફેક-સીમીલી). એ ફર્માનો મેં બીબાંમા છાપ્યા છે, તે જેમ અસલ દસ્તાવેજોમાં છે, તેમ લીટીએ લીટી છાપ્યા છે.

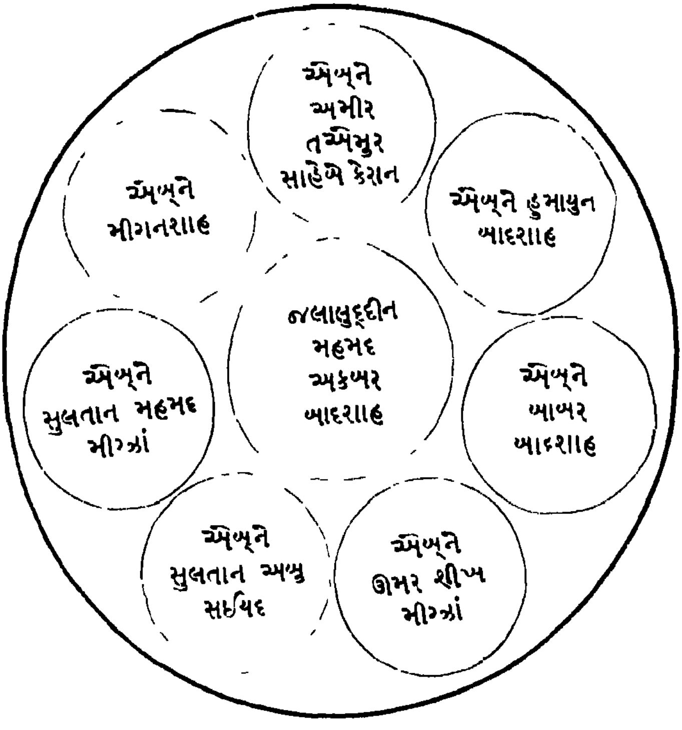
શાહ અકબરના વખતનાં આ ફર્માનો, આ વિષયની બાબતને જે ટેકો આપેછે, તે ટેકાનો સવાલ બાજુ મેલતા પણ, તેઓ પોતે ઘણા જાણવાજોગ દસ્તાવેજો છે હરફોના લખાણની રૂઢીઓના અભ્યાસી માટે તેઓ અગત્યના છે વળી તેઓ બીજી રીતે પણ અગત્યના છે. તેઓ અકબરના વખતની જાગીરોની અને મેહસુલની રીતીઓ સાથે સબંધ ધરાવનારા રિવાજો અને કાનુનોનો આપણને ખ્યાલ આપેછે એ રીતે જોતા તેઓ અબુ ફજલની આઇને અકબરીની કેટલીક આઇનોના સમજ પાડનાર દાખલા સમાન થઈ પડેછે. એ સબબે મેં એ ફર્માનોનો તરજુમો જાણે આઇને અકબરીની ખુદ મદદથીજ કર્યો છે તેમા વપરાયલા ખાસ શબ્દો અને વાક્યોનો ખુલ્લાસો મેં આઇને અકબરીની ભાષા મારફતેજ કરવાની કોશેશ કરી છે.

આ વિષયમાં આપેલા ઘણાક દસ્તાવેજો ખુદ તેઓના સબધની કેટલીક બાબતોને લીધે અભ્યાસ કરવા જોગ છે હુ ભૂલતો નહીં હોવુ તો શાહ અકબર અને શાહ બાબરના વખતના આવા દસ્તાવેજો આ પેહેલીજ વાર પ્રગટ થાય છે. આ બાબતના મારા અભ્યાસના કમીના પરિણામ તરીકે હુ આ વધારો આપવાની રજા લઉંછુ.

પેહેલો દસ્તાવેજ. શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષમાં આપેલુ પેહેલુ ફર્માન.

(જુઓ પા. ૨૨૯ અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ પા ૯૩).

ખોદા મોટો છે.[૧]

---

(૧) ફર્માનમા અસલ ફારસી શબ્દો "અલ્લા અકબર" છે. બદઓની કહેછે કે પેહેલે એકમેકને સલામ કરવા માટેનો શબ્દ 'સલામ' કરી હતો, પણ તેને બદલે અકબરે "અલ્લા અકબર" શબ્દો દાખલ કર્યા એકજણ અલ્લા અકબર" એટલે "ખોદા મોટો છે," એમ શબ્દો બોલી બીજાને સલામ કરે, તો લે બીજો "જલ જલાલે" એટલે "તેની મોટાઈની કીર્તિ વધજો" એમ જવાબ આપે (બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ, લીઝ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા ૩૫૬ લીટી ૧૭) હીજરી ૯૯૫

જલાલુદીન મહમદ અકબર બાદશાહ ગાજી(૧)નું ફર્માન.(૨)

(ઈ સ ૧૫૮૬) મા અકબરે સલામ કરવા માટે "અલ્લા અકબર" એ શબ્દો દાખલ કર્યા હતા પણ તેની આગમચ હીજરી ૯૮૩ (ઈ સ. ૧૫૭૫-૭૬) માં તેણે તે પોતાની મોહોરો અને સિક્કાઓ ઉપર દાખલ કીધા હતા આ શબ્દો દાખલ કરવા આગમચ તેણે પેહલે એ બાબે પોતાના દરબારીઓ સાથે કેટલીક તકરાર કીધી હતી, એમ બદઓની ઉપરથી માલૂમ પડે છે. બદઓની પોતાની મુનતખબ અલ તવારીખમા કહેછે કે "આ વખતે પાદશાહે પુછયું કે અવજંગ (યાને બાદશાહી) મોહોર ઉપર અને સિક્કા ઉપર "અલ્લા અકબર" (શબ્દો કોતરવાને) ફરમાવુ તો કેવુ? ઘણાખરાઓએ જવાબ આપ્યો કે ઠીક છે હાજી ઈબ્રાહીમ તેથી ઉલટા વિચારનો હતો તેણે કહયુ કે 'આ શબ્દો બીજો અર્થ પણ ધરાવે છે તેથી જો પાદશાહ (કોરાનની એક) આયતના લજકકુર અલ્લા અકબર (એટલે ખોદાની યાદ એ મોટા-માં મોટી ચીજ છે) (શબ્દો કોતરવાને) ફરમાવે તો બેહેતર થાય, કારણ તે ઉપલો બીજો અર્થ ધરાવતા નથી.' પાદશાહને તેના શબ્દો પસદ આવ્યા નહીં અને બોલ્યો કે 'આ તદન ખુલ્લુ છે કે તમામ કમીના પણા સાથેના એક (ખાકી) બદા તરફથી ઈશ્વરી શક્તિનો દાવો કેવી રીતે વાજબી ગણાય ! અને મારી મકસદ શબ્દોના બદબેસતા સંબધની છે તેથી એ મુદ્દાનો ઉપલી તરફનો (યાને ઊપર મુજબનો) અર્થ ઊઠાડવો એમા શી મતલબ?" (લીઝ અને આહમદઅલીની આવૃતિ વા II પા. ૨૧૦ લીટી ૭ થી ૧૫)

(૧) શાહ અકબર "જલાલુદીન મહમદ અકબર બાદશાહ ગાજી" એવા ખેતાબી નામથી જણાયલો હતો (જુઓ "તબકાતે અકબરી" મુનશી નવલ-કીશોરની લખનોમાં પ્રગટ થયલી હીજરી ૧૨૯૨ (ઈ સ ૧૮૭૫) ની આવૃત્તિ, પા ૨૪૨ લાટી ૮ જુઓ બદઓનીની મુનતખબ અલ તવારીખ, લીઝ અને આહમદ અલીની આવૃત્તિ વાલમ II પા. ૮. લીટી ૧. પાનું ૯ લીટી ૧૧) જલાલુદીનનો અર્થ "દીનની કીર્તિ" એમ થાય છે ગાજી એટલે બહાદુર

(૨) અબુ ફજલ પ્રમાણે ત્રણ સબબો માટે ફર્માનો બહાર પાડવામા આવતાં એ ત્રણમાંના બીજા સબબના ફર્માનોમાં લશ્કરી સેવા બજાવવા વગરની જાગીરની નેમનુકો સમાતી હતી, અને ત્રીજી જાતના ફર્માનોમા ગુજરાન માટેની બખશેશો સમાતી હતી (જુઓ આઈને અકબરી દફતર II આઈન ૧૧ મી બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા ૧૯૪ લીટી ૪-૫).

હાલ નવાજેશ દરસાવનારૂં પાદશાહી ફર્માન જાહેરાતનું માન પામ્યુ છે, કે ઇલાહી[1] ગજની આસરે ૩૦૦ વીઘા[2] જમીન તાડ અને ખજુરી વિગેરેનાં ઝાડો, કે જે તે જમીન ઉપર થાય છે, તે સાથે નોસારીના કસ્બા[3] વિગેરેની પડોશમાં[4] (આ ફર્માનમાં) સમા-

---

(૧) આઇને અકબરી (દફતર III આઇન ૮) મુજબ ઈલાહી ગજ અકબરના વખતમા એક સત્તાધાર માપ ગણાતો. હિંદુસ્તાનમાં એવા ત્રણ માપ ચાલુ હતા એક લાંબો, મધ્યમ, અને ટુંકો. દરેકના ૨૪ સરખા ભાગ કર્યા હતા, જે દરેક ભાગને તસુ કહેતા. મધ્યમ સર કદના ૮ જવના દા-ણાઓને પોહોળાઈમા એકમેકની પાસે મેલે ત્યારે જેટલી જગ્યા ઘેરાય તેટલી જગ્યાને પેહેલા પ્રકારનો તસુ (એટલે લાબા ઈલાહી ગજનો તસુ) કહેતા એવા ૭ અને ૬ જવના દાણાઓથી બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના (મધ્યમ અને ટુકા ઈલાહી ગજના) તસુ બનતા. ખેતીની જમીન માપવા માટે લાંબો ગજ વપરાતો હતો." (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૨૯૪ લીટી ૨૧ થી ૨૫)

(૨) આઇને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઈન ૧૦) પ્રમાણે એક વીઘુ તે "૬૦ ગજ પોહોળી અને ૬૦ ગજ લાબી જમીનનુ બનતું કોઈ જમીનની લબાઈ યા પોહોળાઈ કેયે વધારે યા ઓછી હોતી તો ચોરસ માપની ગણત્રી કરી ૩૬૦૦ ચોરસ ગજ ગણવામા આવતા" (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા-લમ પેહેલું પાનું ૨૯૬ લીટી ૨૧). બ્લોખમાન કહેછે તેમ એક વીઘાના ૩૬૦૦ ચોરસ ગજ એટલે આસરે ૨૬૦૦ ચોરસવાર એટલે ૦·૫૩૮ એટલે આસરે અરધો એકર ત્યારે આઈને અકબરી મુજબ આપણે અકબર શાહના વખતના બાદશાહી ઈલાહી માપના વીઘાનું કોષ્ટક બનાવ્યે તો તે નીચે મુજબ થાય ૮ જવ (પોહોળાઇમા) = ૧ તસુ. ૨૪ તસુ=૧ ગજ. ૩૬૦૦ ચોરસ ગજ= ૧ વીઘુ હવે એક વીઘાના ૨૬૦૦ ચોરસવાર એટલે ૦.૫૩૮ એકર ત્યારે દસ્તુર મેહેરજી રાણાને મળેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન આસરે ૧૦૭ાા એકર થાય, અને કેકોબાદ ને મળેલી કુલે ૩૦૦ વીઘા જમીન આસરે ૧૬૧ાા એકર થાય

(૩) દબેસ્તાનમાં પણ નોસારીને કસ્બા તરીકે જણાવ્યો છે.

(૪) આ ફર્માનમા અહીં 'સવાદ' શબ્દ વાપર્યો છે. તે આ ફર્માનમાં હેઠે, જ્યાં મેહેરજી રાણા (માહીઆર)ની ૨૦૦ વીઘા જગ્યા માટે બાલવામા આવેછે, ત્યાં પાછો વાપર્યો છે તે આઈને અકબરીમા જૂદા જૂદા સુબાઓ અને મગણાઓના સબંધમા વાપરેલો છે. (દફતર ત્રીજું આઈન ૧૫. બ્લોખમા-નની આવૃત્તિ પા. ૩૭૭).

વેસી[૧] હકીકત મુજબ માળીયારના છોકરા કેકોબાદ પારસોના ગુજરાનની મદદ (મદદે મઆશ[૨]) માટે જાગીરદારના હવાલામાથી[૩] કુઇલની[૪] ખરીફની રૂતુથી સુરતની સરકાર હસ્તકથી મુકરર[૫] કરવામા આવી છે કે વર્ષોવર્ષ તેની આવપત પોતાના ગુજરાન માટે વાપરીને (પાદશાહના) એકબાલ અને દોલતની જીઆદતી માટે દુઆ ગુજારવામાં તે મશગુલ રહે તેથી જરૂરનુ છે કે તે મહાલના[૬] હાલના અને હવે પછીના હાકમો,[૭]

(૧) અહીં 'જમન' શબ્દ ફર્માનમાં વાપર્યો છે તે આઇને અકબરી મુજબ ફર્માનના સબધમા વપરાતો એક ખાસ અર્થ ધરાવનાર શબ્દ છે 'સાહેબે તઓજીએ' નામનો અમલદાર એ 'જમન' લખેછે (દફતર બીજુ આઈન ૧૧ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ પા. ૧૯૪ લીટી ૧૩-૧૪) એ બાબેના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા ૯૬ નોટ ૬

(૨) આ જાતની મદદ માટે જુઓ ઉપર પા ૨૨૫

(૩) 'તઈન' શબ્દ જે અહીં ફર્માનમા વપરાયલો છે, તે જૂદા જૂદા મનસબદારો જાગીરદારો વિગેરેની નેમનુક માટેનો ખાસ શબ્દ છે (જુઓ બ્લોખમાનનો આઈને અકબરીનો તરજુમો I પા ૨૪૨)

(૪) કુઈલ એ શબ્દોમા કુ શબ્દ માટે આઈને અકબરી (દફતર III આઈન ૧) તુર્કી સનેને માટે બોલતા, કહેછે કે તેઓ 'જુગ' (cycle) થી વર્ષો ગણતા દરેક જુગમાં ૧૨ વર્ષ હોતાં અબુ ફજલ જુગનાં ૧૨ વર્ષોનાં જે નામો આપે છે, તેમા કુ (ગોસફન્દ), તે જુગના ૮ મા વર્ષનું નામ છે 'ઈલ' શબ્દ છે તે માટે અબુફજલ કહેછે, કે તેઓ 'ઈલ' શબ્દ ઉપલા ૧૨ નામોમાના દરેકની આગળ વધારતા અને તેનો અર્થ 'સાલ' અથવા વર્ષ થતો (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા I પા ૨૭૩ લીટી ૧૬-૧૭)

(૫) "મુકરર શુદ" એ ફર્માનોના સબધમા ખાસ વપરાતા શબ્દો છે બદઓની ઉપરથી માલૂમ પડેછે કે જાગીરના ફર્માનોના સબધમા તે ખાસ રીતે વપરાતા જુઓ સાદીક મહમદખાનને ભરૂચ અને સુરતની જાગીર મળી તે સબધમાં વપરાયલા શબ્દો (બદઓનીની લીજ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ વા II પા ૩૮૭ લીટી ૧૭ થી ૨૧. જુઓ ફારસી ફકરા માટે ઉપર પાનુ ૧૪૫).

(૬) 'મહાલ' એટલે લત્તા હાલપણ મેહેસુલી ખાતાના સબધમા જગ્યાના સબધમા મહાલ શબ્દ વપરાય છે.

(૭) એ અમલદારોના સબધમા જુઓ બ્લોખમાનનો આઈને અકબરીનો તરજુમો વા I પા. ૨૪૧. "મોટા મનસબદારો ઘણા ખરા સુબાના હાકમો હતા તે હાકમોને પેહેલે સીપેહસાલાર કહેતા, અકબરના રાજ્યની સેવટે તેઓને "હાકેમો" કહેતા . બીજા મનસબદારો 'જાગીર' ધરાવતા "

અને મુન્શીઓ, અને કરોરીઆઓ[1] અને જાગીરદારોએ[2] લખવા મુજબ અમલ કરી અને ઉપર કહેલી જમીનને માપીને અને ચક[3] બાંધીને ઉપલા ધણીના સ્વાધિનમા તે કરવી અને તે (જમીન) ની નિત્યતા અને કાયમી માટે સભાળ લેવાને કોશેશ કરીને ફેરફાર અને બદલી નહીં કરવી અને માલ[4] (એટલે જમીનનો કર) અને

---

(૧) જે મેહેસુલી અમલદારોના હસ્તકમા એક 'કરોર' દામનુ આએપત રહેતુ, તેઓને 'કરોરી' કહેતા. (આઈને અકબરી દફતર પેહેલુ આઇન ૨ બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા I પા ૧૦ લીટી ૪ અને ૫. અસલ ફકરા માટે જુઓ ઊપર પાનુ ૯૭)

(૨) જુઓ ઉપર પા ૨૯૯ નોટ ૭.

(૩) આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજુ આઈન ૬ બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા I પા ૨૮૭ લીટી ૧૬) મુજબ અમલ ગુજારો એટલે મેહેસુલ જમા કરનારની " ફરજ હતી કે 'ચક-નામા'ને ચોકસ કરવા " જેરેટ મુજબ ચકનામું જમીનની હદ મુકરર કરતું એલાઅટના કેહવા મુજબ ચકની જમીન તે તે જમીન હતી, કે જેને ગામડાંથી છુટી પાડી કરથી નિરાળી રાખવામા આવતી (આઈને અકબરીનો તરજુમો જેરેટનો વા II પા ૪૭ અને નોટ ૧)

(૪) માલ એટલે " જમીનનુ ભાડુ અથવા જમીનની આએપત " (શ્ટાઇનગાસનો શબ્દકોષ) આઇને અકબરી (દફતર ત્રીજુ આઈન ૭, બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા I પા ૨૯૪ લીટી ૧૨ થી ૧૬) નો નીચલો ફકરો આ શબ્દ અને આ ફર્માનમા વપરાયલા જૂદા જૂદા કરો માટેના શબ્દોનો ખુલ્લાસો કરેછે "દરેક મુલકમા ખેતી ઉપરાંત માણસોની મિલકત (માલ) માંથી કાઈક માગવામા આવેછે અને તેને તમગા કહેછે તુરાન અને ઈરાનમા કેટલાક પાસે જમીનનો કર (**માલ**) લેછે અને કેટલાકો પાસે **જેહાત** લેછે અને કેટલાકો પાસે **સાયેર જેહાત** લેછે અને કેટલાકો પાસે **વજુહાત** અને **ફૂરૂઆત** (નામના કરો લેછે) ટુકમા આ કે જે ખેતીની જમીનપર ભાડાં તરીકે લેવામા આવેછે તેને **માલ** કહેછે અને તરેહવાર નામીચી ચીજો ઉપરના કરને **જેહાત** કહેછે અને બાકીના કરને **સાયેર જેહાત** કહેછે માલ કરથી જે વધુ લેવામાં આવે છે, તે જો દીવાની ખાતે જતુ હોય તો તેને **વજુહાત** કહેછે, નહીં તો **ફૂરૂઆત** કહેછે" (આ માટેના અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા ૯૮ નોટ ૨). આઇને અકબરીના બીજા ભાગ (દફતર બીજુ 'સનદ'ની બાબતની ૧૧ મા આઈન) ઉપરથી દિસેછે કે દેશની આએપતના ત્રણ દફતરો રાખવામા આવતાં તેમાં આ **માલ** નામનો કર, જે જમીનની મેહેસુલનો કર, તે માટે એક ખાસ દફતર રેહતુ ત્યાં કહેછે કે " અબવાબ ઉલ માલ " માં દેશની આએપતનુ વર્ણન આપેછે એ કરમા વધઘટ થાય, તો તે તેમા જણાવેછે

જેહાત[1] (એટલે ચીજો ઉપરનો કર) અને અખરાજાત[2] (એટલે માથા વેરો) અને સાયરે જેહાત[3] (એટલે બીજા બાકીના કરો) જેવા કે કનલગે[4]

અને કોઈ પણ રીતે પૈસા જમા થયા હોય, તે તેમાં જણાવેછે (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૩ લીટી ૨૨ થી ૨૩. અસલ ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૯૮ નોટ ૨)

(૧) આ કર શું છે તે માટે જુઓ આ નોટની આગમચની ઉપલી નોટ

(૨) આ શબ્દ ખરાજ ઉપરથી નીકળ્યોછે. આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજું આઈન ૭ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા I પા ૨૯૨ લીટી ૨૪-૨૫. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ પા, ૯૯ નોટ ૨) માં આ કર માટે કહેછે કે "અસલના વખતમાં દરમાણસ દીઠ કાંઈ કર લેવામા આવતો અને તેને ખરાજ કહેતા." એ બાબે ઉપલીજ સાતમી આઈનમાં નીચે પ્રમાણે કહેછે. "જે (જમીન) બીજી દીનવાળાઓ ધરાવતા તેને ખરાજી કહેતા, અને ખરાજી જમીન ઉપર ખરાજનો કર બે રીતે ગણતા. (૧) મુકાસમે, જેમાં આએપતનો પાંચમો યા છઠો ભાગ લેતા (૨) ખરાજે વજીફે કે જે જમીનદારની શક્તિ અને લાભ પ્રમાણે મુકરર કરવામાં આવતો. કેટલાકો સઘળી ઉપજને ખરાજ કહેછે અને જ્યારે તે લોકોની આવક ખરચ કરતાં વધારે હોયછે, ત્યારે ચોકસ સરત મુજબ તે ઉપર જગાત લેછે, અને તે જગાતને તેઓ અશર (એટલે ૧૦ મો ભાગ) કહેછે" (જુઓ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા ૨૯૪ લીટી ૫ થી ૯ અસલ ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનું ૯૯ નોટ ૨)

(૩) જુઓ ઉપર પાનું ૩૦૦ નોટ ૪ 'સાયેર' એટલે 'બાકીના' જેરેટ કહેછે કે જમીન ઉપરના કર સિવાય બાકીના બીજા કરો, જેવા કે દેશના આવતા જતા માલ ઉપરની જગાત, ઘરવેરો, બજારવેરો, લગનવેરો વિગેરે, સાયેર જેહાતને નામે ઓળખાતા (આઈને અકબરીના તરજુમાનુ બીજું વાલમ, જેરેતનો તરજુમો પા ૫૮ નોટ ૧.)

(૪) આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજુ આઈન ૧૧ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા I પા. ૩૦૧ લીટી ૮) માં અકબર પાદશાહના વખતના કેટલાક કરોના નામો આપ્યાં છે, તેમાં આ પણ એક કર છે આઈને અકબરીની એક બીજી નકલ બ્લોખમાનના જણાવવા મુજબ એ નામ "કતલગે" આપેછે. એ કર કેવા પ્રકારનો હતો તે જણાતુ નથી. જેરેટ પણ તરજુમો કરતા કહેછે, કે તે "એ કરનુ મુળ મુકરર કરી શકતો નથી." અસલ ફર્માનમા એ શબ્દ તદન બરાબર ખુલ્લો નથી. કદાચ એ શબ્દ કલે વાંચી શકાય. જો એમ લેઈએ તો સ્ટાઈનગાસના શબ્દકોષ પ્રમાણે "રાજ્યની તીજોરીમા જોખ વગર અપાયલું નાણું, અથવા ઊધીકુ નાણું" એમ અર્થ થાય.

અને પીશ કશ[1] અને જરમાને[2] (એટલે દંડ) અને જાબ્તાને[3] (એટલે પાક ઉપરનો ખાસ કર) અને મહરાને[4] (એટલે લગન વેરો)

---

(૧) આ કર પણ આઈને અકબરીનાં ઉપલી નોટમાં જણાવેલાં દફતરમાં જણાવેલો શાહ અકબરના વખતનો એક કર હતો. સ્ટાઈનગાસ પ્રમાણે "એક મોટો ઓહ્દો મેળવતી વખતે પાદશાહ અથવા મોટા માણસો અથવા ખાતાના વડાઓ વિગેરેને અપાતી મોટી ભેટ" 'પીશકશ' ને નામે જણાતી હાલમા પણ એ નામની ભેટો જણાયલીછે.

(૨) મેહેસુલના સંબંધની કાયદાની સરતોને માન નહીં આપવાથી જ્યારે કોઇ ચીજ જપત કરવામાં આવતી, અથવા તે માટે દડ નાખવામાં આવતો, તો તે આ નામે જણાયલો હતો

(૩) આઇને અકબરી (દફતર બીજુ આઇન ૧૫ મી બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા I પાનુ ૪૧૭ લીટી ૧૬) મુજબ 'જબતી' એ પાકની આએપત માટેનો કોઈ ખાસ કર હતો 'જાબેત' શબ્દનો અર્થ 'હાકમ' થાયછે તેથી કદાચ ગામના હાકમને અપાતા પૈસા 'જાબતાને' તરીકે જણાયલા હોય.

(૪) સ્ટાઈનગાસ મુજબ "લગન વખતે કાજીઓ મુસલમાનો પાસે જે લવાજમ લે છે" તે એ નામથી જણાયલો છે આઈને અકબરી (દફતર બીજુ આઈન ૨૪) મા એક આઈન "કદખોદાઈ" એટલે "લગનની બાબત" ઉપર છે (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા I પા. ૨૦૧) તેમાં જણાવવા મુજબ શાહ અકબરે લગન ઉપર એક વેરો નાખ્યો હતો લગન કરનારની હાલત મુજબ તે ચહડ ઉતર નાખવામા આવતો અબુફજલ કહેછે કે "અજ્ મીઆને મર્દુમ યક રૂપીએ વ અજ આમે યક દામ. હાલે પેદર પજ્રૂહશ રવદ વ પાયે એ ઊ એતેબાર ગીરન્દ" (લીટી ૧૮-૧૯) એટલે "મધ્યમ વર્ગના પાસે એક રૂપીઓ અને આમ (એટલે સાધારણ ગરીબ) લોક પાસે એક દામ બાપની હાલત તપાસવામા આવતી અને તેની સ્થીતિ ઉપર ધ્યાન આપવામા આવતુ હતુ" અબુ ફજલ કહેછે, કે "એ કર આપવો સારા સગન (ફરખુન્દગી) ગણાતા" ત્યારે ફર્માનમાં જણાવેલો આ મહરાને કર અબુફજલે ઇસારો કરેલો એ લગન વેરો દિસેછે શાહ અકબર પછી મરાઠાઓ પણ એ લગન વેરો લેતા હતા હાલ એક પોર્ટુગીજ દસ્તાવેજ બસો વર્ષનો હાથ આવ્યો છે, તે ઉપરથી દિસેછે, કે નારગોલ સજાન વિગેરે ગામોમાં પારસીઓ ઉપર એ લગન વેરો હતો તે સામે એક પારસીએ અરજી કીધી હતી, કે એ લગન વેરાને લીધે સુરતના પારસીઓ તેઓ સાથે લગનના સાટા કરતા અચકાય છે, તેથી તે કાહડી નાખવો. તે અરજી બાહાલ રાખીને ત્યાંના પારસીઓ ઉપરથી તે કાહડી નાખવામાં આવ્યો હતો.

અને દારૂગગાને[૧] અને મહસુલાને[૨] (એટલે મેહસુલ એકઠી કરનારનો લવાજમ) અને દેહનીમ[૩] (એટલે સેંકડે પાચ ટકાનો કર), અને સદ[૪] દુઈ (એટલે સેંકડે બે ટકાનો કર) અને કાનુનગુઈ[૫]

---

(૧) આઇને અકબરી (દફતર III આઈન ૧૧, બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ પા ૩૦૧ લીટી ૬) મુજબ શાહ અકબરના વખતના કરોમાંનો એ એક કર હતો સ્ટાઈનગાસ મુજબ કોઈ ખાતાના વડા યા ઉપરીને અથવા ગામના ઉપરીને દારૂગો કહેછે તે ઓધ્ધાના સબધનો એ કોઈ કર હોય

(૨) સ્ટાઈનગાસ મુજબ "મેહસુલ એકઠી કરવા આવનાર માણસનો લવાજમ" હુ ધારૂછુ કે આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજુ આઈન ૧૧ બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા I પા ૩૦૧ લીટી ૬) મા "તેહસીલદારી" તરીકે જે કર માટે બોલવામા આવેછે, તે એ કર છે

(૩) "દેહ–નીમ" એટલે ૧૦ નો અર્ધો ભાગ, એટલે પાચ, એટલે સેકડે પાચ ટકાનો કર. આઈને અકબરી (દફતર ત્રીજુ આઈન ૧૧, બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા I પાનું ૩૦૦ લીટી ૨૧ થી ૨૪) મા આ કર અને ફર્માનમા એના પછી નામ દીધેલા બે કરો "સદ્દુઈ" એટલે "સેંકડે બે ટકાનો કર" અને "કાનુનગુઇ" માટે નીચે પ્રમાણે કહેવામા આવેછે

"આગાહ દેલ ધરાવનાર પાદશાહે માલ યાને કરના સબધમા ઉપર વર્ણવ્યુ તે મુજબ નવાજેશ કીધી જેહાત કરના સબધમા તેણે 'દેહ–ચક' (એટલે સેકડે ૧૦ ટકાનો કર) માફ કરી "દેહ–નીમ" (એટલે સેંકડે પાચ ટકાનો કર) મુકરર કીધો, અને 'સદ-દુઈ' (એટલે સેંકડે બે ટકાના કર) ને અર્ધો પતવારીમા અને અર્ધો 'કાનુનગુ'મા પાછો ફેરવ્યો પેહલો (ઓધ્ધેદાર) તે ખુર્જીગરો (યાને ખેડુતો) તરફનો લખનારો છે તે આવક જાવકનો હિસાબ લખેછે અને કોઈ ગામડુ તેના (એટલે પતવારી) વગરનુ નથી પાછલો (યાને કાનુનગુ) ખેડુતોને રક્ષણ દેનાર છે, અને તે દરેક પરગણામા એકેકો હોય છે અને હાલમા કાનુનગુનો હિસ્સો (એટલે કર, જે ઉપર મુજબ સેકડે ૧ ટકો થાય છે, તે) કાહાડી નાખ્યો છે, તેઓ પોતાની સરત મુજબ ત્રણ રીતે દરબારમાથી પોતાનો મુસારો મેળવે છે (અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ પા ૧૦૧ નોટ ૧)

(૪) સેંકડે બે ટકાનો કર એના ખુલ્લાસા માટે જુઓ ઉપલી નોટ

(૫) જુઓ ઉપલીજ નોટ ઉપર જણાવવા મુજબ એ કર સેંકડે ૧ ટકાનો છે કાનુન-ગુ અમલદાર કોણ હતો, તે બાબે જેરેટ (આઈને અકબરીના તરજુમાના બીજા વાલ્યુમ પાનુ ૪૭ નોટ ૩ મા) નીચે મુજબ ખુલ્લાસો કરે છે

"એ દરેક જીલ્લાનો એક અમલદાર છે જે તેના રિવાજો અને જમીનના પટાની હકીકતોથી વાકિફ હોય છે. તેનો ઓધ્ધો વંશપરમપરા હોયછે.

અને ખેતી અને બાગબાની માટેના કરો અને માલની જગાત[1] અને જબ્ત[2] (એટલે જમાબંધી) માટે, દર વર્ષે ચક મુકરર કરવા સિવાય અને સર્વે દીવાની કરો અને સર્વે સુલતાની કરો સિવાય, તેને કોઈ હેરાન ગતી નહીં પહોંચાડે. અને સઘળા ખરચોથી તેને માફ કીધેલો અને નિરાળો રાખી તેની પેડાશે નહીં જાએ (એટલે તેને હેરાન કરે નહીં) અને દર વર્ષે આ બાબતમા નવું ફર્માન અને પરવાનો[3] નહીં માગે અને જ્યારે (આ ફર્માન) બુલદ પાદશાહની બાદશાહી મોહોર સાથે આવી પહોચે[4] ત્યારે તે ઉપર વિસ્વામ રાખે ઇલાહી[5] સને ૪૦ ના છેલ્લા મહિના અસ્ફન્દારમજની ૧૦ મી તારીખે લખ્યું છે

તે રેલથી બનેલી નવી જમીન યા ઘસડાઈ ગયેલી જમીન, વેચાણો, પટા, જમીનની બખશેશો વિગેરે, જેથી જમીનને લગતી યાદીના દફતરોમા ફેરફારો કરવા પડેછે, તે સઘળાનો હેવાલ પતવારી તરફથી મેળવેછે તે એક મેહસુલી અમલદાર છે અને તેહસીલદારના હાથ તળે હોયછે"

(૧) જુઓ ઉપર પાનુ ૩૦૦ નોટ ૪ ત્યા આપેલા વર્ણન મુજબ એ કર ઉપજનો ૧૦ મો ભાગ દિસેછે જેરેટ (આઇને અકબરીનો તરજુમો દફતર બીજુ પાનુ ૫૭ નોટ ૪) પ્રમાણે એ કર ઘણો ખરો આસરે સેકડે રાા ટકા પ્રમાણે હતો જે ધણીના હાથમા કોઇ મિલકત ૧૧ માસ સુધી હોતી તે ધણી એ કર આપતો એ ધર્મ ખાતાનો એક કર ગણાતો

(૨) એ શબ્દ માટે જુઓ ઉપર પાનુ ૩૦૨ નોટ ૩

(૩) આઈને અકબરી (દફતર બીજુ આઈન ૧૧ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા I પા ૧૯૫ લીટી ૭ થી ૮) મુજબ ફર્માનો અને પરવાનચે અથવા પરવાના વચ્ચે ફરક છે "ફર્માનો કેટલીક વખતે તોગ્રા હરફે લખવામા આવેછે, પણ તેમાં બે પેહેલી લીટીઓ ટુકી કરવામા આવતી નથી એવા ફર્માનને પરવાન્ચે કહેછે" બે ફર્માનો અને એક પરવાનાનો ફોટો-લીથો ફેક-સીમીલી આપ્યાછે તે ઉપરથી અને તેજ રીતે તે ફર્માનો અને પરવાનો પાના ૯૩,૧૧૯ અને પાના ૧૩૩ ઉપર છાપ્યાછે, તે ઉપરથી આ બાબત સમજ પડશે ઉપલાં બેઉ ફર્માનો (પાના ૯૩ અને ૧૧૯) મા પેહેલી બે લીટીઓ ટુકી લખી છે, પણ પરવાના (પા ૧૩૩) મા એમ પેહેલી બે લીટીઓ ટુકી લખી નથી પણ બીજી લીટીઓની માફક છે

(૪) આ ફકરાનો અર્થ એમ પણ થાય કે "તે (એટલે ઉપર કહેલો પુરૂષ કેકોબાદ વલદે માહીયાર) બુલદ પાદશાહની પાદશાહી મોહોર સાથે (એટલે મોહોર સાથેના લખાણ યા ફર્માન સાથે) આવી પહોચે, ત્યારે તેની ઉપર વિસ્વાસ રાખે

(૫) એટલે રોજ ૧૦ આવા માહ ૧૨ અસફંદારમદ યજદજરદી ૯૬૪

તઅલીકની[1] શરેહ. રોજ ૧૩ મો તીર માહ આવાં ઇલાહી સને ૪૦ ની તારીખે (પાદશાહે) હુકમ ફરમાવ્યો કે આસરે ૩૦૦ વીઘા જમીન, તાડ અને ખજુરી વિગેરેનાં ઝાડો, કે જે તે જમીન ઉપર થાય છે, તે સાથે નોસારી કસ્બા વિગેરેની પડોશમાં નીચલી વિગત મુજબ માહીયારના છોકરા કેકોબાદ પારસીના ગુજરાનની મદદ માટે મુકરર કરવામાં આવે આ (તારીખ) થી આગમચ (રોજ) ૧૫ મો માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૦ ની તારીખે હુકમ થયો હતો પણ તે (હુકમ) વાકઅ[2] (યાને પાદશાહના હુકમોની નોંધનાં દફતર) માં ખુલ્લાસા સાથે દાખલ થયો ન હતો. તેથી અેલામી[3] શેખ અબુ ફજલ, જે અેફાદતને[4] પનાહી આપનાર, ઘણી સત્તા ધરાવનાર અને સચ્ચાઈ અને જ્ઞાનમાં આગાહ છે, તેના 'રેસાલા[5] અને

(ઈ સ ૧૫૯૫) શાહ અકબર ૧૦ માર્ચ ૧૫૫૬ ને દિને ગાદીપર આવ્યો હતો તેથી એનુ ૪૦ મુ વર્ષ તે ઇ સ ૧૫૯૫. એને મળતુ યજદજર્દી વર્ષ ૯૬૪

(૧) આઇને અકબરી મુજબ, ફર્માનો વિગેરેના પાદશાહ અકબર જે હુકમો આપતો હતો, તેને લગતી 'યાદદાશ્ત' અથવા નોંધના દુક ઈનતેખા બને 'તઅલીક' કહેતા તેને લગતી જે વિગતવાર હકીકત તે શરેહ અથવા ખુલ્લાસો ૧૦ મી અને ૧૧ મી આઈનમા સમજાવે છે કે એ 'યાદદાશ્ત' અથવા નોંધ અને તઅલીક અથવા દુક ઈનતેખાબ કોણ કરતુ, અને તે કેમ કરવામા આવતાં, અને 'યાદદાશ્ત' ની 'તઅલીક' આ ફરમાનમા અહીં શા કાજે ઉમેરવામા આવીછે ૧૦ મી આઈન, "વાકઅ નવીસ" એટલે (શાહની દરબારમા બનતા) "બનાવોની હકીકત લખનાર" ની બાબત ઉપર છે

(૨) એ શબ્દ અને એ વાકઅ લખનાર 'વાકઅ નવીસ' ની હકીકત માટે જુઓ નીચલી નોટ ૫ ત્યાં જણાવવા મુજબ આ અમલદારનુ કામ આ કે પોતાના 'વાકઅ' યાને દફતરમા પાદશાહના ફર્માનો અને કામોની નોંધ લખી લે (હર ફર્મુદે વ કાર કર્દે એ ગેતી ખોદાવન્દ બર નવીસદ)

(૩) 'એલામી' એટલે ઘણો ભણેલો શાહ અકબરે અબુ ફજલને એ નામનો ખેતાબ આપ્યો હતો.

(૪) 'એફાદત પનાહ' એટલે 'લોકોને આપેલા મુસારા વિગેરેનુ રક્ષણ કરનાર'

(૫) આઈને અકબરી (દફતર બીજુ આઈન ૧૦, બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૩) મુજબ રેસાલેદાર તે શાહની દરબારમા એક અમલદાર હતો. તેના ઓહદાને અને તેના દફતરને રેસાલે કહેતા પાદશાહ જે ફર્માનો આપતો તે 'વાકઅ નવીસ' 'વાકઅ' યાને પોતાના વાકઅ-નવીસ તરીકેના દફતરમા નોંધી લેતો પાદશાહે આપેલાં ફર્માનો હુકમો

ચોકીમાં[૧] અને ખાજે મુઅજ્જુદ્દીન હુસએનની વાકઅની નઓબતમાં[૨] વિગત વાર દાખલ થયો છે.

વગેરેની વાકઅ-નવીસની દરરોજની યાદી (રૂજ નામ્ચે) પાદશાહનો એક વિસ્વાસુ દરબારી તપાસતો અને પછી તે પાદશાહની હજુર રજુ કરવામાં આવતી જે તે બાહલ રાખતો. ત્યારપછી બીજો અમલદાર તેની નકલો કરતો અને જે અમલદારોને પાદશાહના હુકમો, ફર્માનો વિગેરે સાથે લાગતુ વળગતું હોય, તેઓને તે નકલ પહોચાડતો. તે ઉપર પરવાનચી, અને મીર અર્જ નામના અમલદારો સહી કરતા એવી સહી સાથેની સત્તાદાર રોજની નોધો (રૂજ નામ્ચે) ને "યાદદાશ્ત" કહેતા. એ યાદદાશ્ત, જે જરા લાબી હોતી, તે ઉપરથી એક ટુક ઈનતેખાબ (ગુજારશી) તૈયાર કરવામા આવતી તે ઈનતેખાબ ઉપર વાકઅ-નવીસ, રેસાલે યાને રેસાલેદાર, મીર અર્જ અને દારોગા નામના ઓહ્દેદારો સહી કરતા એવી રીતના ઈનતેખાબને 'તઅલીક' કહેતા. ત્યારે 'રેસાલે' તે રેસાલેદારના દફતરને કહેછે, કે જે અમલદાર પાદશાહે આપેલા ફર્માનોની યાદદાશ્તના ટુક ઈનતેખાબ ઉપર સહી કરી તેની નોધ લેતો.

(૧) ચોકી એ પણ એક જાતનું દફતર હતું આઈને અકબરી (દફતર બીજુ આઈન ૯, બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા ૧૯૨ લીટી ૪ થી ૭. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા ૧૦૪ નોટ ૨) મુજબ, એ કશ્ક યાને ચોકીબાનો ના વડા અમલદારનુ દફતર હતુ. ઉપલી આઈનમા કહેછે કે '(કશ્ક યાને પોહરો ભરવાને) (આ) વખતની જબાનમાં 'ચોકી' કહેછે તે ત્રણ જાતની હતી ચાર પ્રકારના લશ્કરના સાત ભાગ કરવામા આવ્યા હતા, અને તેમાથી દરેક (ભાગ) દરરોજ મુકરર કરવામા આવતો અને એક બુર્જોગ હોશવાળા અમીરને તેઓ ઉપર સરદાર નેમવામા આવતો. દરબારનો મામલો પિછાનનાર અને રીતભાત જાણનાર એક ધણી મીર અર્જ તરીકે ભાગ્યશાલી નેમનુક પામેછે પાદશાહના સઘળા હુકમો આ બે નામિચા અમલદારોની જાણ સાથે બહાર પડતા એઓ રાત અને દહાડો દૌલતખાના (એટલે મેહેલ) ની નજદીકમા ફર્માન બરદારીમાં રેહેતા અને પાદશાહના હુકમોની ઈનતેજારીમા રહેતા."

આ ફકરા મુજબ ત્યારે લશ્કરની એક ટુકડી હમેશા શાહના મેહેલ આગળ ચોકીબાન તરીકે રેહેતી તેઓનો વડો અમલદાર પોતે એક દફતર યાને નોધ-પોથી રાખતો, જે તેની 'ચોકી' ગણાતી પાદશાહ તેના અમલના દિવસે જે ફર્માનો યા હુકમો બહાર પાડતો, તેની નોધ તેના દફતરમાં પણ લેવાની. હાલના શબ્દમાં કહીએ તો આ અમલદાર પાદશાહનો તે દિવસે ઓહ્દો બજાવનાર લશ્કરી (aide-de-camp) એદ દ કાપ હતો.

(૨) ફા 'નઓબત' એટલે વખત અથવા વારી આઈને અકબરીને

હાશીઆની શરહ વાકઅ નવીસના હાથની છે, મતનની[1] શરહ બદાએો માના કમતરીન મુઆઝુદ્દીન હુસએનના વાકઅની બરાબર છે. બીજી શરહ મુલ્લાં નજરને હાથની છે. જાગીરદારના નામપરની મિલકતમાથી ઇલાહી ગજથી ભરી (ઉપલી જગ્યા) નામ ઉપર કુઇલની ખરીફની[2] ફસલથી ચઢાવી આપવી.

૩૦૦ વીઘા

પારચોલ પરગણામાં[3] એરૂઇના ગામમા	નૌસારી કસ્બાની પેડારામા જે મજકુર જમીન આ વખતની આગમચ મા-હીયારની મદદે મઆશ માટે હતી
૧૦૦ વીઘા	૨૦૦ વીઘા
સહી[4]	સહી

ફર્માનનો તરજુમો ઉપર આપ્યા બાદ, હાશીઆ ઉપર જે સતરો લખીછે તેનો, અને ફર્માનના પાછલાં પડ ઉપર પેહેલી પટી (fold) ઉપર જે લીટી-ઓ લખી છે તેના, અને જુદી જુદી મોહરોની નીચે જે લખાણો છે, તેનો તરજુમો નીચે આપુ છુ. આ તરજુમામા અને હવેપછીના ખુલ્લાસામા હુ સીલો યાને મોહોરોને એક બે ના આંકોથી જણાવુ છુ, કે તે મુજબ ખુલ્લાસો બરાબર મહમજ પડે (તે આંકોમાટે જુઓ પા ૯૮ ઉપર છાપેલી મોહોરોનુ અનુક્રમ)

આધારે ઉપર કહ્યુ તેમ પાદશાહની હજુરમા હમેશા દરરોજ વારાફરતી બે વાકઅ-નવીસો હાજર રેહેતા પાદશાહ ફરમાનો અથવા હુકમો આપે તે વખતે જે વાકઅ નવીસની નઓબત અથવા વારી હોય, તે પોતાના દફતરમા તેની નોધ લે, અને પછી ફર્માન યા હુકમને લગતા દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરે કે તે તેના કામની વારી (નોબત) ઉપર હતો, તે વખતે તે ચોકસ ફર્માન, યા હુકમ બહાર પડ્યો હતો તેથી તેનુ દફતર પણ 'નઓબત' ગણાતુ.

(૧) 'મતન' એટલે મૂળ લખાણ (૨) એટલે પાનખર રૂતુ.

(૩) એલીઅટ મુજબ "કેટલાંક પરગણા મળીને એક સરકાર બનેછે" જેરટ (આઇને અકબરીનો તરજુમો II પા ૧૧૪ નોટ) મુજબ "એક સુબાને જુદી જુદી સરકારમા વેંહચી નાખેલી હોય છે અને એક સરકારના કેટલાંક પરગણાં અથવા મહાલ હોય છે" નોસારીના આગગાડીના સ્ટેશનથી આસરે ૨ મેલ ઉપર આવેલુ એક ગામ હાલમાં પણ એરૂના નામથી જણાયલુ છે તે પારચોલના પરગણામા ગણાય છે.

(૪) 'સહ' એ અરબી શબ્દ 'જોયું અને ખાતરીકીધી' (seen and certified) અથવા 'સહી' એટલે બરાબર એવે અર્થે વપરાય છે

(હાશીઆ ઉપરની પેહેલી લીટીનો તરજુમો) તારીખ (રોજ) ૨૯ માહ અસફંદારમજ ઇલાહી સને ૪૦. [1] (એ લીટીની આગમચ ફારસી બે ના આંક છે, તે શા માટે છે, તે બરાબર સહમજ પડતી નથી.)

(હાશીઆ ઉપરની બીજી લીટી) ઇલાહી વર્ષ ૪૧ ના ફરવરદીન મહિનાના પેહેલે દિવસે નકલ લીધી છે

(પાછલા પડની પેહેલી પટી ઉપરની બે લીટીનો તરજુમો.) નવાબ અલ્લામી શેખ અબુ ફજલ, જે એકાદત ને પનાહી આપનાર, ઘણી સત્તા ધરાવનાર અને મરચાઈ અને ગ્યાનમાં આગાહ છે, તેના રેસાલા અને ચોકીમા, અને વાકઅ-નવીસ મુઅજુદદીન હુસએનની નોબતમાં. જોઈ ખાતરી કીધી.

(મોહોર ના ૧ પરના લખાણનો તરજુમો) શાહ અકબરનો મુરીદ[2] ખાન ખાનાન

(મોહોર ના ૨) મીરજા કુકે

(મોહોર ના ૩, ૪, ૫, ૭ અને ૮ ઉકલતી નથી).

(મોહોર ના ૬) કમતરીન બંદો સદરે જેહાન અલ હુસઈની.

(મોહોર ના ૭ ની નીચેની તારીખ) ૭ (?) માહ અસફન્દારમજ ઇલાહી સને ૪૦ ની તારીખે દાખલ કરવામા આવ્યુ

(મોહોર ના ૮ ની નીચેની તારીખ) માહ અર્દીબેહેશ્ત સને ૪૧ ની તારીખે દાખલ કરવામા આવ્યુ (સેવટે એક બે શબ્દો છે જે ઉકલતા નથી)

(મોહોર ના ૯) નજરઅલી બીન હુસએન

(મોહોર ના ૯ ની નીચેની તારીખ) સને ૪૧ ના ફરવરદીન મહિનાની પેહેલી તારીખે લખવામા આવ્યુ (મર્કુમ શુદ)

(મોહોર ના ૧૦) દુઆ ગુજારતો બંદો હુસએન કમાલુદદીન

(મોહોર ના ૧૦ ની નીચેની તારીખ) ઇલાહી સને ૪૦ ના અસફન્દારમજ મહિનાની ૨૯ મી તારીખે વાકેફ થવામાં આવ્યુ.

(મોહોર ના ૧૧) બંદો હુસએન કમાલુદદીન.

(મોહોર ના ૧૧ ની નીચેની તારીખ) ઇલાહી સને ૪૦ ના અસફન્દારમજ મહિનાની ૨૯ મી તારીખે લખવામાં આવ્યુ

પેહેલા ફર્માનનો તરજુમો આપી હવે આપણે એ ફર્માન ઉપરની મોહોરો તપાસીએ ફર્માનની ઉપર પેહેલવેહેલ પાદશાહની મોહોર છે

---

(૧) ઉપર ફર્માનમા હાશીઆ ઉપરની સરેહ માટે કહેવામા આવે છે, કે તે "વાકઅ નવીસના હાથની છે," તે કદાચ આ હાશીઆ પરની નોંધ હોય

(૨) મુરીદ એટલે ચેલો અથવા શિષ્ય

અબુ ફ્જલ પાદશાહની મોહોર માટે જે જગ્યા જણાવે છે, ત્યાંજ એ મોહોર છે. તે કહેછે કે "પાદશાહની મોહોર ફ્રમાનના મથાળા ઉપર તોગ્રા(૧) લીટીઓની ઉપર મારેલી હોય છે (૨)" એ લખવા મુજબ આપણી તપાસવાળા ફ્રમાન ઉપર પાદશાહ અકબરની મોહોર બરાબર ફ્રમાનના મથાળા ઉપર છે, અને જ્યાં પાદશાહનો ખેતાબ અને નામ વિગેરે લખેલાં છે તે ઉપર છે.

હવે પાદશાહની મોહોરના આકાર બાબે અબુફ્જલ પોતાની આઇને અકબરી (દફ્તર પેહેલું આઇન ૨૦) માં પાદશાહી મોહોર (નગીને શાહનશાહી) માટે નીચે મુજબ કહેછે.

"(અકબરના) રાજ્યની શરૂઆતમાં મોહોર કોતરનાર મઓલાના મકસુદ કામ કરતો હતો તેણે પોલાદની સપાટી ઉપર ગોળ આકારમા રીકા(૩) હરફે નામદાર પાદશાહના અને તેમુરલગ સુધીના તેના નામાંકિત વડવાઓનાં નામો કોતરતો હતો, અને ત્યારપછી તેણે બીજી એ મુજબની મોહોર નસ્તાલીક હરફે ફકત પાદશાહના નામ સાથે કોતરી . નાની ગોળ મોહોર ઉઝુકના (ચગતાઇ) નામથી ઓળખાય છે અને તે ફ્રમાને-સબ્તી માટે વપરાય છે. મોટી મોહોર, જેમા તેણે પાદશાહના વડવાઓના નામો કોતર્યાં છે, તે પેહેલે પારકા રાજાઓ ઉપરના કાગળોમાંજ વપરાતી હતી, પણ હાલ બેઉ કામમા રૈનક આપે છે" (આઇને અકબરી બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા I પા ૪૭ લીટી ૧૮ પા. ૪૮ લીટી) આપણી તપાસવાળા ફ્રમાનમા અને હવે પછી તપાસીશું તે બીજા ફ્રમાનમા ઉપલી મોહોટી મોહોર, જેમા પાદશાહના વડવાઓના નામો કોતરેલા છે, તે વપરાયલી છે

એલફીનસ્ટન પોતાની હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં(૪) અકબરના વડવાઓના નામો તેમુરલગથી ઊતરતા નીચે મુજબ આપે છે તેમુર-મીરાન શાહ હુસએન-મોહમદ મીરજા અબુ સઇદ-ઓમરશીખ-બાબર-હુમાયુન-અકબર

---

(૧) શ્તાઇનગાસના કહેવા પ્રમાણે "કાગળો, બખશેશના ફ્રમાનો અને બીજા જાહેર લખતો ઉપર પાદશાહી ખેતાબો સુંદર શોભિતા દસ્તખતે લખેલાં હોય છે તે લખાણને તોગ્રા કહેછે"

(૨) આઇને અકબરી બ્લોખ્માનનો તરજુમો વા I પા ૨૬૪, તેક્સ્ટ I પા ૧૯૫ લીટી ૨૫ અસલ ફારસી લખાણ માટે જુઓ પાનું ૧૦૬

(૩) રીકા એ લખાણની એક ચોકસ રીતી છે

(૪) કોવેલે પ્રગટ કરેલી પાચમી આવૃત્તિ (૧૮૬૬ની) પા ૭૭૩

આ ટીપ મુજબ તેમુરથી અકબર સુધી આઠ પાદશાહો થયા છે આપ-ણી તપાસવાળા ફર્માનની ગોળ મોહોટી મોહોરમાં પણ આઠ કુડાળાં છે, અને તે દરેકમાં ઊપલા આઠ પાદશાહોમાંના એકનું નામ છે. વચમાંનું કુડાળું મોટું છે અને તેમાં ખુદ અકબરનું પોતાનું નામ છે. આ ફર્માનનો હસ્તલેખ ઘણો પુરાણો થવાથી તેનો ફોટો અને ફોટો-લીથો જેવો આપણે ઇચ્છીએ તેવો નીકળ્યો નથી. પણ ફર્માનના અસલ દસ્તાવેજમા એક મોહટું દેખાડનાર કાચ (magnifying glass) ની મદદથી– જો કે થોડીક મુશ્કેલીથી—એ નામો આપણે ઉકલાવી શકીએ છીએ

પાદશાહનું નામ મધ્ય કુડાળામા જલાલુદ્દીન મહમદ અકબર બાદશાહ છે. એ નામ નીચેથી ઊપર વચાય છે તેના નામના કુડાળાની બરાબર ઉપર તેના વડવા તેમુરના નામનું કુડાળુ છે. તેમાં "એબને તેમુર સાહેબે કેરાન" શબ્દો છે. 'સાહેબે કેરાન' એ તેમુરનો એક ખેતાબ હતો એબને શબ્દ, જેનો અર્થ છોકરો થાય છે, તે અકબર સિવાય સઘળાં નામો સાથે વપરાયો છે. એની મતલબ આ કે પેહેલે નામ દીધેલો પાદશાહ, તેની પછી નામ દીધેલા પાદશાહનો છોકરો થાય એ મુજબ એક પછી એક તેમુર સુધી છે જેમ હાલમા ગોળ મોહોરોમાં અને મોનોગ્રામ (monograms) ના સુંદર લેખોમા લોકો પોતાના નામો અથવા નામની ટુંકી નિશાનીઓ પોતાને પસદ પડતી શોભિતી રીતીએ છપાવેછે, તેમ આપણે ઉપલી મોહોરમા અને તેના નામોના સબંધમા જોઇએ છીએ તેમુરના નામના કુડાળામા તેનું નામ નીચેથી વાંચતા "એબ્ને અમીર તએમુર સાહેબે કેરાંન" એ મુજબ છે

મથાળા ઉપરના તેમુરના નામવાળા કુડાળા ઉપરથી ડાહબી બાજુએથી નીચે આવતા આપણે એક પછી-એક એની ઉતરની પેહેડીના નામો જોઇએ છીએ ટોચ ઉપરથી નીચે આવતા ડાહબી બાજુએ પહેલાં કુડા-ળામા આપણે "એબ્ને મીરાનશાહ" એ મુજબ નામ વાચીએ છીએ એ એલફીનસ્તનની તવારીખ પ્રમાણે નો "મીરાન શાહ હોસએન" છે, જે તેમુરનો છોકરો થાય તેની પછીનું નામ નીચે ઉતરતાં "એબ્ને સુલતાન મહમદ મીરજા" છે. ત્યાર પછી નીચે "એબ્ને સુલતાન અબુસેયદ" નામ આવે છે. આ સર્વ છેલ્લાં ત્રણ નામોમા 'એબન' શબ્દ દરેક નામને નીચેથી સરૂ કરેછે અને તે શબ્દની ઉપર 'સુલતાન' શબ્દ છે પછી ની-ચેથી જમણી બાજુએ ઉપર જતાં આપણે "એબ્ને ઊમર શેખ મીરજા" નામ જોઇએ છીએ. પછી ઉપર ચહડતા "એબ્ને બાબર બાદશાહ" અને "એબ્ને બાદશાહ હુમાયુન" ના જાણીતાં નામો જોઈએ છીએ એ

મોહોરમાં એ નામોનો બરાબર સીલસીલો નીચે મુજબ છે જલાલુદીન મહમદ અકબર બાદશાહા—એઓને હુમાયુન બાદશાહ (એટલે જે બાદશાહ હુમાયુનનો છોકરો)—એઓને બાબર બાદશાહ—એઓને ઊમ્મર શેખમીરજાં—એઓને સુલતાન અબુ સયદ—એઓને સુલતાન મહમદ મીરજાં—એઓને મીરાન શાહ—એઓને અમીર તએમુર સાહેબે કેરાન. આ દસ્તાવેજ પુરાણો હોવાથી કેટલાક નામો ઉકલાવવા મુશ્કેલ છે

હવે આપણે દસ્તાવેજની સેવટે જુદા જુદા અમલદારોએ પોતાની જે મોહોરો મારીછે તે તપાસીએ હાલમા જેમ સહીઓ થાયછે, તેમ તે વખતે મોહોરો થતી હતી અબુ ફજલ આઇને અકબરી (બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા I પા ૪૭ લીટી ૧૭, ૧૮) મા કહે છે તેમ સર્વને મોહોરની જરૂર હતી બલોખમાન કહે છે કે "જેમ આપણે દસ્તાવેજો ઉપર સહી કરીએ છીએ તેમ પૂર્વભણીના લોકો પોતાના નામની તે ઉપર મોહોર મારતા' ' (બ્લોખ્માનની આઇને અકબરીનો તરજુમો વા. I પા ૫૨ નોટ ૨)

આ દસ્તાવેજ ઉપર પાદશાહની મોહોર ઉપરાત બીજી ૧૧ મોહોરો છે એ અગ્યારમાથી ૬ વધતી કે ઓછી ઉકેલાઈ શકે એવી છે, અને ૫ નહીં ઉકેલાઈ શકે એવી છે મોહોરો મારવાની રીત અને મોહોરો ઉપરના નામો બાબે કેટલાક ખુલ્લાસાની જરૂર છે એ ખુલ્લાસો વાંચનાર બરાબર સમજે તે માટે ફર્માનની છાપેલી નકલમા મેં મોહોરના કુડાળા ઊપર અગ્રેજીમા ચઢ ઉતર આંકો મુક્યા છે મોહોરોની જગ્યા બરાબર કહ્યા છે તે ફોટો લીથોગ્રાફ કરેલી નકલમા જોવાથી બરાબર માલુમ પડશે

પેહેલ વેહેલા આપણે જોઇએ છીએ કે ૩૦૦ વીઘા જમીન કહ્યા આવીછે તે જણાવવા પછી ફર્માનના દસ્તાવેજને ઊલટાવવામાં આવ્યો છે, એટલે કે મોહોર મારનારાઓ તે દસ્તાવેજને નીચેથી ઉપર ઉલટાવે છે અને પછી પોતાની મોહોરો મારે છે, અને પોતાના દફતરોમા તે દસ્તાવેજ ક્યારે નોંધ્યો છે તેની તારીખો નોંધેછે (જુઓ ફોટો-લીથો-ગ્રાફ કરેલી નકલ) એ મોહોરો દસ્તાવેજના એમ ઉલટાવેલા રૂપમા કેમ મારેલી હોયછે તેનો સબબ આઇને અકબરીના બીજા દફતરની ૧૨ મી આઇનના નીચલા ફકરામાં સમજાવેલો મળેછે, કે જયાં કહેછે, કે મોહોરોને ફર્માનના દસ્તાવેજોની ઘડી (શેકનજી) ના અનુક્રમમાં મારવામા આવતી હતી. તેથી જો આપણે એ દસ્તાવેજને, જેમ તે શરૂ થાયછે તેમ, આપણા હાથમાં ધર્યે તો પેહેલી ઘડી દસ્તાવેજની બીજી અથવા પાછલી

બાજુને તળીએ આવે, કે જ્યાં આપણે મુખ્ય અમલદારોની મોહોરો જોઈએ છીએ. આ બાબે આઇને અકબરીમાં નીચે મુજબ ફકરો છે (આઇને અકબરી બ્લોખમાનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૫ લીટી ૧૯ થી ૨૬).

"ફર્માન અને પરવાનચે અને બરાતને નીચેથી લઇને તેની કેટલીક ઘડીઓ કરવામાં આવેછે. પેહેલી ઘડી, જે થોડી પોહળી છે, ત્યાં કીનારી ઊપર લાગત પછવાડે, જે જગ્યાએ કાગળ કાપવામા આવે છે ત્યા, વકીલની મોહોર થાય છે, અને તેની સામે જરા તેની મોહોરની નીચેથી મુશારરફે દીવાનની મોહોર હોય છે, તે એવી રીતે કે, અર્ધી બીજી ઘડી ઊપર આવેછે તેજ મુજબ જરા તેનીથી વધારે નીચે સદરની મોહોર હોય છે. પણ શેખ અબદુલ નબી અને સુલતાન ખાજે, (જ્યારે સદર હતા, ત્યારે) વકીલની બગબર (એટલે સામે એક હારમા) પોતાની મોહોર મારતા હતા તે ઘડીની અધવચમા, તે ધણીની (મોહોરની) જગ્યા હોય છે, કે જેનો ઓરધો વકીલના ઓહ્દા પછીનો હોય છે..... ..અને દીવાન અને બખશી બીજી ઘડીની બહાર જતા નથી (એટલે મોહોર મારતા નથી) અને દીવાન અને બખશીએ જુજ અને દીવાને બયુતાત ત્રીજી (ઘડી) પર (મોહોર મારે છે) મુસ્તઓફી ચોથી ઘડી ઉપર અને સાહેબે તઓજીએ પાચમી (ઘડી) ઊપર (પોતાની મોહોર મારેછે) અને પાદશાહની મોહોર તોગ્રા (લીટીઓ)ની ઊપર ફર્માનને સીંગાર આપેછે"

જૂદા જૂદા અમલદારો પોતાની મોહોરો પાદશાહી દસ્તાવેજો ઊપર કયા મારતા હતા, તેનો આ સામાન્ય ખુલ્લાસો છે તે ફર્માન, પરવાનચે અને બરાત (નાણાસબધી ફર્માનો)ને લાગુ પડે છે તેથી દિસેછે કે સઘળા અમલદારો સઘળા દસ્તાવેજો ઊપર સહી કરતા હતા નહીં.

હવે આપણે આપણી તપાસવાળા ફર્માન ઊપરની મોહરોની જગ્યા અને સહી કરનારાઓનાં નામો તપાસીએ

પેહેલ તો પેહેલી ઘડી ઊપર વચ્ચોવચમા આપણે બે લીટીઓ જોઇએ છીએ, જેમા કહેછે, કે એ ફર્માન અબુ ફજલના રેસાલામા અને ચોકીમાં નોધવામા આવ્યું છે અબુ ફજલ એ વખતે રેસાલા અને ચોકીને લગતો અમલદાર હોવો જોઇએ. વળી આઇને અકબરી (દફતર II આઇન ૧૯) નો નીચલો ફકરો ખુલ્લાસો કરેછે, કે અબુ ફજલને બીજા શા સબબે કેટલીક વખતે જાગીરની બખશીશોની નોધ લેવી પડતી હતી (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા ૧૯૯ લીટી ૬ થી ૧૦)

"અમન અને આસુદગી જાહેર થવાથી (એટલે દેશમાં સામાન્ય સુલેહ પથરાયાથી જમીનદારો) પોતાની જમીનોમાં બાગો બનાવી મોટો નફો મેળવવા લાગ્યા. (આ ઊપરથી) સલતનતના અમલદારોને, લોભે, અને (જમીનદારો માટે) કેટલી આવક પુરતી છે તેના ખ્યાલે, કર માગવા તરફ લલચાવ્યા. પાદશાહ તેથી ગુસ્સે થયો અને ફરમાવ્યું કે (વધુ નફો) બખશીશ કરે. અને જ્યારે માલુમ પડ્યુ, કે ૧૦૦ વીઘા અને વળી તેથી પણ કમતી જમીનના માલિકો (લાંચ આપવાના) અપ્રમાણિકપણાથી ખરડાયલા છે, ત્યારે ફર્માવ્યું કે મીર સદર જેહાને એવા શખસોને પાદશાહ હજુર રજુ કરવા અને ત્યારપછી એમ નક્કી કરવામા આવ્યું કે સદરે આ લખનારની સલાહથી શરર્ફનામાને (એટલે જમીનની બખશેશોને) વધતી યા ઓછી કરવી."

આ ફકરો ત્યારે દેખાડે છે કે જમીનની બખશેશોની બાબતમા ઊપલો ફકરો લખનારની, એટલે અબુફજલની સમતી લેવાની જરૂર હતી.

ઊપલીજ બે લીટીઓમાં વધુ નોધ આપણે આ જોઇએ છીએ, કે એ ફર્માનની નોધ વાકઅ નવીસ મુઅજ્જુદદીન હુસએનની નઓબતમા (યાને તેની વારી યા વખતની યાદીમા) નોધવામા આવી છે આઇને અકબરી (દફતર II આઇન ૧૦) નો વાકઅનવીસ બાબેનો નીચલો ફકરો આપણને સમજાવે છે, કે વાકઅનવીસ અમલદાર તે કોણ હતો, અને તે જમીનની બખશેશોની નોધ શા કાજે લેતો, અને આપણી તપાસ-વાળા ફર્માનમાં એમ શા કાજે લખવામાં આવ્યુ છે, કે તે તેના દફતરમાં નોધવામાં આવ્યું છે. (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૨ લીટી ૨૦ આઇને વાકઅનવીસી)

"ચૌદ મોટી નજરના સારી કલમવાળા કીર્તિવત લખનારાઓને મુકરર કરવામાં આવ્યા છે, અને દરરોજ બે જણ કામપર લાગેછે,[1] અને થોડા દહાડા પછી એકેકની નોબત (વારી) આવે છે......... પાદશાહનાં ફર્માનો અને કામો તેઓ લખી લે છે અને સલતનતના અમલદારો જે જે ખબરો પહોંચાડે છે, તે તેઓ લખી લે છે. પાદશાહનું ખાણુ અને પીણુ સુવું અને ઊઠવું, ઊભુ થવું અને બેસવું, પોતાના જનાનખાનામાં જવું, બારગાહે ખાસ અને આમમાં જવું, શેકારની હકીકત, જાનવરોને મારવાં, તેણે કુચકરવી, અને તેણે મુકામ કરવો.........મનસબ, માહીઆને

---

(૧) બ્લોખમાન કહેછે તેમ, એક દહાડે પેહેલો ને બીજો, તો બીજે દહાડે બીજો ને ત્રીજો વાકઅનવીસ, એમ તેઓ કામ કરતા હોવા જોઈએ

વા જાગીર આપવી, ...ફર્માનો ઉપર પાદશાહે મોહર કરવી (ફર્માન બ મોહરે અકદસ રસીદન),......... (એ સઘળાંની તેઓ નોધ લેછે)................(પાદશાહના) આગાહ-દેલ અને રાસ્ત મનશાનીના બંદાઓમાંથી એક જણની સલાહ લેવા પછી આ દાનાવ મરદો (એટલે વાકઅ નવીસો) નુ રોજનામું (એટલે પાદશાહના દરરોજનાં કામની હકીકતની નોધ) પાદશાહના કાન ઉપર લાવવામાં આવેછે (એટલે તેની આગળ વાંચી સભળાવવામાં આવેછે) અને તેની બાહાલીનો છાપ[1] મેળવેછે તે લખનાર તે બનાવની હકીકત લખેછે અને તે ઉપર પોતાની મોહોર કરેછે અને જે ધણી તે માગેછે તેને આપેછે અને તે ઉપર પરવાનચી અને મીરઅર્જ (નામના અમલદારો) મોહોર કરેછે અને પછી તે ધણી, કે જેની જાણમા તેણે (એટલે તે લખાણે પાદશાહની) બાહલી મેળવેલી, તે ધણીની મોહોરથી તે દસ્તાવેજ મજબુત થાયછે. તે (લખાણ) ને તે વખતે "યાદદાશ્ત" કહે છે. વળી કેટલાક રોશન બેઆનના અને રાસ્તીવાળા ખુશ દસ્તખત લખનારા જૂદા નેમેલા હોયછે. તેઓ જ્યારે એ યાદદાશ્ત તમામ થાયછે ત્યારે લેછે અને પોતા પાસે રાખેછે અને તેનો તેની મકસદ મુજબનો ખુલ્લાસો (ગુજારશી એટલે ટુંક સાર) લખી કાઢેછે અને પોતાની મોહોર સાથે તે (યાદદાશ્ત) ને બદલે આપેછે. તે ઉપર વાકઅ-નવીસની મોહોર અને સહી અને રેસાલે અને મીર અર્જ અને દારૂગાનો સિક્કો પડેછે. આ લખાણ (એટલે ઉપલા ટુંક સાર) ને તઅળીકે અને તેના લખનારને તઅળીકે-નવીસ કહેછે ત્યાર પછી ઉપર કહેવા મુજબની રીતે રાજ્યના બીજા મોટા અમલદારોની તે ઉપર મોહોર થાયછે."

હવે આપણે એ પેહેલા ફર્માન ઉપરની મોહોરો તપાસીએ

મોહોર ૧ લી.—ઉપર વર્ણવેલી ચોકી, વાકઅ-નવીસ અને રેસાલેદારની નોધની બે લીટીઓની જમણી બાજુએ છેક નાકેથી આપણે સર્વથી પેહેલે જે મોહોર જોઈએ છીએ, તે ઉપર "મુરીદે શાહ અકબર ખાન ખાનાન" એમ ખુલ્લું નામ વાંચીએ છીએ. આ મોહોરના સબધમા આઈને અકબરી (બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા. ૧૯૫ લીટી ૧૯-૨૦) ના ઉપર આપેલા ફકરામા જે નીચલો ફકરો આવ્યો છે તે ખાશ નોધવો જોઈએ, કે "નખુસ્તીન લખ્તી કમ-પેહનાં બર કેનારે પુશ્ત પએવસ્ત જાઈ કે કતઅ કુનન્દ મોહરે વકીલ શવદ" એટલે "પેહેલી ઘડી જે થોડી

---

(૧) [illegible] rouge for the face અસ્તર અથવા પડ

પીછલીછે તેની કીનારી ઉપર લાગત પછવાડે જે જગ્યા એ કાગળ કાપવામાં આવેછે ત્યાં વકીલની મોહોર થાયછે"

હાલની તપાસવાળું પેહેલું ફર્માન અને હવે પછીની તપાસવાળું બીજુ ફર્માન, જે બેઊ અસલ ફર્માનો હાજર કરવામા આવ્યા છે, તે બેઊમા આપણે જોઇએ છીએ કે ફર્માનોની હેઠને છેડે (જે છેડો નીચેથી ઘડી કરતાં પેહેલી ઘડી બનેછે) જમણા હાથના ખુણામા કાગળનો થોડો ભાગ કાપવામા આવેલોછે, અને બરાબર જ્યા કાગળ કાપેલોછે ત્યા કીનારીએ ખાન ખાનાનની મોહોર છે, કે જે ખાન ખાનાન આ ફર્માનને વખતે (હીજરી ૧૦૦૩ મા) રાજ્યનો વકીલ હતો આ કાપેલો ભાગ ફોટો-લીથોમા દેખાડી શકાયો નથી કારણ કે તે તો ફર્માનોના લખેલા ભાગનો ફોટો છે, પણ અસલ ફર્માન જોવાથી તે ઝટ સમજ પડેછે

આ ખાન ખાનાન માટે આઇને અકબરી ઉપરથી આપણને નીચલી હકીકત મળેછે.

ફર્માનમાં આપણે એની મોહોર ઉપર "મુરીદે અકબર શાહ ખાન ખાનાન," એટલે "અકબરશાહનો ચેલો ખાન ખાનાન" એમ નામ વાંચીએ છીએ એનું આખુ નામ "ખાન ખાનાન મીરજા અબ્દુર રહીમ" હતું જ્યારે તેના બાપ બેહરામ ખાનનું ખુન કરવામા આવ્યું હતું ત્યારે તે નાનો બાળક હતો અકબરે તેને પોતાને સ્વાધિન લીધો હતો. બદએોની પ્રમાણે તેણે જે ફતેહો મેળવી હતી તેને માટે હીજરી ૯૯૨ મા તેને ખાન ખાનાનનો ખેતાબ આપવામા આવ્યો હતો. અકબરના રાજ્યના ૨૫ મા વર્ષે તેને મીર અર્જ નેમવામા આવ્યો હતો અને ૩૪ મે વર્ષે વકીલ નેમવામા આવ્યો હતો તે હીજરી ૧૦૩૮ મા ગુજર્યો હતો અબુ-ફજલ પોતાની આઇને અકબરી (દફતર બીજુ આઇને ૩૦ બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ I પા ૨૨૨) મા અકબરની દરબારના મોટા માણસો (બુજોર્ગાને જાવીદે દઔલત) ની જે ટીપ આપેછે, તેમા એનું નામ (ના ૨૯ પા ૨૨૩) પણ એક જાણીતા દરબારી તરીકે આપેછે.

મોહોર ૨૭.-ચોકી અને રેસાલેદાર તરીકેની અબુ ફજલની અને વાકઅ-નવીસ તરીકે મુઅજુદ્દીનની નોંધની ઉપલી બે લીટીઓની જમણી બાજુએ અને ખાન ખાનાનની ઉપલી મોહોરની જરાક ડાહાબી બાજુએ જે બીજી મોહોર છે તે મીરજા કુકાહની છે. તે નામ અસલ ફર્માન ઉપર ખુલ્લુ વંચાયછે. એ ધણી માટે અને અકબરના રાજ્યમાં તેણે જે જૂદા જૂદા ઓહ્દાઓ ભોગવ્યા હતા તે બાબે આપણને નીચલી હકીકતો મળેછે.

તેનું આખુ નામ "ખાને આજમ મીરજા અજીજ કુકાહ" છે. તે અકબરનો ઘણો માનીતો હતો. અબુ ફજલ, ઊપર જણાવવા મુજબ, આઇને અકબરીમા અકબરના મોટા દરબારીઓની જે ટીપ આપેછે તેમાં એનુ પણ નામ છે (ના ૨૧). અકબરના રાજ્યના ૩૪ મા વર્ષે તેને ગુજરાતનો હાકમ નેમવામાં આવ્યો હતો તેના રાજ્યના ૩૯ મા વર્ષે તે મકકે હજ કરવા ગયો હતો. હીજરી ૧૦૦૩ ના શાલની શરૂઆતમા તે અકબરને પાછો આવી મળ્યો હીજરી ૧૦૦૪ માં તેને રાજ્યનો વકીલ નેમવામા આવ્યો હતો "આજમખાન"નો ખેતાબ તેને પછવાડેથી આપવામાં આવ્યો હતો (એની હકીકત માટે જુઓ બ્લોખ્માનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો વા I પાના ૩૨૫-૩૨૭)

હવે મીરજા કુકાહ આ ફર્માન ઊપર કયા ઓહ્દાની રૂએ સહી કરે છે? તે વકીલના ઓહ્દા પછીના ઓહ્દેદાર તરીકે અથવા હાલના શબ્દોમા બોલીએ તો મદદનીશ વકીલ તરીકે સહી કરે છે આઇને અકબરીના બીજા દફતરની ૧૨ મી આઇનમાથી આપણે ઊપર (પા ૩૧૨) જે એક ફકરો ઉતાર્યો છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે "તે (પેહેલી) ઘડીની અધવચમા તે ધણીની (મોહોરની) જગ્યા હોય છે, કે જેનો ઓહ્દો વકીલના ઓહ્દા પછીનો હોય છે" એમ સહી કરવાના દાખલા તરીકે અબુ ફજલ ઊપલીજ આઇનમા ઉપલા ફકરા પછી જણાવે છે, કે "જે મુજબ મુનીમખાન અને અદહમખાનના વખતમા અટકેખાન સહી કરતો હતો" અબુ ફજલ આઇને અકબરી (દફતર બીજુ આઇન ૨૯ બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા I પા ૨૩૨ લીટી ૭-૮) મા અકબરના રાજ્યના વકીલોની ટીપ નીચે મુજબ આપેછે,—બએરામખાન-મુનીમખાન અટકેખાન-બહાદુરખાન-ખાજે જેહાન-ખાનખાનાન મીરજાંખાન—અને ખાને આજમ મીર્જા કુકેહ

હવે એ ટીપ ઊપર નજર કરતા દિસેછે, કે જેમ અબુફજલ ઊપર દાખલો જણાવે છે તેમ, જ્યારે મુનીમખાન અને અદહમ ખાન(૧) વકીલો હતા, ત્યારે

---

(૧) અબુફજલ પોતાની ટીપમા અદહમખાનનુ નામ આપતો નથી. તે એની દેખીતી ભુલ છે, કારણ કે તે ઊપલા ફકરામા ખુલ્લુ કહેછે કે તેણે અને મુનીમખાને વકીલ તરીકે કામ કર્યું હતુ મુનીમખાન, બએરામખાન પછી રાજ્યનો વકીલ થયો હતો (બ્લોખ્માનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો I પા. ૩૨૩) તેથી એ અદહમખાન, મુનીમખાન પછી રાજ્યનો વકીલ થયો હતો બ્લોખ્માન (તરજુમો પા પ૨૭ નોટ ૧) જણાવે છે કે અબુફજલની ટીપ ભુલભરી હતી.

અતકેખાન વકીલથી ઊતરતા ઓહ્દેદાર તરીકે સહી કરતો એ અતકેખાન તેઓ પછી પોતે ઊપલી ટીપ મુજબ વકીલ થયો હતો. એ ઊપરથી દિસે છે, કે જેઓને વકીલ પછી વકીલાતપર આવનારા ઊમેદવાર ગણવામા આવતા, તેઓ વકીલ પછીના તુરતના ઊતરતા ઓહ્દેદર ગણાતા એ મુજબ મીરજાં કુકેહ જે ખાનખાનાન પછી તુરત વકીલ થયો હતો તે આ પેહેલા ફર્માનમા તેનાથી ઊતરતા ઓહ્દેદાર તરીકે આઇને અકબરીમાં બરાબર એ ઓહ્દેદાર માટે જણાવેલી જગ્યાએ સહી કરે છે આપણે જોઈશું કે બીજાં ફર્માનની વખતે તે વકીલને ઓહ્દે ચહડ્યો હતો તેથી તે ફર્માનમાં તે ખાનખાનાનવાળો વકીલની જગ્યાએ પોતાની મોહોર કરે છે.

મોહોર ૩ જી—એ ઊપરનું નામ મુદલ વચાતું નથી

મોહોર ૪ થી અને ૫ મી—એ બેઊ પણ ઊકલતી નથી ઊપર જણાવેલી બે લીટીઓ, કે જેમા જણાવ્યુ છે કે ફર્માન શેખ અબુ ફજલની ચોકીમાં અને વાકઆનવીસ મુઅજ્જુદ્દીન હુસએનની વાકઅમા નોંધ્યુ છે, તે લીટીઓની બરાબર નીચે એ મોહોરો છે. તેથી તેઓ એ બે અમલદારોની મોહોરો દિસે છે એ બે મોહોરોમાની પેહેલી એટલે ના ૪વાળી મોહોર ઊપર 'શેખ' શબ્દ જરા ઊકલે છે. કદને મોટું બતાવનાર એક કાચ (a magnifying glass) ની મદદથી એ શબ્દ વધારે ખુલ્લો દિસેછે. તેથી એ શેખ અબુફજલની મોહોર હોય એમ દિસેછે એ બેમાની બીજી મોહોર (ના ૫) વાકઆનવીસ મુઅજ્જુદ્દીનની હોય

મોહોર ૬ ઠી—ઉપર જણાવેલી બે લીટીઓની ડાહબી બાજુએ, અને ખાનખાનાન અને મીરજા કુકેહની મોહોરોની સામી બાજુએ, એક મોહોર છે, જે ઉપરનું લખાણ થોડું ખુલ્લું છે અને ઊકલી શકેછે. તે "અલ-હુસએની મદ્ર જેહાન કમતરીન બનદે" એટલે "કમતરીન બન્દો સદ્ર જેહાન અલ હુસએની" છે. એ મોહોર બાબેની ઊપર જણાવેલી આઇનમા આપણે વાંચ્યું કે (જુઓ ઊપર પા ૩૧૨) જ્યાં "વકીલની મોહોર થાય છે, તેની સામે, જરા તેની મોહોરની નીચેથી, મુશરફે દીવાનની મોહોર હોયછે, તે એવી રીતે, કે અર્ધી બીજી ઘડી ઊપર આવેછે. તેજ મુજબ જરા તેનાથી વધારે નીચે સદરની મોહોર હોય છે." ત્યારે આપણી તપાસવાળી આ મોહોર, જે ઊપર "સદર જેહાન" નું નામ છે, તે આઇને અકબરી મુજબની ઊપર જણાવેલી સદરની મોહોર છે. ઊપર સદરની મોહોરની જે જગ્યા દેખાડી છે ત્યાંજ આપણી તપાસવાળા ફર્માનમાં એ મોહોર આવી છે.

સદર એ રાજ્યનો મોટો અમલદાર હતો. અબુલફજલ આઇને અકબરી (દફતર બીજું આઇન ૧૯ બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા ૧૯૮ લીટી ૮.) માં કહેછે, કે "(જે ધણીઓને બખશીશો આપવાની હોય, તે) ધણીઓની હાલતની તપાસ કરવી અને તેઓની આરજુનાં અંદાજાની તપાસ કરવી એ એક ઘણુ મોટુ કામ છે તેથી એ ઓહદા ઉપર એક નેક હેતુના અનુભવિ માણસની નેમનુક કરવામા આવેછે, કે જેના શબ્દો અને કામની પેશાની (એટલે દેખાવ) ઉપર તમામ સુલેહ અને આમ લોકો સાથેની મેહરબાની અને હમેશાનો દબદબો પ્રકાશતો હોય. એવા (અમલદાર)ને સદર કહેછે. કાજી અને મીરઅદલ તેના હુકમો હેઠળ હોયછે" બ્લોખ્માન કહેછે કે સદર, જેને ઘણુ કરીને સદરે જેહાન કહેતા, તેનો દરજ્જો અકબરના વખતમા શાહનશાહતમા ચોથો ગણાતો હતો[1]

આ ફર્માનની વખતે એટલે શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષે (હીજરી ૧૦૦૩ મા), જે ધણી સદર અથવા સદરે જેહાન હતો, તેનુ નામ પણ એતેફાકથી 'સદરે જેહાન'જ હતું. એ સબબે આપણે સદરની મોહોરની જગ્યા ની મોહોર ઉપર "સદરે જેહાન" નામ જોઇએ છીએ. અબુલફજલે આઇને અકબરી (દફતર બીજુ આઇન ૩૦ બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ પા ૨૩૨ લીટી ૧૫) મા શાહ અકબરના વખતના સદરોની જે ટીપ આપીછે, તેમા આપણે એ સદરે જેહાન નામના સદરનુ નામ છેલ્લુ જોઇએ છીએ તે હીજરી ૯૯૭ માં ઓહદા ઉપર આવ્યો હતો અને જેહાંગીરના રાજ્યમાં પણ એ ઓહદા ઉપર ચાલુ રહ્યો હતો.

મોહોર ૭ મી—આ મોહોર તદન ઉકલતી નથી તે કદાચ મુશરીફે દીવાનની મોહોર હોય, કે જેને આઇને અકબરીનો મોહરો બાબેનો ઉપર આપેલો ફકરો, પેહેલી ધડીમા સદરની મોહોરની હારમાની જગ્યા આપેછે. આપણા ફર્માનમા એ મોહોર સદરની મોહોરની ધડી ઉપરજ અને તેનીજ લીટીમા અને તેની ઘણી નજદીકમાંજ આપણે જોઇએ છીએ જ્યારે આઇને અકબરીમા મુશરીફે દીવાનની મોહોર માટે જે જગ્યા જણાવી છે, તેજ જગ્યામાં આ મોહોર છે, ત્યારે સભવિત દિસેછે, કે એ મુશરીફે દીવાનની મોહોર છે. એ મોહોર ઉપર એક શબ્દ વચાય છે અને તે 'જહાન' છે, પણ ફકત આ શબ્દ આપણને એ ધણી કોણ હતો અને આ મોહોર કોણની હતી તે નક્કી કરવામાં મદદ કરતો નથી

---

(૧) શાહનશાહતના ચાર મુખ્ય અમલદારો નીચલા હતા — ૧ વકીલ અથવા વડો પ્રધાન. ૨ વઝીર અથવા મેહેસુલી પ્રધાન. ૩ બખશી અને ૪ સદર.

મોહોર ૮ મી.—આ મોહોર મુદલ ઊકલતી નથી તે ઊપરના એક પણ શબ્દ યા હરફ ઊકલાવી શકાતો નથી એ મોહોર મારવાની તારીખ ત્યા જે આપવામાં આવી છે તે નીચે મુજબ છે. "માહ અર્દીબેહેશ્ત સને ૪૧ ની તારીએ દાખલ કરવામા આવ્યું (સખ્તશુદ)." એ લીટીની સેવટે એકાદ શબ્દ છે, જે ઊપલા મહિનાનો ચોકસ રોજ હોય. પણ તે હું ઊકલાવી શકાતો નથી. આ મોહોરની 'સાથે સખ્તશુદ' (એટલે દાખલ કરવામા આ-વ્યું છે યા લખવામા આવ્યુ છે), આવા જે શબ્દો વપરાયલા છે, તે દેખાડે છે, કે એ મોહોર દીવાનની હોય. આઇને અકબરી (દફતર બીજુ ૧૧ મી આઇનિ "આઇને સરનજામે અસ્નાદ" એટલે 'સનદો તમામ કરવા બાબેની આઇન'. બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ વા. I પા ૧૯૪ લીટી ૧૧ થી ૧૩) માં ફ્ર્માનોના ખરડા બાબે કહેછે કે " પેહેલે દીવાન 'સખ્ત નુમાયન્દ' એવા શબ્દોથી તે ખરડો નોધે છે (કએંદ કુનદ); ત્યારપછી તે ઊપર દફતરની નિશાણ, અને દીવાન, બખ્શી અને મુશરફે દીવાનની મોહોરથાય છે, અને પછી તેના પરખીડા ઊપર પાદશાહી ફ્ર્માન નોધાય છે, અને પછી તે દીવા-નની સહી માટે જાય છે." આ ફકરા ઊપરથી આપણે જોઇએ છીએ, કે 'સખ્ત' એ દીવાનની નોધ માટેનો ખાસ (technical) શબ્દ છે વળી દીવાનની મોહોરની જગ્યા બાબે ઊપર જણાવેલી મોહોરની આઇનિમા કહે છે, કે દીવાન અને બખ્શી બીજી ઘડીની બહાર જતા નથી (એટલે મોહોર મારતા નથી) આપણા ફ્ર્માનમા આ ૮ મી મોહોર પણ બીજી ઘડી ઊપર દિસે છે તેથી જ્યારે આઇને અકબરીમા દીવાનની મોહોરની જે જગ્યા દેખાડી છે તેજ જગ્યાએ આપણા ફ્ર્માન ઊપર આ આઠમી મોહોર છે અને વળી દીવાનની નોધ માટે 'સખ્ત' તરીકે જે ખાસ શબ્દ આઇને અકબરીમા જણાવ્યો છે તેજ શબ્દ આપણા ફ્ર્માનમાં આ આઠમી મોહોરની નીચે માલમ પડે છે, ત્યારે દિસેછે કે એ મોહોર દીવા-નની હોવી જોઇએ

મોહોર ૯ મી—આ મોહોર ખુલ્લી છે અને ઊકલી શકેછે આપણું અસલ ફ્ર્માન, જે રીતે હાલ ઘડી કરવામા આવ્યુ છે, તે રીત ઊપરથી આ-પણે તદન બરાબર ચોકસ કહી શકીએ નહીં, કે એ દસ્તાવેજની પેહેલી ઘડી બરાબર ક્યા સુધી કહેવાય અને બીજી અને ત્રીજી અને ચોથી ક્યા સુધી કહેવાય પણ પેહેલી ઘડી ઊપરની મોહરોની જગ્યા આઇનેઅકબરી (દફ-તર બીજું આઇનિ ૧૨) મુજબ છે તે ઊપરથી જોતા આ નવમી મોહોર ત્રીજી ઘડી ઊપર દિસેછે. તેની ઊપર 'નજર અલી બીન હુસએન' નામ છે. એ મોહોરની નીચે "સને ૪૧ ના ફરવરદીન મહિનાની પેહેલી તારીએ

લખવામાં આવ્યુ (મર્કુમ શુદ)" એવા શબ્દો છે. એજ તારીખ જરા નીચેથી ફર્માનની કીનારી ઊપર ઊભી લીટીમા આપવામા આવીછે

હવે ત્યારે આ નજર અલી અથવા અલીનજર કોણ છે ? તે પોતાની મોહોર મારવાની અને પોતાના દફતરમાં આ ફર્માન નોધવાની તારીખ આપેછે. તે 'તઅલીક' અથવા 'યાદદાશ્ત' સાથે સંબધ ધરાવનાર કોઈ અમલદાર દિસેછે તેનું નામ ફર્માનના ખુદ લખાણમા પણ ફર્માનની શરઅ લખનાર તરીકે આપ્યુ છે

મોહોર ૧૦ મી—આ મોહોર ઊપરનું નામ તદન ખુલ્લુ ઊકલે તેવું છે તે "દાઈ બન્દે હુસએન કમાલુદદીન" એટલે "દુઆ ગુજારતો બંદો હુસએન કમાલુદદીન" છે. એ મોહોર નીચે તારીખ નીચે મુજબ છે. "ઇલાહી સને ૪૦ ના અસફન્દારમજ મહિનાની ૨૯ મી તારીખે (રોજે) વાકેફ થવામાં આવ્યું." એજ તારીખ થોડેક નીચે દસ્તાવેજના હાશીયા ઊપર ઊભી લીટીમા આપવામાં આવીછે આ મોહોર ચોથી ઘડી ઊપર દિસેછે, જે ઊપર, ઊપર (પા ૩૧૨ માં) આપેલા આઇને અકબરીના ફકરા મુજબ મુસ્તએફી મોહોર મારતો હતો. એ અમલદારનુ કામ પાદશાહી હિસાબો તપાસવાનુ અને તે ઊપર કાબુ રાખવાનું હતું. કદાચ આ મોહોર એ અમલદારની હોય હવે એ મોહોર ઊપર જણાવેલો કમાલુદદીન કોણ હતો તે ચોકસ નથી અકબરના વખતમા આપણે કમાલુદદીન નામના ત્રણ પુરૂષોના નામ મળેછે

૧ મીર કમાલુદદીન ખાફી તેણે શાહઅકબરની સેવા બજાવી હતી, પણ કયા ઓહ્દા ઊપર તે હતો તે જણાતું નથી (બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો I પાનું ૪૪૫ નોટ ૧)

૨ અબુ તુરબ, જેને અકબરે મીર હાજી એટલે મક્કે હજ કરવા જનારાઓનો વડો નેમ્યો હતો, તેનો બેટો કમાલુદદીન, જે પોતાના એલમ માટે જણાયલો હતો (બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો વા I પા. ૫૦૬–૭).

૩ મઔલાના કમાલુદદીન હુસન કે જે અકબરના ઊસ્તાદ મઔલાના અલાઊદદીનનો બાપ થતો હતો (બ્લોખમાનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો I પા ૫૪૦) આ ત્રીજો કમાલુદદીન આ મોહોરવાળો પુરૂષ દિસેછે.

મોહોર ૧૧ મી—આ મોહોર પણ ખુલ્લી ઊકલાય તેવી છે તે ઊપર "અલ-અબ્દ હુસએન કમાલુદદીન" એટલે "બંદો હુસએન કમાલુદદીન" કરી નામ છે એ મોહોરની નીચે નીચલી તારીખ છે "ઇલાહી સને ૪૦ ના અસફન્દારમજ મહિનાની ૨૯ મી તારીખે (રોજે) લખવામાં આવ્યું છે (કલમી શુદ)"

એ મુજબ ત્યારે ૧૦ મી અને ૧૧ મી મોહોરો ઊપરનાં નામો અને તેઓની નીચેની તારીખો પણ એક સરખાં છે. એકજ ધણી બે ઓહ્દા ધરાવતો હોય તે ઊપરથી એમ એકજ નામની અને તારીખની બે મોહોર દિસેછે. આ મોહોર છેલ્લી છે અને સર્વથી નીચે છે આઇને અકબરી (દફતર બીજું ૧૨ મી આઇન) માં ફર્માનનો સોથી નીચેનો ભાગ યા પાચમી ઘડી, "સાહેબે તઓજીએ" નામના અમલદારની મોહોરની જગ્યા તરીકે જણાવીછે. એ અમલદારનું કામ હિસાબો નક્કી કરવાનું હતું એ અમલદાર માટે આઇને અકબરી (દફતર બીજુ આઇન ૧૧) માં કહેછે કે "સાહેબે તઓજીએ આખરીન તઅલીકિરા પીશે ખુદ નેગાહ દારદ વ શરએ આનરા દર જ.મને ફર્માન નવીસદ વ નેશાન વ મોહરે ખુદ નુમાયન્દ "(બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા ૧૯૪ લીટી ૧૩) એટલે "સાહબે તઓજીએ સેવટે તઅલીક (એટલે પાદશાહે આપેલા ફર્માનની યાદદાશ્તના ઇનતેખાબ) ને પોતા પાસે રાખેછે, અને તેની શરઅ ફર્માનની વિગતમાં લખેછે અને પોતાની સહી અને મોહોર કરેછે." વળી એજ આઇનમાં જરા ઊપરથી આપણે વાંચીએ છીએ (પા ૧૯૪ લીટી ११) કે જ્યારે પાદશાહ તઅલીક બહાલ ગખેછે ત્યારે દસ્તાવેજ ઉપર "કલમી નુમાયન્દ" એટલે "લખી કાહાડે" એવા ખાસ (technical) શબ્દો નોધવામાં આવેછે હવે આ મોહોર સર્વથી નીચે છે, અને તેની નીચે "કલમીશુદ" એવા શબ્દો આપણે વાચીએ છીએ, અને સાહેબે તઓજીએ, જે સેવટે તઅલીક પોતા પાસે રાખેછે અને તેની શરઅ ફર્માનની વિગતમા લખેછે, અને પોતાની સહી અને મોહોર કરેછે, તેની મોહોરની જગ્યા પણ સોથી નીચે પાંચમી ઘડીપર જણાવીછે તેથી સભવિત દિસે છે કે આ મોહોર 'સાહેબે તઓજીએ'ની હોય

હવે આપણે ફર્માનમા આવેલી જૂદી જૂદી તારીખો તપાસીએ. તઅલીકની રાહ એટલે એનતેખાબની હકીકત ઊપરથી માલૂમ પડે છે કે શાહ અકબરે આ ફર્માન માટેનો પેહેલો હુકમ પોતાના રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષ (હીજરી ૧૦૦૩) ના સાલમાં મેહર મહિનાના ૧૫ મા રોજે આપ્યો હતો તેજ વર્ષના ૮ મા આવા મહિનાના ૧૩ મા તીર રોજે તે હુકમની નોધ લેવામા આવી હતી તે હુકમ મુજબ તેજ વર્ષના ૧૨ મા અસફન્દારમદ મહિનાના ૧૦ મા રોજે ફર્માન તૈયાર કરવામાં આવ્યું.

ત્યાર પછી તારીખોના બીજાં ત્રણ લખાણો છે, જેમા આપણે રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષનો અસફનદારમદ મહિનો વાંચીયે છીએ એવું એક લખાણ, ૭ મી મોહોર, જે ઊકલતી નહીં, અને જેમાં ફકત 'જેહાન' શબ્દજ બરા-

બર ઊકલેછે, તેની નીચે છે. મુશર્રીફ અથવા દીવાન સાથે તાલુકો રાખ-નાર કોઈ અમલદારે પોતાની મોહોર મારવાની એ તારીખ છે. એ તારીખનો રોજ ચોકસ નથી. તે સાલ જેવો દેખાયછે, પણ તે તે રોજ નહીં હોય, કારણ તે ૧૦ ની પછીનો હોવો જોઈએ તે ૧૭ મો હોય. અ-થવા કદાચ તે પેહેલી શરૂઆના સબંધની કોઈ તારીખ હોય.

એ પછી કમાલુદ્દીનની ૧૦ મી અને ૧૧ મી મોહોરોની નીચે તારી-ઓ છે, જે તદન ખુલ્લી છે તે રાજ્યના ૪૦ મા વર્ષના અસફંદારમદ મહિનાના ૨૯ મો રોજ છે. હાશીઆ પરનાં બે લખાણોમાંના એકમાં આપણે એજ રોજ જોઈએ છીએ

એ પછી નજરઅલી વાળી ૯ મી મોહોરમાં એ પછીના બીજા મહિ-નાની તારીખ આપણે જોઈએ છીએ, એટલે કે રાજ્યના ૪૧ મા વર્ષના ફરવરદીન મહિનાની એ તારીખ છે. હાશીયાપરની બે તારીખોમાંની એકમા આપણે એજ તારીખ જોઈએ છીએ ત્યાર પછી ૮ મી મોહોરમાં એ પછીના મહિનાની, એટલે રાજ્યના ૪૧ મા વર્ષના અર્દીબેહેશ્ત મહિનાની તારીખ આપણે જોઈએ છીએ

આ તારીખોના સબધમાં આપણે એક ચીજ નોંધીએ છીએ, અને તે આ, કે સઘળા અમલદારો પોતાની મોહોરો મારવાની તારીખ લખતા નથી ફકત તેજ અમલદારો, જેઓનાં દફતરોમાં ફર્માનો બરાબર દાખલ કરવામાં યા નોંધવામાં આવતા હોય, તેઓજ પોતાની મોહોર કરવાની તારીઓ લખતા હોય, કે તેથી જરૂર વખતે તેઓનાં દફતરમા કોઈ વખતે જોવું પડે તો સવળ પડે.

હુ ધારૂછુ કે અબુલફજલ જ્યારે કોઈ અમલદારના સબંધમાં "નિશાન વ મોહોર" શબ્દ વાપરે છે, અને કેટલાકોના સંબંધમાં ફકત 'મોહોર' શબ્દ વાપરેછે, ત્યારે કોઈ ફરક ધ્યાનમાં રાખી એ શબ્દો વાપરે છે. જ્યારે અમલદારો પોતાની મોહોરો હેઠળ તે મારવાની તારીઓ પણ લખતા, ત્યારે તે "નેશાન અને મોહોર" કરેલી કહેવાતી. જેઓ ફકત મોહોર મારતા અને તારીઓ નહીં લખતા તેઓએ ફકત 'મોહોર કરેલી' કહેવાતી. દાખલા તરીકે અબુલફજલ કહેછે, કે માહેબ'તઓજીએ, મુસ્તઓફી, નાજર, અને બખશી પોતાની "નેશાન અને મોહોર" કરતા. દેવાન, તેનો મદદનીશ અને વકીલ ફકત મોહોર કરતા (બ્લોખ્માનની આઇને અકબરીની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૪. લીટી ૧૩ થી ૧૫).

આપણે પેહેલા ફર્માનની વિગતવાર તપાસ તમામ કરી. તે ફર્માનના તરજુમાની, નોટોમાં, અને તરજુમા પછી, આપણે આઇને અકબરી મુજબ,

19

શાહ અકબરની ફર્માનો આપવાની અને તેના અમલદારોએ તે ઊપર મોહોર મારવાની વિગતોની કેટલીક હકીકતો તપાસી. એ તપાસનો સાર હું અહીં સામટો આપીશ, કે તે ઊપરથી આપણી તપાસવાળુ ફર્માન તે હકીકતો સાથે કેવું મળતું છે, અને તે કેવું સહી છે, તે સામટી રીતે જોવાને બને. આઇને અકબરી (દફતર બીજુ આઇન ૯ થી ૧૨) મુજબ ફર્મામો નોધવાની હકીકત ટુંકમા નીચે પ્રમાણે છે.

પાદશાહી મેહેલ આગળ હમેશાં વારા ફરતી લશ્કરી ટુકડીઓ નેગેહબાની માટે હોતી, જેને માટે દરબારી બોલ "ચોકી" હતો, જે બ્લોખ્માન જણાવે છે તેમ, હાલના લશ્કરી શબ્દોમાં "Mounting guard" તરીકે ગણાય દરરોજ બે અમલદારો એ ટુકડી ઉપર સરદારી ભોગવે તેમા એક સઘળી દરબારી શાહરસમ (ceremonies of the court) જાણતો હોવો જોઇયે. એ બે અમલદારોનુ કામ, મારા વિચાર પ્રમાણે, હાલમાં (aides-de camp) એડીકાપ નામના લશ્કરી અમલદારો પાદશાહો અને હાકમો આગળ જે કામ બજાવે છે, તેને મળતું દિસે છે. એ કામ ઉપર લશ્કરનો જે અમલદાર હોય તે "ચોકી" ઉપર હોતો એમ બોલાતુ. હવે તે અમલદાર પોતાનુ દફતર યા નોધ-પોથી રાખતો. તેની નોકરીના વખતમા પાદશાહ જે હુકમો આપતો, યા ફર્માનો બખશતો, યા ઓહ્દાઓ આપતો, યા ભેટ સોગાદ કરતો, યા જેબી બાદશાહી કામ કરતો, તેની તે પોતાનુ દફતર, જે પણ જાણે તેની "ચોકી" કહેવાતુ, તેમાં નોધ લેતો; અને જ્યારે પાદશાહનુ ફર્માન લખાઇ સતાવાર બહાર પડતું, ત્યારે તે ચોકીનો અમલદાર તે ફર્માન ઉપર સેવટે પોતાની પણ મોહોર મારતો, કે તેની "ચોકી" ના વખતમાં પાદશાહે તે ફર્માન આપ્યુ હતુ.

શાહની હજુરમાં વધારે અગત્યનો અમલદાર "વાકેઅનવીસ" એટલે 'વાકેઅ' નો લખનાર હતો 'વાકેઅ' એટલે બનાવ પાદશાહની હજુરમાં પાદશાહી કામકાજના જે પણ બનાવો (વાકેઅ) બનતા તેની નોધ, તે માટેનુ દફતર જે 'વાકેઅ' તરીકે જણાતું, તેમાં તે લેતો. તેથી તે "વાકેઅ-નવીસ" તરીકે જણાતો. એ અમલદારો ઘણા હુશિયાર, અનુભવિ અને ચપળ હોતા. દરબારના એવા ૧૪ વાકેઅનવીસ હોતા, જેઓમાંથી ૨ દર રોજ વારાફરતી કામ કરતા. તેઓનુ કામ એ હોતું કે

પાદશાહના હુકમો યા ફર્માનો, અને પાદશાહ જે દરરોજ કામ કરે તે પોતાના દફતરમાં નોંધવું. પાદશાહ દરરોજ શું ખાય છે અને પીએ છે, ક્યારે સુવે છે, અને ઉઠે છે, દરબારમાં ક્યારે આવે છે, પોતાના ખાનગી ઓરડામાં ક્યારે પધારે છે, તે વિગેરે સઘળી વિગતની દરરોજની નોંધ (diary) તેઓ રાખતા. એઓ વારી પ્રમાણે કામ કરતા, જે વારીને 'નઓબત' અથવા 'નોબત' એટલે 'વખત' કહેતા. જે 'વાક-અનવીસ' પોતાના ઓધ્ધાપર હોય અને તેના 'વખત યા વારી'માં પાદશાહ કાંઈ ફર્માન આપે, યા કામ કરે, તે તેની 'નોબત' યા એટલે 'તેના વખતની નોંધ'માં નોંધાય, અને તેથી તેવા ફર્માનો યા હોક-મનામાઓ ઉપર તે 'નોબત' યા વખતનો વાકઅ-નવીસ પણ પોતાની મોહોર યા સહી કરે. પાદશાહના દરરોજના કામની જે નોંધ એ વાક-અનવીસ પોતાની વારી પ્રમાણે રાખે, તે પાદશાહ હજુર રજુ થતી અને તે તે બહાલ રાખતો. એવી બહાલ રહેલી જૂદી જૂદી બાબતોની નોંધોને 'યાદદાશ્ત' કહેવામા આવતી. એ 'યાદદાશ્ત' ઉપરથી દરેક બાબતનો સંક્ષેપ સાર (ગુજરશી, abridgement) ઉપજાવવામા આવતો, જે ઉપર 'વાકઅનવીસ,' 'રેસાલેદાર' અને 'મીરઅરજ' નામના અમલદારો સહી કરતા. એવા સહી સાખ સાથે બહાલ રહેલા સંક્ષેપ સારને 'તઅલીક' કહેતા. ઉપલા અમલદારમાથી 'રેસાલેદાર' જે નોંધ લેતો, તેના દફતરને 'રેસાલે' કહેતા. પછી એવા તઅલીક ઉપર રાજ્યના બીજા લાગતાવ-ળગતા અમલદારો પોતપોતાના દફતરમાં નોંધ લઈ સહી કરતા. આ-ઇને અકબરી મુજબના ઉપલાં વર્ણન પ્રમાણે, પાદશાહની હજુરના અ-મલદારો, જેઓ પાદશાહ પોતે ફર્માન આપે તે વખતે પોતપોતાના ઓ-ધ્ધા ઉપર ખુદ દરબારની હજુરમા હોય, તેઓ સહી કરતા અને પછી રાજ્યના બીજા મોટા ઓધ્ધેદારો, જેવા કે વકીલ, સદરે જેહાન, દીવાન, મુસતઓફી વિગેરે સહી સાખ કરતા. ત્યારે આપણી તપાસવાળાં ફર્મા-નપર 'ચોકી, રસાલે, નોબત' વગેરેની જે નોંધો છે, અને તેને લગતા અમલદારોની અને વકીલ, સદર, દીવાન વગેરે રાજ્યના અમલદારોની જે સહી છે, તે એ સબબે છે.

હવે જૂદા જૂદા અમલદારોએ મોહોર ક્યા કરવી, તે માટેના ચોક્કસ

કાયદા હતા એમ આઇને અકબરીની 'પાયે નગીનહા' નામની મોહોર બાબેની આઇન ઉપરથી માલુમ પડે છે. ત્યાં ફર્માનો શુધ્ધ રીતે કરવા માટે જે જરૂરી કાયદાઓ જણાવ્યા છે તે મુખ્ય આ છે.

૧. ફર્માનો અને પરવાનાઓની કેટલીક ઘડી (શેકનૂજ fold) હતી, અને તે કાગળની ઉપરથી નહીં પણ નીચેથી શરૂ કરવામાં આવતી.

૨. પહેલી ઘડીની પોહોળાઇ બીજીઓ કરતાં થોડી હતી

૩. તે પેહેલી ઘડીને એક નાકેથી કાગળ કાપવામાં આવતું

૪. તે કાગળને કાપેલ નાકે વકીલ પોતાની મોહોર કરતો

૫. તેની સામે પણ જરા નીચે 'મુશરીફે દીવાન' પોતાની મોહોર કરતો, તે એવી જગ્યાએ કે તેની મોહોર અર્ધી પેહેલી ઘડી ઉપર જાય અને અર્ધી બીજી ઘડી ઉપર જાય; અને તેજ મુજબ જરા નીચેથી 'સદર' પોતાની મોહોર કરતો. તે ઘડીની વચમા તે ધણી સહી કરતો, કે જેનો ઓહ્દો વકીલથી બીજો હોય, અથવા હાલના શબ્દોમાં બોલીએ તો, જે મદદનીશ વકીલ હોય, કે જે તેની પછી ઓહ્દા ઉપર આવે.

૬. બીજા અમલદારો, જેવા કે દીવાન, બખશી, મુસ્તઓફી વગેરે બીજીથી ચોથી ઘડી ઉપર મોહોર કરતા

૭. "સાહેબે તઓજીઆ" જે ઉપર વર્ણવેલી "તઅલીક" રાખતો તે પાંચમી ઘડીપર સહી કરતો.

૮. પાદશાહ પોતે ફર્માનની શરૂઆતમા ઉપર મોહોર કરતો

૯. પાદશાહની મોહોર "તોગ્રા" લીટીઓની ઉપર કરવામાં આવતી. તોગ્રા લીટીઓ તે તે, કે જેમાં પાદશાહનો ખેતાબ વગેરે સુંદર મરોડદાર રીતે લખવામા આવે. વળી પાદશાહની પોતાની મોહોર કેવી હોવી જોઇએ તે બીજી આઇનને આધારે આપણે જોયુ છે.

૧૦. પાદશાહની મોહોર ઉપર તેનું નામ અને તએમુર સુધીના તેના વડીલોનાં નામ હોતાં અને તે રીકા હરફે લખાતાં. એ 'રીકા' તે લખવાની એક રીત હતી, જેમાં અક્ષરો નાના ખુલ્લા છુટા લખાય. તે 'નસતાલીક' થી જૂદી છે.

૧૧. વળી ફર્માનોમાં પહેલી બે લીટી હમેશાં ટુંકી લખવામાં આવતી, જ્યારે પરવાનામાં તે આખી લખવામાં આવતી.

હવે આઇને અકબરીમાં ફર્માનો બાબે એ સઘળી જરૂરીયાતો દેખાડી છે, તે તમો હજુર રજુ કીધેલું ફર્માન, જેની ફોટો લીથો ફેકસીમીલી મેં અત્રે ફરતી કીધી છે, તેમાં તપાસશો, તો તમો જોશો, કે તે બધી આ ફર્માનમાં બરાબર છે. તમે જોશો કે ૧) આ ફર્માનની ઘડી નીચેથી કરવામાં આવી છે. ૨) તેની પહેલી ઘડી બીજીઓ કરતા ટુકી છે. ૩) તે નાકેથી કાપેલી છે. ૪) કાપેલ નાકે 'ખાન ખાનાન'ની સહી ખુલ્લી છે. એ ખાનખાનાન અકબરે આઇન મુજબ અકબરના રાજ્યના ૩૪ મા વરસે વકીલ થયો હતો. તે આ ફર્માનની વખતે (રાજ્યના ૪૦ મે વરસે) દરબારનો વકીલ હતો. ૫) વકીલની મોહોરની સામે જરા નીચેથી "સદરે જેહાન" નામના પુરૂપની મોહોર છે, જે અર્ધી પહેલી ઘડી અને અર્ધી બીજી ઘડીપર ગણાય. એ ધણી એ વખતે 'સદર'નો ઓહ્દો ધરાવતો, એમ અબુ ફજલ અકબરના વખતના 'સદરો'ની જે ટીપ આઇને અકબરીમાં આપે છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે. અજબ સંજોગો વચ્ચે એનો ઓહ્દો સદરનો હતો, અને એનુ નામ પણ સદરે જેહાન હતું. વળી એજ ઘડીની વચ્ચમાં મદદનીશ વકીલની મોહોરની જગ્આ અકબરે આઇન જણાવે છે. એ જગ્યાએ આપણી ફર્માનમા ખુલ્લુ આપણે "મીરઝા કુકે" નામના ધણીની મોહોર જોઇયે છીયે. એ ધણી તવારીખ પ્રમાણે અકબરનો માનીતો હતો. તે હીજરી ૧૦૦૪ માં 'વકીલ'ના ઓહ્દા ઉપર આવ્યો હતો. ત્યારે આ ફર્માનને વખતે એટલે હીજરી ૧૦૦૩ માં તે વકીલના હાથ તળેનો ઓહ્દેદાર હતો, અને તે મુજબ તેણે ઘટતી જગ્યાએ મોહોર કરી છે. ૬) બીજીથી ચોથી ઘડીની કેટલીક મોહોરો બગબર ઉકલતી નથી, પણ તેઓ આઇને અકબરી, દીવાન, બક્ષી, મુસતઓફી વગેરે અમલદારોની મોહોરોની જે જગ્યા જણાવે છે તે જગ્યાએ મારેલી છે. ૭) તઅલીકે ધરાવનાર અમલદારની 'સાહેબે તઓજીએ' તરીકે મોહોર પાંચમી ઘડીપર જણાવી છે. આ ફર્માનમાં 'નઝરઅલી' અને કમાલુદ્દીન નામના અમલદારોનાં નામોની મોહોરો ઉકલે છે. એમાંનો પહેલો મુસતઓફી અને બીજો 'સાહેબે તઓજીએ'ના ઓહ્દા ઉપર દિસે છે. ૮) પાદશાહની મોહોર આઇને અકબરી કહે છે તેમ ફર્માનની શરૂઆતમાં છે. ૯) તે તોગ્રા લીટીઓની ઉપર છે. ૧૦) ને ઉપર તેનુ અને

તેના વકીલોનાં નામ આપણે ઉપર જોયું તેમ છે. ૧૧) આ ફર્માનનો પહેલી બે બીટી તુકી છે

એ મુજબ ત્યારે આ ફર્માન, આઇને અકબરીની શાહ અકબરના વખતમાં ફર્માનો કેમ લખાતાં તેની વિગતવાર હકીકતને મળતું છે આ મોહોરોમાંથી કેટલીકની નીચે તારીખો લખી છે, જે તારીખો તે મોહોરો મારવાની અને ફર્માનની નોધ તે મોહોરો મારનાર અમલદારોનાં દફતરોમા લેવાવાની છે. આઇને અકબરી (આઇન ૧૧) પરથી દિસે છે કે કેટલાક અમલદારોના પોત પોતાના દફતરમાં ફર્માનો વિગેરેની નોધના ખાસ શબ્દો (Technical words) હતા, જેવા કે "સબ્ત નુમાયનદ," "કલમી નુમાયનદ." એવાજ શબ્દો આપણી તપાસવાળાં ફર્માનની કેટલીક મોહોરો, દાખલા તરીકે ૮ મી અને ૧૧ મી મોહોરોની નીચે આપણે જોઇયે છીયે

એ ફર્માનો ઉપરની જુદી જુદી તારીખો તપાસતાં દિસે છે કે પાદશાહે પોતાના રાજ્યના ૪૦ મે વરસે મેહેર મહિનોને દેપમેહેર રોજે એ ફર્માનમાં જણાવેલી ૨૦૦ વીઘા મેહરજી રાણાવાળી જગ્યા અને બીજી ૧૦૦ મળી ૩૦૦ વીઘા જમીન કેકોબાદને આપવા માટે હુકમ આપ્યો તઅલીકની સરેહમા તેજ વરસના આવાં મહિનાના તીર રોજે એ હુકમ નોધાયો. તે હુકમ મુજબ ફર્માન તેજ વરસના અસપદાદ મહિનાના આવાં રોજે તઇયાર થયુ અને પાદશાહની મોહોર થઇ. રાજ્યના બીજા અમલદારોએ અસપંદાદ મહિનાના મારેસપદ રોજે પોતાની મોહોર કરી તેની નોધ લીધી છે ઉપર જણાવેલા નઝરઅલી નામના અમલદારે તે પછીના મહિનામા એટલે ફરવરદીન મહિનામા મોહોર કીધી છે અને બીજા એક અમલદારે સેવટે અર્દીબેહેશ્ત મહિનામા મોહોર કીધી છે.

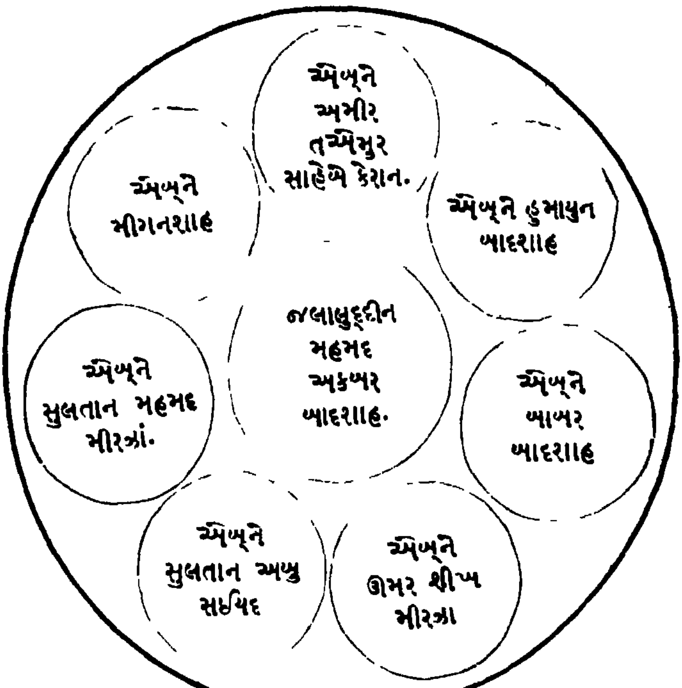
આ ફર્માનમા બે ભાગ છે. તેમાં પહેલા ભાગમાં લખેલી હકીકત બીજા ભાગમાં પાછી આવે છે. તે બાબે જાણવું, કે આઇને અકબરીમા જણાવવા મુજબ, ફર્માનમાં 'તઅલીક'ની સરેહ તરીકે વાકઅનવીસે પોતાના વાકઅના દફતરમાં જે નોધ લીધી હોય, તે ફર્માનમાં દાખલ કરવાનો રિવાજ હતો. હાલમાં પણ ખત પત્રોમા કેટલીક વખતે અસલ ખતનો કેટલોક ભાગ આપણે 'શીડયુલ'મા પાછો નોધાયલો જોઇયે છીયે, અથવા તો એક ખતમા આગલા ખતનું વર્ણન પાછુ વર્ણવવામાં આવે છે,' તેથી કેટલોક ભાગ જાણે બે વખત લખાયલો દિસે છે. આ પહેલું ફર્માન મેં જરા વિગતવારે સમજાવ્યું છે, કે તેથી બીજુ ફર્માન અને બીજા દસ્તાવેજોની હકીકત જલદીથી સમજ પડે

બીજો દસ્તાવેજ.

શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષમાં આપેલુ બીજુ ફર્માન.

(જુઓ પા. ૨૨૭ જુઓ ફોટોલીથો ફેકસીમીલી જુઓ
અસલ ફારસી લખાણ માટે પા ૧૧૯-૧૨૦)

મોહોર મોટો છે.[૧]

(૧) અહીં શાહ અકબરની જે મોહોર છે, તે બરાબર પેહેલા ફર્માન મુજબની છે તે પરના નામ વિગેરે માટે જુઓ ઊપર પા ૨૯૬ આ ફર્માન માટેના મુશ્કેલ શબ્દો, ખુલાસા વિગેરે માટે જુઓ પેહેલાં ફર્માનની નોટો. જરૂર જોગા ફેરફારો સિવાય એની ઈબારત. રચના વિગેરે પેહેલા ફર્માન માફક છે.

જલાલુદ્દીન મહમદ અકબર બાદશાહ ગાઝીનું ફર્માન.

હાલ નવાજેશ દરસાવનાર પાદશાહી ફર્માન આશકારા થવાની ઈજ્જત અને જાહેરાતનું માન પામ્યું છે કે ઈલાહી ગજની આમરે ૩૦૦ વીઘા જમીન, તાડ અને ખજુરી વિગેરેનાં ઝાડ કે જે તેની ઉપર થાય છે તે સાથે, નોસારી કસ્બા વિગેરેની પડોશમાં (આ ફર્માનમાં) સમાવેલી હકીકત મુજબ આગળ માહીયારના છોકરા કેકોબાદ પારસીના ગુજરાનની મદદ માટે જાગીરદારના હવાલામાથી, બહાર પડેલા ફર્માન મુજબ કુઈલની ખરીફની ઋતુની શરૂઆતથી સુરતની સરકાર હસ્તકથી મુકરર કરવામા આવી હતી કે વર્ષો વર્ષ તેની આયપત પોતાના ગુજરાન માટે વાપરીને (પાદશાહના) એકબાલ અને દોલતની જીઆદતી માટે દુઆ ગુજારવામાં તે મશગુલ રહે. તેથી જરૂરનું છે કે તે મહાલના હાલના અને હવે પછીના હાકમો અને મુનીમો અને જાગીરદારો અને કરોરીઆઓએ લખવા મુજબ મુકરર કરી તે ૩૦૦ વીઘા જમીન, જેમ ઉપર હુકમ કરવામાં આવ્યો છે તેમ, તમામ અને સપૂર્ણ રીતે તેના સ્વાધિનમા કરવી અને તેમાંથી કાંઈ પણ ચીજ ઓછી નહીં કરવી અથવા ના નહીં પાડવી અને ગયા વર્ષમા યા ચાલુ વર્ષમા ૩૦૦ વીઘા જમીનની ઊપજમાથી જે કાંઈ લીધું હોય તે પાછું આપવું અને તે બાબતમા કાઈપણ બોજો ચાલુ નહીં રાખવો અને તેની નિત્યતા અને કાયમી માટે સભાળ લેવાની કોશેશ કરી ફેરફાર અને બદલી નહીં કરવી અને તે જમીનમાંથી કાંઈ પણ ઓછુ નહીં કરવું અને જમીનનો કર અને ચીજોનો કર અને માથા વેરો અને બીજા કરો જેવા કે કનલગે અને પીશકશ અને દડ અને પાક ઊપરનો કર અને લગનવેરો અને દારૂગગાને અને મેહસુલ એકઠો કરવાનો લવાજમ અને સેંકડે પાચ ટકાનો કર અને સેંકડે બે ટકાનો કર (અને) કાનુનગુઈ[1] અને ખેતી અને બાગબાની માટેના કરો અને માલની જગાત અને જમાબંધી માટે, દર વર્ષે ચક મુકરર કરવા (એટલે હદ બાંધવા) સિવાય અને સર્વ દીવાની કરો અને સર્વ સુલતાની કરો સિવાય, તેને કાંઈ હેરાનગતી નહીં પહોંચાડે અને સઘળી રીતે અને સઘળા ખરચોથી તેને માફ કીધેલા, સલામત અને નિરાળો રાખી તેની પડોશી નહીં જાય અને દરવર્ષે આ બાબતમાં નવું ફર્માન અને પરવાનો નહીં માગે અને જ્યારે (એ

(૧) એ પેહેલાં ફર્માનની નોટમા જણાવવા મુજબ સેકડે એક ટકાનો કર છે. આ શબ્દની આગમચનો 'વ' (એટલે અને) આ ફર્માનમાં નથી પણ પેહેલા ફર્માનમાં છે.

ફર્માન)[1] માનવંત પાદશાહની માનવંત પાદશાહી મોહોર સાથે સીંગારેલું અને પ્રકાશ પામેલું થાય ત્યારે તે ઊપર વિશ્વાસ રાખે. ઇલાહી સને ૪૮ના રોજ ૨[2]માહ મેહરની તારીખે લખ્યું છે.

વાકેઅની હાશીઆની સરેહ[3]

રોજ ૨ બહમન માહ મેહર ઇલાહી સને ૪૮ અને અંગ્રેજી મળતા વાર બરેસપતને દિને જુમલતુલમુલકી[4] મદારૂલમહામી[5] નીજામુલરસા[6] આસફખાનના[7] રેસાલામાં અને પાદશાહના માનીતા બખ્શી-અલ-મુલકી ખાનગી ફતહઅલ્લાની[8] ચોકીમાં (અને) વાકેઅનવીસ બંદાઓમાના કમતરીન મહમદ શફીઅની નઓબતમાં (લેવાયલી નોંધો મુજબ). આફતાબનું નુર (ધરાવનાર પાદશાહ), જેને કુલ જેહાન તાબે છે, તેનો હુકમ જાહેર થયો છે, કે ઇલાહી ગજની આસરે ૩૦૦ વીઘા જમીન, તાડ અને ખજુરાં વિગેરેનાં ઝાડો કે જે તેના ઉપર થાયછે, તે સાથે નોસારી વિગેરે કસ્બામાંથી આગળ માહીઆરના છોકરા કૈકોબાદ પારસીના ગુજરાનની મદદમાટે જાગીરદારના હવાલામાંથી, બહાર પડેલાં ફર્માન મુજબ કુઇલની ખરીફની રૂતુની શરૂઆતથી સુરતની સરકાર હસ્તકથી મુકરર કરવામાં આવી હતી કે વર્ષોવર્ષ તેની આયપત પોતાના ગુજરાન માટે વાપરીને (પાદશાહની) રોજ

---

(૧) અથવા એનો અર્થ એમ થાય કે "ઉપલા ધણી (કએકોબાદ) માનવત પાદશાહની માનવત બાદશાહી મોહોર સાથે સીંગાર પામેલા અને પ્રકાશીત થાય," એટલે પાદશાહની મોહોર સાથેના ફર્માન સાથે આવી પહોંચે.

(૨) આ માટેનો ફારસી ۲ નો અંક અસલ ફર્માનમા છે પણ તેની પાસે અસલ ફર્માનમા જરાક શાહીનો ડાઘ પડેલો હોવાથી ફોટોગ્રાફનો પથ્થર સાફ કરનાર માણસે તેને ફારસી સુન ગણી ۲۰ હોય તેમ દેખાતો કર્યો છે પણ એ તારીખ ૨ બીજીજ છે તે એ પછીના બીજી સીટો અને ફર્માન ઊપરની બીજી તારીખો ઊપરથી માલૂમ પડે છે.

(૩) આ સઘળા શબ્દોના ખુલાસા માટે જુઓ પેહલા ફર્માનની નોટો.

(૪) "જુમલતુલમુલક" એ એક ખેતાબ હતો, જે શાહનશાહતના વકીલને ઘણો ખરો આપવામાં આવતો.

(૫) "મદારૂલમહામ" એટલે "જેની ઉપર રાજ્યકારોબારનો મદાર" એ પણ એક ખેતાબ હતો.

(૬) "નીજામુલરસા" "એટલે હુશિઆર રાજકારોબારી." એવી એક ખેતાબ હતો. એ શબ્દ "નીજામ અલ રયાસત," જે ઊપલા શબ્દોની માફક બરાબર બનવો જોઈએ, તેનું રૂપ હોય.

(૭) એ ધણી માટે જુઓ પછવાડે પાનું ૩૩૫.

(૮) એ ધણી માટે જુઓ પછવાડે પાનું ૩૩૪

જીઆદિ થવી દોલત માટે દુઆ ગુજારવા માટે મશગુલ રહે, તેથી તે મહાલના હાલના અને હવે પછીના હાકેમો અને મુનીમો અને જાગીરદારો અને કરોરીઆઓએ લખવા મુજબ મુકરર કરી ૩૦૦ વીઘા જમીન, જે મુજબ કે માનવતા હુકમમા જાહેર થયુ છે તે મુજબ પાછી તેના સ્વાધિનમાં કરવી અને ગયા વર્ષ યા ચાલુ વર્ષમા ૩૦૦ વીઘા જમીનની ઊપજમાંથી જે કાંઈ લીધુ હોય તે પાછુ આપવું. હાશીઆની શરહ વાકઅનવીસની વાકઅ મુજબ છે.

૩૦૦ વીઘા જમીન પાદશાહના આગલા ફર્માન મુજબ નીચે પ્રમાણે મુકરર. ૩૦૦ વીઘા

તલારી પરગણામાં તવરીગામમા ૧૦૦ વીઘા	નૌસારી કસ્બાની પડોશમાં જે મજકુર જમીન આ વખતની આગમચ માહીયારની મદદેમઆશ માટે હતી. ૨૦૦ વીઘા

સહી (યાને જોયુ અને ખાતરી કરી છે)

(હાશીઆ ઊપરની ફારસી લીટીઓનો, ફર્માનના પાછલાં પડની પેહેલી પટીપરના લખાણુનો અને મોહોરોનો અને મોહોરો હેઠળની તારીખોના લખાણોનો તરજુમો)

ઊમદતુલમુલ્કી,(૧) રૂકન અલ સલતનત અલ આલા,(૨) ઈતીમાદ ઊલ દઓલત અલ ખાકાનીઅ,(૩) લાયકુલ ઈનામ વ અલ એહસાન,(૪) જુમલતુલમુલ્કી,(૫) મદારૂલ મહામી,(૬) નીજામઊલરસા (૭) આસાફખાનના રેસાલામાં અને બખ્શી અલ મુલ્કી(૮) મુકરરબુલ હજરત ઊલ સુલતાની(૯)

(૧) આ અને એના પછીના ૬ મળી સાત શબ્દો આસફખાનના ખેતાબો છે. આ શબ્દનો અર્થ "રાજયનો સ્તંભ."

(૨) આ ખેતાબનો અર્થ "સલતનતનો બુજોર્ગ સ્તંભ"

(૩) એટલે "શાહનશાહી દોલતનો વિશ્વાસ."

(૪) એટલે "ઈનામ અને એહસાનને લાયકનો"

(૫) જુઓ ઊપર પા ૩૩૦ નોટ ૪

(૬) જુઓ ઊપર પા ૩૩૦ નોટ ૫

(૭) જુઓ ઊપર પા. ૩૩૦ નોટ ૬

(૮) આ શબ્દ અને એની પછીનો શબ્દ એ ખાજગી ફતહઅલ્લાના ખેતાબો છે. આ શબ્દનો અર્થ "રાજયનો બખ્શી". બખ્શી એ અકબરના વખતમા શાજયનો એક ઓહ્દો હતો ફતહઅલ્લા એક વખતે બખ્શીનો ઓહ્દો પામ્યો હતો

(૯) એટલે "નામદાર પાદશાહનો માનિતો"

ખાજગી ફતહઅલ્લાની ચોકીમાં અને વાકઅનવીસ મહમદ શરીઅની નોબતમા. રોજ ૨ જો માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ જેને મળતો વાર ભરેસપત તે તારીખે. સહી (યાને જોયુંછે અને ખાતરી કીધી છે).

(મોહોર ના. ૧ અને ૨ ઊકલતી નથી.)

(મોહોર ના. ૩) ફતહઅલ્લા (બીજા શબ્દો ઊકલતા નથી)

(મોહોર ના. ૪) આસફખાન.

(મોહોર ના. ૫) કમતરીન બંદો સદર જેહાન અલ હુસએની

(મોહોર ના. ૬ ઊકલતી નથી).

(ના ૬ અને ૪ વાળી મોહોરો, જે ભેળાઈ ગઈ છે, તેની નીચેની તારીખ) રોજ ૧૪ માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ ની તારીખે દાખલ કીધુ.

(ઊપલી તારીખની નોધની નીચે ઊભી લીટીમા લખેલી તારીખ) રોજ ૧૪ માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ ની તારીખે બરકરાર થયુ અને ખાતરી સાથે મોહોર કરવામાં આવી જોઈને ખાતરી કરવામા આવી (બ સહ)

(મોહોર ના. ૭) યજદાનો બન્દો અબદુલ કરીમ.

(મોહોર ના ૭ ની નીચેની તારીખ) રોજ ૯ માહ મેહર ઇલાહી સને ૪૮ ને દિને વાકેફ થયો.

(મોહાર ના ૮ એ મોહોર આખી ઊકલતી નથી. જે શબ્દો ઊકલે છે તે નીચલા છે) અલી મુર્તજા.

(મોહોર ના. ૮ ની નીચેની તારીખ) રોજ ૭ માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ ને દિને લખાયુ.

(મોહોર ના ૯) બંદો કમાલુદદીન હુસએન.

(મોહોર ના ૯ ની નીચેની તારીખ.) રોજ ૭ માહ મેહેર ઇલાહી સને ૪૮ ને દિને લખાયુ

(મોહોર ના. ૮ ની હેઠે ઊભી લખેલી લીટી) રોજ ૭ માહ મેહર ઇલાહી સને ૪૮ ની તારીખે દફતરમાં લખાયું

હવે આપણે આ બીજા ફર્માન ઊપરની મોહોરો તપાસીએ. પેહેલા ફર્માનની માફક અને આઇને અકબરીમાં જણાવવા મુજબ પાદશાહની મોહોર ફર્માનને મથાળે છે (જુઓ પાનું ૧૧૯) પેહેલા ફર્માનની માફક તેમા અકબર અને તેના સાત વડીલોનાં નામનાં ૮ કુંડાળા છે પેહેલા ફર્માનના જેવાં આ કુડાળાઓમાંનાં નામો ખુલ્લાં અને ઊકલી શકે એવાં નથી અને માઠાં ભાગ્યે તેનો ફોટોગ્રાફ પણ બરાબર ઊઠ્યો નથી. પણ આ

બન્ને ફર્માનોને એકમેકની પાસે મેલતાં એક મોટું દેખાડનારા કાચની મદદથી કોઈ પણ નામો ઊકલાવી શકે.

હવે આપણે ફર્માનની સેવટની મોહોરોનો વિચાર કરીયે. પેહેલા ફર્માનની માફક આપણે ફર્માનને સીધુ ધરવા પછી તે ઊપરની મોહોરો વાંચવાને અને વાકઅનવીસ વિગેરે અમલદારોની નોધો વાંચવાને માટે તેને ઊલટાવવું અને પછી પહેલી ઘડીથી શરૂ કરવું.

મોહોર ૧ લી—આ ઊપરનું નામ ઊકલતુ નથી, પણ આઇને અકબરીમાં પેહેલી ઘડી ઊપરની અને નાકેની જગ્યા, જ્યાંથી કાગળ કાપેલુ હોય છે, તે જગ્યા પરની મોહોર માટે જે કહ્યુ છે તે ઊપરથી, અને તે કહેલાંને પેહેલા ફર્માન પરની એજ જગ્યાની વચાતી મોહોર ઊપરથી ટેકો મળ્યો છે તે ઊપરથી, આપણે સલામત રીતે કહી શકીએ કે આ મોહોર ખાન આજમ મીરજાં અજીજ. કોકાહની છે, કે જે આ ફર્માન વખતે અકબરના રાજ્યનો વકીલ હતો. પેહેલાં ફર્માનની તપાસમા આપણે જોયુ કે તે વખતે (હીજરી ૧૦૦૩ માં) તે વકીલથી તુરતના ઊતરતા ઓહ્દા ઊપર હતો અને તેથી તેણે ખાનખાનાન, જે તે વખતે વકીલ હતો, તેની મોહોરની ડાહબી બાજુએ પેહેલી ઘડીએ મોહોર કીધી હતી. પણ હીજરી ૧૦૦૪ મા તેને વકીલની પદવીએ ચહડાવ્યો હતો. એ ઓહ્દો તેને અકબરના મરણ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો. તેથી આ બીજા ફર્માન વેળાએ (હીજરી ૧૦૧૧-૧૨, રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષમાં) તે વકીલના ઓહ્દા ઊપર હતો. તેથી આ પેહેલી મોહોર તેની દિસેછે. આઇને અકબરી વકીલની મોહોરની જે જગ્યા મુકરર કરેછે, ત્યાંજ એ મોહોર છે.

મોહોર ૨ જી.—એ ઊપરના હરફ વચાઈ શકાતા નથી. અહીંતહીં એકાદ હરફ વંચાય છે. હું ધારૂંછુ કે પેહલા ફર્માનમા મોહોરોની જે જગ્યા છે, તેની સરખામણી ઊપરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે આ ફર્માન આપતી વખતે પાદશાહની હજુરમાં સેવા બજાવનાર વાકઅનવીસની એ મોહોર હોય. પેહલા ફર્માનના સબધમા આપણે જોયુ, કે ત્યાં પેહલી ઘડી ઊપર વચમાં બે લીટીઓની એક નોધ એવા પ્રકારની હતી કે તે દસ્તાવેજ અબુલ્ફજ઼લની ચોકી અને રેસાલામાં અને વાકઅનવીસ મુઅજુદ્દીન હુસેનની નઓબતમાં નોધવામા આવ્યો હતો. વળી આપણે જોયુ કે એ બે લીટીઓની ડાહબી બાજુએની બે મોહોરો ચોકી અને રેસાલાનો સામટો હવાલો રખનાર અમલદાર અબુલ્ફજ઼લની અને વાકઅનવીસ મુઅજુદ્દીનની હતી. હવે આ ફર્માનમાં પણ આપણે પેહલી ઘડી ઊપર પેહલા ફર્માનની માફક વચમાં નોધ જોઇએ છીએ,

કે એ દસ્તાવેજ રસાલે, ચોકી અને નૌબતમાં નોંધવામાં આવ્યો છે. પણ ફરક આ છે કે, પેહલા ફર્માનમાં રેસાલે અને ચોકી બેઉ એકજ અમલદાર અબુલફજલના અમલ તળે હતાં, ત્યારે આ બીજા ફર્માનમાં તે બે જૂદા જૂદા અમલદારોના આમલમાં છે. આસફખાન નામનો અમલદાર રેસાલા ઊપર છે અને ખાજગી ફતહઅલ્લા ચોકી ઊપર છે. વાકઅનવીસ તરીકે નૌબત, મહમદ શરીફ નામના અમલદારની છે. તેથી આ બીજા ફર્માનમાં ઊપલી પેહલી ઘડીની વચોવચમાંની નોંધવાળી લીટીઓની ડાહબી બાજુએ ત્રણ અમલદારોની મોહોરોની આપણે આશા રાખવી જોઇએ હવે ત્રીજી અને ચોથી મોહોરોમાં આપણે ઊપલા બે અમલદારો આસફખાન અને ખાજગી ફતહઅલ્લાનાં નામો વાંચીએ છીએ. ત્યારે હું ધારૂંછું કે આએ નહીં ઊકલતી મોહોર ત્રીજા અમલદાર વાકઅનવીસ મહમદ શરીફની હોય.

મોહોર ૩ જી—એમાં આપણે ઊપરથી ફતહઅલ્લા શબ્દો વાંચીએ છીએ. નીચેના શબ્દો વચાતા નથી. આ નામ ત્યારે દેખાડે છે કે આ મોહોર ખાજગી ફતહઅલ્લાની છે કે જે, ઊપલી પેહેલી ઘડીની વચમાંની ત્રણ લીટીઓમાં જણાવવા પ્રમાણે, ચોકીનો હવાલો ધરાવતો હતો. એ ચોકીનો હવાલો ધરાવનાર અમલદાર અને વાકઅનવીસ અને રેસાલેદાર પોતપોતાની ચોકી અને નૌબત અને રેસાલાના સબધમાં ફર્માનો ઊપર સહી કરતા હતા, તે આઇને અકબરી (દફતર બીજી આઇન ૯) મુજબ આપણે ઊપર જોયું છે

આ ખાજગી ફતહઅલ્લા બાબે અબુલફજલની આઇને અકબરીમાંથી નીચે મુજબ હકીકત મળેછે. એનું નામ અકબરના મોટા દરબારીઓની ટીપમા આપણે ૨૮૫ મા નબરે જોઇએ છીએ (બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા. ૨૨૯) તે "સે-સદી-પજાહ" એટલે "૩૫૦ માણસ ઊપર સરદારી ભોગવનારાઓ" માંનો એક હતો. બદઓની પ્રમાણે એક વખતે તે રાજ્યનો બખ્શી પણ હતો (લીઝ અને આહમદઅલીની આવૃત્તિ પા. ૩૧૩ લીટી ૧૫ પાનું ૩૬૧ લીટી ૨. લોનો તરજુમો II પા. ૩૨૩,૩૭૨). એ સબબે આપણા ફર્માનમાં એને "બખશી અલ મુલકી" કહ્યો છે. અકબરના રાજ્યના ૪૫ મા વર્ષે (હીજરી ૧૦૦૮) માં જ્યારે અકબરે આસીર ઊપર ઘેરો નાખ્યો હતો ત્યારે લલન્ગના કિલ્લા ઊપર ઘેરો નાખવામાં તે મુજફ્ફરની સાથે શરીક થયો હતો.

મોહોર ૪ થી—આ મોહોર ઊપર આપણે આસફખાન નામ ખુલ્લું વાંચીએ છીએ ઊપર જણાવવા મુજબ, પેહેલી ઘડીની વચમાંની ત્રણ

નોંધોમાં જણાવવા મુજબ, તે આ ફર્માન વખતે રૈસાલાના હવાલામાં હતો યાને રૈસાલેદાર હતો. આપણે ઊપર જોયું કે પાદશાહે આપેલાં ફર્માનની એક યાદદાશ્ત બનાવવામાં આવતી હતી. ત્યારપછી તેનો તઅલીક યાને ટુંક એનતેખાબ બનાવવામાં આવતો. તે તઅલીક ઊપરથી ફર્માનો ઘડવામાં આવતાં. એ તઅલીક ઊપર આઇને અકબરી કહેછે કે રૈસાલેદાર પણ સહી અને મોહોર કરતો.

આ અમલદાર આસફખાન બાબે આપણને નીચલી હકીકત મળેછે. આસફખાન તો એક એતાબ છે. અકબરે એ એતાબ પોતાના ત્રણ મોટા દરબારીઓને આપ્યો હતો. એ ઊપરથી ઊભી થતી ગુચવણ ટાળવા માટે બદઓની બીજા અને ત્રીજા આસફખાનને "આસફખાને સાની" યાને "બીજો આસફખાન" અને "આસફખાને સલ્સ" એટલે "ત્રીજો આસફખાન" એવાં નામોથી ઓળખે છે. પેહેલો આસફ ખાન, જેનુ નામ અબદુલ મજીદ હતું, તે હીજરી ૯૮૧ ની આગમચ ગુજરી ગયો હતો. બીજો આસફખાન, જેનુ નામ ખાજે મીરજા ગીઆસુદ્દીન અલી હતું, તે હીજરી ૯૮૯ માં ગુજર્યો હતો ત્યારે આ ફર્માનવાળો આસફખાન તે આસફખાન ત્રીજો હતો, જેનું નામ મીરજા જાફરબેગ હતુ અને જે આ ફર્માન વેળા હેયાત હતો (બદઓનીની લીથ્ર અને અહમદઅલીની આવૃત્તિ વા. II પા. ૩૧૨ લીટી ૧૧. લોનો તરજુમો II પા ૩૨૨). અબુલફજલે આઇને અકબરીમાં અકબરના મોટા દરબારીઓની જે ટીપ આપી છે, તેમાં એ ૯૮ માં અકનો દરબારી છે. તે અકબરના રાજ્યના ૨૨ મા વર્ષે કાજ્વીનથી આવ્યો હતો. તેને પેહેલે "બીશતી" એટલે "૨૦ સેપાહોની ટુકડીનો સરદાર" નેમ્યો હતો. થોડા વખત પછી તેને "દો હજારી" એટલે "બે હજાર સેપાહોનો સરદાર" બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને તે વખતે તેને આસફખાનનો[1] એતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. રાજ્યના ૪૪ મા વર્ષ (હીજરી ૧૦૦૮) મા એને "દીવાને કુલ" નેમવામાં આવ્યો હતો તે અકબર તરફથી ઘણીક લડાઇઓમા લડયો હતો. બદઓની મુજબ તે અકબરના વખતનો એક જાણીતો લખનાર હતો. "તારીએ અલફી" એટલે "એક હજાર વર્ષની યા હજારાની તવારીખ," એવે નામની તવારીખ, જે અકબરે આસરે હીજરી ૯૯૦ માં, હીજરી સનેના એક હજાર વર્ષસુધીની સઘળી મહોમેદન પ્રજા માટે લખાવા માંડી

(૧) آصف بن برخیا આસફ બીન બરખીઆ નામનો એક ધણી અરબોના વિચાર પ્રમાણે સુલેમાન (Solomon) પાદશાહનો વજીર હતો. તે ઘણો દાનાવ હતો. એનામ ઉપરથી કદાચ એ એતાબનું નામ નીકળ્યુ હોય.

હતી, તેના લખનાર મુલ્લાંના આહમદ સાથે તે એ પુસ્તક લખવામાં સામેલ હતો (એલીયટની તવારીખ વા. V પાના ૧૫૦-૫૩) મુલ્લાંના આહમદે ઊપલી તવારીખના બે દફતરો લખ્યાં, કે તેને તેના એક દુશ્મને મારી નાખ્યો હતો. તેથી બાકીનું પુસ્તક હીજરી ૯૯૭ ના શાલ સુધીનું આ આસફખાને લખ્યું હતું. બદઓનીનો પણ એ પુસ્તક લખવામા હાથ હતો. રાજ્યના ૩૮ મા વર્ષ (હીજરી ૧૦૦૧) મા આસફખાને સવાત અને બજોરના આફગાનો સામે લડવામા જઇનખાન કોકાસાથે ભાગ લીધો હતો (એલીઅટ V પા. ૪૬૭). અકબરનામા પ્રમાણે રાજ્યના ૪૫ મા વર્ષમાં અબુફજલની સાથે તેણે આસીરના કિલ્લાપર ઘેરો નાખવામાં ભાગ લીધો હતો. (એલીએટ VI પા. ૯૭)

મોહોર પાંચમી.—આ મોહોર ઊપર, આપણે "અલહુસઇની સદરે જેહાન કમતરીન બંદે" એટલે "કમતરીન બંદો સદરે જેહાન અલ હુસઇની" શબ્દો વાંચીએ છીએ આ ધણીની મોહોર આપણે પેહેલાં ફર્માનપર પણ જોઈ છે ત્યાં કહ્યું તેમ, તે અકબરના રાજ્યનો છેલ્લો સદર હતો. તે હીજરી ૯૯૭ માં એોહ્દા ઊપર આવ્યો હતો, અને અકબરના મરણ સુધી તે ઊપર ચાલુ રહ્યો હતો, અને વળી જેહાંગીરના રાજ્યમા પણ થોડો વખત સુધી કાયમ રહ્યો હતો. તેથી આપણે તેની મોહોર આ ફર્માન ઊપર પણ જોઇએ છીએ આ ફર્માનમાં પણ આપણે એજ મોહોર તેજ જગ્યા ઊપર જોઈએ છીએ, કે જે જગ્યા આઇને અકબરીમાં, આગળ જણાવવા પ્રમાણે, સદરની મોહોરને આપી છે તેની મોહોરની નીચે અને ડાહબી બાજુએ આપણે એક તારીખ જોઈએ છીએ. તેમા કહેછે, કે "રોજ ૧૪ માહા મેહર ઈલાહી સને ૪૮ ની તારીખે દાખલ કીધું." પેહેલી નજરે ચોકસ દિસતું નથી, કે આ તારીખ સદરે જેહાનની મોહોરની છે, યા તે આસફખાન વાળી ૪ થી મોહોરની છે, યા ૬ ઠી મોહોર, જે ઊકલતી નથી અને જે ૪ થી મોહોર સાથે ભેળાઈ ગઈ છે, તેની છે. પણ જે રીતે આ તારીખ અહીં લખી છે તે રીતનો, જે રીતે તે પેહેલાં ફર્માનમાં સદરે જેહાંનની મોહોર નીચે લખી છે તે રીત સાથે મુકાબલો કર્યે છીએ, ત્યારે એ તારીખ સદરે જેહાનની મોહોરનીજ દિસેછે. પેહેલાં ફર્માનમાં પણ આ ફર્માન માફક તે સદરે જેહાનની મોહોરની નીચે જરા ડાહબી જગ્યાએથી લખેલી છે. જે ઘણું ધ્યાન ખેંચનારૂં છે તે આ, કે બેઊ ફર્માનોમાં તારીખ ઊપર એક ચોકસ રીતનો લીસોટો છે. જ્યારે સદરે જેહાન ફક્ત એકજ એવો પુરૂષ છે, કે જેનું નામ બેઊ ફર્માનમાં દિસેછે. અને જ્યારે બેઊ ફર્માનોમાં એની મોહોર આગળ એક ચોકસ પ્રકારનો

મોટાડદાર લીસોટો છે, ત્યારે આપણને માનવાને કારણ મળેછે, કે એ તારીખ ખરેખરે જેહાનગીરની મોહોરની છે.

મોહોર ૬ ઠી.—એ તદન નહીં ઊકલે એવી છે, અને તે ચોથી મોહોર સાથે ભેળાઈ ગઈ છે.

ના. ૬ અને ના. ૭ વાળી મોહોરોની વચ્ચે કદાચ કોઈક અમલદારોની એક યા વધુ મોહોરો હોય. પણ અસલ ફ્રર્માનમાં એ બે મોહોરોની વચ્ચે-ના ભાગ ઊપર દસ્તાવેજના પુરાણા કાગળની ફાટીતુટી હાલતને ટેકવી રાખવા ખાતર એક કાગળનો ટુકડો વળગાવેલો છે, તેથી આપણે ચોકસ કહી શકતા નથી કે ત્યાં કોઈ મોહોર હતી કે નહીં

મોહોર ૭ મી.—એ મોહોર ઊપર આપણે "અબદુલ કરીમ બન્દે એ યજ્દાની" નામ વાચીએ છીએ અને તેની હેઠે "રોજ ૯ માહ મેહેર ઈલાહી સને ૪૮ ને દિને વાકેફ થયો" એવા શબ્દો વાચીએ છીએ. એવું દિસેછે કે જૂદા જૂદા અમલદારોની દસ્તાવેજ નોધવાના શબ્દોની જૂદી જૂદી રૂઢીઓ હતી એક 'સબ્ત શુદ' લખતો, તો બીજો "કલમી શુદ," તો ત્રીજો "મર્કુમ શુદ" લખતો, કે જે સઘળાની મતલબ કે "લખાયું" યા "નોધાયું" વળી કોઈ ચોથો "મુતલઅ શુદ" એટલે વાકેફ થયો, એમ લખતો. એ સઘળા શબ્દો જૂદા જૂદા અમલદારોના યા તેઓના ખાતાંના ખાસ (technical) શબ્દો હતા, કે જેની મતલબ એવું દેખાડવાની હતી, કે એ ફ્રર્માન તેઓના ખાતાંમાં નોધવામાં આવ્યુ છે, યા તેઓના જોવામાં આવ્યું છે. હવે આ મોહોર ઊપર "મુતલઅ શુદ" એવા જે ખાસ શબ્દો છે, તે પેહેલાં ફ્રર્માન ઊપરના ના ૧૦ વાળી મોહોરના શબ્દોના જેવાજ છે. પેહેલાં ફ્રર્માનમા આપણે જોયું કે કદાચ તે ૧૦ મી મોહોર મુસ્તઓફીની હોય. તેજ મુજબ ત્યારે આ મોહોર વાળો અબદુલ કરીમ (યા કદાચ અબદુલ રહીમ), મુસ્તઓફી હોય. એ ધણી કોણ હતો તે આપણે ચોકસ કહી શકતા નથી

મોહોર ૮ મી—આ મોહોર ઊપરના સઘળા શબ્દો ખુલ્લા નથી, પણ "અલી મુર્તજા" શબ્દો આપણે ખુલ્લા વાંચીએ છીએ. એ મોહોરની હેઠે આપણે "રોજ ૭ માહ મેહેર ઈલાહી સને ૪૮ ને દિને લખાયું (મર્કુમ શુદ)" એવી મતલબના શબ્દો જોઈએ છીએ. એ મોહોરની જરા નીચે હાશીઆ ઊપર ઊભી લીટીમાં આપણે એજ તારીખ જોઈએ છીએ. એવીજ ઈબારત (મર્કુમ શુદ) સાથેની મોહોર પેહેલાં ફ્રર્માનમાં ના. ૯ વાળી મોહોર હતી. એ બેઊ મોહોરોમાં 'અલી' શબ્દ સામાન્ય છે. વળી બેઊ મોહોરોના સંબંધની તારીખ હાશિયા ઊપર પાછી લખેલી મળેછે. તેથી

પેહેલે નજરે કોઇને કહેવાની લાલચ થાય કે એકજ ધણીએ બેઉ ફર્માનો ઉપર એ મોહરો કરી છે. પણ એમ નથી. પેહેલા ફર્માનમાં આપણે જોયું કે તે (૯ મી) મોહોર તઅલીક તૈયાર કરવાના કામસાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઈ અમલદારની દિસે છે. આ મોહોર પણ ત્યારે તેવાજ કોઈ અમલદારની છે. કદાચ તે દારૂગાની મોહોર હોય. આઇને અકબરીની સત્તા ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ, કે અસલ તઅલીક, જે ઉપરથી ફર્માન બનાવવામાં આવે છે, તે ઉપર "વાકઅનવીસ, રેસાલેદાર, મીર અર્જ (ચોકીના સબંધનો અમલદાર) અને દારૂગો સહી અને મોહોર કરેછે." આ ચાર અમલદારોમાથી આપણે જોયું કે પેહેલા ત્રણ, જેઓ મુખ્ય અમલદારો છે, તેઓને પેહેલી ઘડીની વચમાંની ત્રણ લીટીઓમાં જણાવ્યા છે, અને તેઓ એ પોતાની મોહોરો મારી છે. ત્યારે આ કદાચ ચોથા અમલદાર દારૂગાની મોહોર હોય.

મોહોર ૯ મી—આ મોહોર તદન બરાબર ઊકલે છે તે ઉપર "અબ્દે હુસએન કમાલુદદીન" એટલે "બંદો હુસએન કમાલુદદીન" એવા શબ્દો છે. એ મોહોર નીચે રોજ ૭ માહ મેહેર ઈલાહી સને ૪૮ ને દિને લખાયુ (કલમી શુદ)" એવા અર્થના શબ્દો છે પેહેલાં ફર્માનમા ૧૧ મી મોહોર જે જગ્યા ઉપર છે તેજ જગ્યા ઉપર આ ફર્માનમાં આ ૯ મી મોહોર છે વળી બેઉ ઉપર એકજ ધણીનુ નામ છે, જો કે તેની મોહોર બેઉ ઉપર એકજ પ્રકારની નથી પેહેલા ફર્માનમા શબ્દો "અલ અબ્દહુસએન કમાલુદદીન" છે ત્યારે આ બીજા ફર્માનમા "અબ્દે હુસએન કમાલુદદીન" છે. નામતો એક છે, પણ કમીનાપણુ દેખાડનારો સરેસતાનો શબ્દ, જો કે તેજ છે તો પણ, રચનામા જરા જુદો છે પેહેલા ફર્માનમા તે "અલ અબ્દ" છે પણ બીજામા "અબ્દે" છે. વળી બેઉ મોહોરોની નીચેની તારીખની ઈબારત એક સરખી છે. બેઉમા એ ઈબારતમા "કલમી શુદ" એવા ખાસ શબ્દો છે એ શબ્દો આઇને અકબરીમા પણ મળેછે તે ઉપરથી, અને એ મોહોરની જગ્યા ઉપરથી આપણે પેહેલાં ફર્માનના સબંધમા ઠેરવ્યું છે, કે તેની ૧૧મી મોહોર "સાહેબ તઓજીએ" ની દિસેછે, તેજ સબબો ઉપરથી, અને વળી બેઉ મોહરો ઉપર એકજ નામ છે તે ઉપરથી, આપણે સલામત રીતે કહી શકીએ, કે આ મોહોર પણ "સાહેબ તઓજીએ"ની છે.

હવે આપણે બીજા ફર્માનની તારીખોનો અનુક્રમ તપાસીએ. બીજા ફર્માન ઉપરથી દિસે છે કે પેહેલાં (હીજરી ૧૦૦૩ ના) ફર્માન મુજબ કેકોબાદને તેવણના બાવાની ૨૦૦ વીઘા જમીન અને પોતાની ૧૦૦ વીઘા જમીન મળી ૩૦૦ વીઘા જે જમીન આપવામાં આવી હતી, તેનો ભોગવટો તેવણને નિરાંતે કરવા દેવામા નહીં આવ્યો હતો તેવણને હરકત કરવામાં

આપેલી દિસેછે. એ સબબે આઠ વર્ષ પછી આપવામાં આવેલાં બીજાં ફર્માનમાં આગલાં ફર્માનની હકીકત કહેવામા આવેછે, અને ફરમાવવામાં આવેછે, કે સઘળી જમીન તેવણુંને પાછી આપવામાં આવે, અને ચાલુ વર્ષ (એટલે પાદશાહના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષ) માં અને તેની આગમચના વર્ષમાં તેવણુની જમીનની જે આવક તેવણથી છીનવી લેવામાં આવી હોય, તે તેવણને ભરી આપે વળી ફરમાવવામાં આવેછે કે તેવણ પાસે દરવર્ષે નવાં ફર્માનો નહીં માગવા, પણ પાદશાહી મોહોર સાથેનું આ બીજું ફર્માન પુરતું સમજવું. આ બીજાં ફર્માન ઊપર શાહના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષના મેહર મહિનાનો બીજો રોજ છે.

પેહેલા ફર્માનના સબંધમાં આપણે જોયું કે (હીજરી ૧૦૦૩ માં) મેહર મહિનાના ૧૫ મે દેપમેહર રોજે પાદશાહે જમીન ભેટ આપવા માટે હુકમ આપ્યો હતો ત્યાર પછી ૨૮ દહાડે આવાં મહિનાના તીર રોજે તે હુકમની કાયદાસર નોધ લેઈ તઆલીક બનાવવામાં આવી હતી, અને ત્યારપછી અસપદાદ મહિનો ને આંવાં રોજે, એટલે પેહેલા હુકમ બહાર આવવા પછી આસરે ચાર મહિને, એક સત્તાવાર પાક્કુ ફર્માન કૈકોબાદને કરી આપવામાં આવ્યું હતું ત્યારપછી બીજા અમલ-દારોએ પોતપોતાના દફતરોમા તેની નોધ લેવા માટે અને તે ઊપર પોતાની મોહોરો મારવા માટે આસરે બે મહિના લીધા હતા. સઘળું કામ બીજા વર્ષ (હીજરી ૧૦૦૪)ના અર્દીબેહેશ્ત મહિનામા તમામ થયું હતું. હવે પેહેલાં ફર્માનમાં આપેલી જમીનનો ભોગવટો શાતીથી તેવણને કરવા દેવામાં નહીં આવેલો અને તેવણને હરકત કરવામા આવેલી, તે સબબને લીધે આપણે બીજા ફર્માનના સબધમાં જોઇએ છીએ, કે તે પક્કુ કરી આપ-વામા ઢીલ કરવામા આવી નહીં પાદશાહે મેહર મહિનોને બહમન રોજે ફર્માન ઊપર પોતાની મોહોર કીધી. તેજ દહાડે તઆલીક સાથે સબધ ધરાવનારા અમલદારોએ પોતાની મોહોરો કરી છે, અને સદરે જેહાંને તે ઊપર સહી ને મોહોર કરીછે, અને ૧૨ દહાડામાં સઘળા અમલદારોએ પોત પોતાની મોહોરો કરીછે.

ત્રીજો દસ્તાવેજ.

(શાહ અકબરના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષે થયલો પરવાન્ચે એટલે પરવાના નામનો દસ્તાવેજ).

ખોદા મોટો છે.

ખાનખાનાન મીરજાંખાન બાહાદુર સેપેહ સાલારનો હુકમ.
સુરતની સરકાર અને નોસારી કસ્બાના અને તલારી પરગણાના

કારોબાર અને અમળના અમલદારોને માલુમ થાય કે (પાદશાહનો) હુકમ, જેને કુલ જેહાન તાબે થાય છે અને આલમ કબૂલ રાખે છે, તે ગુજરાતના વજીફા ધરાવનારાઓના સંબંધમાં જાહેર થયો હતો, કે મદદે મઆશ તરીકે જે કાંઈ ધરાવવામાં આવતું હોય, તેમાંથી અર્ધું આપવામાં આવે; તેથી આસરે ૩૦૦ વીઘા જમીન, કે જે પાદશાહના આગલાં ફર્માન મુજબ, કમ્એકોબાદ ફારસીની મદદેમઆશ માટે ઉપલા કસ્બામાંથી તવરીના ગામમાંથી, તબારી પરગણાના અમલમાંથી મુકરર કરવામાં આવી હતી, તેમાંથી ૧૫૦ જમીન ઊપલા ધણીને આપવામાં આવી છે. આ વેળાએ જ્યારે ઊપલો ધણી પાદશાહનું નવું ફર્માન લાવ્યો છે, કે કમ્એકોબાદની મદદે મઆશ માટેની જમીન, કે જે ૩૦૦ વીઘા છે, તે તમામ અને સંપૂર્ણ, ખજુરીનાં ઝાડા સાથે, તેની અસલી જમીનમાંથી આપવી, ત્યારે બુલંદ હુકમ થયો છે, કે આસરે ૩૦૦ વીઘા જમીન, તેના અસલ હવાલામાંથી, ઝાડપાનો સાથે (ફર્માનમાં) સમાવેલી વિગત મુજબ, તેની મદદે મઆશ માટે મુકરર થવી જોઈએ, અને વળી ઉપલી જમીન ઊપલા ધણીને પાછી સપુરદ કરવી જોઈએ, કે તેની આવકનો તે માલિક થાય અને પાદશાહના બન્દાઓની સાથે જોડાઈને તેની જાયુકની દોલત (યાને સારાં નસીબ) માટે દુઆ ગુજારવામાં મશગુલ રહે અને જમીનના કર અને ચીજો ઊપરના કર અને બીજા કરો અને સઘળા દીવાની કરો તરીકે તેની પાસે કાંઈ નહીં માગવું અને કોઈપણ રીતે તેના હવાલામાં હરકત અને ઢીલ કરવી નહીં અને બુલંદ હુકમ મુજબ અમલ કરી ફર્માનથી ફરવું નહીં.

લખ્યું છે ઈલાહી સને ૪૮ ના અસફન્દારમદ મહાના પેહેલા રોજે, જેને મળતો દિવસ ૧૦૧૨ ના રમજાન અલમુબારક મહિનાનો ૨૧ મો દિવશ.

તઅલીકની હકીકત કરારમાંથી મુકરર (કીધી). ઈલાહી સને ૪૮ નો માહ બહમન રોજ ૨૨ બાદ (ગુઆદ)ને દિને, જેને મળતી રમજાન અલ મુબારક મહિનાની તારીખ ૧૦ મી સને ૧૦૧૨ કારોબારને પનાહ આપનાર અને બહાદુરીમાં સરસ મીરજા હસન અલીબેગ અને સદારત(૧) ને મદદ આપનાર મીરજા અબ્દુલ મુલ્ક દીવાન અને દોલત ઇચ્છનારાઓનો સ્થભ ખાજે મહમદ મઅસુમ મીર બખ્શીની મોહર સાથે. મુમલિકતને ટેકો આપ-

---

(૧) સદારત એટલે સદરનો ઓદ્ધો એ અને પછીના બીજા શબ્દો નામ દીધેલા અમલદરોની સીફતમા છે.

નાર સત્તાવાળા નવાબે હુકમ ફરમાવ્યો છે કે (પાદશાહનો) કુલજેહાનથી માન પમાયેલો જે હુકમ-કે ગુજરાતના સુબાના વજીફાના માલિકો મદદેમઆશ તરીકે જે (જમીન) ધરાવતા હોય, તેમાંની અર્ધી તેઓને આપવામાં આવે-તે મુજબ, આસરે ૩૦૦ વીઘા જમીન, કે જે પાદશાહના આગલાં ફર્માન મુજબ કેકોબાદ પારસીને મદદે મઆશ તરીકે, નોસારી કસ્બામાંથી તેના તવરી ગામમાથી મુકરર કરી આપી હતી, તેમાંથી ૧૫૦ વીઘા જમીન ઉપલા ધણીને એનાયત કરવામાં આવી હતી, (પણ) આ વેળાએ તે ધણી પાદશાહનુ નવું ફર્માન લાવ્યો છે, કે કેકોબાદની મદદે મઆશાની જમીન, જે ૩૦૦ વીઘા જમીન છે, તે તમામ અને સંપૂર્ણ, ખજુરીનાં ઝાડો સાથે તેની અસલી જગામાથી પાછી આપવામાં આવે, તેથી બુલદ હુકમ થયો છે, કે આગલીજ માલિકીની આસરે ૩૦૦ વીઘા જમીન ખજુરીના ઝાડો સાથે તેની મદદે મઆશ માટે મુકરર કરવામા આવે (માટે) જરૂરનું છે કે સરકારના અમલદારો એક ખાસ સનદ તુરત ઉપલા ધણીને આપે. મગ-માઈના ભંડાર અને સદરના ઓફાને મદદ કરનાર મોલાના અબદુલ અ-જીજની પરવાનગી અને દરબારને પનાહ આપનાર મીરજા અબદુલ મુલક દીવાનના પોતાના દસ્તખતથી હાશીઆની સરહ. બુલદ હુકમ મુજબ પાદ-શાહના ફર્માન માફક આગલી માલિકીમાંથી પરવાનો તમામ લખી આપ-વામા આવે.

તલારી પરગણામા તવરી ગામ ૧૦૦ વીઘા	નોસારી કસ્બો જે મજકુરજમીન આ વખતની આગમચ માહીઆરની મદદે મઆશ માટે હતી ૨૦૦ વીઘા.

(હાશીઆ ઉપર પરવાનાને ફેરવીને આડી લખેલી બે લીટીઓનો તરજુમો આ લીટીઓ પા. ૧૩૩ ઉપર પરવાનો ખીબામા છાપ્યો છે, ત્યાં છાપી નથી, પણ પાના ૧૩૭ ઉપર છાપી છે એની જગ્યા માટે જૂઓ ફોટો ફેકસીમીલી).

ખોદા મોટો છે

પરવાનાની બાબત ઉપર અમલ કરી, જ્યા પણ પાદશાહનું ફર્માન નવુ કરવામાં આવ્યુ છે, ત્યાં પરવાના માટે ગફલતી કરવામા નહીં આવે. જોઈ ખાતરી કીધી છે.

ઊપલી લીટીઓની નીચે નીચલાને મળતા શબ્દો છે خلد الله ملكه એટલે "ખોદા તેના રાજ્યને હમેશાં કાયમ રાખે." (May God protect his reign for ever).

શાહ
અકબર મુરીદ
ખાનખાનાન

(ઊપલી લીટીઓ ઊપલી મોહોરની નીચે છે. આ મોહોર ઊપરનું લખાણ જેટલું વચાય છે તેટલું નીચે મુજબ છે. તે નીચેથી વચાય છે,) "ખાન-ખાનાન મુરીદ અકબરશાહ" એટલે "શાહ અકબરનો ચેલો ખાનખાનાન."
(એ મોહોરની થોડેક નીચે નીચલા અર્થના શબ્દો છે. ફારસી લખાણ માટે જૂઓ પા. ૧૩૭) લખ્યું છે.

(પરવાનાના પાછલાં પડ ઊપર ઊપરથી હાશીઆ ઊપર ઊભી લખેલી જે લીટી છે તેનો તરજુમો) તઅલીકે મુજબ બુલંદ પરવાનાનો હુકમ લખાયો છે.

આ દસ્તાવેજ એક 'પરવાન્ચે' અથવા પરવાનો છે. એવા દસ્તાવેજ માટે અબુલફજલ કહેછે કે (બ્લોખમાનની આઇને અકબરીની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૫ લીટી ૭-૮) "ફર્માનો કેટલીક વખતે તોગ્રા હરફે લખવામાં આવેછે, પણ તેઓની પેહેલી બે લીટીઓ ટુકી કરવામાં આવતી નથી. આવાં ફર્માનને પરવાન્ચે કહેછે."

અબુલફજલના ઊપલાં કહેવા મુજબ (જુઓ ફોટો-લીથો ફેક-સીમીલી), જ્યારે આગળ આપેલાં બેઊ ફર્માનોની પેહેલી બે લીટીઓ ટુકી છે, ત્યારે આ તપાસવાળા પરવાનાની ટુકી નથી, પણ બીજી લીટીઓ માફક આખી છે.

વળી પરવાનાઓ ઊપર પાદશાહ મોહોર કરતો નહીં હતો. અબુલફજલ એ બાબે કહેછે કે

ار مهربانی و آسان گیری قبض مهرِ گیتی خداوند نرسد

(બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ I પા. ૧૯૫ લીટી ૧૩-૧૪.)

એટલે "મેહેરબાનીને ખાતર અને ધીલ આસાન કરવા ખાતર પાદ-શાહની મોહોર માટે તે આવતો નથી" એ સબબે આપણે જોઇએ છીએ કે એ પરવાના ઊપર ખુદ પાદશાહની મોહોર નથી.

હવે આપણે એ પરવાના ઉપરની મોહોરો તપાસીએ:—

આગલા ભાગ ઉપર હાશીઆ ઊપરના લખાણની નીચે આપણે ખાનખા-નાનની મોહોર જોઈયે છીએ તે ઉપર લખેલું છે, કે "ખાનખાનાન મુરીદ અકબર શાહ." આ મોહોર ઉપરનું લખાણ, પેહેલાં ફર્માન ઉપર એજ ખાનખાનાનની મોહોર છે તેના લખાણને મળતું છે, જો કે મોહોર જૂદા પ્રકારની છે. ખાન ખાનાને, એક વડો અમલદાર, જેના વકીલ ત-રીકેની મોહોર હેઠળ પેહેલુ ફર્માન બહાર પડ્યુ હતું તે અમલદાર તરીકે આ પરવાના ઉપર મોહોર કરી તે બહાર પાડેલોછે

આઈને અકબરી (દફતર બીજું આઈન ૧૨) માં જણાવવા પ્રમાણે ફર્માનોની માફક આ પરવાનાની પેહેલી ઘડી પણ બીજીઓ કરતા ટુંકી છે અને નકિથી કાગળ કાપેલું છે. આ પરવાના ઉપર ખાન ખાનાનની મોહોર સુધાં ૧૦ મોહોરો છે.

પહેલી ઘડી ઊપર જમણી બાજુએ જે પેહેલી મોહોર છે, તે ઉપર "મઅસુદ અલી હસન અલ અબદ" જેવા શબ્દો છે "મીરજા હસન આલી બેગ" નામના જે અમલદારનુ નામ આપણે એ પરવાનાના લખાણમાં જોઇએ છીએ, તે ધણીની એ મોહોર દિસેછે.

પેહેલી ઘડી ઉપર ઊપલી પેહેલી મોહોરની જરા ડાહબી બાજુએ બીજી મોહોર છે. તે ઉપર "ખાનખાનાન......મઅસુમ" એવા શબ્દો ઉકલી શકે છે. વચમાંનો શબ્દ 'મુરીદ' જેવો દિસેછે જો એમ લઈએ તો એ નામ "ખાન ખાનાનનો ચેલો મઅસુમ" એ અર્થનું થાય.

પેહેલી ઘડી ઉપર બીજી મોહોરની જરા ડાહબી બાજુએ અને જરા ઉપરથી ત્રીજી મોહોર છે. તેના છુટા છવાયા અહીં તહીં હરફો ઊકલે છે, પણ આખી મોહોર ઊકલતી નથી. બાકીની ૬ મોહરો ઉકલી શકતી નથી

તારીખના સંબંધમાં આપણે જોઇએ છીએ કે આ પરવાનો ફર્મા-નોથી આ બાબતમાં જૂદો છે, કે જો કે ખુદ પરવાનાના લખાણમાં ઇલાહી સને આપ્યો છે, તોપણ અમલદારોની મોહોરોના સબંધમાં જે આગ તારીખો આપીછે, તેમાં હીજરી તારીખો છે. એવી ત્રણ જગ્યાએ

હીજરી ૧૦૧૨ ના રમજાનની તા. ૨૨ મી છે, અને ચોથી જગ્યાએ તેજ મહિનાની ૨૩ મી તારીખ છે.

આપણે બીજા ફર્માનના સંબંધમાં જોયું કે પાદશાહના રાજ્યના ૪૮ મા વર્ષે મેહેર મહિનામાં તે આપવામાં આવ્યું હતું. એવું દિસે છે કે એ બીજાં ફર્માન્ પછી પણ કૈકોબાદની મુશ્કેલીઓ તમામ થઈ હતી નહીં. પાદશાહે એક સામાન્ય હુકમ બહાર પાડ્યો હતો કે "મદદે મઆશ" તરીકે આપેલી જમીનો અર્ધો અર્ધ કરી નાખવી. તે મુજબ કૈકોબાદને આપેલી કુલે ૩૦૦ વીઘા જમીનમાંથી તેની પાસે ૧૫૦ વીઘા રહેવા દેવામાં આવી હતી અને ૧૫૦ પાછી લેવામાં આવી હતી. એ ઉપરથી ત્યારે આ પરવાનો ફરીથી આપવામાં આવ્યો અને તેમાં ફર્માવ્યું કે કૈકોબાદના બાબમાં જમીનની કાંઈપણ કાપકુપ કર્યા વિના એકદમ સઘળી તેની જમીન તેને આપવી. એ બાબે તઅલીક બહમન મહિનાના ગુઆદ રોજે તૈયાર કરવામાં આવી અને છેવટનો પરવાનો ૯ દહાડામાં, એટલે અસફંદાદ મહિનાના હોરમજદ રોજે કરી આપવામાં આવ્યો.

(ચોથો દસ્તાવેજ. દસ્તુર મેહેરજીરાણાને આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન માટે ખાસ બોલતો મેહજર)

ખોદા મોટો છે.

નવાબ નામદાર સાદિક મહમદખાન

આ લખવાની મકસદ આકે સને ૧૦૦૫ ના રબીઅલ સાની મહિનાની ૨૬ મી તારીખે (૧)ના અમલમાં, નોસારી

(૧) કહેછે કે આવા કેટલાક પુરાણા દસ્તાવેજોમા જયારે હાથ નીચેના અમલદારોને પાદશાહ અથવા શાહજાદાનું નામ દેવું પડતુ ત્યારે તે પાદશાહ અથવા શાહજાદા તરફના માનને ખાતર તેઓ નામને માટેની જગ્યા ખાલી રાખતા હતા, અને વાંચનારાઓ તે સમજી લેતા હતા. કોઈવાર હાશીઆમા તે નામ લખતા આ મેહેજરમાં ફારસીમા 'અમલ' શબ્દ પછી એવીજ મતલબે જગ્યા ખાલી રાખેલી દિસેછે અહીં જે ધણીના અમલનો ઈસારો છે તે આખા દેશના પાદશાહ તરીકે, શાહ અકબરનો હોય, યા તો ગુજરાત પ્રાંતના હાકેમ તરીકે શાહજાદા સુલતાન મુરાદનો હોય.

[વિભાગના શારએ શારીફની[૧] અને મજકુર કસ્બાના શીકદાર[૨] ખાજે મીરજા જાનની હજુરમાં એક ધણી નામે કેકોબાદ જે મેહેરયાર પારસીનો છોકરો, તે પાદશાહનુ ફર્માન લાવ્યો કે આમરે ૨૦૦ વીઘા જમીન, ઝાડો અને તાડ અને ખજુરી વિગેરે કે જે તે જમીનમાં થતાં હોય તે સાથે, મજકુર કસ્બાની પડોશમાં, આ (વખત) આગમચ મેહેરયારની મદદે મઆશ માટે અસલ માલિકીમા હતી, તે તેને સોંપવામા આવે. તેટલા માટે આગલી માલિકીની તેહકીક કરવા માટે ઊપલા ખાજેએ અને મજકુર કસ્બાના મુસલમાનોની જમાતે અને કારકુનોએ અને અમીન[૩] અને શુમારીના[૪] ગુમાશતાઓએ અને રઇઅને[૫] અને મુકાદમોએ

---

(૧) અસલ ખતમા છેલ્લા બે હરફો ફાટી ગયા છે આ એક ખેતાબ છે અને તે ખેતાબથી કાજીનો ઈસારો કીધેલો દિસેછે જાગીરોની બખશેશના સંબધમાં એક જગ્યા સાથે કાજીઓને પણ કાંઈ લાગતુ વળગતું હતું, તે આઈને અકબરી (દફતર બીજું આઈન ૧૯ બ્લોખમાનની આવૃત્તિ I પા ૧૯૮ લીટી ૨૪)ના મદદેમઆશ વિગેરેની બખશેશના સબધના નોચલા ફકરા ઉપરથી માલૂમ પડેછે.

و چون پارهٔ ستانی قاضیان دلنشین آمد گیتی خدیو داین
خوشنودی از سخن سازی این عمامه پیرایان خراب درون و دراز
آستینان کوتاه خرد نیندیشیده مغز کار ایشان بر جست

અર્થ—જ્યારે કાજીઓની લાચ (lit 'પારેહ' યાને હિસ્સો) લેવાની રીત (પાદશાહના) દેલમા વાસો કરનારી થઈ પડી (એટલે પાદશાહ તેથી વાકેફ થયો), ત્યારે દુનિયાના ખાવિંદે (એટલે પાદશાહે) ખોદાતાળાને ખુશનુદ કરવાના વિચારથી આ કોલાહ (અમામે) પેહેરનારા, જેઓ ભીતરમા બૂરા હતા, અને લાંબીબાંહે (ના જભા) વાળાઓ, જેઓ અક્કલમા કોતાહ હતા, તેઓની સખુન સાજી (એટલે બીજાઓને નુકસાન કરનારા સખુન) નો વિચાર નહીં કરીને તેઓના કામની મતલબ સોધી કાહાડી

(૨) 'શીક' તે હાલના 'કલેકટરેટ' ને મળતો મુલકનો એક ભાગ, અને 'શાકદાર' તે તે ભાગનો અમલદાર એ હાલનો કલેકટરને મળતો ઓહદો દિસે છે

(૩) તે મેહેસુલ ઉઘરાવનારૂ ખાતું

(૪) શુમારી તે 'શુમાર' યાને ગણત્રી કરનારૂં ખાતુ

(૫) 'રઆયાન', એ મુસલમાની રાજ્યોમાં જેઓ ઈસલામી ધર્મ નહીં પાળતા તે રૈયતને કહેતા.

આગલી માલેકીની જમીન ઊપર (મળવાને) ઠરાવ કીધો અને તમામ માલેકીની જમીનને નીચે મુજબની વિગત પ્રમાણે તપાસીને અને માપ કરીને આ વિગત મુજબ નક્કી કીધું છે.

(આ લખાણની નીચે જમીનના માપની કેટલીક વિગતવાર હકીકત છે. ત્યારપછી જમણા હાથના હાશીઆ ઊપર કેટલોક ખુલ્લાસો કરનારી કેટલીક સતરો છે. જમણા હાથ ઊપરના હાશીઆમાં પેહેલી સતર છે (જુઓ પા. ૧૩૯) તેનો તરજુમો નીચે મુજબ છે.)

આ વર્ણન જાણકારોની હકીકત, જે હું બદા હજૂર શરઅ શરીફમાં (યાને ઈનસાફની દરબારમાં) લાવવામાં આવી, તે મુજબ લખી છે [1] (આ લીટીની નીચે જમણા હાથ ઊપર એક મોહોર છે. તે ઊપરના લખાણનો તરજુમો નીચે મુજબ છે) કીર્તિવત ઓદાતાળાનો બંદો ફજલલા તે.. .. [2] છોકરો.

(હાશીઆનું બીજું લખાણ, જે જમણા હાશીઆ ઊપર ઊપલી લીટીની નીચે (જુઓ પાનું ૧૩૯) છે, તેનો તરજુમો નીચે મુજબ છે)

નોસારી કસ્બાના શરએ શરીફની હજુરમાં કૈકોબાદ મેહેરયારની મદદે મઆશના મામલામાં ફરમાન અને અસલી પરવાના મુજબ [3]..... મહમદ સદીક .....[4]

(એ લીટી ઊપર ડાહબી બાજુએ નીચલી મોહોર છે.) બંદો મીરજાં જાન બીન ખાજે જાન

(ઊપલી લીટીની જમણી બાજુએ થોડુક ગુજરાતીમા ઊભી લીટીમાં જે લખાણ આપ્યું છે, તે પા ૧૪૦ મા જેટલું ઊકલી શકેછે તેટલું ઊતાર્યું છે. અસલ માટે જુઓ ફોટો-લીથો-ફેકસીમીલી. આ લખાણ મુજબ મેહેરજી રાણાને મળેલી ૨૦૦ વીઘા જમીનના પણ બે ભાગ માપણીમા કરેલા દિસેછે તેમા ૮૦॥૩ વીઘા જમીન "દરખ્તાન" એટલે ઝાડ પાન સાથેની આવેલી દિસેછે અને બાકીની ૧૧૯॥ વીઘા ઝાડપાન વગરની ખાલી ખેતી યા ઘાસની દિસેછે. એ ગુજરાતી લખાણપર તારીખ ૨૬ રબીઊલ આખેર ૧૦૦૫ અને સવત ૧૬૫૩ છે એટલે ઈ ૧૫૯૭ છે).

---

(૧) સેવટના બે ત્રણ શબ્દો સમજ પડતા નથી.

(૨) અહીં નામ ઉકલતું નથી.

(૩) અહીં શબ્દ બરાબર ઉકલતો નથી, પણ તે 'નવાબ' દિસેછે, કે જે શબ્દ આ મોહોરની શરૂઆતમાં મહમદ સીદીકના નામ આગળ વપરાયો છે.

(૪) પછવાડેના શબ્દો મને ઉકલી અને સમજ પડી શકતા નથી.

(એ ગુજરાતી લીટીઓની ઊપર ઊભી ત્રણ લીટીઓમાં ફારસી લખાણ છે (જુઓ પા. ૧૪૦). તેનો તરજુમો નીચે મુજબ છે.)

જ્યારે ગયા વર્ષમાં ખજુરીના ઝાડ સાથે એની ખેડેલી જમીનને પારચોલ પરગણાના ફીકાદેસાઇ (?) નું પાણી બદ થઈ જવાથી તમામ ગરક જવાથી તેમાંથી કાંઈ હાસલ થયું નહીં.

(આ ફારસી લખાણ પછી પાછી થોડીક લીટીઓ જમીનના માપની છે. તેની પછી થોડીક ફારસી સતરો, જે દસ્તુર મેહેરજીરાણાને આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન માટેની ગવાહીની છે. તેનો તરજુમો)

આ તમામ માલેકીની જગ્યા ઊપલી શરઅમાં મજકુર મેહેરયારની મદદે મઆશ માટે આ વખતની આગમચ મુકરર કરેલી હતી જેઓ આ હકીકતના ખરાપણાં અને આ લખાણની સચ્ચાઈ બાબે આગાહ અને રોશાન હોય, તેઓ આ મેહેજરની નીચે પોતાની ગવાહી લખે કે જે વિસ્વામ અને બંદોબસ્તનો સબબ થઈ પડે (એટલે જેઓ આ મેહેજર મુજબ માપની જમીન બાબે વાકેફ થયા હોય, તેઓએ પોતાની સહી કરવી કે એ જમીનનો બંદોબસ્ત થાય).

(ઊપલી માપણી અને તપાસમા, નોસારીના જે રહીસોએ ભાગ લીધેલા તેઓ ઊપલાં ગવાહીના લખાણ ઊપર, સહી કરેછે ઇસલામી રાજ્ય હતું, માટે કુદરતી રીતે મુસલમાનો પેહેલે સહી કરેછે. અને પછી પારસી અને હિંદુઓ ભેળસેળ સહી કરેછે મુસલમાનોની સહી તેઓની લખાણની મરોડ અને ખાસ રૂઢીને લીધે બરાબર ઊકલાવવી મુશ્કેલ છે. તે જેમ ઊકલાવી શકાઈ છે તેમ નીચે આપી છે. કદાચ કોઈ તે બીજી રીતે પણ વાંચે અને ઊકલાવે)

૧ આગળ જે લખ્યુ છે તે બાબે સાક્ષી અબદુલ કરીમ નુરમહમદ, પોતાને હાથે (લખ્યુ છે)(૧)

૧ મહમદ અબદુલ રજ.ક પોતાને હાથે.

૧ ફકીર (એટલે બંદો યા સેવક) નેઅમત અલ્લા જમીલ અલ્લા.

---

(૧) સહીઓ સાથેના કેટલાક શબ્દો સંપૂર્ણ રીતે સમજ પડતા નથી પેહેલી ત્રણ સહીઓ સાથે "અલ વાહેદ," એટલે તે "એકલો," એટલે ખોદા શબ્દ છે. પછી "મીન અલ હાજરીન" એટલે "હાજર રેહેલા પુરૂષોમાંથી" એવા શબ્દો છે તેની મતલબ આ દિસે છે, કે સહી કરનારાઓ કહેછે કે 'તેઓ ઉપલા માપવિગેરે વખતે હાજર હતા અને તેઓ ખોદાને હાજર નાજર (ન-હાજરે) જાણી સહી કરે છે."

૧ આગળ જે લખ્યું તે બાબે સાક્ષી તાજુદદીન બીન લતફઅલ્લા

(બધા મળી ૧૭ જણોની સહીઓ છે. તેઓ ઊપર મુજબ ચાર મુસલમાનો છે. બાકીના હિંદુ અને પારસીઓ છે, તેઓના નામ ગુજરાતી હરફે પા. ૧૪૧ પર આપ્યાં છે. કોઇકિ નામ હિંદુનું છે કે પારસીનું છે, તે ચોકસ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગુજરાતી હરફે કરેલી સહીઓમાં બીજું નામ મેં 'નાહાંનાં' વાંચ્યું છે, તે બાબે શકમંદ છું. પાંચમા નામમાં 'બમન' નામ કદાચ 'આષદીન,' હોય. સાતમા નામમાં 'કુકા' બોલ માટે શકમદ છું. આ અને એની પછીનું નામ હિંદુઓનાં દિસેછે. ૧૨) મું નામ જે "ગોવદ નરાણ" છે, તે હાલની રૂઢી મુજબ "ગોવીંદ નારણ" થાય.)

હવે આપણે આ ચોથા દસ્તાવેજ 'મેહેજર'ની હકીકત તપાસીએ.

પેહેલું તો સદીક મહમદખાન નામના અમલદારે આ મેહેજરનો હુકમ બહાર પાડ્યો છે. એ ધણી બાબે આપણને નીચલી હકીકત મળે છે. એ ધણી અકબરના મોટા દરબારીઓમાંનો એક હતો અબુ ફજલ આઇને અકબરી (દફતર II આઇન ૩૦ બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ પા. ૨૨૩) માં મોટા દરબારીઓની જે ટીપ આપેછે તેમાં એનું નામ (ના. ૪૩) મળે છે. અબુફજલ એનું નામ ત્યાં ફકત 'સાદકખાન' આપેછે પણ આપણા મેહેજરમાં તો આપણે તે "સાદીક મહમદખાન" જોઇએ છીએ. અબુફજલ 'મહમદ' નામ એના નામ સાથે નથી આપતો, તેનો સબબ બ્લોખ્માન, સમજાવે છે. તે કહે છે કે, "અકબર મુહામદ અને આહમદ નામ નાપસદ કરતો હતો. એ સબબે અબુફજલ આ ટીપમા એ નામો મેલી દેછે." (બ્લોખ્માનનો આઇને અકબરીનો તરજુમો વા I. પા. ૩૫૫ નોટ ૧) "બીજા" તવારીખનવેશો તેને શાદીક મુહમદખાન કહે છે ......અકબરના સર્વેથી સરસ અમલદારોમાંનો તે એક હતો" "(ઊપલુંજ પુસ્તક પા. ૩૫૫ અને ૩૫૭). એને માટે બદઓની[1] કહેછે કે "આ ખબર[2] મળતાં શાહજાદા સુલતાન મોરાદ ઊપર માલવે હુકમ પહોંચ્યો કે તે ગુજરાતની હાકમી (દારાઈ) નો ઓધ્ધો લીએ અને

---

(૧) જુઓ મુનતખબ અલ તવારીખ. લીજ અને આહમદ અલીની આવૃત્તિ વા. II પા ૩૮૭ લીટી ૧૭ થી ૨૧. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પા ૧૪૫

(૨) આ ખબર, તે એ કે બાજે આજમ મીરજા કુકેહ, જેનુ નામ આપણે પેહેલાં ફર્માનની બીજી મોહોરમાં જોઈએ છીએ (જુઓ ઉપર પા ૩૧૫), અને જે ગુજરાતનો હાકેમ હતો, તેણે એકાએક પોતાનો ઓદ્ધો મેલી દીધોહતો અને મકકે હજ કરવા ગયો હતો

મહમદ સાદક ખાનને ઇસ્માઇલ કુલીખાનની જગ્યાએ તેના વકીલ તરીકે નેમી તેને પોતાની દરબારમાંથી રૂખસત આપે અને કુલીચખાનની બદલીએ સુરત અને ભરૂચની સરકાર તેની જાગીર તરીકે મુકરર થઈ."

આ બનાવ હીજરી ૧૦૦૧ ના વર્ષના બનાવ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એ મુજબ ત્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે હીજરી ૧૦૦૧ માં શાહજાદા મુરાદના હાથ હેઠળ સાદીક મુહમદ ખાનને સુરતની સરકારના વડ- તરીકે નેમવામાં આવ્યો હતો તે હીજરી ૧૦૦૫ માં ગુજર્યો ત્યાંસુધી એ ઓહ્દા ઊપર હતો[1] ત્યારે તેણે પોતાના મરણની થોડુંક આગમચ આ મેહેજરને લગતો હુકમ આપેલો દિસેછે.

પરવાનામાં એને 'નામદાર' કહ્યોછે. પણ જો એ શબ્દને 'પાયદાર'વાંચીએ તો તે પાદશાહની નોકરીમાંનો એક ઓહ્દો દિસેછે એક વખતે એ સાદીક ખાનને 'રેકાબદાર' પણ કહેતા હતા. એ ઓહ્દો તે બેહરામના અમલમાં ધરાવતો હતો.[2]

પેહેલા ત્રણ દસ્તાવેજો ખુદ પાદશાહની દરબારના હતા. તેઓ જેને આપણે પાદશાહી (Imperial) દસ્તાવેજો કહીએ તે હતા પણ આપણી તપાસવાળો મેહેજરનો આ ચોથો દસ્તાવેજ પાદશાહી નહીં પણ જેને આપણે પ્રાંતીક (Provincial) કહીએ,તે છે. પણ એ સર્વમા તે ઘણો અગતનો આ સબબે છે, કે તે દસ્તુર મેહેરજીરાણાને આપેલી ૨૦૦ વીઘા જમીન માટે વધારે ખાસ રીતે બોલેછે. એવું દિસેછે કે જ્યારે કએકોબાદ, પાદશાહનું પેહેલું ફર્માન (હીજરી ૧૦૦૩નું), જેમા, તેવણના પિતાની ૨૦૦ વીઘા અને તેવણની ૧૦૦ વીઘા જમીન મળી, ૩૦૦ વીઘા જમીન તેવણને આપી હતી, તે લઈ સુરતની સરકારમાં ગયા, ત્યારે તે પરગણાના નવાબે એ મેહેજરવાળો હુકમ બહાર પાડયો, કે મેહેરજીરાણાને આપેલી અસલ ૨૦૦ વીઘા જમીન મુકરર કરવામાં આવે અને જાણકાર પુરૂષોની સત્તા ઊપરથી નક્કી કરવામાં આવે. એવું દિસેછે મેહેરજીરાણાના મરણબાદ કેકોબાદને તેવણના પીતાની ૨૦૦ વીઘા જમીનના કબજામાં સુલેહથી રહેવા દેવામાં નહીં આવ્યા હોય. તેથી તેવણ પોતે જાતે અકબરની દરબારમાં ગયા અને જાતે એ ફર્માન લાવેલા હોવા જોઇએ આ મેહેજરમા મેહેરજીરાણાવાળી ૨૦૦ વીઘા જમીન માટે જે ખાસ તપાસ ફરમાવી છે તે એ ફર્માનનું પરિણામ છે

શાહ અકબરના વખતના ફારસી દસ્તાવેજો—બે ફર્માન, એક પરવાનો,

---

(૧) બ્લોખમાનનો આઈને અકબરીનો વરજુમો વા I પા ૩૫૭.
(૨) બ્લોખમાન આઈને અકબરીનો તરજુમો વા I પા ૩૫૫

અને એક મેહેજર—જેમા દસ્તુર મેહેરજીરાણા વાળી અસલ ૨૦૦ વીઘા જમીન માટે જણુવેલું છે, તેના અસલ લખાણુ અને તરજુમાએ આપી અને તેઓમાંની હકીકતો વિગતવાર તપાસી, હવે આપણે આપણા વિષયમાં ઇસારો કરેલા કેટલાક ગુજરાતી દસ્તાવેજો તપાસીશું. આપણા વિષયની બાબતમાં એ દસ્તાવેજો ઘણા અગત્યના છે. પણ એવી અગત્યનો સવાલ બાજુ રાખતાં પણ તેઓ બીજી કેટલીક રીતે અગત્યના છે. ગુજરાતી ભાષાના એક અભ્યાસી આગળ તેઓ ૩૦૦ વર્ષ ઊપર લખાયલી ગુજરાતીના, ખાસ કરી પારસી ગુજરાતીના, નમુના રજુ કરેછે. વળી તેઓ તે વખતના ધર્મસંબધી કોઇક રિવાજો ઊપર થોડીક રોશની નાખેછે. ફારસી દસ્તાવેજોના સબધમા મેં તેઓની આબેહુબ છબીના છાપો (ફોટો-લીથો-ફેકસીમીલીઓ) આપ્યા છે અને પછી જેવી રીતે તેઓ લખાયા છે તેવી રીતે બરાબર તેઓને બીબામાં છાપી આપ્યા છે ગુજરાતી દસ્તાવેજોના પણ મેં આબેહુબ તસવીરના છાપ આપ્યા છે, પણ તેઓને બીબામા આપતાં હરફોના જુના આકારો જરાક ફેરવ્યા છે, અને મેં તેઓને એવી રીતે છાપ્યા છે કે જેવી રીતે હાલના ગુજરાતી વાચનારાઓ તેને બગબર વાંચી શકે શબ્દોના પુરાણા ઇમલાઓના સબધમા, પાના હેઠળ નોટોમાં, તેઓના હાલના આકારો બની શકે તેમ મેં આપ્યા છે મેં એ દસ્તાવેજો અને તેના તરજુમાઓ,—એક છેલ્લા દસ્તાવેજ સિવાય—જે અનુક્રમે વિષયમા તેઓવિષે ઇસારો કીધો છે તે અનુક્રમે, આપ્યા છે.

દસ્તાવેજ ૫ મો.—નોસારીના મોબેદો દસ્તુર મેહેરજીરાણાને પોતાના વડા ગણે છે તે બાબેનો પેહેલો લેખ.

આ દસ્તાવેજ પાના ૧૪૭ ઊપર આપ્યો છે આ દસ્તાવેજ ઊપરથી દિસેછે કે હાલની માફક ૩૦૦ વર્ષ ઊપર પણ મોબેદો કેટલુંક દરેમેહેરને લગતુ ક્રિયા કામ પોતાની વારી પ્રમાણે કરતા આ દસ્તાવેજમા ' પોતદાર વરાએ' (એટલે પોતદાર સીવાય) શબ્દોમા 'પોતદાર' શબ્દનો અર્થ યાતો 'વારીદાર' થાય, યાતો કદાચ તે ફારસી پوتدار હોય જેનો અર્થ ફારસી 'પોતે' એટલે 'ખજાના' ઊપરથી એમ થાય, કે "ને ધણી કે જે આવક એકઠી કરી રાખી પછી ફાળા પ્રમાણે વેંહેચી આપે". આ દસ્તાવેજમા મોબેદો કબૂલ થાય છે કે તેઓ જે ક્રિયા કામ કરે, તે મેહેરજીરાણાને પુછીને કરે અને નહીં પુછે તો અનજુમનના ગુનેહગાર થાય

દસ્તાવેજ ૬ ઠો.—નોસારીના મોબેદો દસ્તુર મેહેરજી રાણાને પોતાના વડા ગણે છે તે બાબેનો સવંત ૧૬૩૬ નો બીજો લેખ.

(એ લેખ માટે જુઓ પાનુ ૧૪૮–૧૪૯)

આ દસ્તાવેજ, પાંચમા દસ્તાવેજની મતલબનોજ છે, પણ તેમાં જે વધારે દિસેછે તે આ છે, કે એમાં "અગીઆરી સંબંધી જે કાંઈ આવે" એટલે જે આવક થાય તે પણ દસ્તુર મેહેરજી રાણાને તસ્લીમ કરવા એટલે સોંપવા ઓએદો કબૂલ થાય છે, કે તેવણ પછવાડેથી સઘળાને ફાળા પ્રમાણે વેહેચી આપે. તેવણની રજા વગર ક્રિયાકામ કરનારાઓને એક વર્ષસુધી ભાગ લાગથી દૂર રાખવાને જણાવે છે. જો કોઈ આવકની બાબતમાં અપ્રમાણિકપણુ કરે, યાને ઊપર જણાવવા મુજબ મેહેરજી રાણાને સોંપે નહીં, તેઓ માટે, તે વાંક સાબેત થાય તો, સજા જણાવી છે, કે તેઓ, જેટલા પેસા પોતે દબાવી બેસે, તેથી બમણી રકમ તે સાબેત થતા દડતરીકે આપે. સેવટે કહેછે કે આ કોલકરારનો લેખ મેહેરજી રાણાની પાસેજ રહે. આ લેખમાં એક શબ્દ 'ઊઆલ' કરી છે, તે જરા ગુચવણ ભર્યો છે તેનો અર્થ યાતો આગલા આવા પેહેલા લેખ (દસ્તાવેજ પાંચમા) માં આવેલા 'આલે' શબ્દને મળતો થાય, અથવા તો વધારે સંભવિક આ દિસેછે, કે તે ફારસી ... 'આલીદન' એટલે "લખતથી પાછુ ફરવુ" તેને અર્થે હોય.

દસ્તાવેજ ૭ મો ક્રિયાઓ બરાબર કરવા બાબેનો સંવત ૧૬૨૨નો લેખ, જેમાં મેહેરજી રાણા વડા તરીકે પેહેલી સહી કરેછે.

એ દસ્તાવેજ પાના ૧૫૧ ઊપર છાપ્યો છે. તે ઊપર નજર કરતા દિસેછે કે નીચલી બાબતો માટે તેમાં બંદોબસ્ત કરી માહોમાહે કરાર કીધો છે.

૧ અગ્યારીના ક્રિયાકામમા બેદરકારી નહીં કરવી, અને ભાગ લાગની વાંટણીમાં અપ્રમાણિકપણુ નહીં વાપરવું, અને પોતાના હકના દરૂન ઊપરાંત બેહેદીનોનાં દરૂન પોતાના કરી પોતા સાથે લઈ જવા નહીં.

૨ જેનો વારો બાજ ધરવાનો હોય, તેણે દિવસના પોહોરમાં, એટલે સવારની યા પેહેલી ગેહમાં ખુબ કરી 'બે પોહોર' યાને બપોર સુધીમાં બાજ ધરવી, અને બાજ ધરવામાં કાંઈ ખામી કરવી નહીં

૩ બાજ ધરવા માટે જે લવાજમ મુકરર કીધો હોય તેથી વધુ લેવો નહીં.

૪ "બાજ ધરતાં ઇજિશને હીંડોલાને કોઈ દારાહી નહીં દીએ." આ ફકરાનો અર્થ ખુલ્લો દિસતો નથી. કદાચ એનો અર્થ એમ હોય કે "બાજ ધરતી વખતે ઇજિશનેના હીડોલા (ઇધોરા) ને અડકવું નહીં." હાલ પણ રિવાજ છે કે બાજ અતરંગ બેસી ધરવી. એમ અર્થ લઇએ તો 'દારાહી' શબ્દને ફા. 'દાગઈદન' એટલે 'પકડાવવું', (૧) એ શબ્દ ઊપરથી

(૧) 'દારાહી' શબ્દને બદઓની પોતાની મુનતખબ અલ તવારીખમાં જે અર્થે વાપરે છે તે અર્થ સાથે સરખાવો એ શબ્દના ફારસી ફકરા માટે જુઓ ઉપર પાનુ ૧૪૫ જુઓ એ ફકરાની લીટી ૨ માં એ શબ્દ જુઓ ઉપર પાનું ૧૫૧.

લઇએ. અથવા એનો અર્થ એમ થાય કે "કોઈ બાજ ધરતો હોય તો તેના હીંધોલા ઊપર જઈ કોઈ તેને અડકે નહીં. તેની ક્રિયાને અવાવ (અપાવ) કરે નહીં." મતલબ આ કે કોઈએ બાજ ધરનારને હરકત કરવી નહીં પણ તેને માટે કાંઇ ફર્યાદ કરવી હોય, તો દાવર આગળ જઈ રીતસર તેને માટે ફર્યાદ કરવી.

૫ 'ભગર વાંતવી' તે બાજ ધર્યા આગમચ નહીં વાંટવી ભગર વાંટવી એટલે "ભાગ વેંહેચી આપવો." ભગર સાથ (તોયો) શબ્દ આ શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો છે. હવે એ ભગર અથવા ભાગ કાંઈ પૈસાનોજ નહીં, પણ ચીજોનો પણ. અહીં બાજના સંબધમાં એ શબ્દ વાપર્યો છે, તેથી તે બાજના દરૂનની વાંટણીની બાબત દિસેછે. રિવાજ પ્રમાણે સરોશાની બાજનાં દરૂન લેવાનો મોબેદનો હક ગણાય છે. વળી મને જણાવવામાં આવ્યું છે કે કોઈકે જગ્યાએ એ સરોશાનાં દરૂન ઊપરાત બીજી દરેક બાજમાથી પણ એકેક દરૂન લેવાનો હક મોબેદાનો ગણાય છે તે સર્વ દરૂનો ગોઠવણ મુજબ ભાગ પાડી વેંહેચી લેવાની આ બાબત છે.

આ લેખની સેવટે "અમલ ખત વધે પ્રપાલનાય" એવા શબ્દો છે. તે કેટલાક અસલી ગુજરાતી લેખોમાં દુઆ તરીકે વપરાતા જણાય છે. (જુઓ "નવસારીની ભગર સાથ અજુમનનાં પથકના એરગામ બાબત ઊંડવાડિની અનજુમને વલસાડની કોરટમાં માંડેલી ફરીઆદનો હેવાલ (સને ૧૮૮૯)" એવે નામનું ચોપાનીઊ. પા ૧૧૩ દસ્તાવેજ ના ૨૧મો) તેની મતલબ આ દિસેછે કે લેખ કરનારાઓએ લેખની સરતોને વળગી રહેવું આ લેખની નીચેની સહીઓમાં એક સહી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. તે ચોથી સહી "કાકા સુત આસદીન" છે એનો અર્થ "કાકા તે આસદીનનો છોકરો" એમ લેવો, એટલે આપણી સહીની સાધારણ રીતી પ્રમાણે લઇએ તો એ સહી "આસદીન કાકા" એમ થાય.

એ લેખોની સહીઓમાં "કતબ, લખત કતણુ, લખતંગ" વિગેરે આખા યા ટુકા જે ઇમલાઓ છે, તે સર્વનો અર્થ 'લખનાર' થાયછે.

દસ્તાવેજ ૮ મો.—આતશ બેહરામની ક્રિયા કામ કરતાં તાડી નહીં પીવા બાબેનો સંવત ૧૬૨૬ નો લેખ.

(એ માટે જુઓ ઉપર પા. ૧૫૪.)

આ લેખ, જેમાં દસ્તુર મેહેરજીરાણાની પેહેલી સહી છે, તેમા મોબેદો નીચલી બાબતોનો બંદોબસ્ત માહોમાહે કરે છે

૧. "હેરબદ સારતુ થાય" તેણે તાડી પીવી નહીં. 'સારતુ' "શબ્દ" "ગેહ સારતો, આશીર્વાદ સારતો," એવા શબ્દોમાં 'સારતો' શબ્દ જે અર્થે વપરાયલો છે તે અર્થે વપરાયલો દિસે છે. 'ગેહ સારવી' એટલે "ગાથાના હા ભણવા," કારણ ગેહેસારનાંના હામા ગાથાના હા ભણાય છે. એ ઉપરથી મતલબ આ દિસે છે કે ગાથાના હા ભણનાર યાને ઇજિશ્ને વિગેરેનું પાવ ક્રિયા કામ કરનાર બરશનુમ વાળા મોબેદે તાડી પીવી નહીં. તે પીએ તો તેનુ બરશનુમ રદ થાય અને તેનાથી પાવ મેહેલનું ક્રિયા કામ થાય નહીં.

૨. એજ મુજબ આતશ બેહરામની બોએ દેનારથી તાડી પીવાય નહિ તે પણ જો તાડી પીએ તો તેનું બરશનુમ રદ થાય અને તેથી તે બોએ દેઈ શકે નહીં

૩ જે મોબેદની વારી બાજ ધરવાની હોય, તેણે, તે પોતે ખુબની[1] હાલતમા હોવાને લીધે, એટલે "તેને ખુબ હોવાને લીધે," દરવદને અડકવું નહીં

આ લેખની સહીઓમાં ૧૩ મી સહી 'કઇઆ માણક'ની છે એમા પેહેલો શબ્દ બરાબર ખુલ્લો નથી (જુઓ ફોટો લીથો ફેકસીમીલી) પણ સવત ૧૬૨૨ ના લેખની પુગણી નકલમા ૧૭ મી સહી "કઇયા મણકા" છે, તે એજ ધણીની દિસેછે તે ઉપરથી હુ ધારૂ છુ કે પેહેલો શબ્દ અહીં પણ 'કઇઆ' દિસેછે હવે સવત ૧૬૨૨ ના લેખની નકલ ખુદ અસલ દસ્તાવેજ નથી, પણ તેની એક ઘણી પુગણી નકલ છે તેથી તેમાં પણ એ નામ જે કઇઆં છે, તે હુ ધારૂછુ કે અસલમાં 'ધઇઆ' હોય અને તેથી આ હાલની તપાસવાળા લેખમાં પણ એ નામ 'ધઇઆ હોય, કે જેવું નામ આપણને તે વખતના નામોમા દિસે છે વળી સવત ૧૬૨૨ ના લેખની નકલમા એ ધણીના બાપનુ નામ 'મણકા'છે પણ આ તપાસ વાળા ખુદ અસલ લેખમા તે માણક છે માટે તે અસલ લેખમા પણ તે માણક હોવુ જોઇએ, કે જેવું નામ હાલમા પણ પારસીઓમાં આપણે જોઇએ છીએ.

દસ્તાવેજ ૯ મો. દસ્તુર મેહેરજીરાણાને આપવામાં આવેલી પીપલીઆ નામની જગ્યા મધેની વાડી બાબેના લેખ.

(એ લેખની છાપેલી નકલ માટે, જુઓ પા ૧૫૫-૫૬)

આ લેખ સવત ૧૬૭૯ નો છે. એ સવત આંકમા આપ્યાપછી 'ઊગણુત્રીસોતરા' એમ લખાણમા તે પાછો આપ્યો છે. અસલના કોઇકિ

---

(૧) એ 'ખુબ' શબ્દ ફારસી خوب 'ખુબ' એટલે 'સારૂ' દિસેછે એક 'ખુબ' વાળો મોબેદ તે સરખામણી કરતા, ક્રિયા કામો કરવાની લાયકાતના બાબતમા, સારો અથવા ભલો ગણાય

દસ્તાવેજો અને પુરાણા પુસ્તકોમાં એમ પારસી રોજમાહ આપવામાં આવતા, પણ સાલ હિંદુ સંવતના આપવામાં આવતાં.

આ લેખમાં નોસારીનું એક અસલ નામ નાગમંડળ તરીકે આપણે જોઈએ છીએ.

એ લેખ કોણના વખતમાં થયો હતો તે બાબે જણાવે છે કે “ કરણે પાદશાહ શ્રી અકબરશાહ વેજ ગજે હવાલેખાન શી કલેચ મહમદખાન,” એટલે “ અકબર પાદશાહના વખત (કરણ) માં અને કલીચ મહમદખાન, જે વેપારી અને પ્રજાનો અને પાંચ વર્ણની પ્રજાનો ધણી હતો, તેની ફતેહમંદ હકુમતમાં.”

એ લેખમાં સહી કરનાર બેહેદીનોમાના પેહેલા ત્રણ આગેવાનોનાં નામ ખુદ લેખમા પણ લખેલા મળેછે. એ અસલ સહીઓ ખુદ અસલ લેખમા (જુઓ ફોટો લીથો ફેકસીમીલી) જોતાં, અને એ ખુદ લેખના હરફો જોતા, અને તેમા ત્રીજી સહી કરનાર રૂસ્તમ જમશેદનું નામ ખુદ લેખમાં જેમ લખ્યુ છે તેમ જોતાં, માલૂમ પડેછે, કે એ લેખના દસ્તખત એ રૂસ્તમ જમશેદના છે.

લેખમા લખેલાં નામોમા એક “ શા. મનોચહેર બહ્મન ” છે એમાં શા. તે ‘ શાહ ’ નો ટુંકો આકાર છે. એ ‘ શાહ ’ શબ્દ હાલમા કોઈકે હિંદુઓમાં પણ માનની ઇધાણી તરીકે વપરાય છે. કહે છે કે કાબુલમા પણ વેપારી શેઠો માટે હાલમા એ શબ્દ વપરાય છે. આ મનોચહેર બહમન નોસારીના આગલા જાણીતા પુરૂષ ‘ ચાગાશાહ ’ના કુટુંબના દિસે છે એ કુટુંબના ઘણાકોના નામ ‘ શાહ ’ શબ્દ સાથે આપણે જોઈએ છીએ. તે મુજબ આ મનોચહેર બહમનના નામ સાથે આ ‘શા’. શબ્દ વાપર્યો છે એ કુટુંબના પેહેલા સ્થાપક ‘ ચાંગાશાહ ’ના બાપનું નામ આશા હતું. તેથી એવણનું નામ ચાગા આસા લખાય છે તે ‘ ચાંગા આસા ’ ઉપરથી કદાચ શરૂઆતમાં ‘ ચાંગાશા ’ એમ અપભ્રંશ થયો હોય, અને પછી એક કુટુંબી નામ તરીકે એ ‘ શાહ ’ શબ્દ રહ્યો હોય. કોઈકે લખનારે એ ચાગા આસાના અને તેવણના કુટુંબના દોર દમામનો તોર પાદશાહી જણાવ્યો છે. આ લેખમા જે મનોચહેર બહમનનું પેહેલું નામ છે, તે ધણીની સહી માટે સહી કરનારાઓએ ખાલી જગ્યા રાખી છે, પણ કોઈ સબબે તે સહી થવાની રહી ગઈ છે

આ લેખમાં કલેચ મહમદખાન નામના જે હાકમનું નામ મળેછે, તે બાબે આપણને નીચલી હકીકત મળેછે. તબકાતે અકબરી પરથી માલૂમ પડેછે કે

એ ધણી આ લેખને વખતે (સંવત ૧૬૨૯ ઇસિવી ૧૫૭૩ ૭૪) સુરતનો હાકમ હતો. તબકાતે અકબરીમાં કહેછે કે હીજરી ૯૮૦ માં શાવલ મહિનાની ૨૩ મી તારીખે સુરત શહેર લેવામા આવ્યું (મુનશી નવલકીશોરની આવૃત્તિ પા. ૨૯૮ લીટી ૧૮ એલીઅટ (ડોસન) ની હિંદુસ્તાનની તવારીખ વા. V પા ૩૫૦). બીજે દહાડે પાદશાહ અકબર તેનો કિલ્લો તપાસવાને ગયો. ત્યારપછી આ ધણીની સુરતની હાકમીની નેમણુક માટે તબકાતે અકબરી કહેછે કે

"વ હમાન રૂજ નામે હકુમત વ હગાસતે કીલેએ સુરત વ આન નાહીએ રા એકતેદારે કલીજ મહમદખાન કે બ શર્ફે વ મનજ઼લત એખ્તેસાસ દારદ તફવીજ઼ શુદ" (મુનશી નવલકીશોરની સને ૧૮૭૫ ની આવૃત્તિ, પા. ૨૯૯ લીટી ૪-૫. અસલ ફારસી ફકરા માટે જુઓ પા. ૧૫૭)

અર્થ.—તેજ દહાડે સુરતના કિલ્લાની અને તેની પડોશના મુલકની હકુમત અને કબજો કલીજ મહમદખાન, જે કીર્ત્તિ અને દરજ્જામાં મશાહુરી ધરાવે છે, તેના સ્વાધિનમા સોપવામા આવ્યો."

તબકાતે અકબરી ત્યારે જણાવે છે, કે હીજરી ૯૮૦ (ઈ. ૧૫૭૩) માં અકબરે સુરત શહેર લીધુ અને "કલીચ મહમદખાન" ને તેણે હાકમ નેમ્યો હવે આ પુરાણો દસ્તાવેજ, જે મુજબ નોસારીના આગેવાન બેહદીનોએ દસ્તુર મેહેરજીરાણાને પીપલીઆ નામની જગ્યાએ એક વાડી સપુરદ કીધી, તેનો સને સવત ૧૬૨૯ છે એટલે ઇસ્વી ૧૫૭૩-૭૪ છે ત્યારે એવું દિસેછે કે અકબરશાહે સુરત શહેર લીધા પછી થોડુકમા આ દસ્તાવેજ થયલો છે. તબકાતે અકબરીના ઊપલા ફકરા મુજબ કલીચ મહમદખાનને સુરત ઊપરાત પડોશના મુલકનો પણ હાકમ નેમ્યો હતો, અને નોસારી સુરતની પડોશમા હોવાથી તે તેનો પણ હાકમ હોવાને લીધે, આ દસ્તાવેજમા શાહ અકબરના રાજ્ય સાથે તેની હાકમી જણાવીછે

જે કહેવામા આવેછે, કે અકબરશાહ સુરત આવ્યો ત્યારે મેહેરજીરાણાનુ નામ તેના જાણવામા આવ્યુ અને તેવણ તેની જાણમા આવ્યા, તેને આ દસ્તાવેજથી અને તેની અને સુરત શહેરની ફતેહની તારીખોથી ટેકો મળેછે આ વખતે મેહેરજીરાણા નોસારીના મોબેદાનુજ નહીં પણ બેહેદીનોનું પણ વડપણ ભોગવતા હતા, તે એટલે સુધી, કે બેહેદીનોએ એવણને એક વાડી ધર્મખાતે, તેના સરકારી કરો પોતે ભરવાની અને તેને કરથી નિરાળી જાળવી રાખવાની શરતે, સપુરદ કીધી ત્યારે પડોશના નોસારી ગામના એવા જાણીતા પુરૂષ તરફ સુરતની ફતેહ વખતે શાહ અકબરનુ ધ્યાન ખેચાયું હોય એ તદન કુદરતી છે

દસ્તાવેજ ૧૦ મો. દસ્તુર મેહેરજી રાણાના બાવા રાણા જેસંગને એક વાડી ધર્મખાતે આપવા બાબેનો લેખ.

(આ લેખ માટે જુઓ પાના ૧૫૮-૫૯)

આ લેખ સવત ૧૫૭૬ નો છે, જે સવત, શરૂઆતમાં અંકમાં આપવા પછી, છોતેરનો અંક પાછો લખાણમા પણ 'છુતરા' તરીકે આપ્યો છે. આ લેખ સુલતાન મુજફ્ફર શાહના રાજ્યમાં થયલો છે. આ લેખ ઉપર ૧૦ ધણી-ઓની સહી છે અને એ ૧૦ જણાનાં નામ લેખમાં પણ છે પણ લેખમાં જે અનુક્રમે એ નામો આવ્યાં છે તેજ અનુક્રમે તેઓએ સહી કીધી નથી, પણ ફેરફાર સહી કીધી છે સહીના દસ્તખત તપાસતાં, અને તે સહીવાળા નામો, જેમ લેખમાં લખ્યાં છે તેમ, તેના દસ્તખત તપાસતા, માલુમ પડે છે, કે આખો લેખ ચોથી સહી કરનાર રાણા જામાસના હાથનો લખેલો છે, કારણ તેના નામના લેખના હરફ અને તેની સહીના હરફ મળતા આવે છે.

આ લેખમા એક ચીજ આપણે ખાસ જોઇએ છીએ, તે આ કે તેમા ફારસી ઢબ યા ઇબારત વધારે છે. (ક) દાખલા તરીકે 'અને અથવા તથા' ને માટે ફારસી 'વ' શબ્દ વાપર્યો છે. (ખ) "ન માલા ષાએ સાલ ૫ સાલ " એ પણ ફારસી ઢબે છે, કે "ન માલે સાએર (એટલે કર વગર) સાલ બ સાલ (એટલે દરસાલ)" (ગ) "એક દીગરી થાઈ," એ પણ ફારસી ઢબે છે કે " એક બીજા સાથે મળીને" (ઘ) " કલકાવલ " એ પણ ફા-રસી શબ્દો کل અને قول દિસેછે (જુઓ પાનુ ૧૫૯ નોટ ૫ અને ૬). એટલે કે ' એ બાબતમાં કાંઈ ફેરફેર કે તકરાર નહીં (ઙ) સુખ્ત રહે એમા સુખ્ત એ ફારસી ' સુફ્તે ' એટલે ' ભેટ બખશેશ ' છે

આ અને મેહેરજીરાણાને આપેલી વાડીના આગલા લેખમા "એનામ (ઇનામ)વાડીને પાળે પળાવે", એવા જે શબ્દો છે, તેનો અર્થ 'કરથી છુટી રખાવે' એવો દિસેછે. એ ફારસી 'પાલીદન' એટલે ' સ્વચ્છ રખવું, ઊધારવુ, પાળવુ' શબ્દ પરથી દિસેછે. એ બેઉ લેખોમાં જમીનને 'અનામ' અથવા 'એનામી' એટલે 'ઇનામી' જણાવી છે આઇને અકબરી પ્રમાણે "ઇનામી જમીન" અને "ઇનામી દેહ" (ગામડુ) એ મોગલોના વખતની આગમચથી વપરાતા જમીનના સબધના શબ્દો છે (બ્લોખમાનનો તરજુમો I પા. ૨૭૧).

લેખમા એક નામ ગા. મેહેરવાન કરીછે. એ ધણી પોતાની સહી બેહરામ રાણા તરીકે કરેછે લેખમાંની ટીપમા પેહેલા ચાર જણા બરાબર અનુક્રમે પેહેલે ચાર સહીઓ કરેછે પાંચમી સહી કરનાર ખુરશેદ ચાચાનુ નામ લેખની અંદરની ટીપમા સાતમુ છે. ૬ ઠી સહી કરનાર માનક બેહ-

રામનું નામ લેખમાં પણ ૬ ઠુંજ છે. સાતમી સહી કરનાર આશાબેહરામનું નામ લેખમાં પાંચમું છે. ૮ મી સહી કરનાર નઈઆ રાણા ધઇઆંનું નામ લેખમાં નેયા રાણા તરીકે નવમું છે. ૯ મી સહી કરનાર બેરામ સાગરનું નામ લેખમાં આઠમું છે. ત્યારે હવે બાકી રહેલુ ૧૦ મી સહી કરનારનું નામ બેહરામ રાણા લેખની ટીપમાં જે બાકી ૧૦ મુ રહ્યું તે ગા. મેહેરવાન છે. એટલે ત્યારે એવું દિસેછે કે એ ધણીનુ ખરૂ નામ બેહરામ રાણા હોય પણ તેનું લોકોમાં સાધારણરીતે જણાયલું નામ ગા. મેહેરવાન હોય. હવે એ નામમાં ગા. તે શાનો ટુંકો આકાર છે? હું ધાઇછુ કે જેમ આ. અને એ 'અંધીઆરૂ'નું અથવા 'એરવદ'નું ટુંકુ રૂપ છે તેમ ગા. અથવા ગો. એ ગોર અથવા ગોરજીનું ટુંકુ રૂપ હોય. જોકે આપણામાં ગોર શબ્દ વપરાતો નથી પણ તેના સ્ત્રીરૂપ તરીકે "ગોરાણી" શબ્દ વપરાય છે એક મોબેદની બાયડી-જેણી ક્રિયામાં વપરાતી પવિત્ર ચીજો જેવી કે દરૂન બનાવે તેને ગોરાણી કહેછે. તેથી તેવી ચીજો તૈયાર કરનાર મરદને ગોર કહેવાનો કદાચ ચાલ હોય તેથી ગો મેહરવાન એટલે ગોરજી અથવા ગોરજી મેહરવાન થાય.

આ લેખમા સુલતાન મુજફ્ફર શાહનું નામ છે, કે તેના વખતમા સવત ૧૫૭૬ (ઇસવી ૧૫૨૦) નો આ લેખ થયો હતો. તે ગુજરાતનો સુલતાન મુહમદ મુજફ્ફર હતો બાબર બાદશાહ પોતાની તુજકે બાબરીમાં જે ૫ મુસલમાન પાદશાહો જણાવે છે, કે તેઓ, તેણે જ્યારે હિંદુસ્તાન જીત્યુ ત્યારે, હિંદુસ્તાનમા રાજ્ય કરતા હતા, તેઓમાંનો એક એ હતો તે કહે છે કે

"તે મુલક જ્યારે મેં જીત્યો ત્યારે પાંચ મુસલમાન રાજાઓ અને બે પાગકા ધર્મના રાજાઓ પાદશાહી સત્તા ચલાવતા હતા જો કે પહાડોમા અને જંગલથી ભરપૂર મુલકોમા ઘણાક નાના અને નજીવા રાય અને રાજાઓ હતા, તોપણ આ મુખ્ય હતા, અને તેઓજ અગત્ય ધરાવતા. આ સત્તા ભોગવનારાઓમાનો એક અફગાન હતો, જેઓની હકુમત તળે રાજધાની શેહેર હતું. ...... બીજો પાદશાહ ગુજરાતમાં સુલતાન મહમદ મુજફ્ફર હતો સુલતાન ઇબ્રાહીમની[૧] હારની થોડા દહાડા આગમચ તે આ જીંદગીથી ગુજર પામ્યો હતો. એ એલમમા હુશિઆર પાદશાહ હતો અને હદીસ (કોરાનની અસલી દંતકથાઓ) વાચવામા શોખી હતો. (એલીઅટની તવારીખ વા. IV પા ૨૫૯).

(૧) ઈબ્રાહીમ લોદી, જેને બાબરે પાનીપતની લડાઈમા ઈસ્વી ૧૫૨૬ મા હરાવ્યો.

આ પાદશાહ તવારીખમાં[1] મુજફ્ફર બીજા તરીકે જણાયલો છે. તેણે ગુજરાતમાં ૧૫ વર્ષ ઇસિવી ૧૫૧૧ (હીજરી ૯૧૭) થી ૧૫૨૬ સુધી રાજ્ય કીધુ હતું.

દસ્તાવેજ ૧૧ મો. દીવ લખેલો કાગળ.

(એ દસ્તાવેજની નકલ માટે જુઓ પા. ૧૬૧)

આ દસ્તાવેજની ભાષા અને લખાણ કેટલીક જગ્યાએ અસાધારણ છે, અને તેના કોઇક શબ્દોનો અર્થ કોઇક બીજી રીતે કરે, જો કે મતલબ ખુલ્લી દિસે છે. દિવના જરથોશતીઓએ નોસારી ખાતેથી મોબેદ તેડાવ્યો છે. કાકા સુત આસદીન એટલે આસદીન કાકા, જેવણ તે વખતે નોસારીમા એક જાણીતા મોબેદ હતા, તેવણ રોજ ગુઆદ માહ આદર સવંત ૧૬૪૯ ને દિને દીવની અનજુમનને ફારસી ધપે "બ પહાના એ એજદા બાદ" એટલે કે "તેઓ યજદાની પનાહમાં રહે," એવા દુઆના શબ્દો કહી જબાબ લખે છે, અને તેમાં જણાવે છે, કે મેહેરજીરાણાને પુછીને તેવણની બાહલીથી તેવણે બીજા સાહેબો સાથે મળી મોબેદ મોકલવાની ગોઠવણ કીધી છે. આ દસ્તાવેજમા શરૂઆતમા "જ તબ ચાંદી ક્યામદીન હુ લીએ" શબ્દો છે. તેનો અર્થ ખુલ્લો નથી કદાચ એ "જણ બે, ચાંદા (અને) કામદીન, મારીસાથે" એમ લેવાય. પણ ત્યારે તો સઘળા મળી ત્રણ જણ થાય, અને એ દસ્તાવેજમા આગળ ચાલતાં "જ ચાર" એટલે "જણ ચાર" જણાવ્યા છે તેથી કદાચ એમ લઇએ કે ચોથા જણનું નામ આપ્યું નથી[2]

આ વિષયમાના કેટલાક દસ્તાવેજોની નકલો, તરજુમાઓ અને હકીકતો બાજુએ મેલી, હવે હુ એમા ટાંકેલા જૂના પુસ્તકોમાના કેટલાકોના કોલોફોન (યાને તે લખનારનાં નામ, તારીખ વિગેરેની નોંધો) અને એમા જણાવેલાં કાગળોમાંથી થોડાક ઊતારાઓ વિગેરે આપીશ.

---

(૧) એલફીનસ્ટનની હિંદુસ્તાનની તવારીખ, કોવેલની પાંચમી આવૃત્તિ પા ૭૬૫.

(૨) પ્રોફેસર હોડીવાળા સૂચવે છે કે કદાચ એમ લઈએ કે "બે ચાંદા (એટલે બે ચાંદાભાઈઓ અને) કામદીન અને હુ મળી ચાર જણા" આ દસ્તાવેજના બીજા કેટલાક શબ્દો એવા છે, કે જે ખુલ્લા નથી અને તેનો કોઈ બીજો અર્થ કરે. એ શબ્દો માટે જુઓ પા ૧૬૧-૧૬૨ ઉપરના નકલ હેઠળની નોટો

તાનસેનનું ગીત.

તાનસેનનુ મેહેરજી રાણા બાબેનુ ગીત પા. ૧૬૩ ઊપર મેં આપ્યુ છે, અને તેજ પાના ઊપર ઈ. સ. ૧૭૯૨ ની જે પુરાણી નકલમાં તે આપ્યુ છે તેનો કોલાફોન પણ મેં આપ્યો છે એ પુસ્તકના કુલે ૨૩૯ ફોલીઓ છે ૯૨ પાનું ૧૩ લીટીનુ છે. કોલોફોન સેવટે ફોલીઆ ૨૩૭બ થી ૨૩૮ સુધી છે. તેમાં ઉપલુ ગીત ફોલીઓ ૮૧ બ ઊપર છે. એ પુસ્તકના ૨૦૨ મા ફોલીઓથી ચંગ્રગાચ નામું છે એ ચગ્રગાચનામા માટે જુઓ મો. જો-એકીમ મેનાનો સને ૧૮૫૭ નો ફ્રેંચ વિષય Zoroastre, Essai sur la Philosophie Religieuse de la Perse પા ૫૩ અને પ્રોફેસર જેકસનના Zoroaster, the Prophet of ancient Iran પા ૮૫-૮૮ આ પુસ્તક લખનાર પોતાની આ ગીતોની ચોપડીને "ગગ તા કબીત તા ચપ્રરખાચને। કિશો" એ નામ આપેછે.

તાનસેનવાળા ગીતમા "યા હુ" એટલે "ઓ ખોદા" કરી શબ્દો છે એ શબ્દો પાદશાહ અકબર બદગી તર્રેફિ હમેશા બોલ્યા કરતો હતો તે બાબે બદઓની નીચે મુજબ કહેછે (મુનતખબ અલ તવારીખ લીઝ અને મુનશી અહમદઅલીની કલકતાવાળી આવૃત્તિ વા II પા ૨૰૰ લીટી ૧૪-૧૬)

و بیشتر شبها در ذکر خدای جل و علا و مشغولی باسم یا هو و یا هادی
که ملقن بآن شده بوده احیا می یافت

અર્થ—અને તે ઘણીક ગતો (અથવા ગતોનો મોટો ભાગ) કીર્ત્તિવત અને મહાન ખોદાની સ્તુતિમા ગુજારતો અને 'યા હુ' અને 'યા હાદી' નામો, કે જે તે શીખેલો હતો, તે બોલવામા મશગુલ રહી જીદગી ગુજારતો"

તાનસેન પોતાના પાદશાહ અકબરના આ માનીતા શબ્દો 'યાહુ'થી દસ્તુર મેહેરજી રાણા અને અકબરનુ આ ગીત શરૂ કરેછે તે કુદરતી છે એ શબ્દ કદાચ અવસ્તા 'અહુ', જે ખોદા માટે વપરાય છે, અને જે "યથા અહુ વર્યો" ના પદમા આપણે જોઈએ છીએ, તે ઉપરથી હોય તે ફારસીમાં પાદશાહ માટે પણ વપરાય છે.

આ ગીતની બીજી કલીનો અર્થ તદન ખુલ્લો નથી, પણ મતલબ એવું કહેવાની દિસેછે, કે મેહરયાર (જે મેહરજી રાણા નામનુ બીજું રૂપ છે) સુખડ અને અગર આતશપર મેલી બંદગી કરતા.

તાનસેનના ગીતબાબે કલકત્તા વાળા ગાયનના જાણીતા કાબેલ ઉસ્તાદ મહારાજા સર સુરેન્દ્રો તાગોરના મતનો કાગળ.

હરકુમાર ભબન
પથુરીઆ ઘાટ રાજબતી
કલકતા ૬ ઠી ફેબરવારી ૧૯૦૨.

શેઠ જી. જમશેદજી મોદી જોગ.

પ્યારા સાહેબ.

મારા કમીના વિચાર મુજબ હું એવા મતનો છુ, કે તમોએ તાનસેનના ગીત તરીકે મારી ઉપર જે ગીત મોકલ્યું હતું, તે, હું તમોને તારથી જણાવી ચુક્યોછુ તેમ, તેનું છે. જો કે તેની ભાષા, તે સાધારણ રીતે જે ભાષામાં પોતાના ગીતો જોડતો હતો, તે નથી, તો પણ તે ગીતની રચના અને સામાન્ય ઇબારત ઉપરથી, તે ગીત તે મહાન ગાયણકારનું જોડેલું હોવાની માહેલી ગવાહી આપે છે. એ ગીત, મારી જાણ મુજબ, સારગ રાગણીમાં ગાવામાં આવે છે, અને જો આ રાગણી બાપદાદેથી ઊતરી આવી છે, તો એ ગીત તાનસેનનુંજ હોવા માટે તે બીજી સાબેતી છે, કારણ કે 'દગલીઆરી, કાનારા, અને સારગ' તેની માનીતી રાગણીઓ તરીકે જણાયલી છે

ખરે તમારો
સુરેન્દ્રો મોહન તાગોર
ડાકતર ઓફ મ્યુઝીક ઓક્સફર્ડ.

દસ્તુર મેહેરજી રાણાના બાવા રાણા જેશગના હાથની લખેલી પાજંદ અને ફારસી ચોપડીઓના અને તેવણના દીકરા કેકોબાદના હાથની લખેલી ફારસી ચોપડીની એક પુરાણી નકલના કોલોફોન.

મારા હાથમાં ત્રણ પુરાણી હાથની લખેલી પાજદ અને ફારસી ચોપડીઓ આવી છે, કે જે દેખાડે છે, કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાનું કુટુંબ એક ભણેલું કુટુંબ હતું. તેઓમા તે પ્રકારનો એલમ હતો કે જે એલમની તે જમાનામાં આપણે પારસી ધર્મગુરૂઓથી આશા રાખીએ. તેઓના દેશની ભાષા ગુજરાતી ઊપરાંત, અને તેઓના ધર્મપુસ્તકોની ભાષા અવસ્તા ઊપરાંત તેઓ પાજંદ અને ફારસી ભાષા જાણતા હતા. આ નકલોમાથી બે-પાજંદ જામાસ્પી અને ફારસી બહમન નામું—જે રાણા જેશગને હાથે લખાઇ છે, તે માટે હું આગળ (પાના ૨૬૩ થી ૨૬૭ ઊપર) બોલ્યો છુ

પાજદ જામાસ્પીનું કોલોફોન દસ્તુર મેહેરજીરાણાના કુટબની મેહેરજી-રાણાથી ચહડતી પેહેડીના નામો બરાબર મુકરર કરવા માટે ઘણુ અગત્યનું

છે. તે મેહેરજી રાણાથી ચહડતી ૧૧ પેહેડીના વડવાઓનાં નામો મુકરર કરેછે. એ નામો, નેર્યોસંગ ધવલ, જે હોરમજદયાર રામ્યારનો નજદીકનો પીત્રાઈ ગણાય છે, તેનો સને મુકરર કરવા માટે પણ ઘણાં અગત્યના થઇ પડે છે. એ નક્કી કરેછે કે યજદજરદી ૮૭૩ જ્યારે રાણા જેશંગ હેયાત હતા અને આ ચોપડી લખી હતી, ત્યારથી ૯ પેહેડી આગમચ હોરમજદયાર રામ્યાર થઈ ગયો હતો, અને તેથી નર્યોસંગ પણ તે વખતે થઇ ગયો હતો. દસ્તુર મેહેરજીરાણાના મરણ (ઇસ્વી ૧૫૯૧) અને હાલના નોસારીના તેવણના વારેસ દસ્તુર દારાબજી માહીઆરજીના પિતા માહીયાર ના મરણ (ઈ. સ. ૧૮૭૩) ના સનેઓ વચ્ચેનો ગાળો ૨૮૨ વર્ષનો આવે છે. એ બેઉ વચ્ચે ૯ પેહેડીઓ થઈછે. ત્યારે એ કુટુંબની દરેક પેહેડીની સરાસરી (૨૮૨ ÷ ૯ = ૩૧ $\frac{3}{9}$ = ૩૧ $\frac{1}{3}$ એટલે આસરે) ૩૧ વર્ષની આવેછે. તે મુજબ ગણતાં હોરમજદયાર રામ્યાર યા નેર્યોસગ ધવલ આસરે [૮૭૩—(૯ X ૩૧ $\frac{1}{3}$)] ૫૯૧ યજદજર્દી (૧૨૨૨ ઇસ્વી) પર થઈ ગયલા હોવા જોઇએ.(૧)

રાણા જેશંગને હાથના લખેલા બીજાં પુસ્તક બહમનનામા માટે આગળ (પા. ૨૬૫) આપણે વિગતવારે બોલ્યા છીએ

ત્રીજું પુરાણું હાથનું લખેલું પુસ્તક જે ઉપર હું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું, તે ફારસી દારાબ નામાની(૨) એક પુરાણી નકલ છે, જે એરવદ માહીઆર નવરોજી કુતારની માલીકીની છે. આ નકલ યજદજર્દી ૧૦૨૫(૩) (ઇસ્વી ૧૬૫૬) ની છે આ પુરાણી નકલ ઉપરથી માલમ પડેછે કે દસ્તુર મેહેરજી રાણાના છોકરા દસ્તુર કૈકોબાદે શાહ અકબરના પુસ્તકખાનામાંના એક ફારસી દારાબ નામાની નકલ કીધી હતી. દસ્તુર કૈકોબાદવાળી આ અસલ નકલ મળતી નથી, પણ ઈ સ ૧૬૫૬ વાળી ઊપલી પુરાણી નકલ આ બાબતની નોધ લેછે. એ ૨૬૬ ફોલીઓનું પુસ્તક છે અને તેને દર પાને ૨૫ લીટીઓ છે.

કોલોફોનની નીચલી સતરો આ નકલ કેમ લખાઇ તેનુ વર્ણન આપેછે.

---

(૧) આ બાબે જુઓ જરથોશ્તી દીનના ખોળકરનારી મડળીના ૧૮૯૦થી ૧૮૯૮ ના એહવાલમાં મારો નેર્યોસંગ ધવલનો વિષય, પાનુ ૧૯૯ નોટ ૩.

(૨) જુઓ આ પુસ્તક માટે મો મોહલનુ શાહ નામું વા. I દિબાચો પા ૭૪

(૩) આ પુસ્તકના કોલોફોનની નીચલી લીટીઓ એ નકલનો તારીખ આપે છે. "૯૩૬ અને શાદી અને રામશની સાથે રોજ રશ્ને માહ મેહેર શાહનશાહ યજદજર્દ શહેરયારનુ મુબારક સાલ એક હજાર ને પચીસને દિને તમામ કીધું." અસલ ફારસી માટે જુઓ પા ૧૭૧ નોટ ૫.

"આ દારાબનામાની કેતાબ એક હજાર ....[1] માં શાઅબાન મહિનામાં આદિતવારને દિને ૩૦ મી તારીખે સવારને વખતે તમામ થઈ. પેશોતન એબને ફરીદુન લકબે અર્વીસગાહાનને[2] હાથે નૌસારી કસ્બામાં લખાઈ છે. દદ્દ અને શાદી અને રામરાની સાથે રોજ રશને માહ મેહર સાસાન એબને અર્દેશીર[3] એબને અસફન્દયાર એબને ગુશતાસ્પની તોખમના શાહાનશાહ યજદગર્દ શેહરયારના મુબારક સાલ એકહજાર પચીશને દિને લખાઈ છે.[4]

"શ્રીમાન રાજા વીક્રમાર્કના સમયને ૧૭૧૨ વર્ષ ગયા ત્યારે, અને શાલિવહાનના શકનું વર્ષ ૧૫૭૮ ચાલતું હતુ ત્યારે, અને સૂર્ય ઊત્તરાયણમાં હતો ત્યારે, સાચા મગળને આપનાર ઘણા પવિત્ર જેઠ શુદ ૫ રવિવાર પુષ્યનક્ષત્ર, ધ્રુવયોગ, બવકરણ હતા. એ પ્રમાણે પંચાગ શુદ્ધી હતી ત્યારે રવી વૃષભ રાષીનો હતો. ચદ્ર કર્ક રાષીનો હતો. ત્યારે આ દારાબનામુ પુસ્તક ફરેદુનના પુત્ર પેશુતને લખ્યુ શુભ થાઓ......

"જ્યારે જાનને જીઆદતી આપનારી આ કેતાબ હિદ વિગેરે મુલકમા

---

(૧) લખનારે હીજરી સનેની ઈબારત તમામ કીધી નથી. 'અલેફ' એટલે 'એક હજાર' માટેનો શબ્દ લખ્યો અને હજાર ઉપરના બીજા વર્ષોના આંકડા તમામ કરવાના રહી ગયા સબબ આ દિસેછે એ આંકની ઈબારત આરબીમા છે અને એક સાધારણ પારસી અરબી આંકની તમામ ઈબારત તે માટેના શબ્દો ચોપડીમા જોયાવગર લખી શકે નહીં. તેથી પછવાડેથી ચોપડીઓમાં જોઈ તમામ કરવાના વિચારથી બાકીના આંકો રહી ગયા છે.

(૨) આ એક અસલ ઓખર છે. હાલમા જેમ 'મોબેદજી અથવા દસ્તુર અથવા પથકી અથવા ઓદરીઆનવાળા' જેવી ઓખરો મોબેદો પોતાના ધંધાના જૂદા જૂદા પ્રકાર મુજબ લે છે, તે મુજબ આ ઓખર છે દરેમહેરમાં પાવ મેહેલનુ કામ કરવાની જગ્યા 'અરવીસગાહ' કહેવાય છે તે ઊપરથી ત્યાં કામ કરનાર મોબેદે એ નામ ઓખડ તરીકે ઊપર મુજબ લીધેલુ દિસેછે. "ચન્દ અબ્યાત દર બાબે રેહેમત ગુયદ" એટલે "રેહમતની બાબતના કેટલાક બેતો" એવે નામની એક યજદજરદી ૧૦૧૨ મા લખાયલી ફારસી ચોપડી, જે એ માણેકજી રૂ ઊનવાળાની માલેકીની છે, તેમાં પણ 'અર્વીસગાહાન' શબ્દ ઓખડ તરીકે વપરાયલો જોવામાં આવેછે તેમાં લખનાર પોતાનું નામ "હેબદ જાદે હેરબદ જમશેદ બીન મેહેરનોશ લકબે અર્વીસગાહાન" આપેછે

(૩) પાદશાહ બહમન એ નામથી પણ જણાયો છે.

(૪) આ ફકરા પછીનો કોલોફોનના જે સંસ્કૃત ભાગનો તરજુમો છે તે એક મિત્રે કરી આપેલો છે.

કમન્યાબ છે અને તેથી કોઈના દીઠામાં થોડી આવેછે, અને જ્યારે આ દીનને છીનવી લેનાર કસ્તુરીવાળી ખુરખાની ખુશબો તાતાર અને ખતાના લોકોએ પણ સુંઘી નથી, (એટલે આ સુંદર કીતાબ તાતાર અને ખતાના નામિચા મુલકમાં યાને નામિચા પુરૂષોના જોવામાં પણ આવી નથી), અને જ્યારે ઘણા ખરાં શેહેરો અને ગામોમા કોઈએ તેને ગખી નથી અને મેળવી નથી, પણ તે બુલંદ નામદાર પાદશાહ ....દુનિયા અને દીનના નુર મહમદ અકબર બાદશાહ ગાજી, જે કીર્તિવત ખોદાનો માન પામેલા છે, અને હમેશાની બાદશાહી વાળો છે, તેનાજ પુસ્તકખાનામાં જોવામાં આવી; અને જ્યારે આ નાદર કેતાબ મેળવવાની હોશ પારસી લોકોમાંનો એક કીર્તિવંત સુખી લેબાસવાળો અને મર્તબા વાળો મોટા માણસ, નામે નોશીરવાન[1] એબને બહમનશાહ પારસી, જે નોસારી કસ્બાનો રહેવાસી (હતો), અને જે સરસ કીર્તિવાળો અને બેહદ જાતી શક્તિવાળો હતો, તેના મનમા ઊતપન્ન થઈ, ત્યારે તેણે તે લખવા ફરમાવ્યું. તેથી તેના હુકમ મુજબ કમીના બંદા (અથવા કમીના ભલા પરહેજગાર) કેકોબાદ એબને માહીયાર પારસીએ પોતાના જાનની મીઆન ઊપર ખેદમતગારીની કમર એોસ્તવાર બાંધીને, તમામ યત્ન અને સપૂર્ણ કોશેશ બજા લાવીને ઉપર કહેલી નાદર નકલ, જે કીડાઓએ ખાઈ નાખી હતી, તે ઊપરથી સુદ્ધ નકલ કીધી હતી તે નકલ ઊપરથીજ ખાજગી હપુ, જેની ઊપર ખોદા મેહેરબાન થાય, તેણે અબદુલ રહેમાનને હાથે હાસોતના પરગણામાં એક નકલ કરાવી. પછી તે કેતાબ મીરજાં બીન મીરજા મહમદ જમાનના હાથમાં આવી અને તે નકલ ઊપરથી આ કેતાબ પેશોતનને હાથે પોતાને માટે લખાઈ"

ફારસી દારાબનામાની આ પુરાણી નકલના ઊપલા લાંબા કોલોફોન ઊપરથી દિસેછે કે દસ્તુર મેહરજી રાણાના બેટા કએકોબાદે આ ચોપડીની

---

(૧) આ ધણી નૌસારીના જાણીતા ચાંગાશાહના છોકરાના છોકરાનો છોકરો દિસેછે. એના બાપને બહમનશાહ કહ્યો છે એ શાહ શબ્દ એવોના કુટુબના ઘણાક નામો સાથે વપરાય છે આ કુટુંબ પારસી સાહિત્યમાં ઘણુ લાભ લેતુ હોય તેમ દિસેછે આ નોશેરવાનના બાવા બહમન માનેક અને એના બપાવા માનક ચાંગાએ ફારસી બેતમા વિરાફનામુ લખાવ્યુ હતુ, જે વીરાફે કૌસીને નામ જણાયલું છે. (જુઓ એરવદ માનેકજી રૂ ઊનવાળાની નકલ, ફોલીઓ ૨૭૯ બ લીટી ૩ અને ૪ આ ૩૩૪ ફોલીઓનુ પુસ્તક છે વીરાફે કૌસો ફોલીઓ ૨૭૭ થી ૩૧૪ સુધી છે. એની સાથે બીજા લખાણો સદદરે નજમ, ગધમાં વીરાફ નામુ, જરથોશ્ત નામું, ચમ્ર ધાચ નામુ વિગેરે છે.)

અસલ નકલ ખુદ શાહ અકબરના દફતરખાનાની એક નાદેર નકલમાંથી કીધી હતી. આ કેકોબાદે પાછળથી શાહ જેહાગીરની સીફતમાં અને તેના બેટા શાહજાદા ખોરરમ (પાછળથી શાહ જેહાન) ની સીફતમાં કેટલીક બેતો લખી હતી, અને તેવણ શાહ જેહાંગીરના વખતમાં પણ મોગલ દરબારમાં ગયા હતા. કોઈપણ રીતે આ પુરાણી નકલ દેખાડે છે કે કેકોબાદ ફારસીથી સારીરીતે માહીત હતા અને તેવણે પણ શાહ અકબરની દરબારની પોતાના પિતા પછી મુલાકાત લીધી હતી.

નરીમાન હોસગની પેહેલી રેવાયત (યજદજરદી ૮૪૭ ઇસવી ૧૪૭૮) ઊપરથી માલુમ પડેછે કે મેહરજીરાણાના કાકા યાને કરી લીધેલા બાવા એરવદ વાછા અને વળી તેવણ (વાછા) ના બપાવા એરવદ દાદા પણ નોસારીના આગેવાન હતા, કારણ કે તેમાં નોસારીના વડા અકાબર ચાગા આસા પછી આપણે આગેવાનો તરીકે તેઓમા નામો જોઇએ છીએ એ આપણે નીચલા ફકરામા જોઇએ છીએ.

[1] و دیگر چنگه شاه و دیگر هیربد باچه و هیربد دادا و هیربد هورشید
و باقی دین ورزیداران و روان بوختاران بادشد

એ ફકરામાં "હેરબદ બાચે" છે, તે મેહરજીરાણા કરી લીધેલા પિતા એરવદ વાછા દિસે છે અને હેરબદ દાદા તે એરવદ વાછાના બપાવા એરવદ દાદા છે. એ દાદા નામ આપણને રાણા જેશાગને હાથની લખેલી જામાસ્પીમા અને એવણને હાથના લખાયલા બહમનનામામાં મળેછે.

આ વિષયમાં, જે દસ્તાવેજો, પુરાણા પુસ્તકો અને કેતાબો રજુ કરવામા આવ્યા છે, તે ઊપરથી મેં દસ્તુર મેહરજીરાણા, તેવણના પિતા રાણા જેશાગ અને તેવણના બેટા કેકોબાદની જીદગીના કેટલાક જણાયલા બનાવોના વર્ષના અનુક્રમે જે કોઠા ઊપજાવ્યા છે, તે નીચે આપુછુ.

---

(૧) બોંબે યુનીવરસીટી લાઈબ્રરીની નકલ ફોલીઓ ૧૧ બ, લીટી ૧૯.

દસ્તુર મેહરજી રાણાની જીંદગીના કેટલાક બનાવોનો વર્ષના અનુક્રમે કોઠો.

તારીખ				
ઇસવી	યજદજર્દી	સંવત	હીજરી	બનાવો.
૧૫૫૩	૯૨૨			ફ્રેમ કામદીનને નામે જણાયલી રેવાયતમાં દસ્તુર મેહરજીરાણાનું નામ શરૂઆતના સરનામામાં પેહેલું જણાવ્યું છે (જુઓ ઉપર પા. ૨૫૮)
૧૫૬૬		૧૬૨૨		ધર્મસંબધી ક્રિયાઓ બરાબર કરવા બાબેના એક લેખમાં મેહરજી રાણાની સહી પેહેલી છે (જુઓ પા ૨૫૫)
૧૫૭૦		૧૬૨૬		કેટલીક ધર્મસંબંધી ક્રિયાઓ વેળા તાડી પીવાથી દૂર રહેવા બાબેના લેખમા એવણની સહી પેહેલી છે (જુઓ પા ૨૫૬)
૧૫૭૦				ઇરાનથી ફરેદુન મર્જબાનની મારફતે આવેલું એક કાગળ, જે રેવાયતમા આપેલું છે, તેમા એવણનું નામ પેહેલું છે(પા. ૨૫૭)
૧૫૭૩		૧૬૨૯		નોસારીના બેહેદીનોએ એક લેખથી પીપલીઆ નામની જગ્યાએ એક વાડી ધર્મખાતે એવણને પોતાના વડા તરીકે સપુરદ કીધી. (જુઓ પા. ૨૫૬)
૧૫૭૮			૯૮૬	બદઓની આ વર્ષના બનાવોમાં, અકબરની દરબારમાં નોસારીના પારસીઓનું આવવું જણાવે છે. તે આ બનાવ એક આગલા બનાવ તરીકે જણાવે છે. તેથી પારસીઓના વડા તરીકે એવણ એ વર્ષે યા આગલે વર્ષે ત્યાં ગયલા હોવા જોઇએ (પાનું. ૧૯૧)

દસ્તુર મેહરજી રાણાની જીંદગીના કેટલાક બનાવોનો વર્ષના અનુક્રમે કોઠો.

તારીખ				
ઈસવી	યજદજરદી	સંવત	હીજરી	બનાવો.
૧૫૭૯		૧૬૩૫		નોસારીના મોબેદોનો પેહેલો લેખ, જેમા તેઓ એવણને પોતાના વડા ગણેછે (પા ૧૪૭ અને ૨૩૬)
૧૫૮૦		૧૬૩૬		એવોજ બીજો લેખ (પા ૧૪૮ અને ૨૩૬)
૧૫૯૦		૧૬૪૬		દીવ ખાતે આસદીનકાકાએ લખેલો કાગળ, જેમાં એવણને વડા ગણેલા છે. (પા ૧૬૧ અને ૨૩૯)
૧૫૯૧	૯૬૦			એવણ મરણ પામ્યા.

દસ્તુર મેહરજી રાણાના બાવા રાણા જેશંગની જીંદગીના બનાવોનો વર્ષના અનુક્રમે કોઠો.

તારીખ				
ઈસવી	યજદજર્દી	સંવત	હીજરી	બનાવો.
૧૫૦૪	૮૭૩	૧૫૬૦		રાણા જેશંગે પાજદ જામાસ્પીની નકલ લખી (જુઓ પા. ૨૬૪)
૧૫૨૦		૧૫૭૬		નોસારીના પારસીઓએ ધર્મખાતે પોતાના વડા તરીકે એક વાડી એવણને સપુરદ કીધી (પા.૨૬૦)
૧૫૨૭	૮૯૬			શાપુર આસાની રેવાયત, જેમા શરૂઆતમાં એવણનુ નામ પેહેલુ આવેછે (પા ૨૬૧)
૧૫૪૬	૯૧૫	૧૬૦૨	૯૫૬	એવણે ફારસી બહમનનામાની નકલ લખી (પા. ૨૬૫)

દસ્તુર મેહરજી રાણાના બેટા દસ્તુર કેકોબાદની જીંદગીના કેટલાક બનાવોનો વર્ષના અનુક્રમે કોઠો.

તારીખ				બનાવો.
ઇસવી	યજદજર્દી	મવત	હીજરી.	
૧૫૬૫–૬૬		૧૬૨૨		ધર્મસબંધી ક્રિયાઓ બરાબર કરવાનો લેખ, જેમાં એવણના બાવા પેહલી સહી કરે છે, તેમા એવણ પણ સહી કરે છે (જુઓ પા. ૧૫૨)
૧૫૭૦		૧૬૨૬		કેટલીક ધર્મસંબધી ક્રિયાઓ વેળા તાડી પીવાથી દૂર રહેવા બાબેનો લેખ, જેમા એવણના બાવા પેહેલી સહી કરેછે, તેમાં એવણ પણ સહી કરેછે (પા. ૧૫૪)
૧૫૮૦		૧૬૩૬		નોસારીના મોબેદોનો બીજો લેખ, જેમાં તેઓ દસ્તુર મેહરજીરાણાને પોતાના વડા ગણેછે, તેમાં એવણ પણ બીજાઓ સાથે સહી કરે છે. (પા. ૧૪૮–૪૯)
૧૫૯૧				પોતાના બાવાના મરણ બાદ દસ્તુરી ઊપર આવેછે.
૧૫૯૫			૧૦૦૩	શાહ અકબરનું એવણના નામનું પેહેલું ફર્માન (પા. ૨૯૬)
			૧૦૦૪	એ ફર્માનમાં જણાવેલી દસ્તુર મેહરજીરાણા વાળી ૨૦૦ વીઘા જમીન બાબેની તપાસનો મેહેજર
૧૬૦૩			૧૦૧૧	શાહ અકબરનુ એવણના નામનું બીજુ ફર્માન (પાનુ ૩૨૮)
૧૬૦૩			૧૦૧૨	એ ફર્માનોના સબધમા પરવાનો
૧૬૧૯	૧૨–૧૨–૯૮૮			એવણ મરણ પામ્યા

તે દાદારના નામથી તમામ કર્યું.

શેહેનશાહ અકબર અને દસ્તુર મેહરજીરાણા વિષે આંકુએટીલ ડુ પેરોંની નોંધ.

(રોયલ એશિયાટીક સોસાયટીની મુંબાઈની શાખા આગળ તારીખ ૧૩ મી જુલાઈ ૧૯૦૩ ને દિને વાંચેલો વિષય.)

તા૦ ૧૯ મી ડીસેમબર ૧૯૦૧ ને દિને, આ મંડળી સનમુખ, " શાહ અકબરની દરબારમાં પારસીઓ અને દસ્તુર મેહરજીરાણા " એવે નામે મેં જે વિષય વાંચ્યો હતો, અને જે આ મંડળીના ૨૧ મા વાલમના ૫૮ મા નબરના અંક (પાના ૬૯-૨૪૫) માં પ્રગટ થયો છે, તે વિષયની એક પુરવણી તરીકે હું મારો આજનો વિષય રજુ કરૂં છું. મારચ ૧૯૦૩ માં પારીસથી, મીસ મેના, જેવણ ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૦-૧૯૦૧ માં ફ્રેન્ચ સરકાર તરફની નેમનુકથી પારસીઓને લગતો અભ્યાસ કરવા અત્રે આવ્યાં હતાં, તેવણ તરફથી, મને બીજા કાગળોમાં એક કાગળ મેહરજીરાણાની બાબત ઉપર મળ્યું, જે ઉપર " અગત્યનું " કરી લખ્યું હતું. તેમાં તેવણે લખ્યું હતું કે, " નેશનલ લાઇબ્રેરીમાંના (ના૦ ૧૮ વાળા) આંકુએટીલના જાણીતા કાગળો અવારનવાર ફેરવતાં મને જાણવાજોગ બે ફકરા મળ્યા છે, જે નીચે પ્રમાણે છે. (એના હરફ એટલા ખરાબ છે, એની જોડણી એવી અજબ છે, અને ઘણી બરી લીટીઓ, એવી રીતે ગુંચવાઈ ગઈ છે, કે મારી પાસે મોટું દેખાડનારો કાચ (Magnifying glass) નહીં હોવાને લીધે, મને તે ઊકલાવવાને ઘણી મેહેનત પડી હતી)." તે ફકરાઓ જેમ તેણીએ લખ્યા હતા તેમ વાંચતાં, મને લાગ્યું કે તેઓ અકબર અને મેહરજીરાણાની બાબત ઉપર અગત્યની રોશની ફેંકરો અને તે માટે તેની બરાબર નકલ થવી જોઈએ. તેથી મેં તેવણ ઉપર તા૦ ૧૦ મી મારચ ૧૯૦૩ ને દિને પત્ર લખી અરજ કીધી કે એ ફકરાઓની એક બરાબર લખેલી શુધ્ધ નકલ અને તેવણ જેમ તે ફકરા સમજતાં હોય તેમ તેનો ઇંગ્રેજી તરજુમો કરીને મોકલવો. ત્યારપછી મેં તેવણને અરજ કીધી કે એ ફકરાઓનો ફોટોગ્રાફ લઈ તે મેહેરબાની કરી મારી ઉપર મોકલવો. મારી અરજ બહાલ રાખી તેવણે મેહેરબાની કરી આંકુએટીલના નોંધોના આ ફકરાઓ બાબેના આખા પાનાનો ફોટોગ્રાફ તા૦ ૩૧ મી મારચ ૧૯૦૩ ને દિને નેસનલ લાઈબ્રેરીના સહુડીઓમાંજ લેવાડીને મોકલી આપ્યો છે, જે સભાસદોની તપાસ માટે હું અત્રે રજુ કરૂં છું. (જુઓ પછવાડે એની ફોટો ફેક-સીમીલી).

એ નોંધોના સંબંધમાં તેવણ લખે છે કે "સુરતના સબંધની આંકુએટીલની નોંધો ખોળતાં આ ફકરા એકાએક મારી નજરે પડ્યા." તેવણ વધુ કહે છે કે, "આ નોંધોવાળું વાલમ ચતુષપત્રી કદ (quarto) નું ૬૩ પાનાનું છે અને તે નેશનલ લાઈબ્રેરીના આંકુએટીલ દુપેરોંના હસ્ત લેખોમા નાં૦ ૭૯ નું છે. તે પારસીઓને લગતા પરચુરણ લખાણોની બાબતની ટીપમાં છે. એ પાનાનો આંક ૬૦ નો છે અને તે ઉપર તરેહવાર બાબતો છે આપણને લાગતું વળગતું છે તે બાબત "મોગલ અકબર" એ શબ્દોથી શરૂ થાય છે. તમો પાનાની નીચે પારકા ટોળાની સ્ત્રીઓ સાથેના લગ્ન બાબે એક ફકરો જોશો, જેને આપણી બાબત સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી યાદ રાખવું જોઈએ કે એ ફક્ત એક મુસાફરની સેતાબીથી એકઠી કીધેલી નોંધો છે પણ આંકુએટીલના રૂડા હેતુ તરફ જોતાં દરેક શબ્દ ઉપર તમોએ વિચાર કરવો. હું તમારૂં ધ્યાન નીચલી બાબતો ઉપર ખેંચુ છુ.

"૧ મેહરજીરાણા નામની જોડણી અજબ જેવી છે. પણ તે નામ કોણનું છે તે બાબે શક રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી.

"૨ મેહરજીરાણા એકલા, એવા પુરૂષ હતા, કે જેવણ ધર્મ સમજાવી શક્યા.

"૩ તેવણની સલાહ ઉપરથી અકબરે શાહ આબાસ પાસેથી કેરમાનથી એક દસ્તુરની માગણી કરી હતી.

"૪ કેકોબાદનો છોકરો દસ્તુર શાપુર તે કોણ છે?

"જગ્યાઓનાં નામો બાબે કાંઈ શક નથી. નોસારી નામ સારી પેઠે વંચાય છે. પણ સુરતથી ૧૬ ફ. કાકરા કારી શુ છે? તે મને ગેઝેટીઅરમાં મળતું નથી. હું ફક્ત આટલુંજ જાણું છુ કે અકબરે સુરતને તા૦ ૧૯ મી જાનેવારી ૧૫૭૩ ને દિને ઘેરો નાખ્યો હતો. તે કિલ્લો તેને ૬ અઠવાડીઆની સેવટ સુધી શરણ થયો નહીં. શાહાનશાહની છાવણી ક્યાં હતી? આ ચોકસ છે કે આ ૬ અઠવાડીઆમાં પારસીઓને જોવાને અને મેહરજીરાણા, જેવણ ઘણી નજદીકના કસ્બામા રહેતા હતા, તેવણ સાથે ઓળખાણ કરવાને અકબરને વખત મળ્યો હતો."(૧)

---

(૧) મીસમેનાના શબ્દોના મતલબ સમજાવનારો છુટો અર્થ મે અહીં આપ્યો છે. તેણીના સંપૂર્ણ શબ્દો માટે તેણીનુ ફ્રેંચ લખાણ અને તેનો અંગ્રેજી તરજુમો, અંગ્રેજી વિષયમા જુઓ ત્યા તેણીના વાંચન અને તરજુમા બાબે મારી સૂચનાઓ અથવા સુધારાઓ પાના હેઠળ નોટમા મેં આપ્યાં છે.

હવે આપણે જોઈએ કે મારા આગલા વિષયમાં જણાવેલી કઈ બાબતોને આંકુએટીલની નોંધોથી ટેકો મળે છે, અને કઈ બાબતોમાં એ નોંધો નવી રોશની નાખે છે. મેં મારા આગલા વિષયમાં નીચલી બાબતો સાબેત કરવાની કોશેશ કીધી છે.

૧. અરદેશર, જેને માટે અકબર પછી લાંબે વખતે લખાયલી દસ્તાન ઈશારો કરે છે કે તે અકબરની દરબારમાં આવ્યો હતો, તે અકબરની દરબારમાં ઈબાદતખાનાની તકરારો તમામ થવા પછી, અને અકબરે જરથોશતી સેતાયશના જાહેર પડતાં રૂપો અને જરથોશ્તી રોજમાહ અને જરથોશતી જશનો અખત્યાર કરવા પછી આવ્યો હતો, અને તેથી અકબર ઉપર એ બાબતો માટે અસર કરવામાં તેનો હાથ હતો નહીં.

૨. અરદેશર ખાસ કરી ફરહંગે જેહાગીરી માટે આવ્યો હતો અને નહીં કે ઇબાદતખાનાની તકરારો માટે, યા અકબરને ધર્મ સમજાવવા માટે.

૩. ઇબાદતખાનાની તકરારો (ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૬–૭૯) માં હાજર થવા માટે નવસારીના પારસીઓ ગયા હતા

૪. દસ્તુર મેહરજીરાણા નવસારીના એક આગેવાન અને જાણીતા ધર્મગુરૂ હતા અને તેમ હોવાથી નવસારીથી ગયલા પારસીઓની ટોળકીના વડા તરીકે તેવણ ગયા હતા

૫ દસ્તુર મેહરજીરાણાએ અકબરને ધર્મ સમજાવ્યો હતો.

૬ ગીતોમાં જે જણાવવામા આવે છે, કે અકબરે સદરો કુસદી પહેર્યો હતો, તેમાં અજબ થવા જેવું કાંઈ નથી, ખાસ કરી જ્યારે તેણે બીજા ધર્મોની–જેવા કે હિંદુ અને ખ્રિસ્તિની—જાહેર પડતી નિશાનીઓ પણ અખત્યાર કરી હતી.

હવે આપણે તપાસીયે કે ઉપલી બાબતો જે મેં પુરાણા પુસ્તકો અને દસ્તાવેજોથી મારા આગલા વિષયમા સાબેત કરવાની તજવીજ કીધી છે, તેને આંકુએટીલની નોંધોથી કેવી રીતે ટેકો મળે છે. આંકુએટીલ ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૫ થી ૧૭૬૧ સુધીમાં હિંદુસ્તાન ખાતે આવ્યો હતો. તેથી આ નોંધો, આશરે ૧૫૦ વરસ ઉપર દસ્તુર મેહરજીરાણાને લગતી જે બાબત તેણે જાણેલી તે જણાવે છે. મારા પહેલા વિષયમાં મેં ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૫ મા લખાયલી દસ્તુર શાપુરજી સંજાનાની ચોપડીનો આધાર લીધો હતો કે તેવણે જણાવ્યું છે કે દસ્તુર મેહરજીરાણાએ અકબરને જરથોશ્તી ધર્મ સમજાવ્યો હતો. આંકુએટીલની નોંધો ત્યારે એ બાને

કરતાં પણ ઓછામાં ઓછી ચાર વરસ પુરાણી છે, અને તે એક જાણીતા ઈરાની ગ્રંથકારની છે, કે જે પારસીઓને લગતી બાબતો, તેઓના શેહરમાં, શિખવાને આવ્યો હતો.

આંકુએટીલની પહેલી નોધ ફરહગે જેહાંગીરી અને અરદેશારની બાબતમાં છે. શાહ અકબરને, શું તેની દરબારમાં કે શું દરબારની બહાર, એવો કોઈ લાયક વિદ્વાન નહીં મળ્યો, કે ફરહગના કામમાં તેને પુરતી મદદ કરે તેથી તેણે ઈરાનથી એક દસ્તુરને તેડાવ્યો

ફરહગે જેહાંગીરી અને અરદેશાર બાબેનો આંકુએટીલની નોધનો આ ફકરો બરાબર સમજવા માટે, ફરહગે જેહાંગીરીના દિબાચામાંથી, મારા પહેલા વિષયમાં, શાહ અકબરના જે શબ્દો આપ્યા છે, તે યાદ કરવાની જરૂર છે. તેમાં શાહ અકબર, ફરહગે જેહાંગીરીના કર્તા જમાલુદીનને કહે છે, કે "જ્યારથી આરબોને ઈરાનના મુલકોમાં સત્તાનો હાથ મળ્યો, ત્યારથી ફારસી જબાનમાં આરબી શબ્દો ભેળાયાથી ઘણાક ફારસી અને દરી અને પહેલવી શબ્દો વ્યવહારમાંથી નીકળી ગયા, બલકે તદન નાબુદ થયા. એ સબબને લીધે કદીમ વખતની ફારસી જબાનોમાં લખાયલાં પુસ્તકોના ખુલ્લાસાઓ, અને કવિતાઓ, કે જે અસલી સાએરોએ સાએરીના ઝવેરથી સણગારી છે, તેના અર્થો છુપા પડદા પાછળ અને ખાનગી બુરખા પાછળ છુપાયલા અને ભરાયલા રહ્યા છે. એ સબબે અત્યાર આગમજ, આલમોને પનાહ આપનારી આ દરબારના કેટલાકોને, મેં સર્વે ફારસી પુરાણા શબ્દો અને ઈસતેલાહોનું પુસ્તક રચવાને ફર્માન આપ્યું હતું. કોઈ પણ ધણી જેવું જોઈયે તેવી રીતે તે કામ બજાવી શક્યો નહીં. (તેટલા માટે) જરૂરનું છે કે એલમની આ ઉમદા બાબતમાં તું સારી વીખ્યાતીનું અને બુલદ નામનું પુસ્તક બનાવે કે મારા સારાં નસીબ સાથે હમેશાં જોડાવાના નતીજાને લીધે જમાનાના સફાઓ ઉપર રાત અને દહાડો તેની અસર કાયમ રહે (એટલે કે તે પુસ્તક મારા નામની સાથે જોડાયલું રહે અને હમેશા ઉપયોગી નિવડે)."

આંકુએટીલની નોધ એ બાબતને ટેકો આપે છે, કે પુરાણા શબ્દોની બાબતમાં, અત્રે તેને કોઈ પણ ધણી નહીં મળવાથી, ખુદ મેહરજીરાણાની ભલામણથી, તેણે ઈરાનથી એક દસ્તુરને ફરહગે જેહાંગીરીના કામની મદદ માટે બોલાવ્યો. આંકુએટીલની નોધ કહે છે કે "મોગલ અકબરને દરેક ચીજનો જવાબ આપનાર કોઈ દસ્તુર નહીં મળવાથી દસ્તુર મેહરજીરાણાની સલાહ ઉપરથી ઈરાનના શાહ આબાસ સુફી ઉપર કેરમાનથી એક ધણીને તેડાવવાને લખ્યું શાહ આબાસે દસ્તુર અરદેશારને મોકલ્યો, કે જેણે

તેની હકુમત હેઠળ ફરહેંગ શરૂ કીધી અને જેહાંગીરની હકુમત હેઠળ તમામ કીધી અને જે ફરહંગ તેનું (એટલે જેહાંગીરનું) નામ ધરાવે છે. (હાઈડ (પા નું ૪) કહે છે કે એમને ફકરૂદદીન આનજુએ તે લખી.)"

આંકુએટીલની આ નોધ ત્યારે નીચલી બે બાબતો, જે મેં મારા પહેલા વિષયમાં હાથ ધરી હતી તેને ટેકો આપે છે.

૧. એક આ, કે અરદેશરને ફરહગે જેહાંગીરી લખવાના કામમાં મદદ કરવા માટે તેડવામા આવ્યો હતો અને નહીં કે અકબરને ધર્મ સમજાવવા માટે.

૨ અરદેશર ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૮ થી ૧૫૭૯ સુધીની એબાદતખાનાની તકરાર તમામ થવા પછી અને અકબરે જરથોશ્તી ધર્મનાં નજરે પડતાં રૂપો અખત્યાર કરવા પછી આવ્યો હતો. આ બે બાબતોનો આપણે જરાક લબાણથી વિચાર કરીશું.

૧. મારા આગલા વિષયમાં મેં પેહેલી બાબત ઘણી લબાણથી હાથ ધરી છે. (જુઓ બોંબે બ્રાચ રૌયલ એશિઆટીક સોસાએટીનું ચોપાંનીઉ. વાલમ ૨૧ નબર ૫૮ પાના ૮૫ થી ૯૩. જુઓ આગલો ગુજરાતી વિષય પાનાં ૨૦૨ થી ૨૧૪). ત્યાં મેં ખુદ ફરહંગે જેહાંગીરના લખનાર મીર જમાલુદદીનની સત્તા ઊપરથી દેખાડયું છે, કે અરદેશર ફરહંગે જેહાંગીરી માટે આવ્યો હતો. આંકુએટીલની નોધો આ બાબતને ટેકો આપેછે. આ પહેલી બાબતના સંબધમાં આપણે આંકુએટીલની નોધમાં આ નવું જોઇએ છીએ કે ફરહગે જેહાંગીરીના કામમાં મદદ કરવા માટે ઇરાનથી એક ભણેલા પુરૂષને બોલાવવા માટેની સુચના કરનાર દસ્તુર મેહરજીરાણા પોતે હતા. આપણે જોયું કે ફરહંગે જેહાંગીરીમાં શાહ અકબરના વિચારો જણાવ્યા છે તેમ, જુના પુરાણા ફારસી દરી વિગેરે શબ્દો તેને કોઈ બરાબર સમજાવી શકયું નહીં. એ બાબે શાહે દસ્તુર મેહરજીરાણા, જેવણ સાથે જ્યારે તે સુરત ખાતે આવેલો ત્યારે, આપણ પાછળ જોઇશું તેમ, ઓળખાણ થયલી, તેવણની સલાહ લીધી, અને તેવણની સલાહ ઉપરથી ઇરાન કાગળ લખી ત્યાંથી શબ્દ ઉત્પત્તિમાં હુશિઆર એક દસ્તુરને તેડાવ્યો. અકબરના ઊપર આપેલા શબ્દો દેખાડે છે, કે તે ઘણો લાંબો વખત થયો આતુર હતો કે તે "સર્વ ફારસી પુરાણા શબ્દો અને ઇસ્તેલાહોનું પુસ્તક" રચાવે. પોતાની દરબારના ભણેલા ઓલમાઓથી તેણે તે કામની આશા રાખી હતી. પણ તેમાં તે નિષ્ફલ નિવડયો. તેની દરબારના કોઈ પણ ભણેલા ઓલમાઓ તે સારી રીતે કરી શક્યા નહીં. તેણે ધાર્યું કે કોઈ પારસી દસ્તુરો પુરાણા ફારસી શબ્દો અને ઇસ્તે-

બાહો સમજાવવાના આ કામમાં તેને મદદ કરી શકશે. પણ આંકુએટીલ કહેછે તેમ તેને ફ્રહંગની બાબતમાં "દરેક ચીજનો જવાબ આપનાર કોઈ દસ્તુર નહીં મળ્યો." હવે તેને દસ્તુર મેહરજીરાણા, જેવણ સાથે તેણે આગળ સુરત ખાતે ઓળખાણ કરેલી, તેવણે સલાહ આપેલી કે કેરમાનથી એક દસ્તુરને તેડાવવો. તેથી જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે મીર જમાલુદદીને ફ્રહંગના પુરાણા શબ્દોની બાબતનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે ત્યારે તેણે તેને ઊલટ આપી અને તે ફ્રહગ લખવા કહી. તેને એ કામમાં, એટલે પુરાણા ફારસી દરી વિગેરે શબ્દો સમજાવવાના કામમાં મદદ આપવા સઘળે ઠેકાણેથી મદદ મેળવવાની કોશેશ કીધી. દસ્તુર મેહરજીરાણાએ આગળ આપેલી સલાહ તેને યાદ આવી અને તેણે ઇરાનના શાહ આબાસ ઊપર પત્ર લખ્યો અને તે શાહ આબાસે અરદેશરને મોકલ્યો.

આંકુએટીલે પોતે સાંભળેલી ખબર મુજબ, પોતાની નોધમાં જણાવ્યું છે, કે અરદેશરે ફ્રહગે જેહાંગીરી શરૂ કરી અને તમામ કીધી. એ ખબર ભુલભરી હતી. તેથી તે વલાયામાં ડા૦ હાઇડની સત્તા ટાંકે છે કે તેના લખ્વા પ્રમાણે તે તો એબને ફકરૂદદીન આનજુએ તમામ કીધી હતી. એ હાઇડ તે ઓક્ષફરડ યુનીવરસીટીનો હીબરૂ ભાષાનો પ્રોફેસર હતો, જેણે Veterum Persarum ...... નામની ચોપડી પ્રગટ કીધી હતી. ડા૦ હાઇડના પુસ્તકની પેહેલી આવૃત્તિ જે ઈ. સ. ૧૭૦૦ માં પ્રગટ થઈ હતી અને બીજી આવૃત્તિ જે ઈ. સ. ૧૭૬૦ મા પ્રગટ થઈ હતી, તેઓના ૪ થા પાના ઊપર, આંકુએટીલ કહેછે તેમ, ફ્રહગે જેહાગીરીના કર્તા તરીકે, આપણે "એબને ફકરૂદદીન આનજુ"નું નામ જોઇએ છીએ. એનું ખરૂ નામ તો "મીર જમાલુદદીન હુસએન" છે અને તે "અનજુ"નો એક સઇયદ હતો તેથી તેને 'અનજુ' કહેતા (આઇને અકબરી બ્લોખ્માનની આવૃત્તિ I પા. ૨૨૬ કોલમ ૨ લીટી ૪.). હાઇડ તેને "એબને ફકરૂદદીન આનજુ" એટલે "ફકરૂદદીન આનજુનો છોકરો" કહેછે એ ફકરૂદ્દીન ત્યારે કદાચ તેના બાપનું નામ હોય.

આંકુએટીલની નોધનો પેહેલો ફકરો જે બીજી બાબત ખુલ્લી સાબેત કરે છે તે, આપણી ઊપલી ટીપની ચોથી બાબત છે, અને તે આ, કે દસ્તુર મેહરજીરાણા નવસારીના એક જાણીતા આગેવાન પુરૂષ હતા. જે પુરૂષની અકબર જેવો પાદશાહ સલાહ લે, અને જેવણની સલાહ મુજબ વરતી ઇરાનથી એક દસ્તુરને ફ્રહગે જેહાંગીરીના કામમાં મદદ કરવા માટે બોલાવે, તે પુરૂષ અલબતે ઘણો પ્રખ્યાત હોવો જોઇયે

આંકુએટીલની નોધના એ પેહેલા ફકરા ઉપરથી, એક બીજી બાબત—અને તે નવીજ બાબત—માલમ પડે છે. તે આ, કે આ વખ્તે ઇરા-

નમાં શાહ આબાસ સોફી રાજ્ય કરતો હતો. આ શાહ આબાસ તે ઇરાનનો જાણીતો પાદશાહ, જે "મોટા શાહ આબાસ (Abbas the Great)" તરીકે તવારીખમાં જણાયલો હતો, તે છે. શેખ 'સુફીઉદદીન' નામના એક વડીલ ઉપરથી એનું કુટુંબ સુફવી વંશ તરીકે જણાયલું છે. આ પાદશાહ તવારીખ પ્રમાણે, ૧૮ વરસની જવાન ઉમરે, ઠીક ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫ માં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો હવે જ્યારે શાહ અકબરે શાહ આબાસ ઉપર, દસ્તુર મેહરજી-રાણાની સુચના ઉપરથી કાગળ લખી એક દસ્તુરને તેડાવ્યો હતો, ત્યારે તદન ખુલ્લું દિસે છે, કે તે ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫ ની પછી હોવું જોઇયે. ૧૫૮૫ સુધી તો હજુ શાહ આબાસ ગાદી ઉપર પણ આવ્યો નહીં હતો. તે ગાદી ઉપર આવે, તેની ખબર હિંદુસ્તાન આવે, અને પછી બેઉ પાદશાહો એકમેક સાથે પત્ર-વહેવાર ચલાવે, એમા વખત જવો જોઇયે. તેથી અરદેશર ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫ પછી આવવો જોઇયે, અને આપણે આગલા વિષયમાં ફરહંગે જેહા-ગીરની સત્તા ઉપરથી સાબેત કર્યું છે, કે તે ૧૫૯૨ પછી આવ્યો હતો. કાંઇ નહીં તો ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫ ની આગમજ તો એબાદતખાનાની ખાસ મિજલસો ખલાસ થઇ ચુકી હતી અને અકબર જરથોશ્તી સેતાયશના જાહેર નજરે પડતાં રૂપો અને જરથોશ્તી રોજ માહા અને જરથોશ્તી જશનો અખત્યાર કરી ચુકયો હતો. ત્યારે આંકુએટીલની નોંધમાં શાહ આબાસનુ જે નામ આપણને પહેલવહેલું નવું મળે છે, તે અ-ચુક રીતે દેખાડે છે, કે શાહ આબાસ, જે સને ૧૫૮૫ માં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો, તેણે અરદેશરને મોકલ્યો હતો, અને તેથી અરદેશર કાંઇ નહીં તો ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૫ પછી આવવો જોઇયે, જે વરસ આગમજ તો અક-બરે જરથોશ્તી રાહ-રીતીઓ અખત્યાર કરી હતી. તેથી અકબર ઉપર અસર કરવામાં નોસારીના પારસીઓનો અને તેઓના વડા દસ્તુર મેહરજીરાણાનો હાથ હતો. ત્યારે આંકુએટીલની આ નોંધ આપણે ઉપર રજુ કરેલી ૬ બાબતોમાંની બીજી અને ત્રીજી બાબતોને અચુક ટેકો આપેછે, કે અરદેશર, શાહ અકબરે, જરથોશ્તી રાહ રીતીઓ, રોજ માહો અને જશનો અખત્યાર કરવા પછી આવ્યો હતો અને તેથી શાહ ઉપર આ બાબતમાં અસર કરનાર નોસારીના પારસીઓ હતા, જેઓના વડા દસ્તુર મેહરજીરાણા હતા.

હવે આંકુએટીલની નોંધનો બીજો ફકરો આપણી ઉપલી ટીપની પાંચમી બાબતમા અચુક રીતે ખુલ્લું કહે છે કે દસ્તુર મેહરજી-રાણાએ પાદશાહને ધર્મ સમજાવ્યો. એ ફકરો નીચે મુજબ છે. "જેહાંગીરનો બાપ મોગલ અકબર સુરતથી ૧।। ફરસાંગ દુર કાકરા ખાડી

આગળ ૧૫૦ વરસ પર યા આગમજ આવ્યો હતો. પારસીઓનો ધર્મ જાણવાને તે આતુર હતો. તેને ફક્ત નવસારીના દસ્તુર મેહરજીરાણા મળ્યા કે જેવણ તેને ધર્મ સમજાવી શક્યા". આ ફકરામાં ખુલ્લું કહે છે કે દસ્તુર મેહરજીરાણાએ અકબરને ધર્મ સમજાવ્યો. ત્યારે જે બાબતની નોધ દસ્તુર શાપુરજી સંજાનાએ પોતાના પુસ્તકમાં ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૫ માં લીધી છે, તે બાબતની નોધ, એ વરસથી ઓછામા ઓછાં ૪ વરસ આગમજ, આપણે એક ફ્રેંચ વિદ્વાન, જે પોતે સુરત ખાતે આવી વસ્યો હતો, તેના પુસ્તકમાં જોઇયે છીયે.

એ નોધમાં આપણે એક બીજી નવી બાબત જાઇયે છીયે. તે આ, કે શાહ અકબરને દસ્તુર મેહરજીરાણા સાથે જે પેહેલી ઓળખાણ થઈ હતી, તે સુરત ખાતે, જ્યારે તે આવ્યો હતો અને કાંકરાખાડી આગળ પોતાની છાવણી નાખી હતી, ત્યારે થઈ હતી ગુજરાતનો જાણીતો કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર પોતાની "સુરતની મુખ્તેસર હકીકત" નામની ચોપડી જે ૧૮૬૬ મા પ્રગટ થઈ છે, તેમા જણાવે છે કે "અકબરે ૧૫૭૩ ના ૧૯ મી જાનેવારીએ સુરતમા ગોપીપરા આગળ ડેરા તંબુ તાણ્યા" મી૦ એદલજી બરજોરજી પટેલ પોતાની "સુરતની તવારીખ" (ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૦) મા કહે છે કે "અકબર પાદશાહ તા૦ ૧૯ મી જાનેવારી ૧૫૭૩ ને દિવસે સુરત આગળ આવ્યો. તે બારે લશ્કર લઈ આવ્યો હતો, અને તેના ડેરા તંબુઓ ગોપીતળાવને કાંઠે (જ્યાં હમણા સલાબતપરૂ તથા રૂસ્તમપરૂ છે ત્યા) તાણ્યા હતા." હવે ખબર કહાડતાં માલમ પડે છે કે કાંકરાખાડી, જ્યાં સુધી આકુએટીલના કહેવા મુજબ, અકબર આવ્યો હતો, અને જે તેટલા માટે તેની છાવણીની જગ્યા હોવી જોઇએ, તે ગોપીતળાવ, સલાબતપરૂ, અને રૂસ્તમ પરાની ઉપલી જગ્યાઓની નજદીકમાંજ છે. ત્યારે આકુએટીલ અકબરની છાવણીની જે જગ્યા કાકરાંખાડી જણાવે છે તે બરાબર છે.

તબકાતે અકબરી પ્રમાણે અકબરે હીજરી ૯૮૦ એટલે ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૩ માં સુરતને ઘેરો નાખ્યો હતો. એ ઘેરો નજદીક દોઢ માસ ચાલુ રહ્યો હતો તે વખતે તેણે સુરત ખાતે ઘણાક પારસીઓને જોયા હોય અને તેઓનો ધર્મ જાણવાની ખાએશ દેખાડી હોય. કદાચ સુરત ખાતે કોઈ લાયક પુરૂષ સાથે મેળાપ નહીં થયો હોય તે ઉપરથી તેણે પડોશમાં આવેલા નવસારી કસ્બામાંથી ત્યાના વડા ધર્મગુરૂ દસ્તુર મેહરજીરાણાને તેડાવી તેવણથી જરથોસ્તી ધર્મની વાકેફી મેળવી

એ સઘળુ ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૩ માં બન્યું તેથી જ્યારે એ વરસ પછી ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૬ માં તેણે પોતાની રાજધાનીમાં ઇબાદતખાનામા ધર્મ

સંબંધી, મિજલસો બોલાવી, ત્યારે કુદરતી રીતે તેનું ધ્યાન નવસારીના પારસીઓ ઉપર અને તેઓના વડા દસ્તુર મેહરજીરાણા જેવણે તેને ધર્મ સમજાવ્યો હતો, તેવણ ઉપર ખેંચાયું હોય, અને તેથી તેણે તેઓને પોતાની દરબારમાં બોલાવ્યા. બદઓની અને દબેસતાન નોસારીના પારસીઓને એ દરબારની મિજલસમાં હાજર થયલા જણાવેછે અને નહીં કે અરદેશરને યા ઇરાનના જરથોશતીઓને, તે આજ સબબે છે. હવે અકબર લાંબો વખત થયો એક ફરહંગ લખવાની ધાગણા રાખતો હતો. તેથી તેણે એ બાબતમાં દસ્તુર મેહરજીરાણા, જેવણ સાથે તેને પિછાન થઈ ચુકેલી, તેવણની સલાહ લીધી, અને તેવણે ઇરાનથી કોઇને તેડાવવા સલાહ આપી. તેથી જ્યારે જમાલુદદીન પાસે ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૨ માં ફરહંગ લખાવવાનું નક્કી થયું ત્યારે શાહે મેહરજીરાણાની સૂચના ધ્યાનમા રાખી અરદેશરને તેડાવ્યો.

હવે આંકુએટીલની નોંધમાં જે આપણે જોયું કે સુરત આગળ પાદશાહ અકબરને દસ્તુર મેહરજીરાણા સાથે ઓળખાણ થઈ, તે બાબતને એવણના બેટા દસ્તુર કૈકોબાદની કેટલીક બૈતો ઉપરથી પણ ટેકો મળે છે. પછવાડેના પોતાના પડતા વખતમા તેઓ પોતાની પડતી હાલત શાહ જેહાંગીરની જાણમા લાવતા એ બાબે ઇસારો કરે છે કે(૧)

ચુન શાહ અકબર અર્શ આસ્તાન
નમુદ અજમે સુરત શેહે રાસતાન
કે તશરીફ મુબારક બસુરત ચુન શાહ
અર્ઝાની ફરમુદન આલમ પનાહ
ચેહલો હસ્ત સને શુદ કે દર આન જમાન
ગીરફતન્દ સુરત શેહે કામરાન
મરા નીક પદર બુદ માહયાર નામ
મુલાજમત ઉ કર્દ શેહે નીકનામ

અર્થ—જ્યારે ખોદાઈ મેહેર ધરાવનાર રાસત લોકોના પાદશાહ શાહ

---

(૧) એના ફારસી લખાણમાટે જુઓ અંગ્રેજી વિષય. આ નકલ મી પેશોતન નસરવાનજી દસ્તુરની માલેકીની છે અને તે મને પ્રોફેસર શાપુરશા હોરમજી હોડીવાળા મારફતે મેહેરબાનીની રાહે મળી છે એ ઘણી ફાટી તુટી હાલતમાં છે કેટલાક બેટો અને કોઈક બેટોના ભાગો ફાટી ગયાંછે એ નકલનો કરનાર કહેછે કે તેણે બીજી નકલ ઉપરથી એ નકલ કીધી છે આ બાબતમાં ખુદ અસલ નકલ રજુ થવાનો સવાલ તો હોયજ નહીં, કારણ તેતો શાહ જહાંગીરની દરબારમા જવી જોઈએ

અકબરે સુરત આવવાનો ઠરાવ કર્યો, અને જ્યારે આલમપનાહ પાદશાહે સુરતને મુબારક મુલાકાતનું માન આપ્યુ—અને મોરાદ પામેલા પાદશાહે સુરત શેહેર લીધાને આશરે ૪૮ વરસ થયાં—ત્યારે મારા નેક પિતા હયાત હતા, જેવણનુ નામ માહીઆર હતુ તેવણે નામદાર શેહેનશાહની સેવા બજાવી ”

આ સતરો ઉપરથી પણ ત્યારે દિસે છે કે સુરત શેહેર ખાતેની શાહની મુલાકાત વેળાએ દસ્તુર મેહરજીરાણાની શાહ સાથે પહેલવહેલી મુલાકાત થઈ હતી ત્યાર પછી આગળ ચાલતા એ બેતોમા કહે છે કે પાદશાહે તેવણને ધર્મ અને રાહરસમ બાબે ઘણુક પુછ્યું પછી વધુ કહે છે કે શાહ તેવણને આગ્રા ખાતે લઈ ગયો આ બેતો ત્યારે આકુએટીલની નોધોને અને આકુએટીલની નોધો આ બેતોને ટેકો આપે છે દસ્તુર કેકોબાદ એવી બેતો લખી શકે તેમ ફારસીમા હુશિયાર હતા, તે દારાબનામાની એક પુરાણી નકલ પરથી માલૂમ પડે છે, કે જેમા કહે છે કે હિંદુસ્તાનમા દારાબનામુ કમયાબ હતુ, તેથી તેવણે આગાશાહના નબીરાના એક બેટાને માટે ખુદ શાહ અકબરની દરબારના પુસ્તકખાનામાની એક નકલમાથી એક નકલ અવલમા ઉતારી હતી (જુઓ આગલો વિષય પા ૩૬૩). એવણે શાહજાદા ખોરરમ (પાછળથી શેહેનશાહ શાહજેહાન) ની સ્તુતિમા પણ બેતો લખી હતી

“ બીજી એક બાબત જેમા આકુએટીલની નોધ મારા આગલા વિષયની બાબત-ઊપર જણાવેલી ટીપની ૬ થી બાબત-ને ટેકો આપે છે, તે સુદરા અને કુસતીની છે મે જણાવ્યુ છે કે જ્યારે અકબરે બીજા ધર્મોની નજરે પડતી નિશાનીઓ થોડો વખત અખત્યાર કરી હતી, ત્યારે પારસીઓ, જેઓના ધર્મ ઉપરથી તેણે કેટલાક તત્વો લીધા હતા, તેઓનો સુદરા કુસતી-ગમે તેટલો થોડો વખત પણ—પહેરે તેમા નવાઈ નથી એ બાબે આકુએટીલની નોધ કહે છે કે “ તેણે (અકબરે) કુસતી પહેરી હતી અને એક દોખમુ બાંધ્યું હતુ કારણ કે તે દરેક ધર્મ જાણવાનો ખાએસ રાખતો ”

આંકુએટીલની નોધોના સબધમાં એક બીજી બાબતનો ખુલ્લાસો કરવાનો રહ્યો છે, જે બાબત આંકુએટીલ દસ્તુર મેહરજીરાણા બાબે બોલતાં આપે છે એ બાબતને જો કે આપણી બાબત સાથે સબધ નથી તો પણ તેનો ખુલ્લાસો જાણવો અગત્યનો છે દસ્તુર મેહરજી રાણાએ અકબરને ધર્મ સમજાવ્યો હતો તે બાબે બોલવા પછી આકુએટીલ કહે છે કે “ એવણેજ દસ્તુર શાપુર જે દારાબના ૬ ઠા વડવા, તેવણને પિશાબ કરતા જોઈ કહ્યું કે ધર્મમા ફરમાવ્યુ છે કે એક કદમથી પિશાબ કરવી ” વગેરે.

દસ્તુર દારાબ તે આંકુએટીલના ઉસતાદ હતા તેવણુના એ ૬ ઠા વડીલ દસ્તુર શાપુર સુરતના જાણીતા દસ્તુર હોવા જોઈયે, કારણ કે આકુએટીલ પોતેજ પોતાના ઝંદ અવસતાના ફ્રેંચ તરજુમાના છપાયલા દફતરમાં બુ-પનીરગમાં એ દસ્તુરનું નામ યાદ થતું આપે છે તે કહે છે કે એવણુને હેરબદ કેકોબાદે કરી લીધા હતા એ દસ્તુરના એક ભાઈ અસ્પદીયાર નામના હતા એ બેઉ દસ્તુરોના ખરા બાપ બહમન નામના હતા ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૬ ની બહમન અસ્પદીયારની રીવાયતમા અને ૧૬૨૭ ની સુરત-વાળા બહમન પુજીઆની રેવાયતમા આપણુને ઉપલા દસ્તુર અસ્પદીયાર બહમનનું એક જાણીતા પુરૂષ તરીકે નામ મળે છે એ દસ્તુર શાપુર અને દસ્તુર અસ્પદીયારના બાવા દસ્તુર બહમનનુ નામ સુરતના એક જાણીતા દસ્તુર તરીકે ઈ સ ૧૬૦૧ વાળી કાઉસ માહીઆરની રેવાય-તમાં મળેછે (જુઓ ખાનબાહાદુર બહમનજી બેહરામજી પટેલનો પારસી પ્રકાશ વા I પા ૮૩૯). અહીં જે 'કદમ'ની બાબત જણાવી છે તે સદર પુસ્તકના ૯૦ મા બાબની છે આકુએટીલ આ સુરતવાળા દસ્તુર શાપુર માટે જે કહે છે, કે તેવણુને તેવણુના બાપ કેકોબાદે બધ કીધા હતા, અને પછી છોડયા હતા, અને પછી તેવણે અકબર આગળ બેતો કહી સભળાવી, અને અકબરે તેવણુને જમીન આપી, તે બાબત ઉપર વધારે ખુલ્લાસો થવાની અને રોશની પડવાની જરૂર છે. સુરતના એક જાણીતા કુટુંબને, મીરઝાંના કુટુંબને, મોગલ પાદશાહથી એક જાગીર મળેલી વાત જણાયલી છે પણ એ કુટુબની મોહોડેથી સભળાતી વાતો એ જાગીર અકબરની નહીં પણ પાછલા એક બીજા શાહનશાહથી મળેલી જણાવે છે અને તે સુ-રતમા મલિલી જણાવેછે એ દસ્તુર શાપુરની બાબત ઉપર હજુ વધુ રોશની પડવાની જરૂર છે

સેવટે હુ મીસ મેનાનો તેવણે આ બાબત ઉપર મેહરબાની કરી મારૂ ધ્યાન ખેચ્યુ તે માટે, અને આંકુએટીલની નોધોનો તસદીર લઈ ફોટો-ગ્રાફ લઈ મોકલ્યો તે માટે ઉપકાર માનું છુ. પેરીસની નેશનલ લાઈ-બ્રરીના સત્તાવાળાઓનો પણ હુ ઉપકાર માનું છુ કે તેઓએ મેહરબાની કરી એ ફોટોગ્રાફ લેવાના કામમા સવળતા કરી આપી.

NOTES OF ANQUETIL DU PERRON (1755-61) ON KING AKBAR AND DASTUR MEHERJI RÂNÂ.

(Read on 13th July 1903.)

I beg to submit this paper as a supplement to my paper on "The Parsees at the Court of Akbar and Dastur Meherji Ranâ" read before our Society on 19th December 1901 and published as Article VIII in No LVIII, Vol. XXI, of the Journal of the Society (pp 69-245).

In March 1903 I received from Paris from Miss Menant, who had come to Bombay in 1900-1901 on a scientific mission from the Government of France to study Parseeism, among other papers, a paper marked as "Important" and with the word "Meherji Rânâ" written on it in red pencil In it she said —

J'ai trouve en feuilletant à la Bibliothèque N[le] les fameux papiers d'Anquetil (n° 18) deux passages curieux que voici. (L' écriture est si mauvaise, l' orthographe si etrange, de plus les lignes sont tellenen enchevêtrées que n'ayant pas de loupe, j' ai en quelque peine à les déchiffrer [1])

A hasty perusal of the passages, as she wrote them, showed, that a careful copy would throw great light upon the subject of "Akbar and Meherji Rânâ."

So I wrote to her on 10th March, requesting her to send me a fair, clearly-written copy of these notes again, and also an English translation of these notes as understood by her I subsequently requested her to send me a photograph of the notes.

In compliance with my request she has kindly sent me a photograph of the whole page, containing the passages about Akbar and Dastur Meherji Rânâ. I beg to place that photograph on the table for the inspection of members present According to Miss Menant,

---

[1] i.e., "In turning over the famous papers of Anquetil (No 18) at the National Library, I have found two curious passages which are as follow — (The writing is so bad, the orthography so strange, and most of the lines are entangled in such a way, that not having a magnifying glass, I had much trouble in deciphering them)"

the photograph was taken at the studio of the National Library of Paris on Tuesday, the 31st of March 1903 (faite à l'atelier de la Bibliothèque Nationale, à Paris, le Mardi 31 Mars 1903)[1].

In a note sent with the photograph she says —" J'ai trouvé la note par hasard en feuilletant les brouillons d'Anquetil pour revoir ce qui touchait à Surate, lorsque tout à coup ce passage m'a sauté aux yeux." [2]

I give here in full what Miss Menant says about this note of Anquetil and about the points which strike her.

" Cette page photographiée provient de la Bibliothèque Nationale, du recueil des mss d'Anquetil Duperron catalogués ainsi qu'il suit LXXIX. N[elles] Acquisitions francaises 8,871 Mélanges sur les Parsis vol en 4° de 63 pages.

Le page $\frac{8}{18}$ contient les sujets les plus différents. C'est à partir de le Mogol Akbar . . que commence la citation qui nous occupe Vous pouvez voir aussi—au bas de la page—une remarque sur les mariages des Parsis avec les étrangères qui n'a rien à faire avec Akbar Souvenez-vous que ce sont de simples notes de voyage recueillies hâtivement

Toutefois, vu la parfaite bonne foi d'Anquetil, méditez chaque mot.

J'appelle vôtre attention

1°. Sur l'orthographe de Merji Rânû—elle est très bizarre—mail il n'y a pas lieu de douter de l'identité du personnage.

2° Que M R (Merji Rânû) a été le seul qui pût *expliquer la loi*

3° Que c'est d'après son avis qu' Akbar envoya demander à Shah Abbas un dastour du Kerman

(L' histoire des vers est obscure . .)

4° Qu'est ce que ce Dastour Schapour-fils de Kekobad ?

Les noms de localités ne soulèvent aucun doute Nausari (Nauçary) est bien lisible Mais qu'est ce que Kakri-Kari à 1 f ½ de Surate ? Je n'ai rien trouve dans le Gazetteer.

Ce que je sais c'est que Akbar mit le siége devant Surate le 19 Janvier 1573—le fort ne se rendit qu 'au bout de six semaines. Où etait le camp de l'Empereur ?

---

[1] Miss Menant's note on the copy made from the photograph

[2] *i e*, " I found the note by chance on turning over the rough note-book of Anquetil to look for what referred to Surat, when suddenly this passage caught my eyes,"

Il est certain que pendant ces six semaines Akbar eut le temps de voir les Parsis et de faire connaissance avec Meherji Rânâ qui habitait une localité si proche voisine "[1]

I give at the end the passages in full, as read and translated by Miss Menant, giving my few suggestions or ammendations as foot-notes.

Now let us see what points in my previous paper, referred to above, are corroborated by this new find of Anquetil's notes, and what new light is thrown on some of the questions in that paper In my above paper I tried to prove the following points —

1. That Ardeshir, who is spoken of by the Dabistân, written long after Akbar's time, as having come to Akbar's Court, had come to India, long after the religious discussions were closed, and long

---

[1] Translation —This photographed page comes from the National Library, from the collection of manuscripts of Anquetil Duperron catalogued as follows —LXXIX. Nelles French Acquisitions 8,874. Miscellaneous over the Parsees, volume in quarto of 63 pages.

Le page $\frac{1}{0}$ contains most different subjects. It is from (the words) ' Le Mogul Akbar," that the quotation with which we have to deal, commences. You can see also at the end of the page, a remark over the marriages of the Parsis with foreigners, which has nothing to do with Akbar Remember that these are the simple notes of a traveller collected hastily Nevertheless, considering the perfect good faith of Anquetil, consider well each word

I call your attention to (the following) —

1. To the spelling (of the name) of Meherji Rânâ It is very odd. But there is no room to doubt the identity of the person.

2 That Meherji Rânâ has been the only person who could *explain the Faith*.

3 That it is on his advice that Akbar sent to ask for, from Shah Abbas, a Dastur from Kerman (The story of the verse is obscure)

4 Who is this Dastur Shapour, son of Kekobad?

The names of the localities do not raise any doubt Nausari (Nauçary) is very legible But what is this Kakri-kari at 1½ f. (furlong) from Surat? I have found nothing (about it) in the Gazetteer

What I know is this, that Akbar laid siege to Surat on 19th January 1573. The fort did not surrender, but at the end of six weeks Where was the camp of the Emperor?

It is certain, that during these six weeks, Akbar had the time to see the Parsis and to make the acquaintance of Meherji Rânâ, who lived at a place in such a close vicinity.

after Akbar had adopted the visible forms of Zoroastrian worship, and Zoroastrian Calendar and festivals, and so he had no hand in influencing Akbar towards these things.

2. That Ardeshir had specially come for the purpose of the dictionary, known as Farhang-i-Jehangiri, and not for the purpose of taking part in the religious discussions at the court, and not for the purpose of explaining to the king, the religion of Zoroaster.

3. That it was the Naosari Parsees, who had attended the Court of Akbar to take part in the religious discussions, which took place there in 1576-79.

4. That Dastur Meherji Rânâ was a leading Parsee of Naosari, and that as such, he headed the party from Naosari.

5. That he explained the Zoroastrian religion to king Akbar.

6. That if king Akbar put on the *sudreh* and *kusti* (*i.e.*, the sacred shirt and thread), as referred to in some of the songs, which spoke of Dastur Meherji Rânâ's visit to the Court of Akbar, there is nothing to be wondered at, especially as he had put on the sacred symbols of other religions, such as Hinduism and Christianity.

Now let us examine, how far the above points, which I have tried to prove in my former paper, with the help of old documents and manuscripts, are supported by the manuscript notes of Anquetil, which record the tradition he had heard during the period of his visit to India and his stay at Surat from 1755 to 1761, *i.e.*, about 150 years ago. In my first paper, I rested upon the authority of a book by a Parsee Dastur written in about 1765 A.D., which said that Dastur Meherji Rânâ had gone to the court of king Akbar and had explained to him the Zoroastrian religion.[1] Now this discovery of Anquetil's manuscript notes, enables me to place before the Society, the authority of a French author of great eminence, who had specially come to study Parseeism in its home. Anquetil left India in 1761 A.D., so these manuscript notes must have been jotted down in this volume, which formed his notebook, some time before that year. So we have now the authority of a writer who wrote at least four years before Dastur Shapurji, the Parsee author.

We will examine Anquetil's notes in the order in which we find them, and see how they support the conclusions I have arrived

[1] Journal B. B. R. A. Society, Vol XXI, No LVIII, p. 114.

at, in my first paper I will give the notes as translated by Miss Menant The first passage of the notes refers to the Farhang-i-Jehangiri and Ardeshir Having found nobody in India, either in his Court or out of his Court, who could help him in the philological work of the dictionary, he sends for a Dastur from Persia.

Anquetil's first important note is on this point, and it runs as follows —

"The Mogol Akbar finding no Dastur, who had an answer for every thing (sur tout), according to Dastur Meherji Rânâ's[1] opinion, wrote to Shah Abbas Sophi of Persia to send him one from Kerman Shah Abbas sent him the Dastur Ardeshir, who began under him the Phar (hang [2]) finished under Djehanguir and which bears his name (Hyde, p 4, says that it is Ibn Fakeruddin[3] Angjou who wrote it)"

Now this passage of Anquetil's notes supports the following two facts which I have handled in my previous paper —

1 That Ardeshir was sent for helping Jamaluddin in the work of writing his dictionary, known as Farhang-i-Jehangiri, and not for explaining to king Akbar the religion of Zoroaster

---

[1] Miss Menant considers Anquetil's spelling of the name of Meherji Rânâ as odd (bizarre) It is difficult to determine how Anquetil has spelt the name, but I think Anquetil has written the name as "Meheriâr fils de Rânâ," i e , Meheriar, son of Rânâ, which was the Persian form in which some names of Parsees were usually written in former times, e g , Darab bin Rustam, i e, Dârab the son of Rustam. For a number of illustrations of this kind, vide my first paper (Journal B B R A S, Vol XXI , No LVIII, p 237) Meherji Rânâ's name occurs again a little lower down (l 23 of the photographed page), where the form I have suggested appears more distinct At least the word "fils" appears to me to be clear in the name in both the places *Vide* Anquetil's Le Zend Avesta Tome I , Part 2, Notices, p XXVI, where he gives the name of a Dastur as "Darab fils d'Ormuzd" *Vide* also Tome II., pp 52 53

[2] In the photo we read as far as "pharha" The last two letters seem to have been torn out in the margin

[3] This person was "Mir Jamâluddin Husain an Inju Sayyid" (Ain i-Akbari, Blochmann's translation, Vol. I , p 450 میرجمال الدین حسین ار سادات انجو Blochmann's Text I, p 226, column 2, l 4) He was the author of Farhang i-Jehangiri Hyde by calling him Ibn Fakeruddin (i e , the son of Fakeruddin) seems to call him perhaps by his father's name He is called Angjou or Inju, because he belonged to a family of that name.

2 That Ardeshir came long after the discussions of the Ibâdat Khâneh in 1576-79, and long after Akbar adopted the visible forms of Zoroastrian worship.

We will dwell upon these facts at some length.

1 I have handled the first fact at great length in my previous paper (Journal B. B R A. S., Vol XXI, No LVIII, pp 85 to 98), and that on the very authority of Mir Jamaluddin, the author of the Farhang-i-Jehangiri, and therein shown that Ardeshir had come for the purpose of the Farhang-i-Jehangiri Anquetil's notes support this fact. Not only that, but Anquetil tells us an altogether new thing, which we had not known from any other source It is this, that it was at the suggestion of Dastur Meherji Rânâ himself, that king Akbar wrote to Persia, to get a competent man from there, who could help in the work of the Farhang-i-Jehangiri King Akbar wrote accordingly, and Ardeshir was sent to him for the purpose.

To understand this passage clearly, we must read the words of king Akbar as given by Mir Jamaluddin in the preface of his Farhang i-Jehangiri Akbar said "Since the time the Arabs had the hand of authority in the country of Persia, the Persian language having been mixed with Arabic words, most of the Parsi and Dari and Pahlavi words have become obsolete, nay, have disappeared altogether So the explanation of the books, which have been written in old Persian languages, and the meaning of the poems, which poets of old times have adorned with ornaments of poetry, have remained concealed and hidden under the curtain of concealment and the veil of privacy Therefore, before this time, I had ordered some of the members of this court, which protect learned men, to prepare a book containing all the old Persian words and phrases. Nobody could perform the work as it should be. It is necessary that in this noble branch of learning, you should prepare a book of good fame and sublime name, so that in consequence of its always being united with my good fortune, its effect may remain permanently on the pages of time for day and night (*i e*, the book may be connected with my name and prove useful for ever)" (Journal B. B R. A S, Vol XXI, No LVIII, pp 87-88)

This long statement of Akbar and Anquetil's notes show that the king was long anxious to get written "a book containing all the old Persian words and phrases" He had ordered the learned scholars of his court to prepare a book of that kind, but had failed. No

learned scholars of his Court could do that work well. He had thought that the Parsee Dasturs might possibly help him in that philological work, but he found that there was, to use the words of Anquetil, "no Dastur who had an answer for everything." He found that they also could not explain all the old obsolete words in the old Persian literature required to be explained in the Dictionary. Dastur Meherji Rânâ, whose acquaintance he had at first made while at Surat, as we will see later on, had advised him to send for a Dastur from Kerman. So, latterly, when he heard that Mir Jamaluddin had made that kind of study his speciality, he encouraged him and ordered the dictionary to be written. To assist him in that subject, *viz.*, in that of explaining all old Persian obsolete words, &c., he sought to get literary help from all quarters. He then remembered the advice which Dastur Meherji Rana had given him, some years before, and wrote to the then Shah of Persia, Shah Abbas. In response to this requisition, Shah Abbas sent him Ardeshir. Anquetil seems to be very careful in jotting down notes of what he heard and learnt. In this case, the fact of Ardeshir's assisting Jamaluddin in his work of Farhang-i-Jehangiri, seems to have been misstated or misunderstood, as that of his writing the whole of the dictionary. So he puts down in brackets what Hyde said about it The author Hyde referred to by Anquetil is Thomas Hyde, Professor of Hebrew languages in the University of Oxford, and his book, to the fourth page of which a reference is given by Anquetil, is the "Veterum Persarum et Parthorum et Medorum Religionis Historia." On the fourth page of the first edition of his book, published in 1700 A.D., and of the second edition, published in 1760, we find the following words on the subject

Quòd Persæ olim fuerint Sabaitæ, seu Sabii fidem facit Ibn Phacreddin Angjou Persa in Libro Pharhangh Gjihânghîri de Persis Shemi pronepotibus loquens in Proœmio fuo . .

A friend has kindly translated the passage thus for me "Because the Persians were formerly Sabaitæ or Sabii, Ibn Phacreddin Angjou, the Persian, in his book Pharhangh Gjihânghiri about the Persian descendants of Shemus, speaking in his preface, believes . .

2 Now as to the second fact of the date of Ardeshir's arrival at the Court of Akbar, I have shown on the authority of the preface of the Farhang-i-Jehangiri, that Ardeshir could not have come to the Court at the time, when the religious discussions at the Ibâdat-khâneh were going on (1576 to 1579), and that he came long

after that time, and long after Akbar adopted the visible form Zoroastrian worship (Journal B B R A S, Vol. XXI, No. LV pp 92-93) Now this fact is corroborated by the above passag Anquetil's notes We learn from it—and this is a new fact we learn here—that the Shah of Persia, to whom Akbar wrote on matter, was Shah Abbas Sophie This Shah Abbas Sophie the well-known King of Persia, known as Abbas the Great. He called Safawi, because he belonged to the Suffavean dynasty foun by Shah Ismail. The dynasty took its name from one Shaikh Suf u deen.[1] He came to throne in 1585 at the young age of eight According to Markham,[2] "On the death of his wicked uncle, Ism in 1577, the incapable father[3] was set aside after a few years, young Abbas was proclaimed Shah of Persia by the nobles of Kl âsân at Nîshâpûr In the year 1585 he found himself in peace possession of the whole of Persia"

So it is quite clear, that Ardeshir could not have come to I before 1585 when Shah Abbas Cafawi came to throne And we k that by that time the religious discussions at the Court were o and Akbar had already adopted the visible forms of Parsee w ship, etc We must remember, that, if it was in 1585 that Shah Ab came to the throne — and at that time he was only a lad of eightee some time must have taken for the news to come to India and for young prince to be sufficiently established in power and influe so as to carry on correspondence with a great king like Akbar the date, 1592 A.D, we have arrived at, as that of his arrival the authority of the Farhang-i-Jehangiri, is correct. Anyhow came after 1585 A D., i e., long after the discussions at the Ibâ khâneh were over and long after Akbar adopted the visible form Parsee worship, etc

Now we come to the second passage of Anquetil's notes, wh supports the next three points, referred to above, as proved in previous paper. It runs as follows as translated by Miss Menant

"The Mogul Akbar, Djahanguir's father, came to Kakrikari, f and a half from Surat one hundred and fifty years (ago) or m

---

[1] Malcolm's History of Persia, Vol I (1829), p 320

[2] A general sketch of the History of Persia by C R Markham (1874), p ' Vide also Encyclopædia Brittanica, I, p 8, XVIII, p 637.

[3] Muhammad Mirza, the eldest son of Tahmasp,

He was curious to know the religion of the Parsees. He found only the Dastur Meherji Rana of Nausari who was able to explain the law[1] to him."

This passage is very important. It very clearly says that Dastur Meherji Rânâ explained to him the Zoroastrian religion. Anquetil herein says the same thing of Meherji Rânâ, that is said of him about five years later, by Dastur Shapurjee Sanjânâ in his work, as said above. But another important thing in this passage is this, that it shows that it was at the time when Akbar came to Surat that he first made the acquaintance of the learned Dastur and learnt from him the principles of the Zoroastrian religion. The place Kakrikari, referred to in the passage as being one f. (furlong ?) and a half from Surat, and as the place up to which Akbar had come, is even now known as કાંકરા ખાડી Kankrâ Khâri.

Narmadâshanker Lâlshanker, a well known poet of Gujrat, in his short Gujarati history of Surat[2] says that Akbar pitched his camp near Gopipurâ in Surat. Mr. Edalji Burjorjee Patel in his history of Surat[3] says that he had pitched his camp on the banks of the Gopitalâo, just where stand, at present, the suburbs of Salâbatpurâ and Rustampurâ.

Now Kankrâ Khâri, to which, according to Anquetil, Akbar had come, and which, therefore, must be his place of camp, is situated just close to the above places of Gopipurâ, Salâbatpurâ and Rustampurâ, which, the above authors, who are residents of Surat, say—perhaps on the authority of old traditions—were the camping places of Akbar While camping there, he may have seen many Parsees of Surat and liked to know something about their religion. He met no Dastur there capable of explaining to him the religion, and so had to send for one from the neighbouring town of Naosari. Dastur Meherji Rânâ, who was the head priest of the town, then explained to him the religion. Being favourably impressed with the knowledge of Dastur Meherji Rânâ, it is quite natural that, when later on he held religious discussions at the Ibâdat-khâneh, he sent for him from Naosari. It

---

1 *i.e.*, the Zoroastrian law.

2 સુરતની મુખતેસર હકીકત (૧૮૬૬) પા. ૧૫ "અકબરે ૧૫૭૩ ની ૧૯ મી જાનેવારીએ સુરતમાં ગોપીપરા આગળ ડેરા તંબુ તાણ્યા."

3 "સુરતની તવારીખ" (૧૮૯૦) પા. ૩૦ "અકબર પાદશાહ તા૦ ૧૯ મી જાનેવારી ૧૫૭૩ ને દિવસે સુરત આગળ આવી... તે વારે ... ગોપી તળાવને કાંઠે (જ્યાં હમણાં સલાબતપુરું તથા રૂસ્તમપુરું છે ત્યાં) નાખ્યા હતા."

was for this reason then, that we find that, according to Badaoni and the author of the Dabistân, the Naosari Parsees were sent for, to attend the Court later on, for the religious discussions. Anquetil's notes then support the fact, that it was Dastur Meherji Rânâ, who explained to Akbar the religion of Zoroaster, and that it was the Naosari Parsees who took a part in the religious discussions at the Ibâdat-khâneh. Having been thus introduced to this Dastur, and knowing him as the proper person to advise on the subject of the dictionary, over which, according to the above passage in the preface of the Farhang-i-Jehangiri, he had set his heart, he had consulted him, and the Dastur had advised him to send for a learned Zoroastrian from Persia, who inhabiting, as he did, the mother country, was more likely to be versed with the old forms of ancient and obsolete Persian, Dari and other words. This advice, the king acted upon, when later on, he found, in Mir Jamâluddin, a person capable to undertake the work of the Dictionary

The Tabakât-i-Akbari gives the following date for the conquest of Surat, referred to above.

و این فتح عظیم بتاریخ الثالث و عشرین من شوال سنه ثمانین و تسعمائه سمت ظهور یافته (1)

i.e., "this conquest was effected on the 23rd Shawwâl in the year 980"[2]

Now the fact, recorded by Anquetil, that Akbar made the first acquaintance of Dastur Meherji Rânâ, and learnt the principles of Zoroastrian religion from him, when at Surat—though it is new as far as other writers are concerned—has been recorded in a set of verses addressed by Kaikobâd, the son of Dastur Meherji Rânâ, to Jehangir, the son of Akbar

I beg to produce before the Society, a copy of the Persian verses. It says, that it itself is a copy from an older copy. Of course, in such a case, the production of the first original in Dastur Kaikobâd's own handwriting, is out of the question, as it had gone to the Court of the Emperor. I am indebted to Prof. S. H. Hodiwala for this copy

We read the following lines in these verses addressed to Jehangir. Portions of the paper of the copy, which has come to my hands, have been torn off

---

[1] Munshi Nawal Keshore's lithographed edition of 1875 A. D, p 298, l. 18

[2] Elliot's (Dawson) History of India, Vol. V., p 350 This is about 1573 A D Elphinstone's History of India, 5th edition, p 508

التماس نمایم بایستادگان ∴ بپای سریر شه آزادگان
که درخاطرت پاک روشن روان . که آید حقیقت از این ناتوان
حقیقت چنانست شه نیکبخت .. کنم عرض خود پیش خداوند تخت
که چون شاه اکبر عرش آستان بود عزم سورت شه راستان
که تشریف مبارک بسورت چون شاه . ارزانی فرمودند عالم پناه
چهل و هشت سنه شد که در آن زمان گرفتند سورت شه کامران
مرا نیک پدر بود ماهیار نام ملازمت او کرد شه نیک نام
„ „ بدرگاه شاه زمین که سجده نمود و بکرد آفرین
„ „ ش برو کرد شاه ∴ بپرسید بسیار از دین و راه
در رکاب سعادت به آگره بیاورد شه کامگار
گرچه که او بود پیر ناتوان .. که در پای تختگه شد چون جوان

Translation.—I submit a request to the stable (power of His Majesty), to the foot of the throne of the king of the nobles, so that the case of this powerless person (*i. e.*, my poor self) may come into the consideration of your pious enlightened soul. O fortunate king! the fact, which I myself beg to submit before the throne of your Majesty, is this that when King Akbar nestling at the foot of the Divine Throne,[1] the king of the virtuous, proposed coming to Surat, when (he) the protector of the world bestowed the favour of a visit to Surat — it is 48 years since that time, when the king, whose all desires are fulfilled, took Surat,—my good father, Mâhiâr was living He served His glorious Majesty. He . . . . to the Court of the king of the world. He paid his respects and blessed him. . . . . . . He asked him much about religion and customs. In the happy attendance[2]. . . . . the fortunate king brought him to Agra. Although he was a weak old man, at the foot of (His Majesty's) throne, he became a young man

These lines from the verses of Kaikobâd then support Anquetil's statement, that it was at the time of Akbar's visit to Surat, that Dastur Meherji Rânâ had the honour of seeing His Majesty. The lines add that the king then took him to Agra

Now the fact that Dastur Kaikobad knew Persian, and could write it, is shown from an old copy of the Dârâb-nâmeh dated 1656 A D.

---

[1] عرش آشیان is the name given to Akbar after his death.

[2] Lit. the stirrup.

The colophon of that manuscript says[1] that this manuscript was copied from one, which Kaikobâd bin Mâhiyâr had copied from the library of King Akbar. This colophon then also says that this Dastur had an access to the Court of the Mogul Emperor

The next point in my paper which these notes of Anquetil corroborate is the sixth point, referred to above, *viz.*, that of Akbar putting on the Sudreh and Kusti (the sacred shirt and thread), the visible signs of Zoroastrianism I have shown at some length in my previous paper, that when Akbar put on the visible signs of other religions, such as Christianity and Brahmanism, it is no wonder if he put on the visible signs of Zoroastrianism, from which he had taken into his new religion several important elements. Anquetil corroborates this conclusion, when he says that "he (Akbar) put on the Kusti and had built a *dakmâ*, because he was curious to know every religion."

Anquetil introduces these remarks by a prefatory remark saying "See in Abu Fazl, concerning Shah Abbas; Akbar was defamed by the Mahommedans." We do not find any direct reference to Shah Abbas in Abu Fazal's writings, but we find him defending his king in his Âin-i-Akbari against the attacks made upon him with regard to the reverence paid by him to Sun and Fire[2].

The last part of the photographed page is not clearly legible, but it means to say that "Shah Abbas wrote to him for that purpose (*i. e.*, for his supposed want of faith), that he had forsaken his old religion and had two religions."

Now there remains to be examined the intervening passage about Dastur Schapour. (*Vide* the text of the notes at the end.) This passage has nothing to do with the subject of Dastur Meherji Rânâ and Akbar, but it is worth looking into, as it refers to a conversation between him and Dastur Meherje Rânâ. Who was this Dastur Schapour, who, says Anquetil, was Darab's sixth forefather? Anquetil's own work helps us in this matter. In his translation of the prayer known as Dhoup-Nerang,[3] we find his name thus remembered, "Je rappelle l'ame pure et heureuse du Destour Schapour (fils adoptif) de

---

[1] *Vide* my paper "The Parsees at the Court of Akbar and Dastur Meherji Rânâ" Journal, B B R. A, Vol XXI, No LVIII, pp 241-42

[2] *Vide* the Âin-i-Akbari translated by Blochmann, Vol I, p. 48. Blochmann's Text I., p. 48, Ain 18th.

[3] Zend Avesta Tome II., p 58.

l'Herbad Kekobad "[1]. Then in the footnote in reference to the name of Dastur Schapour, Anquetil says " Darab, dont j'ai pris les leçons à Surate (ci-d Discours prélim n o II et III) est le sixième descendant en ligne direct de ce Destour, qui était fils de Bahman "[2]

This Dastur Schapour and his adoptive father Kaikobâd belonged to Surat. In the above prayer of Dhoup-Nerang Anquetil also gives the name of a Dastur Ispenier as that of a brother of Dastur Schapour and son of Bahman. We find the name of this Dastur Aspandyâr Bahman as that of a leading Dastur of Surat in the Revâyet of 1626 A. D., known as Bahman Asfandyâr's Revayet [3] and in that of 1627 A. D. known as that of Bahman Poonjieh of Surat [4] We find the name of Bahman the father of Dastur Schapour and Dastur Asfandyâr as that of a leading Dastur of Surat (Dastur Bahman bin Faridun) in Kâûs Mâhyâr's[5] Revayet of 1601 A. D.

The references in Anquetil's notes to Dastur Schapour—that he was at first locked up by his father Kaikobad, that he was subsequently released, that he recited some verses before king Akbar and that he was given some land by the king—require elucidation. I have not been able to get any information about this Dastur of Surat I have come to learn that a known priestly family of Surat, known as the Mirza family had some land given to them by a Mogul king, but the family traditions attribute that gift not to Akbar but to a later king.

The word *gâm* referred to in the conversation between Dastur Schapour and Dastur Meherji Rânâ is the Avesta word *gâma* (P. گام) meaning a step "The Parsees are prohibited from making water in a standing posture, lest the splashing of the urine on the lower part of the leg may cause disease, &c. The Sad-dar treats of this subject Vide S. B. E. XXIV, p 317 West. chap. LVI. According to other MSS. this subject forms the 60th chap.

In conclusion, I beg to thank Miss Menant for kindly drawing my attention to Anquetil's manuscript notes and for sending me a photograph of these notes. I also beg to offer my best thanks to the authorities of the Bibliothéque Nationale for kindly giving all facilities for photographing these notes

---

[1] *i. e.*, I invoke the pure and happy soul of Dastur Schapour (the adopted son) of Herbad Kaikobad

[2] *i. e.*, Darab, before whom I took lessons at Surat is the 6th descendant in direct line from this Dastur, who was the son of Bahman.

[3] Bombay University's MS Revâyet of Dârâb Hormuzdyâr, Vol I., fol. 69 *a*, l. 9. دستور اسفندیار بهمن

[4] *Ibid* f. 65*a*, l. 12 دستور اسفندیار دستور بهمن *Vide* also Khan Bahadur Bomanjee Byramjee Patel's Parsee Prakâsh I, pp. 12—13

[5] Parsee Prakâsh I, p. 839.

APPENDIX.

I give here in full the passages as read by Miss Menant. The footnotes are my own.

The first passage is on the subject of the Farhang-i-Jehangiri for which Ardeshir was sent for from Persia It is as follows .—

"(1) Le Mogol Akbar ne trouvant pas de Destour qui lui repondit sur tout, de l'avis du Destour Mehernaj . (?) de nan[1] écrivit à Schah Abbas, sophi de Perse, de lui en envoyer un de Kerman. . . Chah Abas lui envoya le Destour Ardeschir qui commença sous lui le pharh (ang)[2] fini sous Djehanguir et qui en porte le nom. (Hyde, p 4, dit que c'est Ibn-Fakeruddin Angjou qui l'a rédigé.)"

The second passage is on the subject of Dastur Meherji Rânâ explaining the religion to Akbar. It is as follows —

(2) "Le Mogol Akbar, père de Djahanguir, est venu à Kakrikari, une f½ de Surate, il y a 150 ans ou plus, il était curieux . . . voulut savoir la religion des parsses , il ne trouva[3] que le Destour Mehernuj de nan[4] (de Nauçary) qui pût lui expliquer la loi. Ce fut lui qui en voyant pisser le Destour Schapour destour[5] [qui avait été enfermé par son père Kekbad de peur qu'il n'alla réciter 60[6] vers à l'honneur de Akbar et ne pût pas repondre à ses questions, ensuite ayant été delivré il alla les réciter à Akbar qui lui donna des terres á Nauçary.[7]] le 6° ayeul de Darab lui dit que la loi ordon(nait) de pisser à un *gam*, auquel le destour dit que c'était bon pour le Kerman, terre sablonneuse, mais dans une terre ferme comme l'Inde, il fallait pisser plus loin de peur de se salir par le pissat rejailli. Le Destour admira sa sagesse, lui prédit qu'il mourrait Cinq ans après le Destour Schapour mourut.

(On ne peut absolument épouser une étrangère avant qu'elle se soit declarée parssi (e) et mis le *saddere*).

Voy[8]. dans Abulfazel au sujet de Schah Abas Akbar fut diffamé par les Mahometans , il mettait le Kosti et avait construit un dak-

---

[1] *Vide* above p 182 n 1

[2] The word pharhang is clear. The last three or rather two and a-half letters have disappeared in the margin Half the letter "a" appears in the photo

[3] The words seem to be "il ne se trouva"

[4] *Vide* above p 182 n 1

[5] Miss Menant in her first letter, says of this part "Ici une étrange parenthèse qui s'interrompt"

[6] I do not think the word is 60. It is rather 'de' I would translate the passage thus "And recite some verses."

[7] Miss Menant in her first letter says "Ici l' étrange parenthèse reprend."

[8] Voyez

(ma ?), parce qu'il était curieux de savoir toutes les religions. Schah Abas lui écrivit à ce sujet que le rest ? . . . . et ? ferengui [1] avait abandonné la [2] . . . . et avait deux religions. . . . . "

Translation by Miss Menant.

(The first passage on the Farhang-i-Jehangiri and Ardeshir)

" The Mogol Akbar finding no Dastur, who had an answer for everything, according to the Dastur Meherji Rânâ's opinion,[3] wrote to Shah Abbas Sophi of Persia to send him one from Kerman.

" Shah Abbas sent him the Dastur Ardeshir who began under him the Pharh-(hang) finished under Djehanguir and which bears his name. (Hyde, p. 4, says that it is Ibn Fakerruddin Angjou who wrote it)"

(The second passage on Dastur Meherji Rânâ explaining the religion to Akbar.)

" The Mogol Akbar, Djehanguir's father, came to Kakrikari, one f (furlong) and a half from Surat, one hundred and fifty years[4] or more. He was curious[5] to know the religion of the Parsis. He found only the Dastur Meher[6] . . (of Nausari) who was able to explain the law[7] to him He was the one who seeing Dastur Schapour making water [who[8] (Dastur Schapour) had been locked up by his father Kekobad lest he should go and recite 60 lines of poetry (verse) in honour of Akbar and not be able to answer his (Akbar's) questions , afterwards having been released, he went and recited them to Akbar, who gave him lands at Nauçary][9] Darab's 6th forefather[10] told him that the law enjoined to make water at a *gâm*, to whom the Dastur said that it was right for Kerman, a sandy land, but that in a dry land like India, it was necessary to make water farther in order to avoid

---

1 Miss Menant says of this part that it is " Illisible (illegible) "

2 Miss Menant adds " illisible, écrit sur la marge "

3 " de l'avis du Meher " *i e*, on the advice of Meherji Rânâ

4 *i e*, 150 years ago

5 Add after this " and wished to" omitted to be translated

6 Meheriâr, the son of Rânâ, *vide* above p. 182 n. 1

7 *i. e*, the religion of the Parsees.

8 Miss Menant says Here a strange parenthesis intervenes

9 Here the parenthesis closes.

10 This refers to Dastur Schapour The proper translation would be—

" It was he, who, seeing Dastur Schapour, the 6th ancestor of Darab making water, told him, &c

pollution (lest you should be polluted) by the splashing of the urine. The Dastur admired his wisdom, foretold him his death.[1] Five years after the Dastur Schapour died.

[1] (It is absolutely impossible to marry a foreign wife before she has confessed herself a Parsi and put on the *saddéré*.)

See in Abu Fazl, concerning Shah Abbas. Akbar was defamed by the Mohammedans. He put on the Kusti and had built a *dak* (*ma*) [2], because he was curious to know every religion.

Shah Abbas wrote to him for that purpose that ? . . . . . had forsaken. . . [3] and had two religions[4]. . . . . . "

---

[1] This passage has nothing to do with the subject.

[2] Tower of Silence

[3] Miss Menant says about the word that it is "impossible to read even with a magnifying glass"

[4] Miss Menant says of her translation that she has submitted it to Miss Williams, Professor of English, at the Sorbonne, and she has found it correct She says " je joins á l'épreuve une copie en français que j'ai faite à la loupe, et ma traduction anglaise que j'ai soumise á Miss Williams, professeur d' Anglais à la Sorbonne et membre de l'Ed. Bd. á Londres. Elle la trouvé bonne."